

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

**ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

**Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων του '22 στις πόλεις.
Η περίπτωση του συνοικισμού Βύρωνος.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ντελέζος Γ. Σπυρίδων

Αθήνα, 2021

Τριμελής Επιτροπή

Λίνα Βεντούρα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Λίνα Λούβη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Σπυρίδων Γ. Ντελέζος, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Αφιέρωση

Στους γονείς μου Γιώργο και Βασιλική που οφείλω τα πάντα.

Στη Σοφία που χρωστάω την απόφαση.

Στην Ηλιάνα για την υπομονή και τη στήριξη.

Ένα ευχαριστώ

Στη σύμβουλό μου Λίνα Βεντούρα και σε όλους τους καθηγητές μου στο Πάντειο, για τα εργαλεία με τα οποία με εφοδίασαν και για την επιβεβαίωση πως η μόρφωση πρέπει να είναι δωρεάν και ανήκει σε όλους τους ανθρώπους. Το δημόσιο πανεπιστήμιο οφείλει να συνεχίσει να είναι δημόσιο.

Στον Απόστολο Κοκόλια για την βοήθειά του.

Στους ανθρώπους του τμήματος Κοινωνικής Αρωγής της Διεύθυνσης Κοινωνικής Μέριμνας της Περιφέρειας Αττικής.

Ιδιαίτερη μνεία

Στην ηλεκτρονική σελίδα *Πάλαι ποτέ στον Βύρωνα* για τη συμβολή της στην ανάδειξη και διατήρηση της ιστορικής μνήμης της περιοχής.

Η εργασία αφιερώνεται

Στους ανθρώπους που πέρασαν πριν 100 χρόνια το Αιγαίο και σ' εκείνους που δεν τα κατάφεραν. Στους ανθρώπους που αναγκάζονται να κάνουν σήμερα την ίδια διαδρομή και σ' όσους έμειναν στα μισά. Στους ταπεινούς και καταφρονεμένους αυτού του κόσμου.

Περιεχόμενα

1. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ.....	8
2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ.....	10
I. Η ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ.	10
II. ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΙΣΔΟΧΗΣ	14
3. Η ΑΦΙΞΗ.....	23
4. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	27
5. Η ΣΤΟΧΕΥΣΗ. ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ.	31
6. ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ: Η ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ	37
I. ΑΥΤΟΣΤΕΓΑΣΗ.....	38
II. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑΤΑ.....	39
III. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΦΟΡΕΩΝ. ΤΟ Τ.Π.Π., Η Ε.Α.Π. ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΡΟΝΟΙΑΣ.	43
7. ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ: Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ	52
I. ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	52
A. ΦΟΡΕΙΣ	54
B. ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ.....	58
Γ. ΔΙΑΘΕΣΗ ΑΚΙΝΗΤΩΝ.....	65
Δ. ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΣΤΕΓΑΣΗΣ. ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.	70
II. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ Ε.Α.Π.	75
A. ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ.....	75
B. ΔΙΑΘΕΣΗ ΟΙΚΗΜΑΤΩΝ.....	78
III. Η ΜΕΤΑ Ε.Α.Π. ΕΠΟΧΗ	88
8. Ο ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ ΒΥΡΩΝΟΣ	97
I. ΊΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ	97
II. ΈΡΓΑ ΥΠΟΔΟΜΗΣ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	110
III. ΤΟ ΠΡΟΦΙΛ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ	124
IV. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	127
V. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΓΝΕΩΝ ΣΤΙΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ «ΠΕΙΡΑΤΩΝ ΤΗΣ ΞΗΡΑΣ».....	130

VI. «ΙΕΡΕΣ» ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ	134
9. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ	136
I. ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΑΠΟΣΥΜΦΟΡΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ ΥΜΗΤΤΟΥ.....	140
II. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ «ΝΕΑ ΑΛΑΤΣΑΤΑ»	144
Α. ΊΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ «ΝΕΑ ΑΛΑΤΣΑΤΑ».....	147
Β. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ	154
Γ. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ.	159
<u>10. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΩΣ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ</u>	
<u>ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ</u>	167
I. Η ΕΘΝΙΚΗ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ	167
II. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ, Η ΤΑΞΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ	
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΣΤΕΓΑΣΗΣ	176
III. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ ΒΥΡΩΝΟΣ. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ Η	
ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ.	183
<u>11. ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΥΤΕΝΕΡΓΕΙΑ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ</u>	
<u>ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ</u>	197
I. ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΕ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Ε.Α.Π.. ΤΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ	197
II. ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ. ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΟΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟ ΒΥΡΩΝΟΣ.	204
III. ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΒΥΡΩΝΑ. Η ΚΟΝΤΡΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑΡΧΩΝ ΜΕ ΤΗΝ Ε.Α.Π.....	214
<u>12. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	220
<u>13. ΠΗΓΕΣ.....</u>	229
<u>14. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	231

Αρκτικόλεξα

- Α.Σ.Κ.Ι. = Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
- Α.Τ.Ε.= Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας
- Γ.Σ.Υ.Ε. = Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Δ.Ο.Ε.= Διεθνής Οικονομική Επιτροπή
- Δ.Σ.= Διοικητικό Συμβούλιο
- Ε.Α.Π.= Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων
- Ε.Ι.Ε.Μ. = Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών
- Ε.Τ.Ε= Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας
- Κ.τ.Ε.= Κοινωνία των Εθνών
- Ν.= Νόμος
- Ν.Δ.= Νομοθετικό Διάταγμα
- Ο.Τ. = Οικοδομικό Τετράγωνο
- Π.Δ.= Προεδρικό Διάταγμα
- Τ.Π.Π.= Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων
- Υ.Δ.Α.Π.Σ.= Υπηρεσία Διαχείρισεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών
- ΦΕΚ = Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης

1. Η συνθήκη της Λωζάννης και το σύμφωνο ανταλλαγής πληθυσμών

Τον Σεπτέμβριο του 1922, λίγες μέρες μετά την παράδοση της Σμύρνης στον μαινόμενο κεμαλικό στρατό, το στρατιωτικό κίνημα των Πλαστήρα–Γονατά καταλαμβάνει την εξουσία στην Ελλάδα και καλεί άμεσα τον Βενιζέλο να αναλάβει την εκπροσώπηση της χώρας στον τομέα των εξωτερικών υποθέσεων. Η έκβαση της μικρασιατικής εκστρατείας δεν άφηνε περιθώρια αισιοδοξίας για την επικείμενη συνδιάσκεψη Ειρήνης της Λωζάννης, η οποία ξεκίνησε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους και της οποίας το αποτέλεσμα θα αντικαθιστούσε τη συνθήκη των Σεβρών. Ο Βενιζέλος καλούνταν να σώσει ό,τι μπορούσε να σωθεί. Από τη θέση αυτή επρόκειτο να παίξει καθοριστικό ρόλο στη χάραξη της μελλοντικής εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Ήταν πεπεισμένος πως δε θα έπρεπε να υπάρχει καμία σκέψη στο εξής για νέα στρατιωτική κίνηση και πως η μόνη εθνική τακτική θα έπρεπε να είναι η διαφύλαξη των συνόρων και η ειρήνευση.¹ Η συνθήκη της Λωζάννης υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1923. Προέβλεπε την απόδοση της ανατολικής Θράκης, της Ιωνίας και των νησιών Ίμβρο και Τένεδο στην Τουρκία. Και εάν το βασικό συναίσθημα που γέννησε η υπογραφή της ήταν αυτό της απώλειας εδαφών, παράλληλα σε μία δεύτερη ανάγνωση έδινε τέλος σε μία πολεμική δεκαετία διαφυλάττοντας την εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας και κατοχυρώνοντας την εδαφική της ακεραιότητα.²

Έξι μήνες νωρίτερα, στις 30 Ιανουαρίου, είχε ήδη διευθετηθεί το ζήτημα των μειονοτήτων με την υπογραφή της σύμβασης περί ανταλλαγής πληθυσμών, η οποία με κριτήριο το θρήσκευμα προέβλεπε την αναγκαστική μετανάστευση των ορθόδοξων

¹ Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα ασφαλείας στα Βαλκάνια 1928 – 1931*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 28.

² Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 12.

κατοίκων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Από τη συμφωνία εξαιρούνταν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης. Η υποχρεωτική ανταλλαγή είχε οριστεί να αρχίσει την 1^η Μαΐου 1923 αλλά πήρε παράταση για ένα χρόνο αργότερα, την 1^η Μαΐου 1924, λόγω της προετοιμασίας που έπρεπε να γίνει για μία τόσο μεγάλη επιχείρηση. Η σύμβαση αποτελούνταν από 19 άρθρα. Οι όροι της αφορούσαν σε όσους είχαν μεταναστεύσει από την 18^η Οκτωβρίου 1912 και ύστερα. Στα προβλεπόμενα ήταν η υποχρεωτική αλλαγή υπηκοότητας των ανταλλάξιμων, η προστασία της περιουσίας τους, το δικαίωμα μεταφοράς του κινητού μέρους της χωρίς κάποιο φόρο και η αποζημίωση από τη χώρα εγκατάστασης για την ακίνητη που άφηναν πίσω με περιουσία ίδιας φύσης και ίσης αξίας. Στο ίδιο άρθρο οριζόταν πως η κυριότητα της περιουσίας των μεταναστών θα παρέμενε στους ίδιους μέχρι την πλήρη αποζημίωσή τους. Η σύμβαση περιλάμβανε επίσης τη σύσταση μεικτής επιτροπής ανταλλαγής, η οποία θα αναλάμβανε να καθορίσει τον τρόπο μετανάστευσης των πληθυσμών και την εκτίμηση των εγκαταλειμμένων περιουσιών. Η σύνθεσή της αποτελούνταν από 11 μέλη: 4 Τούρκους, 4 Έλληνες και 3 μέλη που ορίζονταν από την Κοινωνία των Εθνών (οι λεγόμενοι «ουδέτεροι»). Όταν δε, θα γινόταν η τελική εκκαθάριση των περιουσιών των μεταναστευόντων, το συγκεντρωτικό ποσό θα αποτελούσε οφειλή της μίας χώρας προς την άλλη. Σε περίπτωση χρεωστικού υπολοίπου, αυτό θα το επέδιδε η χώρα–οφειλέτης στην άλλη μετά από διακανονισμό.³

Στην Ελλάδα υπήρξαν αντιδράσεις από μεριάς προσφύγων. Ο Βενιζέλος για να τις αντικρούσει ισχυρίστηκε πως η εκτόπιση των ελληνικών πληθυσμών, η οποία σε μεγάλο βαθμό είχε ήδη συντελεστεί, δεν υπήρχε περίπτωση να μην ολοκληρωθεί από τον Κεμάλ. Άρα η Ελλάδα μόνο κερδισμένη έβγαινε από αυτήν την συμφωνία, καθώς οι περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων επρόκειτο να διατεθούν από το ελληνικό κράτος προς αποκατάσταση των προσφύγων, ενώ παράλληλα διασφαλιζόταν η αποζημίωση για τις εγκαταλειμμένες περιουσίες τους.

³ Μπελί Μεχμέτ Μιχρί, *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, Αθήνα, νήσος / Ινστιτούτο Νίκος Πουλιαντζάς, 2017, σ. 30-33.

2. Κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο κατά την άφιξη.

1. Η σχέση των προσφύγων με το πολιτικό γίνεσθαι της Ελλάδας και η πολιτική συγκυρία κατά την άφιξη.

Οι πρόσφυγες με την άφιξή τους υπήρξαν στην συντριπτική πλειοψηφία τους υποστηρικτές του Βενιζέλου. Οι πολιτικές που ακολούθησε κατά την προηγούμενη δεκαετία έφεραν πιο κοντά από ποτέ τους «αλύτρωτους» με το ελληνικό κράτος. Μάλιστα πριν ακόμη την επιτυχία των Σεβρών, κατά την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, όταν οι Νεότουρκοι είχαν ξεκινήσει εκκαθαρίσεις ελληνικών πληθυσμών στην Ανατολή, ο Βενιζέλος πιστώθηκε την επιμονή του για συμμετοχή της χώρας στο πλευρό τη Αντάντ ως ένδειξη ενδιαφέροντος για αυτούς τους πληθυσμούς. Αντιθέτως έβλεπαν την αντιβενιζελική παράταξη, επικεφαλής της οποίας ήταν ο βασιλιάς, να είναι εκείνη που αδιαφόρησε για την τύχη τους προτάσσοντας την ουδετερότητα, ενώ θεωρούνταν υπεύθυνη για τη μικρασιατική καταστροφή. Αυτή η αντίθεση τούς είχε εμφυσήσει την πεποίθηση πως αν ήταν ο Βενιζέλος στο τιμόνι της χώρας η μικρασιατική εκστρατεία δε θα είχε την ίδια κατάληξη.

Ο αναγνώστης του αντιβενιζελικού Τύπου της περιόδου λίγο πριν τη διαφανόμενη ήττα του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο, μπορεί να διακρίνει σχετικά εύκολα έναν συλλογισμό που έμελλε να επαναλαμβάνεται έκτοτε συχνά στην αρθρογραφία: Ο συλλογισμός αυτός σημείωνε με ένταση την ιδιαίτερη σχέση των μετέπειτα προσφύγων με τον Βενιζέλο, την οποία αντιπαρέβαλλε με τις θυσίες των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας στον αγώνα υπέρ της απελευθέρωσής τους. Ασκούσε δηλαδή μία σαφή κριτική στην πολιτική τους τοποθέτηση ενώ παράλληλα κατέληγε στην ύπαρξη ενός ιδιότυπου ανομολόγητου χρέους των τελευταίων προς την Παλαιά Ελλάδα. Είναι πρόδηλο πως οι Παλαιοελλαδίτες αυτό που είχαν στο νου τους ξεκινώντας τη μικρασιατική εκστρατεία ήταν πως σε περίπτωση επιτυχίας θα αυξάνονταν ο εθνικός χώρος και θα απελευθερώνονταν οι Έλληνες της Ανατολής, όμως δεν είχαν υπολογίσει πως σε περίπτωση ήττας θα έπρεπε να μοιραστούν το ίδιο έδαφος και τους πενιχρούς πόρους που θα απέμεναν στο ελληνικό κράτος μετά τον δεκαετή πόλεμο. Βλέποντας λοιπόν την απρόσμενη αυτή εξέλιξη να πλησιάζει, προσπάθησαν να καταστήσουν σαφές στους μελλοντικούς πρόσφυγες πως δεν επρόκειτο να γίνουν αποδεκτοί με την ταυτότητα του βενιζελικού. Στις 12/4/1922, ο Γ.

Βλάχος, από την στήλη του στην *Καθημερινή*, παρατηρεί ότι «μέρος του Αλυτρώτου Ελληνικού κόσμου ακριβές είναι ότι μένει αφωσιωμένον εις τον εκπεσόντα Έλληνα πολιτικόν» και τους τονίζει ότι έστω και με τη βία δε θα επιτραπεί να επιστρέψει ο βενιζελισμός.⁴ Μάλιστα εξαιτίας του γεγονότος ότι και οι ίδιοι οι «αλύτρωτοι» έβλεπαν πλέον καθαρά την καταστροφή που ερχόταν και έκαναν κινήσεις για ανατροπή της κυβέρνησης, στις 16/4/1922 φροντίζει και πάλι να τους βάλει στη θέση τους: «*Εκείνοι, υπέρ των οποίων ηγωνίσθημεν και θ' αγωνισθώμεν, δεν δικαιούνται να ζητήσουν όπως υπαχθώμεν εκ νέου προς χάριν των υπό την ατιμωτικήν και αιματηράν βενιζελικήν τυραννίαν...*»⁵.

Πριν το 1922 στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους οι κάτοικοι των Νέων Χωρών καθώς και οι πρόσφυγες της δεκαετίας του 1910 ήρθαν αντιμέτωποι με μία αρνητική στάση εκ μέρους των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας, τον κορμό δηλαδή της αντιβενιζελικής παράταξης, με αποκορύφωμα την δίωξή τους κατά το πογκρόμ εναντίον βενιζελικών τον Νοέμβρη του 1916. Στον αντίποδα, λίγο αργότερα η βενιζελογενής «επανάσταση» του 1922 φρόντισε με τη λήψη ριζοσπαστικών και έκτακτων μέτρων να βοηθήσει στην περίθαλψη και στέγαση των άρτι αφιχθέντων προσφύγων, ενώ στη συνέχεια η Αβασίλευτη πήρε άμεσα μέτρα προστασίας τους από τους γηγενείς με το «Κατοχυρωτικό» διάταγμα του 1924.⁶ Η παρουσία του Βενιζέλου σ' όλη αυτή την πρώτη περίοδο του προσφυγικού ζητήματος, ακόμα κι αν δεν αποτελούσε μέλος της κυβέρνησης, ήταν καταλυτική και διαρκής. Ο αντιβενιζελικός κόσμος από την άλλη τάχθηκε εναντίον των μέτρων για την προσφυγική αποκατάσταση και μάλιστα υποσχόταν πως σε μελλοντική αναρρίχησή του στην εξουσία θα τα ακύρωνε. Το σημείο στο οποίο έφτανε η πόλωση της εποχής αλλά και ο βαθμός στοχοποίησης των προσφύγων από τους Παλαιοελλαδίτες αντιβενιζελικούς γίνονται καταφανή από ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στο κέντρο της Αθήνας στις 9/12/1923: Μετά τη λήξη φιλοβασιλικού συλλαλητηρίου, με τη συμμετοχή Αρβανιτών κατοίκων των Μεσογείων σε μεγάλο ποσοστό, διαδηλωτές επιτέθηκαν σε ορφανά

⁴ Εφ. *Καθημερινή*, 12.4.1922.

⁵ Εφ. *Καθημερινή*, 16.4.1922.

⁶ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκη, 2018, σ. 186-189.

προσφυγόπουλα που φιλοξενούνταν στο χώρο του Ζαπτείου μεγάρου υπό τη μέριμνα της αμερικανικής «Near East Relief».⁷

Η εγκατάσταση άνω των 260 χιλιάδων προσφύγων στην Αθήνα αποδόθηκε εκ μέρους των αντιβενιζελικών σε μια πολιτική προσπάθεια ελέγχου της πρωτεύουσας από τους βενιζελικούς, εκεί δηλαδή όπου είχαν χάσει την εκλογική μάχη του 1920.⁸ Στο θέμα της ιθαγένειας και των πολιτικών δικαιωμάτων τους, η κόντρα μεταξύ των δύο παρατάξεων υπήρξε ενδεικτική ενός ακόμη διακυβεύματος σε σχέση με τους πρόσφυγες: Ο ερχομός τους στην Ελλάδα αποτελούσε ένα γεγονός μόνιμο ή όχι; Θα έπρεπε να ενταχθούν στον εθνικό κορμό ή όχι; Η Συνθήκη της Λωζάννης βέβαια ήδη προέβλεπε την άμεση πολιτογράφηση των ανταλλάξιμων. Όμως έπρεπε να διαμορφωθούν εκλογικοί κατάλογοι και εναπόκειτο στους ίδιους να εγγραφούν στους πολιτικούς καταλόγους. Το ζήτημα της συμμετοχής των προσφύγων στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923 αποτέλεσε για τους αντιβενιζελικούς κόκκινο πανί. Έβλεπαν στην εικόνα του πρόσφυγα εκείνον που σε περίπτωση νίκης των βενιζελικών θα κατάφερνε να οδηγήσει σε ακόμα ριζοσπαστικότερα μέτρα από την επίταξη των ακινήτων τους και θα απειλούσε την κοινωνική τάξη. Εξέφραζαν την άποψη πως η προσκόλλησή τους στη βενιζελική παράταξη αλλοίωνε την ψήφο των «πραγματικών» Ελλήνων, των γηγενών. Αντίθετα η βενιζελική παράταξη, όσον αφορούσε στην ένταξή τους στον πολιτικό βίο της χώρας, υπήρξε υποστηρικτής της μέσω της συμπερίληψης προσφύγων αντιπροσώπων στα ψηφοδέλτια και ακολούθως στις κοινοβουλευτικές της ομάδες. Οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι που συμμετείχαν στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση (1923-1925) εκλέχτηκαν με το κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου «Δημοκρατική Ένωση» και το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο αριθμός τους συνολικά ήταν πενήντα τέσσερις. Δεν επέλεξαν τη σύσταση ενός κόμματος αποκλειστικά προσφυγικού αλλά δημιούργησαν ένα υπερκομματικό συντονιστικό που θα αναδείκνυε τα προβλήματά τους.⁹ Αντιθέτως, η αντιβενιζελική παράταξη δέχτηκε δριμεία κριτική από τον κομματικό της Τύπο όταν προς το τέλος της δεκαετίας αποφάσισε να εντάξει πρόσφυγες στα ψηφοδέλτιά της. Συμπερασματικά, ο αντιβενιζελισμός αποτέλεσε την πολιτική έκφραση των γηγενών

⁷ Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 37.

⁸ Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 137.

⁹ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 92.

που εναντιώθηκαν στην αποκατάσταση, ενσωμάτωση και ισοτιμία των προσφύγων. Τουλάχιστον ως το 1932 εκδήλωναν με την πρώτη ευκαιρία τη βούλησή τους για ανατροπή κάθε σχετικής προσπάθειας και μέτρου.¹⁰

Όλα τα παραπάνω γεγονότα είχαν ως συνέπεια να διευρύνεται το χάσμα των προσφύγων με τους αντιβενιζελικούς, οι οποίοι στις προσφυγικές μάζες ταυτίστηκαν με ένα αβέβαιο μέλλον και έναν δεύτερο εκτοπισμό ενώ ο βενιζελισμός αποτέλεσε ασπίδα προστασίας και εγγυητή των δικαιωμάτων τους. Η σχέση αυτή παγιώθηκε για τουλάχιστον μία δεκαετία. Στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1926 και 1928 ο βενιζελισμός των προσφύγων εκδηλώνεται μαζικά και μάλιστα στα 1928 σε περιοχές προσφυγικές αγγίζει το 100%. Η εικόνα αυτή ξεκίνησε να αλλάζει από τις εκλογές του 1932-1933 και ύστερα, όταν μετά τον συμψηφισμό των περιουσιών με το Σύμφωνο της Άγκυρας το οποίο έφερε ο Βενιζέλος στη Βουλή, οι σχέσεις τους άρχισαν να διαρρηγνύονται. Τότε είναι που για πρώτη φορά σημαντική απήχηση σημειώνει η κομμουνιστική αριστερά ενώ ανεβαίνουν και τα ποσοστά των αντιβενιζελικών. Παίρνοντας ως παράδειγμα τον αμιγώς προσφυγικό συνοικισμό του Βύρωνα, η ψήφος των προσφύγων τη δεκαετία 1926-1936 είναι ενδεικτική: Σε πέντε εκλογικές αναμετρήσεις (1926, 1928, 1932, 1933, 1936) η βενιζελική παράταξη φτάνει στο 97,4% στα 1928 και στο 73,2% το 1933. Η αντιβενιζελική παράταξη πετυχαίνει το μεγαλύτερο ποσοστό της στα 1933 με 15,1% ενώ στις πρώτες δύο παίρνει 2,6% και 2%. Η αριστερά ενώ ξεκινά στις πρώτες δύο αναμετρήσεις με 1,6% και 0,7% στα 1933 φτάνει το 10,5%.¹¹ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως κατά την προεκλογική περίοδο του 1933, αν και η Ηνωμένη Αντιπολίτευση των αντιβενιζελικών κομμάτων έδωσε για πρώτη φορά πλείστες υποσχέσεις στους πρόσφυγες προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία -γεγονός που συντέλεσε στη νίκη της-, την επ' αύριο φρόντισε να τις αθετήσει και να επιβεβαιώσει πως τίποτα δεν είχε αλλάξει.¹² Ένα αποτύπωμα αυτής της εξέλιξης εντοπίζεται μετεκλογικά στον Βύρωνα και σχετίζεται με το ζήτημα της εργασίας των κατοίκων του στο Δημόσιο: *«Όσοι νέοι και νέες, ή ακόμη και σεβάσμιοι οικογενειάρχες ήσαν έκτακτοι δημόσιοι υπάλληλοι, απελύθησαν αμέσως μόλις ανέλαβε την αρχή η σημερινή κυβέρνηση! Πολλοί απελύθησαν τηλεφωνικώς!... Έτσι στους τόσους ανέργους του συνοικισμού προσετέθησαν και άλλοι*

¹⁰ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *ό.π.*, σ. 140.

¹¹ Καραβάς Σπύρος, *ό.π.*, σ. 145. Για τα ακριβή ποσοστά βλ. σ. 153 (πίνακας 1).

¹² Μαυρογορδάτος Γιώργος, *ό.π.*, σ. 208-210.

ακόμη. Κόποι και μόχθοι ολοκλήρου δεκαετίας διεγράφησαν με το σφουγγάρι της κομματικής εμπάθειας.».¹³

II. Το κοινωνικό πλαίσιο της εισδοχής

ΝΟΜΟΣ 2870

Άρθρον 1: «Απαγορεύεται η εν Ελλάδι αποβίβασις προσώπων ομαδόν αφικνουμένων εξ αλλοδαπής, εφ' όσον ούτοι δεν είναι εφωδιασμένοι διά τακτικών διαβατηρίων νομίμως τεθεωρημένων...». Άρθρον 2: «Πας πλοιοκτήτης, πράκτωρ, πλοίαρχος ή άλλο οιονδήποτε μέλος του πληρώματος πλοίου τινός, όστις ήθελεν αναλάβει, διευκολύνει ή δεχθή την εις Ελλάδα μεταφοράν των περιών η εν άρθρω 1 απαγόρευσις προσώπων τιμωρείται διά φυλακίσεως εξ τουλάχιστον μηνών και διά χρηματικής ποινής...».

Εν Αθήναις τη 16^η Ιουλίου 1922¹⁴

Ο παραπάνω νόμος ψηφίστηκε από την ελληνική βουλή σχεδόν έναν μήνα πριν τη μικρασιατική καταστροφή. Η αντιβενιζελική κυβέρνηση γνώριζε από την άνοιξη πως η κατάληξη της μικρασιατικής εκστρατείας θα ήταν αρνητική για την Ελλάδα. Κι αν η απόφαση αυτή δεν έγινε γνωστή εκείνη την περίοδο στους πληθυσμούς που ζούσαν μέσα στη θύελλα του ξεριζωμού, σίγουρα στη μνήμη τους αποτυπώθηκε η υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε από μέρος των γηγενών:

«Ντόμπροι πέρα για πέρα και άνθρωποι αληθινοί αυτοί που ήρθαν ξεριζωμένοι από την Κωνσταντινούπολη, το Αϊβαλί και τη Σμύρνη, μ' ένα μπογαλάκι στα χέρια και μ' ένα εικόνισμα για να τους προστατεύει από το κακό. Όταν πατούσαν το πόδι τους στην Ελλάδα, έσκυβαν και φύλαγαν το χώμα που θα τους φιλοξενούσε. Και να σκεφτεί κανείς εκείνο το απαράδεκτο και φασιστικό σύνθημα που τους φώναζαν ρυθμικά όταν κατέβαιναν από τα πλοία στα ελληνικά λιμάνια: "Έξω οι τουρκόσποροι από την πατρίδα μας!". Ναι έτσι ακριβώς: "Έξω οι τουρκόσποροι!"».¹⁵

Η διαδικασία των λοιμοκαθατηρίων αποτέλεσε το πρώτο emphaticό δείγμα προς τους πρόσφυγες σχετικά με το τι έπεται στο επίπεδο της καθημερινής διαβίωσης. Η έξαρση επιδημικών ασθενειών ανάμεσα στα προσφυγικά πλήθη που συνέρρεαν προς

¹³ Έρευνα για τον συνοικισμό Βύρωνος, εφ. *Νέος Κόσμος*, 31.5.1934.

¹⁴ ΦΕΚ, 20 Ιουλίου 1922, τ. Α, αρ. 119, «Περί της παρανόμου μεταφοράς προσώπων ομαδόν ερχομένων εις Ελληνικούς λιμένας εκ της αλλοδαπής».

¹⁵ Φιλέρης Ξενοφών, *Οι σαλαδόροι του Βύρωνα*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2005, σ. 162-163.

τις ελληνικές ακτές στοιβαγμένα μέσα σε καράβια οδήγησε το ελληνικό κράτος να πάρει την απόφαση να θέσει σε καραντίνα τους εισερχόμενους από τα 1923 στη χώρα. Λοιμοκαθαρτήρια λειτούργησαν στον Άγιο Γεώργιο στο Κερατσίνι, στο Καράμπουρνου της Θεσσαλονίκης και αργότερα στη Μακρόνησο. Τα νούμερα είναι εντυπωσιακά: Στον Άγιο Γεώργιο διέμεναν καθημερινά, κατά μέσο όρο, 8.000-9.000 άτομα ενώ αντίστοιχα μεγάλοι αριθμοί υπήρξαν και στα υπόλοιπα. Οι πρόσφυγες που πέρασαν από τα κέντρα μαρτυρούσαν άθλιες συνθήκες κράτησης, άθλια διατροφή, νόσους που δεν είχαν και απέκτησαν εκεί λόγω των κάκιστων συνθηκών υγιεινής, εξαναγκασμό σε προληπτικό κούρεμα για τις γυναίκες και γενικότερα εξευτελιστικές για τους ίδιους καταστάσεις. Ο θάνατος θέριζε, καθώς χιλιάδες δεν κατάφεραν να επιβιώσουν και μάλιστα καταγγελίες προσφύγων ανέφεραν πως ευθύνη έφεραν και οι εργολάβοι που είχαν αναλάβει να τους προμηθεύουν την τροφή: Οι τροφές ήταν συχνά χαλασμένες με συνέπεια να αναπτυχθεί τύφος εντός του πληθυσμού, την ώρα που οι προμηθευτές πλούτιζαν και η διοίκηση έκανε τα στραβά μάτια.¹⁶

Οι Έλληνες που διέμεναν στην Τουρκία προ της άφιξής τους άνηκαν σε ένα τελείως διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον. Η αίσθηση της κοινότητας βασιζόταν στη θρησκεία κι όχι την πολιτική οργάνωση της περιοχής. Η οθωμανική κοινωνία ήταν οργανωμένη με το σύστημα των μιλέτ. Οι ταξικοί διαχωρισμοί ήταν λιγότερο έντονοι μπροστά στους διαχωρισμούς που προέρχονταν από τα μιλέτ. Εξίσου σε δεύτερη μοίρα έμπαιναν οι εθνοτικές, γλωσσικές και οικονομικές διαφορές. Για την πλειονότητά τους λοιπόν η ταυτότητα προσδιοριζόταν από τη θρησκεία.¹⁷ Η μετάβαση αυτών των ανθρώπων σε μια νέα κοινωνία άλλου τύπου έκανε την ήδη δύσκολη για εκείνους προσαρμογή ακόμη δυσκολότερη. Οι πρόσφυγες προέρχονταν από διάφορα κοινωνικά στρώματα, με διαφορετικά ήθη και έθιμα. Οι διάφορες γλώσσες που μιλούσαν όπως τα ακατανόητα ποντιακά ή τα τούρκικα, οι διαφορετικές συνήθειες στην προσωπική υγιεινή, το ντύσιμο, την κουζίνα, κ.ά. αποτελούσαν πρόβλημα στον δρόμο για την ενσωμάτωση. Κάθε στοιχείο που τους διαφοροποιούσε από τον ντόπιο πληθυσμό αποτέλεσε σημείο αντεγκλήσεων και τους έθετε σε θέση άμυνας. Επί της ουσίας καλούνταν καθημερινά να υπερασπιστούν την ταυτότητά τους. Ένα πολύ

¹⁶ Τα στοιχεία για τα λοιμοκαθαρτήρια, καθώς και συγκλονιστικές μαρτυρίες προσφύγων που έζησαν εκεί και οι οποίες συνελέγησαν από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών παρατίθενται στο Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περιθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 133-135.

¹⁷ Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 63-65.

χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων αποκλίσεων παραθέτει από συνέντευξη με τον πρόσφυγα Γιάννη Σιδέρη, ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης:

«Εμείς είχαμε σπίτι με τραπέζια, είχαμε τραπεζομάντηλα, είχαμε πιρούνια, φοράγαμε πιτζάμες, πλέναμε τα δόντια μας. Αυτοί, όποτε πήγαινα σπίτι τους, τρώγανε σε ψάθα χωρίς τραπέζι, είχαν έναν μεγάλο νταβά κόβανε πίτα και τρώγανε. Πίτες, πίτες, πίτες!...Εμείς είχαμε πληθώρα φαγητών, πλούσια φαγητά. Όσο έβαζα εγώ λάδι στη σαλάτα μου, αυτοί βάζανε σ' ολόκληρη την κατσαρόλα τους για να φάνε όλοι.»¹⁸

Η παραπάνω περιγραφή δεν αποτυπώνει μόνο τις πολιτισμικές διαφορές αλλά και μια ταυτόχρονη θέση άμυνας αλλά και αίσθηση υπεροχής που είχαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες για την ταυτότητά τους. Στην ίδια κατεύθυνση υπερθεματίζει ο Θ. Κυριακίδης:

«Εμείς τη διαφορά τη νιώθαμε πώς: Είχαμε το ηθικό πλεονέκτημα, να στο πω όπως το λέμε τώρα στην πολιτική. Το θεωρούσαμε 'και ποιοι είναι αυτοί' δηλαδή. Όπως αυτοί μας θεωρούσανε -μερικοί, όχι όλοι βέβαια, όσοι δε μας ζέρανε καλά- β' κατηγορίας πολίτες, εμείς λέγαμε 'και ποιοι είναι αυτοί που θα μας κρίνουνε'. Το στοιχείο το ανατολίτικο, και απ' τα παράλια και απ' τη Σμύρνη και από την Πόλη, ήτανε άνθρωποι με κουλτούρα, ήτανε διανοούμενοι. Ακόμα και οι γυναίκες πηγαίνανε στα παρθεναγωγεία, ζέραν γράμματα, βγάζανε γυμνάσια, βγάζανε λύκεια, μετά πηγαίνανε πανεπιστήμια. Ενώ το στοιχείο εδώ ήτανε καθυστερημένο, ήτανε πίσω σε όλα: Στα φαγιά, στην κουλτούρα, στην κουζίνα, στην οικογένεια, σ' όλα. Φερ' ειπείν να: Ο πατέρας μου ήξερε όλη τη λειτουργία απ' έξω. Κομμουνιστής μεν, θρησκευόμενος δε.»¹⁹

Τέλος, η παρουσία της τουρκικής γλώσσας εντός των συνοικισμών αποτέλεσε ένα φυσικό επόμενο της μετακίνησης. Ο Θ. Κυριακίδης μας πληροφορεί για τον συνοικισμό της Ν. Ελβετίας πως όσοι κατάγονταν από τα βάθη της Ανατολίας μιλούσαν τούρκικα ενώ όσοι ήταν από τα παράλια της Μ. Ασίας γνώριζαν ελληνικά. Συγκεκριμένα για τη δική του οικογένεια αναφέρει:

«Η γιαγιά μου η μία, η οποία ήτανε τουρκόφωνη, απόλυτα τουρκόφωνη, δεν ήξερε καθόλου ελληνικά, πήγε μόνο τρεις τάξεις, Πρώτη Δευτέρα και Τρίτη, σε ελληνικό σχολείο, με πολύ δυσκολία... Στο χωριό που ζούσε η γιαγιά μου, ήταν 100 οικογένειες Τούρκων και 2-3 οικογένειες Ελλήνων. Πώς ήτανε δυνατόν να μάθουνε Ελληνικά και

¹⁸ Παρατίθεται στο Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 45.

¹⁹ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019. Ο Θ. Κυριακίδης γεννήθηκε στον Βύρωνα στις 10.10.1927 και έζησε τα περισσότερα χρόνια στη συνοικία της Νέας Ελβετίας. Οι γονείς του ήρθαν πρόσφυγες στα 1922 από την Καισάρεια της Μικράς Ασίας.

πού να πάνε για να τα μάθουνε;».²⁰ Στο βιβλίο του για την περιοχή του Βύρωνα αναφέρεται και σε άλλα μέλη της οικογένειάς του: «*Η καλή μας θεία ήταν και αυτή τουρκόφωνη, όπως και όλες οι ηλικιωμένες γυναίκες που ήρθαν στην Ελλάδα από την Καισάρεια της Καππαδοκίας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.*»²¹

Φυσικό επόμενο υπήρξε και η συνύπαρξη ελληνικών και τούρκικων μέσα στο ίδιο σπίτι:

«*Ο πατέρας μου ήξερε ελληνικά από κει. Ο θείος μου, όμως, ο Πρόδρομος που 'τανε μικρός και δε πρόλαβε να πάει σχολειό ήξερε μόνο τούρκικα. Και έμαθε τα ελληνικά εδώ, στην Ελλάδα. Όμως ήτανε νέος. Οι γριές και οι γέροι πώς θα τα μάθαιναν; ... Στο σπίτι ο πατέρας μου κι η μάνα μου μίλαγαν ελληνικά. Είχα τη γιαγιά μου που μίλαγε τούρκικα. Οπότε, εφόσον μεγάλωνα περισσότερο με τη γιαγιά μου, ταυτόχρονα ήταν και οι δύο γλώσσες.*».²²

Η παρουσία τόσων βίαια πληβαιοποιημένων ανθρώπων στις πόλεις δημιούργησε σκληρό ανταγωνισμό με τους γηγενείς όσον αφορούσε είτε στην προτεραιότητα σε σχέση με τις κρατικές παροχές είτε στον τομέα της αγοράς εργασίας. Ο ανταγωνισμός αυτός έφτανε συχνά στη βίαιη αντιπαράθεση μεταξύ τους. Το επιχείρημα πως οι γηγενείς επωμίζονταν το βάρος της αποκατάστασης των προσφύγων, οι οποίοι το μόνο που έκαναν ήταν να απολαμβάνουν παροχές και αποζημιώσεις, έκανε το κλίμα ακόμη πιο τεταμένο. Στο κομμάτι δε της αγροτικής αποκατάστασης, οι πρόσφυγες ερχόντουσαν να προστεθούν στους ήδη υπάρχοντες ακτήμονες οι οποίοι περίμεναν για χρόνια την αγροτική μεταρρύθμιση που θα τους παραχωρούσε ένα κομμάτι γης. Στο εξής θα έπρεπε να μοιραστούν μαζί τους τις ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον.²³ «*Η σχέση των προσφύγων με τους ντόπιους, δηλαδή τους κολλήγους του Εμπειρικού, ήταν δραματικές. Υπήρχε η ψευδαίσθηση ότι, αν δεν έρχονταν οι πρόσφυγες, πιθανόν αυτές οι εκτάσεις να διανέμονταν στους ίδιους. Γι' αυτό δεν τους συμπάθησαν γιατί θεώρησαν ότι αυτοί τους πήραν τα κτήματα, παρότι αυτά δεν ήταν δικά τους...*»²⁴

²⁰ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

²¹ Κυριακίδης Θόδωρος, *Ο Βύρωνας στη δίνη της καταigliδας του 20^{ου} αιώνα*, Δήμος Βύρωνα 2020, σ. 57-58.

²² Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

²³ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, ό.π., σ. 176.

²⁴ Συνέντευξη Νίκου Δερμοσονιάδη, παρατίθεται στο Ιωαννίδου Αμαλία, Νέστορος Χαρίκλεια, Ρουμελιώτου Μαρία, Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου Αγίου Στεφάνου, *Όιον Μπογιατί Άγιος Στέφανος. Το Χθες στο Σήμερα και στο Αύριο*, Δήμος Αγίου Στεφάνου-Νομαρχία Ανατολικής Αττικής 2010, σ. Γ 31.

Η κοινωνική διάκριση και ιεράρχηση που βασίζεται στην καταγωγή (φυλετική, εθνική ή πολιτισμική) δημιουργεί στο εσωτερικό των κοινωνιών υποκείμενα τα οποία θεωρούνται κατώτερα και εναντίον των οποίων γίνεται μια προσπάθεια αποκλεισμού από διαδικασίες ανακατανομής των κοινωνικών θέσεων, του πλούτου και της εξουσίας.²⁵ Στην ηττημένη Ελλάδα του 1922 εκκίνησε μια τέτοια προσπάθεια από μεγάλο μέρος του ντόπιου στοιχείου, το οποίο ανέλαβε να καταστήσει σαφές προς τους πρόσφυγες πως ο μόνος χώρος που υπήρχε για να διεκδικήσουν την ενσωμάτωσή τους βρισκόταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο ρατσισμός στην καθημερινότητα και οι προσπάθειες αποκλεισμού σε διάφορες εκφάνσεις του δημόσιου βίου αποτέλεσαν το όχημα για την οριοθέτηση αυτή, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η λέξη «πρόσφυγας» απέκτησε υποτιμητική έννοια ενώ η αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητάς τους οδήγησε πολλούς Μικρασιάτες να αλλάξουν το επίθετό τους ή να διαγράψουν τούρκικα προθέματα και καταλήξεις.²⁶ Οι προσφωνήσεις «τουρκόσποροι» και «τουρκογεννημένοι» ήταν ενδεικτικές ενώ το «γιαουρτοβαφτισμένοι» είχε να κάνει με την αμφισβήτηση της ορθόδοξης πίστης τους, δηλαδή ότι δε βαφτίστηκαν σε νερό αλλά σε γιαούρτι.²⁷

«Μεγάλος ρατσισμός υπήρχε. Ο Γεώργιος Βλάχος έγραψε όταν ήρθαν οι πρόσφυγες ότι δε δικαιούνται να έχουν δικαίωμα ψήφου γιατί αυτοί αποτελούν αγέλη ζώων, ότι δε θα γίνουν ποτέ άνθρωποι... Αυτή την υποβάθμιση, την υποτίμηση για τους πρόσφυγες... τι να πω; Έπρεπε να έχει μεγαλύτερο σεβασμό γι' αυτό το στοιχείο το προσφυγικό το οποίο στα βάθη της Ασίας, μέσα σε μια τουρκοκρατία με τις χειρότερες συνθήκες κατάφερε να κρατήσει τα ήθη και τα έθιμα, τη θρησκεία του, την κουλτούρα του κι όλα αυτά, χωρίς να πάθει καμία αλλοίωση... Έλεγε ένας: "Την κόρη μου σε πρόσφυγα δε τη δίνω. Προτιμώ να τηνε θάψω" ... Όμως αυτό αλλοιώθηκε με το χρόνο διότι οι πρόσφυγες κατέκτησαν την αποδοχή με το σπαθί τους, με την αξιοσύνη τους, με τη μόρφωσή τους, με την καλλιέργειά τους και σιγά σιγά έγιναν αποδεκτοί απ' τους ντόπιους...»²⁸

Μια αποτύπωση αυτής της ρατσιστικής συμπεριφοράς διηγείται ο Μανώλης Τάσσος σε συνέντευξή του στον Μενέλαο Χαραλαμπίδη. Ο Τάσσος, εντεκάχρονος τότε

²⁵ Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1994, σ. 67.

²⁶ Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.7: Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940 – Από την αβασίλευτη δημοκρατία στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2003, σ. 91.

²⁷ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *ό.π.*, σ. 173-174.

²⁸ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

κάτοικος Καισαριανής, δούλευε σε τσαγκαράδικο της πλατείας Πλαστήρα στο Παγκράτι. Ο κάλφας του τσαγκαράδικου και ψάλτης στον γειτονικό Άγιο Σπυρίδωνα, απευθυνόμενος στον μικρό πρόσφυγα του φώναζε συνεχώς μειωτικά: «Έλα δω ρε Τούρκο, άντε να πάρεις μια δραχμή ψωμί κι ένα πενηνταράκι φέτα.» κι όλο «Τούρκο έλα δω». Τελείως διαφορετική βέβαια ήταν η στάση του αφεντικού του, ο οποίος όταν μια μέρα τον είδε να κλαίει και έμαθε τι γινόταν είπε στον κάλφα: «Ρε παλιάνθρωπε δεν ντρέπεσαι; Έτσι και ξαναπείς τίποτα στο παιδί θα πεταχτείς έξω, δεν θα ξαναδείς την πόρτα».²⁹ Το παραπάνω γεγονός καταδεικνύει πως υπήρχε και η άλλη μεριά των γηγενών, εκείνοι που παρέμειναν άνθρωποι. Από τη μεριά αυτών των ανθρώπων υπήρξε και ο Φώντας Φιλήρης, κάτοικος από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 στον Βύρωνα και μεγαλωμένος μαζί με το προσφυγικό στοιχείο, ο οποίος αρκετά χρόνια αργότερα κάνει την αυτοκριτική για λογαριασμό όσων έπρεπε κανονικά να την κάνουν οι ίδιοι:

«Θυμάμαι και κάτι άλλο ωραίο απ' αυτόν τον σοφό πρόσφυγα. Όποιος του έλεγε *''Καλημέρα, Ξενοφών''*, του απαντούσε: *''Ξενοφώς, παρακαλώ, Ξενοφώς. Και το ''φως'' με ωμέγα!''*. Δε ξέρω αν είχε σπουδάσει και τι σόι γράμματα ήξερε αυτός ο ταξιτζής. Όμως την ελληνική ιστορία τη γνώριζε καλύτερα από τους ειδικούς και *''καθαρόαιμους''* Αθηναίους... Το σίγουρο είναι ότι αυτός ο ταξιτζής ήταν και Δάσκαλος, με δέλτα κεφαλαίο. Και κάτι ακόμα. Στον Βύρωνα, εγώ προσωπικά είχα γνωρίσει άλλους πέντε πρόσφυγες με τ' όνομα Ξενοφών. Κι εμείς οι ηλίθιοι οι Αθηναίοι αυτούς τους σπουδαίους Έλληνες τους αποκαλούσαμε τουρκόσπορους...».³⁰

Η συζήτηση περί «πραγματικών Ελλήνων» αποτέλεσε βασικό μέσο τεχνητού διαχωρισμού. Το γηγενές στοιχείο ενστερνίστηκε σε μεγάλο βαθμό, εκούσια ή ακούσια, αυτή την πρακτική η οποία εφαρμόζεται παγκοσμίως και διαχρονικά σε αντίστοιχες συνθήκες και εκκινεί από τον φόβο μιας πιθανής ανακατάταξης σε κοινωνικό επίπεδο όσον αφορά στους ρόλους, τη θέση και το κύρος των υποκειμένων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το εθνοτικό κριτήριο αναδύεται στην επιφάνεια ως πόλος συσπείρωσης και μέσο συλλογικής υπεράσπισης κοινών συμφερόντων.³¹ Η αντιμετώπιση που έτυχαν οι πρόσφυγες της περιοχής του Μπογιατίου (μετέπειτα Άγιος Στέφανος) είναι χαρακτηριστική:

²⁹ Συνέντευξη Μανώλη Τάσσου στον Μενέλαο Χαραλαμπίδη, 2.6.2003, παρατίθεται στο Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», ό.π., σ. 33-34.

³⁰ Φιλήρης Ξενοφών, *Οι σαλαδόροι του Βύρωνα*, ό.π., σ. 118.

³¹ Βεντούρα Λίνα, ό.π., σ. 95-96.

«Μου έλεγε ο μπαρμ' Απόστολος ο Τιτόπουλος ότι, όταν πρωτοήρθαν, κατέβηκαν στην Κηφισιά για να ψωνίσουν και γυρνώντας πέρασαν από το Παλιό Μπογιάτι. Εκεί ο Ηλιόπουλος είχε ένα καφεενεδάκι, όπου σταμάτησαν να πιουν ένα ούζο. Οι Παλιομπογιατιώτες τους βρίζανε στ' Αρβανίτικα, τους έλεγαν "τουρκαλάδες". Οι δικοί μας όμως γνώριζαν τη διάλεκτο και καταλάβαιναν. Όταν σηκώθηκαν να φύγουν, τους ρώτησαν "τι σας έχουμε κάνει; Έλληνες είμαστε". Τότε κοκκάλωσαν όλοι.».³²

Βέβαια, η προαναφερθείσα υποτιθέμενη ύπαρξη κοινού συμφέροντος μεταξύ λαϊκών στρωμάτων και αστικής τάξης της εποχής ήταν όπως αποδείχτηκε (και όπως αποδεικνύεται ιστορικά σε ευρύτερη χρονική και γεωγραφική κλίμακα) μια τεχνητή συνθήκη και μάλιστα επιζήμια τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για τους γηγενείς εργατές. Για παράδειγμα στη βιομηχανία οι πρόσφυγες ήταν εκείνοι που δέχτηκαν να εργαστούν με φθηνότερα μεροκάματα, περισσότερες ώρες, ακόμη και Κυριακές, απόρροια της δεινής οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Η εξέλιξη αυτή απορρύθμισε τις εργασιακές σχέσεις, ρίχνοντας τους μισθούς και των γηγενών. Επίσης, η εργατική νομοθεσία έπαψε να εφαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό, οι απεργίες έγιναν πιο δύσκολες καθώς στη θέση των απεργών καλούνταν πρόσφυγες να δουλέψουν και γενικώς η διαπραγματευτική ισχύς του εργατικού κινήματος σημείωσε μεγάλη ύφεση. Απότοκο της συνθήκης ήταν η ακόμη μεγαλύτερη όξυνση των σχέσεων μεταξύ γηγενών και προσφύγων.³³ Όμως, ποια θα ήταν η εξέλιξη των γεγονότων εάν οι πρόσφυγες αντιμετώπιζονταν από τη γηγενή εργατική τάξη ως ισότιμο κομμάτι της; Ίσως τότε να μην υπήρχε κανένα πάτημα για την εργοδοσία ώστε να τους αντιμετωπίσει διαφορετικά και οι ίδιοι να μην είχαν κανέναν λόγο να δεχτούν τη διαφορετική αυτή αντιμετώπιση.

Από τις πρώτες μέρες της άφιξης έγιναν προσπάθειες αποκλεισμού των προσφύγων στο επίπεδο του χώρου. Μία τέτοια περίπτωση σημειώθηκε στο Κιούπκιοϊ Σερρών (1^η Σερρών) στα 1924, όπου γηγενείς μη αποδεχόμενοι την απαλλοτρίωση εκτάσεως υπέρ των προσφύγων της Νέας Μπάφρας τους επιτέθηκαν με όπλα, μαχαίρια και ρόπαλα με αποτέλεσμα τον σοβαρό τραυματισμό δεκατριών προσφύγων, με τους τρεις να φέρουν τραύμα από όπλο. Οι πρόσφυγες κινήθηκαν προς τους Ροδολείβους για να γλιτώσουν ενώ οι γηγενείς γκρέμισαν τα πρόχειρα οικήματά τους και

³² Συνέντευξη Ρίτας Μπουρτζόγλου, παρατίθεται στο Ιωαννίδου Αμαλία, Νέστορος Χαρίκλεια, Ρουμελιώτου Μαρία, Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου Αγίου Στεφάνου, *Οίον Μπογιάτι Άγιος Στέφανος. Το Χθες στο Σήμερα και στο Αύριο*, ό.π., σ. Γ 31.

³³ Μαυρογορδάτος Γιώργος, ό.π., σ. 178-179.

πυρπόλησαν τρεις αχυρώνες.³⁴ Αντίστοιχα περιστατικά σημειώθηκαν αρκετά σε διάφορα μέρη της χώρας. Υπήρξαν και οι περιπτώσεις πιο ήπιες διεκδίκησης του αποκλεισμού τους, όπως εκείνη μιας επιτροπής κατοίκων από τα Πουρλιά η οποία εξέδωσε ένα ψήφισμα παρακαλώντας να μην εγκατασταθούν στην περιοχή τους πρόσφυγες.³⁵

Πλήθος καταγγελιών της εποχής αναφέρονται σε πρακτικές αποκλεισμού σε σχέση με την κάλυψη θέσεων στο Δημόσιο, παρ' όλο που υπήρχαν άνθρωποι μορφωμένοι που διέθεταν όλα τα απαραίτητα κριτήρια να στελεχώσουν τις υπηρεσίες. *«Βλέπεις δε διορίζανε έναν άνθρωπο ο οποίος ήξερε γράμματα, γιατί ήταν πρόσφυγας. Εκυριαρχούσαν οι γηγενείς Έλληνες.»*³⁶ Μια τέτοιου είδους καταγγελία βρίσκουμε στον λόγο του πρόσφυγα βουλευτή με τη βενιζελική παράταξη των Φιλελευθέρων, Λεωνίδα Ιασονίδη, από τα έδρανα του ελληνικού κοινοβουλίου στα 1924: *«Επίσης, κύριοι, εις το κεφάλαιον της αστικής εγκαταστάσεως εισέρχεται και το ζήτημα της απολύσεως των προσφύγων υπαλλήλων από το Υπουργείον της Προνοίας, διότι εκ μέρους υπαλλήλων απολυθέντων από τα Παλαιά Ανάκτορα υπεβλήθησαν εις την προσφυγικήν ομάδα των πληρεξουσίων έγγραφα παράπονα ότι απελύθησαν από δύο ετών και πλέον υπηρετούντες, διά λόγους οικονομίας, αλλ' εν τούτοις αντικατεστάθησαν μερικοί εξ' αυτών δι' άλλων ευνοουμένων. Δεν εισέρχομαι εις την ουσίαν, αλλ' επιφυλάσσομαι...»*³⁷ Ακόμη και αρκετά χρόνια αργότερα από την άφιξη καταστάσεις αποκλεισμού έρχονται στην επιφάνεια. Στα 1929 καταγγελία με τίτλο *«Οι πρόσφυγες δεν θεωρούνται Έλληνες»* δημοσιεύεται στον προσφυγικό Τύπο σχετικά με διάταξη νόμου που αποκλείει από δημοπρασία για ραδιοφωνικές συχνότητες τον προσφυγικό κόσμο: *«Εις την δημοπρασίαν διά την ανάληψιν της ραδιοφωνίας εισεχώρησεν, ως μη ώφειλε και κατά τρόπον ύποπτον πάντως, διάταξις απαγορεύουσα την σύναψιν της συμβάσεως υπό 'εκ πολιτογραφίσεως Ελλήνων'».*³⁸

Αντικείμενο έντονου ρατσισμού αποτέλεσε και η ταυτότητα της γυναίκας-πρόσφυγα. Οι γυναίκες αυτές οι οποίες έφτασαν στη νέα πατρίδα σε μεγάλο ποσοστό χωρίς τους άντρες τους, έσπασαν πολλά στερεότυπα της εποχής με πρώτο την είσοδο

³⁴ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *ό.π.*, σ. 177-178.

³⁵ Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2013, σ. 165.

³⁶ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

³⁷ Ιασονίδης Λεωνίδα, *Η εγκατάσταση των προσφύγων (1924)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015, σ. 45.

³⁸ *«Οι πρόσφυγες δεν θεωρούνται Έλληνες»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14.7.1929.

στην αγορά εργασίας ως ο άνθρωπος «που θα φέρει το φαΐ στο σπίτι», ένας ρόλος που τότε άνηκε στο αντρικό φύλο, καθώς δεν υπήρχε για εκείνες η επιλογή να μη δουλέψουν. Επιπλέον, η παρουσία τους στον δημόσιο χώρο μέσα στους συνοικισμούς διέφερε από την παρουσία των γηγενών γυναικών στις δικές τους περιοχές. Οι προσφυγοπούλες τις περισσότερες ώρες της ημέρας τους τις περνούσαν εκτός σπιτιού λόγω της στενότητας χώρου των οικημάτων. Στα κατώφλια, στις αυλές και τους δρόμους μπροστά από τα σπίτια τους δημιουργούσαν δεσμούς συλλογικότητας μεταξύ τους. Τέλος, λόγω του διαφορετικού τρόπου ζωής δέχτηκαν χλευασμό και για όλες τις υπόλοιπες συνήθειές τους.³⁹ Ο χαρακτηρισμός «παστρικές» που τους αποδόθηκε με αφορμή πως έκαναν μπάνιο παραπάνω φορές από όσες ήταν «φυσιολογικό» εκείνη την περίοδο και το γεγονός ότι πρόσεχαν την εξωτερική τους εμφάνιση συνέτειναν στη διάδοση αρνητικής φήμης για το ήθος τους. Χαρακτηριστικές της αντιμετώπισης που είχαν είναι οι μαρτυρίες των προσφύγων για την εναντίωση των γηγενών στους γάμους τους με τα παιδιά τους: «Όταν ο μπάμπια-Ιωσήφ ο Βούλγαρης παντρεύτηκε την κυρά-Σοφία που ήταν πρόσφυγας από την Προύσα, ένα χρόνο έκαναν να του μιλήσουν οι δικοί του».⁴⁰ «Πέρασε αρκετός καιρός για να υπάρξει κάποια συμφιλίωση. Για πολλά χρόνια γάμοι δεν γίνονταν μεταξύ τους. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα πράγματα άλλαξαν, οι νέοι γνωρίστηκαν μεταξύ τους κι άρχισαν να παντρεύονται.»⁴¹ Χαρακτηριστική επίσης είναι και η αποτύπωση του γεγονότος στο παραδοσιακό τραγούδι:

*«Αρχοντογιός παντρεύεται»
Αρχοντογιός παντρεύεται
Και παίρνει προσφυγούλα
Προσφυγούλα μαυρομάτα μου
Προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου
Σαν τ' άκουσε η μάνα του
Τα δέντρα ξεριζώνει
Προσφυγούλα μαυρομάτα μου
Προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου
Πιάνει δυο φίδια ζωντανά
Πιάνει τα τηγανίζει*

³⁹ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 245.

⁴⁰ Συνέντευξη Μαρίας Νικολαΐδου, παρατίθεται στο Ιωαννίδου Αμαλία, Νέστορος Χαρίκλεια, Ρουμελιώτου Μαρία, Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου Αγίου Στεφάνου, *ό.π.*, σ. Γ 31.

⁴¹ Συνέντευξη Νίκου Δερμοσονιάδη, παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. Γ 31.

*Προσφυγούλα μαυρομάτα μου
Προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου
Και με την πρώτη πιρουνιά
Καρδιά της φαρμακώθη
Προσφυγούλα μαυρομάτα μου
Προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου.⁴²*

3. Η άφιξη

Η είσοδος άνω των 1.200.000 προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε για το ελληνικό κράτος των 5 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων ένα σοκ σε όλους τους τομείς. Γυναίκες, ανήλικα και γέροντες βρίσκονταν σε μεγαλύτερη αναλογία, καθώς οι άντρες είτε είχαν αιχμαλωτιστεί είτε είχαν σκοτωθεί. Το 54% των αφιχθέντων κατέφυγε στις πόλεις ενώ το 46% σε αγροτικές περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη.⁴³ Οι πρόσφυγες χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: Την πλειονότητα των ξεσπιτωμένων της Μικρασιατικής Καταστροφής που έφτασαν στην Ελλάδα άρον άρον και σε εκείνους οι οποίοι προβλέφθηκε να μετακινηθούν σε δεύτερο χρόνο, από το φθινόπωρο του 1923 και ύστερα, βάσει της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη της Λωζάννης και κάτω από λιγότερο βίαιες συνθήκες.⁴⁴ Τα οικονομικά του κράτους και η κοινωνική κατάσταση μετά από μια τέτοιου βεληνεκούς εκστρατεία και ήττα δεν έδιναν τη δυνατότητα εκκίνησης νέων προσπαθειών όπως εκείνη της προσφυγικής αποκατάστασης που ανέτειλε στον ορίζοντα. Η πρόκληση ήταν πολυεπίπεδη: Αφενός έπρεπε όλοι αυτοί οι άνθρωποι να τύχουν μιας άμεσης, πρόχειρης περίθαλψης σε πρώτο στάδιο και κατόπιν να εγκατασταθούν και να ενταχθούν στον εργασιακό βίο, ώστε να μπορέσουν να ζήσουν αυτόνομα και σύντομα να αποσυνδεθούν από την κρατική πρόνοια. Αφετέρου θα έπρεπε να ενταχθούν κοινωνικά σε μια χώρα που ήδη αντιμετώπιζε προβλήματα

⁴² Παραδοσιακό τραγούδι.

⁴³ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2016, σ. 31-32.

⁴⁴ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997, σ. 12-13.

ένταξης των Νέων Χωρών, οι οποίες είχαν ενσωματωθεί πολύ πρόσφατα με τους Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στις οποίες ζούσαν διάφορες μειονότητες. Υπολογίζεται πως στην Ελλάδα, κυρίως λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων και ανακατατάξεων στα Βαλκάνια και εξαιτίας των επιπτώσεων του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, κατά την προηγούμενη δεκαετία και μέχρι το 1922 είχαν εισέλθει 800.000 άτομα. 450.000 υπολογίζεται ο αριθμός προσφύγων που έλαβε κάποια μορφή περίθαλψης από το ελληνικό κράτος⁴⁵. Πολλοί από εκείνους επέστρεψαν μετά το πέρας των εκάστοτε πολεμικών επιχειρήσεων στις πατρικές τους εστίες, τις οποίες είχαν εγκαταλείψει από φόβο για τις ζωές τους. Τα νούμερα αυτά είναι ενδεικτικά για το γεγονός πως η Ελλάδα δεν ερχόταν τον Σεπτέμβρη του 1922 για πρώτη φορά σε επαφή με προσφυγικές ροές. Παρ' όλα αυτά, οι διαφορές του πριν και του μετά υπήρξαν σημαντικές.

Οι πρόσφυγες άμα τη αφίξει τους άρχιζαν να στεγάζονται πρόχειρα όπου και όπως έβρισκαν: Σε άδεια κτήρια, αποθήκες, δημόσιους χώρους, σχολεία και θέατρα, αρχαιολογικά μνημεία, σε σκηνές, στις κοίτες ποταμών, μέχρι και σε σπηλιές. Σε πολλές περιπτώσεις δε, κατέλαβαν κάποια εκτάσεις γης και δημιούργησαν πρόχειρες παραγκουπόλεις. Όμως η κατάσταση έρχιζε σθεναρής και μόνιμης κρατικής παρέμβασης, όχι μόνο ως προς τη στέγαση αλλά και την περίθαλψη. Οι προσφυγικές ροές συνέχιζαν να καταφθάνουν όλο το φθινόπωρο του 1922 και ο χειμώνας πλησίαζε απειλητικός. Η κατάστασή τους σήμανε συναγερμό: Ρακένδυτοι, χωρίς κινητή περιουσία, ταλαιπωρημένοι, υποσιτισμένοι και συχνά ασθενείς, κομίζοντας μαζί τους τα ψυχικά τραύματα που τους άφησε η βίαιη εκτόπιση. Το ελληνικό κράτος δεν ήταν έτοιμο να ανταποκριθεί σε υγειονομικό επίπεδο. Οι επιδημικές και μολυσματικές ασθένειες εντός του προσφυγικού στοιχείου αποτελούσαν άμεσο κίνδυνο, όχι μόνο για τους ίδιους αλλά για όλη την κοινωνία: Ευλογιά, δυσεντερία, εξανθηματικός τύφος, τυφοειδείς πυρετοί, πανώλη. Παράλληλα ελλόχευε ο κίνδυνος εξάπλωσης της ήδη υπάρχουσας ελονοσίας για την ύπαιθρο και φυματίωσης για τις πόλεις. Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση το κράτος απευθύνθηκε στην Οργάνωση Υγείας της Κ.τ.Ε.⁴⁶ Ιδρύθηκαν νοσοκομεία αποκλειστικά για πρόσφυγες, ακόμα και σε σκηνές, όπως αυτό που λειτούργησε πίσω από το νοσοκομείο Συγγρού. Σταδιακά ανεγέρθηκαν

⁴⁵ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά. Προβλήματα της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 129.

⁴⁶ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, ό.π., σ. 177.

κι άλλα, όπως στα 1923 στους Αμπελόκηπους το Νοσοκομείο Προσφύγων Αθηνών (σημερινό Ιπποκράτειο), στη Νέα Ιωνία (σημερινό Αγία Όλγα), στη Νέα Κοκκινιά (σημερινό Γενικό Κρατικό Νίκαιας), κ.ά.. Αντίστοιχες μονάδες υγείας για τους πρόσφυγες λειτούργησαν σε όλη τη χώρα. Παράλληλα, ιατρεία ιδρύθηκαν και εντός των συνοικισμών.⁴⁷

Επιπλέον όλοι αυτοί οι άνθρωποι έπρεπε να τραφούν, να ντυθούν, κ.λπ.. Το υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ανέλαβαν από κρατικής μεριάς το μεγάλο βάρος της περίθαλψης και πρόχειρης στέγασης. Συμβολή είχαν ελληνικές οργανώσεις (Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Πανελλήνια Επιτροπή Δωρεών, Πατριωτικό ίδρυμα Περιθάλψεως, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, κ.ά.), με στόχευση την συλλογή χρημάτων, την οργάνωση συσσιτίων, τη φροντίδα των ορφανών, την επανασύνδεση των οικογενειών, την εξασφάλιση εργασίας, κ.ά.. Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις συνέρρευσαν στην Ελλάδα επίσης, πολύ γρήγορα, ώστε να αναλάβουν ένα μέρος του έργου: Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, Near East Relief, Save the Children Fund, κ.ά.. Δημιούργησαν εκτός των άλλων νοσοκομεία και εργαστήρια για πρόσφυγες, ενώ ανέλαβαν υπ' ευθύνη τους έναν ή περισσότερους προσφυγικούς καταυλισμούς.⁴⁸

Όσον αφορά στον αριθμό των αφιχθέντων, τα επίσημα στατιστικά στοιχεία δε μπορούν να τον αποδώσουν με ακρίβεια καθώς πολλοί από αυτούς που έφτασαν στην Ελλάδα με δικά τους μέσα δεν καταγράφηκαν, άλλοι αποβιβάστηκαν ομαδικά σε ιδιαίτερα ανώμαλες συνθήκες που δεν ευνοούσαν την καταμέτρηση, πολλοί μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας σε διάφορους χρόνους, άλλοι μετανάστευσαν προς άλλες χώρες, κ.λπ.. Οι περισσότεροι προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, την ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Η πρώτη απογραφή για τους πρόσφυγες, η οποία έγινε τον Απρίλιο του 1923, αναφέρει τον αριθμό των 786.431 ατόμων σε μια περίοδο που ακόμα εκείνοι συνέχιζαν να έρχονται.⁴⁹ Μάλιστα τα αποτελέσματα της απογραφής δεν ήταν ακριβή και λόγω του γεγονότος πως η συμμετοχή των προσφύγων σε αυτήν

⁴⁷ Η αναφορά των σημερινών νοσοκομείων ως μετεξέλιξη των πρώτων προσφυγικών, αναδεικνύει τη συμβολή της περιόδου στον μετασχηματισμό εκ βάθρων του νεοελληνικού κράτους, βλ. στο *ίδιο*, σ. 179-180.

⁴⁸ Στο *ίδιο*, σ. 181-183.

⁴⁹ Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως - Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923.

ήταν οικειοθελής.⁵⁰ Στα 1926 τα νούμερα που έχει στα χέρια της η Κοινωνία των Εθνών αναφέρονται σε 1.400.000 πρόσφυγες, για τους οποίους οι βασικές περιοχές προέλευσης ορίζονται ως εξής:

Έλληνες της Μ. Ασίας και του Πόντου: 1 εκατομμύριο περίπου

Έλληνες της Αν. Θράκης: 190.000 περίπου

Έλληνες του Καυκάσου: 30.000 περίπου

Έλληνες της Βουλγαρίας: 30.000 περίπου

Έλληνες της Κωνσταντινούπολης: 70.000 περίπου

Από τον προαναφερόμενο αριθμό των 1.400.000 προσφύγων, κοντά στους 50.000 μετανάστευσαν ξανά προς το εξωτερικό. Επίσης ένας μεγάλος αριθμός της τάξης των 175 με 200 χιλιάδων, κυρίως από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, με δικούς του οικονομικούς πόρους ενσωματώθηκε γρήγορα στον αστικό ιστό της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Οι υπόλοιποι 1.200.000 περίπου ή 300.000 οικογένειες (4 άτομα ανά οικογένεια κατά μέσο όρο) έρχηζαν βοήθειας για να εγκατασταθούν με όποιον τρόπο.⁵¹

ΤΑ ΝΟΥΜΕΡΑ ΤΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ 1928

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, το ένα πέμπτο των κατοίκων της χώρας αποτελείτο από πρόσφυγες και πιο συγκεκριμένα 1.221.849 πρόσφυγες στην Ελλάδα των 6.204.684 κατοίκων. Από αυτούς οι 1.069.957 κατέφθασαν μετά τη μικρασιατική καταστροφή ενώ οι 151.892 είχαν έλθει νωρίτερα. Οι βασικές περιοχές προέλευσης ήταν: Η Μικρά Ασία με 626.954, η Θράκη με 256.635, ο Πόντος με 182.169, η Βουλγαρία με 49.027, ο Καύκασος με 47.091 και η Κωνσταντινούπολη με 38.458. Όσον αφορά στην περίοδο μετά το 1922, τη μεγαλύτερη μετακίνηση προς την Ελλάδα είχαν με διαφορά οι Μικρασιάτες και ακολούθως οι Θρακιώτες και οι Πόντιοι. Πάνω από τους μισούς πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στη Μακεδονία, ενώ μεγάλος αριθμός κινήθηκε προς τη Στερεά Ελλάδα και τη δυτική Θράκη. Κατά νομούς, τα μεγαλύτερα νούμερα σε πλήθος προσφύγων απαντώνταν στους νομούς Αττικοβοιωτίας, Θεσσαλονίκης και Σερρών ενώ σε περιοχές όπως η Δράμα, η Καβάλα, η Πέλλα, κ.ά. οι πρόσφυγες αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων. Όσον αφορά στον Δήμο Αθηναίων, οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 28% του πληθυσμού και στην Αττική το 31%. Σε απόλυτους αριθμούς η Μικρά Ασία αντιπροσωπευόταν από περίπου 200.000

⁵⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα 1933.

⁵¹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 21-23.

πληθυσμού, με δεύτερη την Κωνσταντινούπολη των 20.000 (για τους Μικρασιάτες αυτό το νούμερο αντιστοιχούσε στο 35% περίπου των Μικρασιατών όλης της χώρας, ενώ για τους Κωνσταντινουπολίτες αντιστοιχούσε κοντά στο 60%). Ενδιαφέρον στοιχείο της απογραφής αποτελεί πως 191.254 κάτοικοι της χώρας ήταν τουρκόφωνοι, ενώ 33.634 μιλούσαν την αρμενική γλώσσα.⁵²

Ούτε τα στοιχεία αυτής της απογραφής όμως δε θα μπορούσαν να προσδιορίσουν με ακρίβεια τον αριθμό όσων κατέφθασαν στη χώρα, αν συνυπολογιστούν δύο παράγοντες: α) Ο θάνατος λόγω ασθενειών και κακουχιών μεγάλου αριθμού προσφύγων τα πρώτα χρόνια του ερχομού. Σε μία δήλωση της εποχής, που προέβη ο Dr. Nansen προς το Συμβούλιο της ΚτΕ τους πληροφόρησε ότι από τον Σεπτέμβρη του 1922 μέχρι τον Ιούλιο του 1923, περίπου 70.000 πρόσφυγες πέθαναν από ασθένειες και αδυναμία λόγω του υποσιτισμού. β) Η μετανάστευση. Πολλοί μετά την άφιξή τους από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα έφυγαν ξανά, για να ακολουθήσουν συγγενείς τους κυρίως προς την Αίγυπτο, τη Γαλλία και τις Η.Π.Α., όμως δεν υπάρχουν στατιστικά νούμερα για αυτές τις μετακινήσεις. Όσον αφορά στον πραγματικό πληθυσμό που μετακινήθηκε, ο τρίτος πρόεδρος της Ε.Α.Π. Charles Eddy υποστήριξε ότι ο αριθμός 1.300.000 είναι περισσότερο ακριβής, ενώ σύμφωνα με άλλες πηγές ο αριθμός αυτός φτάνει το 1.400.000.⁵³

4. Ερευνητικά ερωτήματα

Το εγχείρημα της αποκατάστασης των προσφύγων του 1922 αποτέλεσε σημείο τομής για την νεοελληνική ιστορία. Πτυχές αυτού του εγχειρήματος παραμένουν σε μεγάλο βαθμό στην αφάνεια μετά από σχεδόν έναν αιώνα. Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να αναδείξει το έργο που επιτελέστηκε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, με έμφαση στην πρώτη δεκαετία και επικεντρώνοντας στο αστικό πεδίο.

Η νεοσύστατη «επαναστατική» κυβέρνηση του Σεπτέμβρη του '22 αποφάσισε την άμεση προώθηση της περίθαλψης και εγκατάστασης των προσφύγων που

⁵² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

⁵³ Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London, Hurst and Co, 2002, σ. 90-91.

εισέρρεαν. Οι πρόσφυγες κατά την άφιξή τους εγκαταστάθηκαν με όλους τους τρόπους, σε οποιοδήποτε μέρος και ακατοίκητο οίκημα θα μπορούσε να προσφέρει στέγη. Παράλληλα πρόχειροι συνοικισμοί ανεγέρθηκαν από τους ίδιους, σε ιδιωτική ή δημόσια γη. Το πρώτο ζήτημα που αναδύεται είναι ο ρόλος του κράτους στη συνθήκη αυτή, σε ποιο σημείο έφτασε η προσφυγική αυτενέργεια και πώς εν τέλει αντιμετωπίστηκε αυτή η χαοτική κατάσταση με νομικό τρόπο. Ποια πρόνοια υπήρξε για τις περιπτώσεις των ιδιωτικών εκτάσεων και ακινήτων, τη στιγμή που ήταν αδύνατο οι εγκαταστημένοι να μεταφερθούν κάπου αλλού ελλείψει επαρκών υποδομών; Στο πρώτο αυτό στάδιο, παράλληλα με την αντιμετώπιση της κατάστασης το ελληνικό κράτος επιδόθηκε σε έναν μαραθώνιο ενεργειών με στόχο αφενός να βάλει τις βάσεις οικοδόμησης ενός οργανωμένου μηχανισμού που θα διαχειριζόταν κάθε πτυχή του προσφυγικού και αφετέρου να εξασφαλίσει την απαιτούμενη χρηματοδότηση. Έτσι σχετικά γρήγορα δημιουργήθηκε ένα σύμπλεγμα φορέων, κρατικών υπηρεσιών και νομοθετημάτων που όρισαν το πλαίσιο υποδοχής και εγκατάστασης. Στη δημιουργία του πλαισίου καταλυτικό ρόλο έπαιξε και η αρωγή της Κ.τ.Ε., στην οποία απευθύνθηκε η Ελλάδα. Το ελληνικό κράτος, αν και διέθετε ένα οργανωτικό υπόβαθρο για την προσφυγική περίθαλψη εξαιτίας των μετακινούμενων πληθυσμών κατά την πολεμική δεκαετία του 1910, δε διέθετε την οργάνωση που απαιτείτο για τη νέα συνθήκη καθώς τα νούμερα ήταν πολύ μεγαλύτερα. Μένει λοιπόν να περιγραφεί ο τρόπος και η μορφή οργάνωσης που επιτεύχθηκε, οι υπηρεσίες που στελέχωσαν τον κρατικό μηχανισμό, ο ρόλος τους και οι αρμοδιότητες, η ίδρυση των φορέων, ο βαθμός αυτενέργειάς τους και ο σχεδιασμός που ανέπτυξαν, καθώς και η νομοθετική παραγωγή που έλαβε χώρα.

Αν και στις περισσότερες των περιπτώσεων οι πρόσφυγες αρχικά εγκαταστάθηκαν αυτόνομα σε κάθε περιοχή, σε δεύτερο χρόνο έγινε προσπάθεια να οργανωθεί η προώθησή τους σε συγκεκριμένους τόπους. Με ποια κριτήρια αποφασίστηκε η προώθηση αυτή, πώς διανεμήθηκαν στον χώρο και εάν οι ίδιοι είχαν λόγο σε αυτές τις αποφάσεις αποτελεί ένα ερευνητικό ερώτημα. Ένα δεύτερο ερώτημα άπτεται των μέτρων που λήφθηκαν για την εγκατάστασή τους καθώς και της αποδοχής που είχαν τα μέτρα αυτά από τον γηγενή πληθυσμό, λαμβάνοντας υπόψη τη δεδομένη αντίθεση των Παλαιοελλαδικών στην φιλοβενιζελική πολιτική τοποθέτηση του προσφυγικού κόσμου και την αντίρροπη δυναμική που αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα μεταξύ τους για μια σειρά ζητημάτων. Προχωρώντας η έρευνα θα επιδιώξει να συναντήσει τον σχεδιασμό και τις πρακτικές που αναπτύχθηκαν σε δεύτερο χρόνο σχετικά με την αστική προσφυγική εγκατάσταση, καθώς και όλο το πλέγμα των

κρατικών αποφάσεων που τις πλαισίωσε: Ο τρόπος ίδρυσης των συνοικισμών, ποιοι περιλαμβάνονταν στους δικαιούχους, ποιοι φορείς διενεργούσαν την ανέγερση οικημάτων και τις παραχωρήσεις, με ποιον τρόπο και ποιο αντίτιμο, οι όροι ενοικίασης-πώλησης, τα έργα υποδομής, κ.λπ.. Σημείο διερεύνησης αποτελεί και η εξάπλωση της πρακτικής της αυτοστέγασης, σε ποιον βαθμό αυτή προωθήθηκε από το κράτος και σε ποιον βαθμό ήταν αποτέλεσμα προσφυγικής αυτενέργειας. Στην πρώτη περίπτωση θα αναζητηθούν οι τρόποι με τους οποίους το κράτος επιδίωξε την προώθηση, ποια μέσα και διευκολύνσεις παρείχε, ποιες διαδικασίες καθόρισε και ποιες προϋποθέσεις έθεσε. Τέλος, ερευνητικό στόχο αποτελεί η ανάδειξη του τρόπου ένταξης του προσφυγικού κόσμου στις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης, τα κριτήρια, οι όροι και προϋποθέσεις που τη συνόδευαν, το γραφειοκρατικό μοντέλο που επικράτησε.

Οι πρόσφυγες δεν είχαν κοινή περιοχή πρότερης διαμονής, κοινή εργασιακή απασχόληση, ούτε προέρχονταν από ίδια κοινωνικά στρώματα. Είναι σημαντικό να διαπιστωθεί εάν η διαστρωμάτωση αυτή τους ακολούθησε στην Ελλάδα και σε ποιο βαθμό το γεγονός αποτυπώθηκε στο επίπεδο της στέγασης. Θα αναζητηθεί ακόμη η ενδεχόμενη επιρροή που είχε η οικονομική τους επιφάνεια στη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση στα προγράμματα στέγασης και εάν αυτό οδήγησε σε αντιπαραθέσεις είτε με το κράτος και τους φορείς είτε εσωτερικές. Τέλος, ξεχωριστό κομμάτι της έρευνας θα αποτελέσει η στάση που επέδειξαν οι ίδιοι έναντι των πολιτικών που άπτονταν της στεγαστικής τους αποκατάστασης, η κριτική που άσκησαν, η συλλογικότητα και τα επίπεδα αυτενέργειας που επέδειξαν είτε με στόχο την προώθηση και επιβολή αιτημάτων είτε στο πεδίο της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης της καθημερινής ζωής.

Τα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στη συνείδηση μεγάλου ποσοστού των προσφύγων ήταν εμπεδωμένη η αντίληψη πως θα επέστρεφαν κάποια στιγμή στις πατρογονικές εστίες τους. Για τους Μικρασιάτες και τους Θρακιώτες αυτή δεν ήταν η πρώτη φορά άλλωστε που εκτοπίζονταν λόγω πολεμικών καταστάσεων, καθώς κατά τους Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο οι μετακινήσεις πληθυσμών ήταν συχνό φαινόμενο. Όμως όταν τα πράγματα ηρεμούσαν ο κόσμος επέστρεφε. Την ίδια πίστη είχαν και οι γηγενείς, οι οποίοι δε πίστευαν πως αυτή η συνύπαρξη επρόκειτο να έχει μόνιμο χαρακτήρα. Με την πάροδο του χρόνου όμως, γινόταν όλο και πιο ευκρινές προς κάθε κατεύθυνση πως η προσφυγική εγκατάσταση στην Ελλάδα ήταν μια μόνιμη συνθήκη. Στόχο της εργασίας αποτελεί να διαφανεί αν αυτό το γεγονός καταγράφηκε στο πεδίο των πολιτικών αποφάσεων και του νομοθετικού έργου των ελληνικών

κυβερνήσεων, καθώς και εάν επηρέασε τον σχεδιασμό των φορέων αποκατάστασης οδηγώντας σε κάποιον επαναπροσδιορισμό για το μέλλον.

Η αποτύπωση όλου του πλαισίου της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης στην παρούσα έρευνα θα γίνει υπό το πρίσμα του πρώτου αστικού προσφυγικού συνοικισμού της χώρας, του συνοικισμού Βύρωνα, καθώς και των Νέων Αλατσάτων, συνοικισμού που ανοικοδομήθηκε πέριξ του Βύρωνα στο πλαίσιο της πρακτικής της αυτοστέγασης μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών. Στο τμήμα Κοινωνικής Αρωγής της Διεύθυνσης Κοινωνικής Μέριμνας της Περιφέρειας Αττικής υπάρχει το αρχείο που αναφέρεται στην υπό μελέτη περίοδο -το οποίο βρίσκεται ακόμη σε λειτουργία- και περιλαμβάνει τα κτηματολόγια των προσφυγικών συνοικισμών, τα αντίστοιχα ρυμοτομικά διαγράμματα, καθώς και τα μητρώα των δικαιούχων στεγαστικής αποκατάστασης που εγκαταστάθηκαν σ' αυτές τις περιοχές. Εντός τους περιλαμβάνονται οι προσωπικοί φάκελοι των προσφύγων, μέσα από τους οποίους αναδεικνύεται το προφίλ αλλά και όλη η πορεία τους προς την επίτευξη της στέγασης. Αυτό το αρχειακό υλικό θα βοηθήσει την έρευνα να παρακολουθήσει τα βήματα των διαδικασιών στεγαστικής αποκατάστασης. Η επιλογή του συνοικισμού του Βύρωνα προέκυψε εξαιτίας της συμβολικής αλλά και ουσιαστικής σημασίας που είχε η ίδρυσή του για το σύνολο του προσφυγικού εγχειρήματος. Η επιλογή των Νέων Αλατσάτων ανάμεσα σε αρκετούς συνεταιρισμούς που ιδρύθηκαν γύρω του έγινε λόγω του συμπαγούς δείγματος που προσφέρει η έρευνα του αρχείου τους, μιας και αποτελούνταν από μικρό αριθμό μελών και παράλληλα έναν αρκετά περιεκτικό σε έγγραφα φάκελο. Τέλος, η επιλογή τόσο ενός συνοικισμού όσο και ενός συνεταιρισμού είχε ως στόχευση να καταδειχτούν δύο διαφορετικές πτυχές της προσφυγικής αστικής εγκατάστασης. Όσον αφορά στον όρο «συνεταιρισμός» σ' αυτό το σημείο καλό είναι να γίνει μια επεξήγηση για να προληφθεί μία σύγχυση αργότερα: Οι προσφυγικοί συνοικισμοί που δεν ανεγέρθηκαν από το κράτος ήταν το αποτέλεσμα της οικοδομικής δραστηριότητας είτε οικοδομικών συνεταιρισμών είτε μεμονωμένων προσφύγων. Έτσι ενώ στα αρχεία της εποχής τα Νέα Αλάτσατα αναφέρονται ως «οικοδομικός συνεταιρισμός», με την αποπεράτωση της οικοδομικής δραστηριότητάς τους είχε συντελεστεί η γέννηση του συνοικισμού.

5. Η στόχευση. Αστική και αγροτική αποκατάσταση.

Το σχέδιο που προωθήθηκε ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές, κυρίως σε Μακεδονία και Θράκη. Οι παράγοντες που επέβαλαν αυτήν την επιλογή ήταν κοινά αποδεκτοί τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και από την Ε.Α.Π.⁵⁴. Στις Νέες Χώρες η στέγαση θα ήταν ευκολότερη μιας και υπήρχε η δυνατότητα εγκατάστασης σε σπίτια και οικόπεδα που είχαν εγκαταλείψει οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί μετά τη συνθήκη της Λωζάννης, όπως και η δυνατότητα απαλλοτριώσεων που θα παρείχαν εκτάσεις για καλλιέργεια και χτίσιμο οικιών. Η επαγγελματική ενασχόληση με την καλλιέργεια θα έδινε την ευκαιρία στους πρόσφυγες να αποπληρώσουν το κόστος της εγκατάστασής τους αλλά και να αυξήσουν την παραγωγή του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας. Επίσης θα αποτελούσαν μια ένεση ελληνικού στοιχείου στις περιοχές αυτές, για τις οποίες το κράτος προβληματιζόταν έντονα σχετικά με την ύπαρξη εθνικών μειονοτήτων και επιδίωκε την επίτευξη «ομοιογένειας». Την ύπαρξη σχεδίου προώθησης της αγροτικής εγκατάστασης των προσφύγων επιβεβαιώνουν οι μεταγενέστεροι αριθμοί: Μέχρι το 1931 η προσφυγική εγκατάσταση απορρόφησε το 40% των ετήσιων προϋπολογισμών μαζί με τους τόκους των δανείων. Για το 46% των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο δόθηκε το 86,53% των δαπανών ενώ για το 54% των αστών προσφύγων δόθηκε το 13,7%.⁵⁵

Η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα αποτέλεσε εξ αρχής μία επιλογή που δεν προωθήθηκε. Όμως ήταν και μια προοπτική σε σημαντικό βαθμό μη αναστρέψιμη, μιας και ήδη με την άφιξή τους χιλιάδες είχαν καταφύγει και εγκατασταθεί πρόχειρα στις πόλεις. Επρόκειτο δε για ανθρώπους που σε μεγάλο ποσοστό προέρχονταν από αστικές και ημιαστικές περιοχές της Τουρκίας, όπου εξασκούσαν επαγγέλματα που άπτονταν των υπηρεσιών ή της βιομηχανίας και δεν θα ήταν καθόλου εύκολο εγχείρημα η μετεγκατάστασή τους στην περιφέρεια και η ενασχόληση με τον αγροτικό τομέα. Η κατάσταση γινόταν ακόμα πιο περίπλοκη από το γεγονός ότι στις πόλεις δεν υπήρχε εκείνη η απαραίτητη ζήτηση για εργατικό δυναμικό ώστε να απορροφηθεί όλος αυτός ο πληθυσμός. Μέσα από τα έγγραφα της Κοινωνίας των Εθνών διαφαίνεται αυτό το αδιέξοδο που δημιουργήθηκε:

⁵⁴ Σχετικά με την Ε.Α.Π., βλ. υποκεφάλαιο biii.

⁵⁵ Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 333-334.

Η στέγαση όμως δεν είναι το παν. Σε μία πόλη ένας κάτοικος με στέγη, που όμως δεν μπορεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην, αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης. Η εγκατάσταση ενός αγρότη είναι μία εύκολη και καθαρή ιστορία, εφόσον βέβαια υπάρχει επαρκής γη για καλλιέργεια... Τι συμβαίνει όμως με τον κάτοικο των πόλεων; Πώς θα αντικαταστήσει τη σίγουρη απασχόληση που είχε στην πατρίδα του; Μπορεί να διατηρήσει τα ήθη και έθιμά του; Μπορεί να εμπνεύσει εμπιστοσύνη στους άλλους; Κι ακόμη και στην περίπτωση που θα τα καταφέρει, πόσο θα διατηρήσει το καθεστώς αυτό; Πρέπει να παραδεχτούμε ότι έχουμε προσεγγίσει την πιο δύσκολη πλευρά της αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα.⁵⁶

Η αμφιβολία αυτή για την αποτελεσματικότητα της εγκατάστασης των προσφύγων στις πόλεις και η πρόκριση της αγροτικής αποτυπώθηκε στην δραστηριότητα της Ε.Α.Π.. Έναν περίπου χρόνο πριν αποχωρήσει από την Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1929, από τα 84.210 οικήματα που είχε οικοδομήσει ή ήταν υπό ανέγερση πανελλαδικά τα 56.560 αφορούσαν στην αγροτική και τα 27.650 στην αστική εγκατάσταση. Στον αριθμό των οικημάτων για τους αγρότες πρόσφυγες δεν συνυπολογίζονται τα επισκευασμένα τούρκικα ανταλλάξιμα ακίνητα, τα οποία αποτέλεσαν τη βάση της αγροτικής εγκατάστασης, οπότε εάν προσμετρηθούν και εκείνα η διαφορά θα είναι πολύ μεγαλύτερη.⁵⁷

Η πρόκριση του πλάνου της αγροτικής αποκατάστασης έναντι της αστικής είχε ως βασικό παράγοντα τη σαφώς μεγαλύτερη δυνατότητα που προσέφερε η επαρχία ώστε οι πρόσφυγες να καταστούν ιδιοκτήτες μέσω των οικημάτων που θα λάμβαναν αλλά και της διανομής γης προς καλλιέργεια. Μάλιστα η συγκυρία ήταν πολύ ευνοϊκή για τέτοιου είδους σχεδιασμό καθώς συνέπιπτε με την αγροτική μεταρρύθμιση που αν και είχε ξεκινήσει το 1917, ουσιαστικά προχώρησε το 1923 από την «επαναστατική» κυβέρνηση προκρίνοντας τη διανομή των τσιφλικιών και την προώθηση της μικροϊδιοκτησίας. Σε πολιτικό επίπεδο όλα τα προηγούμενα χρόνια υπήρχε ανησυχία από μεριάς εξουσίας εξαιτίας του αναβρασμού που επικρατούσε ανάμεσα στους Παλαιοελλαδίτες ακτήμονες και του φόβου μιας πιθανής συνένωσης αγροτών και εργατών των πόλεων σε ανατρεπτική κατεύθυνση. Η πολιτική βούληση που επιδείχτηκε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχε ως εφελτήριο πληροφορίες του

⁵⁶ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 143.

⁵⁷ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ. 19. Επίσημο έγγραφο της Ε.Α.Π. στο οποίο αναγραφόταν το νούμερο των αστικών και αγροτικών οικημάτων που είχε κατασκευάσει ή ήταν σε φάση ανοικοδόμησης εκείνη την περίοδο, πανελλαδικά.

υπουργείου Γεωργίας τον Νοέμβριο του '22 πως γηγενείς ακτήμονες καλλιεργητές της Θεσσαλίας «*παρασυρόμενοι παρά της κομμουνιστικής προπαγάνδας*» επρόκειτο να απαιτήσουν άμεση και ριζική λύση στο θέμα, με παραχώρηση στους ίδιους γεωργικών εκτάσεων χωρίς αποζημίωση προς τους ιδιοκτήτες. Φαίνεται πως η προσφυγική άφιξη ήρθε απλώς να επιτείνει την ανάγκη κρατικής παρέμβασης. Τέτοιες ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις έγιναν εκείνη την περίοδο και σε άλλα μέρη της Ευρώπης με στόχο την αποτροπή επαναστατικών κινημάτων.⁵⁸ Με την προώθηση της μικροϊδιοκτησίας λοιπόν, τόσο οι γηγενείς γεωργοί όσο και οι νεοεισερχόμενοι ακτήμονες πρόσφυγες επρόκειτο να ενσωματωθούν στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής πολύ ευκολότερα, μένοντας μακριά από τις ανατρεπτικές ιδέες που είχαν αρχίσει να διεκδικούν την εδραίωσή τους ανάμεσα στα εργατικά στρώματα της Δύσης. Αντίθετα από την ύπαιθρο, στις πόλεις ο κίνδυνος ήταν μεγαλύτερος. Η ανησυχία για αυτήν την εξέλιξη φαίνεται ότι διαπερνούσε όλα τα εμπλεκόμενα μέρη που ήταν υπεύθυνα για το εγχείρημα της προσφυγικής αποκατάστασης. Μια κοινωνική ανατροπή ήταν κάτι που φόβιζε τόσο την πολιτική εξουσία της Ελλάδας όσο και τον δυτικό πολιτικό κόσμο, εξού και η Ευρώπη αποδείχτηκε πολύ πρόθυμη να βοηθήσει με απανωτές δανειοδοτήσεις. Έκθεση της Ε.Α.Π. στις αρχές του 1925 σημειώνει πως ο αριθμός των εγκαταστημένων προσφύγων σε Αθήνα και Πειραιά εκείνη την περίοδο έφτανε τις 100.000 ανθρώπους και τονίζει ότι αυτή η υπερσυσσώρευση στην πρωτεύουσα θα μπορούσε να καταστεί επικίνδυνη κοινωνικά και οικονομικά.⁵⁹ Ένα χρόνο αργότερα ο Τσαρλς Χόουλαντ, πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, σημειώνει σχετικά: «*Ο σεβασμός στην τάξη και τους νόμους εξαφανίζεται, όταν βλέπει κανείς τη γυναίκα του και τα παιδιά του να πεθαίνουν από δυστυχία, και ο άνδρας γίνεται αναρχικός. Και δεν έλειπαν από την Ελλάδα αυτοί που ήσαν πανέτοιμοι να ψαρέψουν σ' αυτά τα νερά με το δυναμίτη του λαθροθήρα. Παροχή βοήθειας σε δυστυχία τέτοιου είδους συνιστά πολιτική ανάγκης, αλλά και ζήτημα ανθρωπιάς.*».⁶⁰ Ο σχεδιασμός της αποκατάστασης, ως προς αυτό το σκέλος της, αποδείχτηκε πως έφερε γρήγορα αποτελέσματα. Η Εθνική Τράπεζα, η οποία φαίνεται πως συμμεριζόταν την ίδια αγωνία με την πολιτική εξουσία, σε απολογισμό της στα

⁵⁸ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 23.

⁵⁹ League of Nations, *Greece: 5th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 9.

⁶⁰ Η δήλωση έχει ημερομηνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1926. Βλ. Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 9-10.

1925 σημειώνει ως θετικό απότοκο της πολιτικής παροχών προς τους πρόσφυγες το γεγονός ότι χιλιάδες εξ αυτών οδηγήθηκαν στην παραγωγή και τον «κανονικόν βίον», δημιούργησαν αυτόνομους μικροοικονομικούς οργανισμούς και δεν έπεσαν θύματα «διαφόρων ανατρεπτικών προπαγανδών με συνέπειαν την δημιουργίαν λυπηρών πολιτειακών και κοινωνικών διαταραχών, αν μη ανατροπών».⁶¹ Την ίδια πεποίθηση προβάλλει παρατηρώντας την εξέλιξη της αγροτικής αποκατάστασης ο Α. Πρωτονοτάριος, ο οποίος εξέδωσε το πρώτο βιβλίο για το προσφυγικό ζήτημα στα 1929: Αναφέρει ότι οι παραχωρήσεις μικροϊδιοκτησίας σε γηγενείς και πρόσφυγες «εδημιούργησαν πλέον σαφή και οριστικόν χαρακτήρα της κοινωνικής μορφής της Ελληνικής Δημοκρατίας εις τα εδάφη της οποίας δεν είναι ευχερές αν μη αδύνατον να βλαστήσουν αι άκανθαι των κοινωνιών, αι κομμουνιστικάί θεωρίαι, διότι θα εύρουν αμείλικτον την λάμπουσαν εκ της εργασίας σκαπάνην του μικροϊδιοκτήτου πρόσφυγος αγρότου».⁶² Τέλος, ακόμη και στον προσφυγικό λόγο περί της στεγαστικής αποκατάστασης εμπεριέχεται το επιχείρημα της κοινωνικής τάξης αλλά και της εθνικής συνείδησης: «Ενέχει σημασίαν πολύ ευρύτεραν, εθνικωτέραν και κοινωνικωτέραν, προκειμένου περί προσφύγων. Διότι σημαίνει την θεμελίωσιν της οριστικής αποκαταστάσεως εις την νέαν μας πατρίδα ισαριθμών προς τα μέλη της στεγασθησομένης προσφυγικής οικογενείας νέων Ελλήνων πολιτών. Και ακόμη. Ενέχει την σημασίαν της θεμελιώσεως εις τας ψυχάς αυτών βαθύτατα της πίστεως εις τον ανώτερον ιδεαλισμόν της πατρίδος και της κοινωνικής τάξεως».⁶³

Όσον αφορά στην επιλογή της περιοχής εγκατάστασης λόγο είχαν και οι πρόσφυγες. Για τους αγρότες για παράδειγμα, αυτό που είχε σημασία ήταν να διασφαλίσουν πως ο τόπος που επρόκειτο να διαμείνουν θα εμφάνιζε ομοιότητες με τον τόπο που ζούσαν πριν, κυρίως όσον αφορούσε στους τύπους καλλιέργειας που η γη δεχόταν και εάν αυτοί αντιστοιχούσαν σ' εκείνους με τους οποίους ασχολούνταν οι ίδιοι ως τότε. Για τα τουλάχιστον τρία πρώτα χρόνια οι μετακινήσεις τους μέσα στον ελλαδικό χώρο, ώστε να ελέγξουν τις δυνατότητες που προσέφερε κάθε τόπος, ήταν συνεχείς. Οι υπάλληλοι της Ε.Α.Π. αναλάμβαναν να τους υποδείξουν κάποιες πιθανές κατάλληλες εκτάσεις. Η εκάστοτε προσφυγική ομάδα αποτελούμενη από τουλάχιστον

⁶¹ Απολογισμός της Ε.Τ.Ε. στα 1925, παρατίθεται στο Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σ. 183.

⁶² Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, Πυρσός, 1929, σ. 164.

⁶³ «Διά την οριστικήν αποκατάστασιν των προσφύγων εις την νέαν των πατρίδα», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 9.6.1929.

δέκα οικογένειες (προαπαιτούμενος αριθμός για τη δημιουργία συνοικισμού) αντιπροσωπευόταν από μια επιτροπή που έκανε τις συνεννοήσεις με την Ε.Α.Π., η οποία μετά την επιλογή του χώρου αναλάμβανε τη μεταφορά τους.⁶⁴ Μια αποτύπωση όλων των παραπάνω διαδικασιών παρουσιάζει η διαδρομή των πρώτων προσφύγων του '22 που έφτασαν στο Μπογιάτι: Οι επιτροπές των προσφύγων είχαν επιλέξει την αγροτική εγκατάσταση, μιας και στα χωριά της Κωνσταντινούπολης η κύρια ενασχόλησή τους ήταν η καλλιέργεια μπάμιας, σιτηρών, λαχανικών και η κτηνοτροφία. Η Ε.Α.Π. τους πρότεινε να διαλέξουν ανάμεσα σε 10 στρέμματα στα Πατήσια ή 22 στο Μπογιάτι. Οι πρόσφυγες έλεγξαν την περιοχή των Πατησίων, ακολούθως το Περιστέρι και στη συνέχεια κινήθηκαν προς το Μενίδι. Σ' αυτή τη στάση τους, εκτός της αποτρεπτικής για τα πλάνα τους διαπίστωσης πως η καλλιέργεια της ελιάς κυριαρχούσε στην περιοχή, συνάντησαν και την εναντίωση των ντόπιων πλούσιων Αρβανιτών. Ακολούθως κινήθηκαν προς το Μπογιάτι όπου υπήρχαν τεράστιες εκτάσεις που άνηκαν σε λίγους μεγαλοκτηματίες, καθώς και περίπου δέκα οικογένειες ακτημόνων που δούλευαν στα χωράφια ενός εξ αυτών. Η προσφυγική επιτροπή ενέκρινε την περιοχή και εν συνεχεία προχώρησε σε συνάντηση με τους πλούσιους της περιοχής, ώστε να συζητηθούν οι όροι της εγκατάστασής τους. Στα 1924 εβδομήντα οικογένειες από τα χωριά της μητρόπολης Δέρκων της Κωνσταντινούπολης εγκαταστάθηκαν δυτικά του σιδηροδρομικού σταθμού «Οίον», δημιουργώντας τον συνοικισμό Αγίου Στεφάνου. Την ίδια χρονιά ήρθαν και εγκαταστάθηκαν ανατολικά του σταθμού 36 οικογένειες από την Καππαδοκία και το Ικόνιο και 14 από τη Μάκρη της Μ. Ασίας, δημιουργώντας τον συνοικισμό της Νέας Ζώργιανης.⁶⁵ Μια αντίστοιχη διαδικασία ακολούθησαν και οι πρόσφυγες της Νέας Ιωνίας: *«Τους πρώτους μήνες του 1923 έρχεται στην περιοχή των Ποδαράδων (σήμερα Ν. Ιωνία) επιτροπή προσφύγων καταγόμενων από τη Σπάρτη Πισιδίας, με επικεφαλής τον ιερέα Παπαϊωακείμ Πεσματζόγλου, προκειμένου να επιλέξουν αν ο χώρος είναι κατάλληλος για να*

⁶⁴ Αλβανός Ραϊμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», Φαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 60 και Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα.», Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 28.

⁶⁵ Ιωαννίδου Αμαλία, Νέστορος Χαρίκλεια, Ρουμελιώτου Μαρία, Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου Αγίου Στεφάνου, *ό.π.*, σ. Β-4 - Β-5.

εγκατασταθούν, αφού είχε αρκετά νερά, που θα τους βοηθούσε στην κατασκευή χαλιών, μια εργασία που ήξεραν καλά από την πατρίδα τους.»⁶⁶

Σχετικά με το αστικό τοπίο διακηρυγμένη πολιτική της Ε.Α.Π. ήταν η ενθάρρυνση εγκαθίδρυσης βιομηχανιών εντός των συνοικισμών της, διότι διαφορετικά η αστική εγκατάσταση δε θα ήταν βιώσιμη αν δε συνοδευόταν από μια προοπτική αυτοσυντήρησης. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν της Νέας Ιωνίας, του Βύρωνα και της Καισαριανής. Η βιομηχανία που έλαβε τη μεγαλύτερη προώθηση ήταν εκείνη του χαλιού. Υπολογίζεται πως υπήρχαν 30.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες, που είχαν ασχοληθεί με αυτόν τον τύπο εργασίας στην Τουρκία. Εμφανίστηκε λοιπόν μια σπουδαία ευκαιρία να αναπτυχθεί τέτοιου τύπου βιομηχανία στην Ελλάδα. Τα εργοστάσια χαλιού στα επόμενα χρόνια έφτασαν να απασχολούν μεγάλο αριθμό γυναικών και νέων κοριτσιών που σε διαφορετική περίπτωση δε θα μπορούσαν να κάνουν κάποια άλλη εργασία. Το θέμα ήταν τέτοιας σημασίας για την Επιτροπή, ώστε με τη συνεργασία της ελληνικής κυβέρνησης προώθησαν ένα πλάνο στα 1929 το οποίο στόχευε στη δημιουργία κεντρικού οργανισμού για την υποβοήθηση της παραγωγής και πώλησης χαλιών. Για να ενισχυθεί οικονομικά μάλιστα είχε τη συναίνεση του συμβουλίου της Κ.τ.Ε. με την παροχή 1.000.000 λιρών, οι οποίες προορίζονταν για αυτόν τον οργανισμό χαλιού. Εναλλακτικά επιλέχθηκε η οικοδόμηση των συνοικισμών κοντά σε υπάρχοντα εργοστάσια, ώστε η περιοχή εγκατάστασης να συνδεθεί με την εργασιακή απασχόληση. Η επιλογή της δημιουργίας του συνοικισμού της Κοκκινιάς περιμετρικά του εργοστασίου των λιπασμάτων αποτελεί από παράδειγμα. Βέβαια παρ' όλο που στον Πειραιά η ανέγερση μεγάλων εργοστασίων και η ανάπτυξη του λιμανιού έδωσε δουλειά σε πολλούς εγκαταστημένους από την Επιτροπή, αυτός δεν ήταν ο κανόνας.⁶⁷

Η σημερινή όψη του πολεοδομικού ιστού της Αθήνας είναι αποτέλεσμα της εποχής του Μεσοπολέμου. Οι προσφυγικές συνοικίες οικοδομήθηκαν στα περίχωρα του τότε αστικού ιστού, δημιουργώντας έναν εμφανή κοινωνικό διαχωρισμό. Οι αστικές τάξεις είτε είχαν δημιουργήσει ήδη είτε φρόντισαν να δημιουργήσουν τις δικές τους περιοχές, στις οποίες οι τιμές απόκτησης οικοπέδου ή ανέγερσης οικίας ήταν ούτως ή άλλως απλησίαστες για τους νέους κατοίκους της πόλης. Στις περιοχές αυτές

⁶⁶ Χριστοδούλου Λουκάς, «Νέα Ιωνία. Από τις σκηνές και τις παράγκες στην ανάπτυξη και την αισιοδοξία», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018), σ.16.

⁶⁷ Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, London, George Allen and Unwin, Ltd., 1931, σ. 126-127.

ανέπτυξαν σκληρούς οικοδομικούς κανονισμούς που δεν επέτρεπαν βιομηχανικές ή εμπορικές δραστηριότητες εντός τους (βλ. Ψυχικό, Φιλοθέη, Εκάλη).⁶⁸ Έτσι προέκυψαν συνοικισμοί συμπαγείς σε προσφυγικό και εργατικό στοιχείο. Το σχέδιο αυτό φαίνεται ότι συνέλαβε το ελληνικό κράτος και ενστερνίστηκε αργότερα η Ε.Α.Π.. Το μέγεθος της έκτασης της κάθε συνοικίας βέβαια, πολύ γρήγορα ξέφυγε από κάθε έλεγχο αφού περιτριγυρίστηκαν από νέους οικιστές, με κάθε τρόπο αυτοστέγασης.⁶⁹

6. Στεγαστική αποκατάσταση στα αστικά κέντρα: Η πρώτη φάση

Ως πρώτη φάση της προσφυγικής αποκατάστασης θα μπορούσε να οριστεί εκείνη η περίοδος που το ελληνικό κράτος προσπάθησε να βρει τους τρόπους και τα μέσα για να ανταποκριθεί στη νέα κατάσταση η οποία βρισκόταν υπό διαμόρφωση στο εσωτερικό του. Την περίοδο χαρακτήριζε η ασάφεια στα νούμερα των ροών και η έλλειψη σχεδίου για το πού και πώς θα εγκαθίσταντο όλοι αυτοί οι άνθρωποι. Μεγάλη σημασία για την ανάγνωση της στιγμής θα πρέπει να δοθεί εκτός του οργανωτικού μέρους και σε έναν ακόμη παράγοντα που αφορούσε τόσο στο κράτος όσο και στον προσφυγικό πληθυσμό: Ποιο θα ήταν το διάστημα της παραμονής τους στη χώρα; Και αν για τον σημερινό μελετητή η απάντηση είναι γνωστή, δεν ίσχυε το ίδιο για εκείνη την εποχή που οι πρόσκαιρες μετακινήσεις λόγω πολεμικών συρράξεων αποτελούσαν σύνηθες φαινόμενο. Η θέληση και πίστη των προσφύγων για τη σύντομη επιστροφή στις πατρογονικές τους εστίες ήταν μεγάλη. Η αποτύπωση αυτής της αρχικής αμηχανίας συντελέστηκε μέσω των νομοθετημάτων για τη στέγαση αλλά και του πρόχειρου τρόπου που είτε οι ίδιοι οι πρόσφυγες είτε το κράτος και το Τ.Π.Π. κατασκεύαζαν καταλύματα.

⁶⁸ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 259.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 209.

I. Αυτοστέγαση

Η πρακτική της αυτοστέγασης των προσφύγων αποτέλεσε τον βασικό τρόπο στέγασης κατά την πρώτη φάση. Στις πλείστες των περιπτώσεων προέκυψε ως αναγκαστικό μέσο αυτοσυντήρησης για το αρχικό διάστημα μετά την άφιξη αλλά συχνά πήρε χαρακτήρα μόνιμο. Οι μορφές στέγασης ήταν παραπήγματα, κατασκευές από πρόχειρα υλικά όπως ο τσίγκος, ξύλινες κατασκευές και άλλα τέτοιας μορφής οικοδομήματα. Για μεγάλο μέρος του προσφυγικού κόσμου το οποίο αγνοούσε τις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης αυτές οι ιδιότυπες κατασκευές παρέμειναν η πρώτη τους κατοικία για πολλά χρόνια, ακόμη και δεκαετίες. Το μόνο που άλλαζε ήταν η ανέγερση με την πάροδο του χρόνου, κάποιου επιπρόσθετου κτίσματος που έκανε καλύτερους τους όρους διαβίωσης. Αυτές οι κατασκευές από την άλλη αποτελούσαν έναν διαρκή κίνδυνο για τη ζωή των διαμενόντων, καθώς δεν προσέφεραν ασφάλεια έναντι των δυσμενών καιρικών συνθηκών. Η ελληνική πολιτεία παρ' όλο που γνώριζε ότι ο συγκεκριμένος τρόπος στέγασης δεν πληρούσε κανέναν πολεοδομικό κανόνα και ταυτόχρονα οι κατοικίες ήταν αυθαίρετες και εκτός σχεδίου πόλης, δεν επιχείρησε να αντιταχθεί στην πρακτική καθώς δεν είχε εναλλακτικό τρόπο στέγασης για αυτήν την κατηγορία προσφύγων, οι οποίοι όχι μόνο δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν ή αγοράσουν κάποιο φτηνό οίκημα αλλά δεν διέθεταν καν τα βασικά μέσα βιοπορισμού.

Η διαδικασία ανέγερσης αυθαίρετων οικημάτων οδήγησε στην ενίσχυση των συλλογικών δεσμών μεταξύ των προσφύγων των συνοικιών, μιας και όλοι καταπιάνονταν με τις εργασίες. Επίσης η διαδικασία αυτή οδήγησε και στη γέννηση μιας περισσότερο οργανωμένης άτυπης οικοδομικής δραστηριότητας, όπου πρόσφυγες αναλάμβαναν το γρήγορο και κάτω από τη μύτη του νόμου χτίσιμο οικιών για άλλους πρόσφυγες. Μάλιστα φαίνεται πως κάποιοι εξ αυτών μετατράπηκαν σε εργολάβους, διαθέτοντας συνεργεία που δραστηριοποιούνταν σε διάφορους συνοικισμούς. Οι εργασίες γινόντουσαν νύχτα και ολοκληρώνονταν πολύ σύντομα αφού δεν υπήρχε άδεια. Την επέμβαση των κρατικών οργάνων φρόντιζαν, όπου ήταν δυνατό, να την αποφύγουν μέσω δωροδοκίας.⁷⁰

⁷⁰ Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», ό.π., σ. 21-22.

Στον αντίποδα, την πρακτική της αυτοστέγασης ακολούθησαν και τα εύπορα τμήματα του προσφυγικού κόσμου, επιλέγοντας να μην ενταχθούν στις διαδικασίες κρατικής στεγαστικής αποκατάστασης. Κινήθηκαν εντός του υπάρχοντος αστικού πλαισίου, επέλεξαν την ενοικίαση ή αγορά ακινήτων με δικά τους μέσα και ενσωματώθηκαν πολύ γρήγορα στον κοινωνικό ιστό.

II. Τα πρώτα νομοθετήματα

Ελλείψει κεντρικού σχεδιασμού, το ελληνικό κράτος συχνά ακολουθούσε τις εξελίξεις κατά το πρώτο διάστημα. Αποφάσεις που παίρνονταν, περισσότερο περιέγραφαν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση διευκολύνοντάς την, παρά χάρασσαν νέους δρόμους. Για παράδειγμα το Ν.Δ. «*Περί υλοτομιών δι' ανάγκας των προσφύγων*», τον Νοέμβρη του 1922, όριζε πως η υλοτομία οικοδομήσιμης ξυλείας όπως και η κατασκευή ασβέστη και ανθράκων, όταν προορίζονταν να καλύψουν προσφυγικές ανάγκες είτε άμεσα από τους ίδιους είτε μέσω τρίτων δεν υπόκειντο σε φορολόγηση.⁷¹ Η απόφαση επί της ουσίας διευκόλυνε την εν εξελίξει ραγδαία εξάπλωση της αυτοστέγασης των προσφύγων με ό,τι υλικό μπορούσαν να βρουν, ενώ σε αντίστοιχη κατεύθυνση κινούνταν και το Ταμείο. Τα πρώτα ριζοσπαστικά μέτρα που λήφθηκαν ήταν η επίταξη και η απαλλοτρίωση ακινήτων, μέτρα τα οποία κατέδειξαν προς κάθε κατεύθυνση το μέγεθος της χωρίς προηγούμενο ανθρωπιστικής κρίσης που βίωνε η Ελλάδα. Με αφορμή το ζήτημα αυτό ενεργοποιήθηκαν όλα τα αντιπροφυγικά αντανάκλαστικά, γεννώντας μια κοινωνική αναταραχή κι ένα ανάθεμα των γηγενών προς τους πρόσφυγες, το οποίο οι τελευταίοι κουβάλησαν ως σταυρό μαρτυρίου για πολλά χρόνια.

Το μέτρο της επίταξης

Στην πρώτη περίοδο προσφυγικών αφίξεων από το κράτος εφαρμόστηκε το μέτρο της επίταξης. Το Ν.Δ. «*Περί επίταξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων*» της 11^{ης} Νοεμβρίου 1922 ανέφερε:

«Επιτρέπεται η επίταξις εν όλω ή εν μέρει οικημάτων επιπλωμένων και μη, αγροικιών, κτημάτων, αποθηκών, νοσοκομείων, μοναστηριακών οικημάτων και παντός είδους

⁷¹ ΦΕΚ, 22 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 241, Ν.Δ. «Περί υλοτομιών δι' ανάγκας των προσφύγων».

ακινήτων καταλλήλων προς προσωρινήν στέγασιν ή νοσηλείαν προσφύγων ανηκόντων κατά κυριότητα ή άλλο δικαίωμα εις φυσικά πρόσωπα, εις Εταιρείας, εις νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, ως και εις Μονάς, Ναούς ή άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα και μη κατοικουμένων ή άλλως πως χρησιμοποιουμένων υπό του ιδιοκτήτου ή κατόχου. Το αυτό ισχύει και διά την χρήσιν παντός είδους γηπέδων⁷² ή αγροτικών κτημάτων.» Το μέτρο τιθόταν σε εφαρμογή μετά από απόφαση του υπουργού Περιθάλψεως ή εξουσιοδοτημένων Γενικών Διοικητών - Νομαρχών, εκτελούνταν από τις διοικητικές αρχές και συνοδευόταν από πρωτόκολλο επιτάξεως το οποίο ανέφερε λεπτομερώς τη θέση, το είδος, την έκταση του ακινήτου, τον αριθμό των διαμερισμάτων ή δωματίων, όπως και τα υπάρχοντα έπιπλα και κινητά αντικείμενα.

Κάθε επίταξη ακινήτου που είχε γίνει από όργανα διοίκησης για να εγκαταστήσουν πρόσφυγες από την 25^η Αυγούστου 1922 έως την ψήφιση του προαναφερθέντος διατάγματος, κρίθηκε αναδρομικά έγκυρη. Το ίδιο ίσχυσε και για τις καταλήψεις που έκαναν οι ίδιοι οι πρόσφυγες μόλις έφτασαν στην Ελλάδα και επιχείρησαν να βρουν ένα οικόπεδο να χτίσουν μια παράγκα. Συνήθως η μία παράγκα έφερνε την άλλη και τοιουτοτρόπως έφτανε να γίνεται κατάληψη μιας ολόκληρης έκτασης, η οποία είτε άνηκε στο κράτος είτε σε ιδιώτη. Κι αν για τα κρατικά ακίνητα δεν προέκυπτε άμεσο πρόβλημα, για τα ιδιωτικά δημιουργήθηκε τεράστιο ζήτημα μιας και χτυπήθηκε ευθέως μία από τις βασικές έννοιες του κράτους, η ατομική ιδιοκτησία. Η αποζημίωση για τις επιτάξεις προέκυπτε από εκτίμηση ειδικής επιτροπής και καταβαλλόταν εξ ολοκλήρου από το Δημόσιο εκτός κι αν: α) Οι εγκατασταθέντες πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν ως εύποροι από την επιτροπή, οπότε η αποζημίωση καλυπτόταν από τους ίδιους ή β) οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν ως «εν μέρει ευπορούντες», οπότε η αποζημίωση καταβαλλόταν εξ ημισείας από τους ίδιους και το Δημόσιο. Σε περίπτωση μη καταβολής, αποβάλλονταν.⁷³

Γρήγορα όμως φάνηκε ότι στην Ελλάδα του 1922 το να επιτάσσονταν απλώς τα μη κατοικούμενα, δεν αφορούσε σε σημαντικό αριθμό κτηρίων. Έτσι, στις 22 του ίδιου μήνα νέο νομοθετικό διάταγμα έδωσε τη δυνατότητα στον υπουργό Περιθάλψεως

⁷² Ο όρος «γήπεδο» εκείνη την εποχή ενείχε τη σημασία της μεγάλης έκτασης κι όχι την έννοια του χώρου άθλησης, όπως έχει επικρατήσει σήμερα.

⁷³ ΦΕΚ, 17 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 237. Η περίπτωση των «εν μέρει ευπορούντων» προστέθηκε έναν χρόνο αργότερα από το Ν.Δ. «Περί επιτάξεως...». Επιπρόσθετα, επέτρεψε την προσφυγή στο Πρωτοδικείο εκείνων των προσφύγων που χαρακτηρίστηκαν από την Επιτροπή ως «εύποροι», για την προσβολή αυτής εκτίμησης, βλ. ΦΕΚ, 20 Νοεμβρίου 1923, τ. Α, αρ. 337, Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών των περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων νομοθετικών διαταγμάτων».

να επεκτείνει το μέτρο και «*επί ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων*». Με άλλα λόγια οδήγησε σε συγκατοίκηση οικογενειών στο ίδιο σπίτι. Η εφαρμογή του δεν πήρε μεγάλη έκταση. Οι αναφορές της εποχής μιλούν για πέντε χιλιάδες δωμάτια στην Αθήνα και οχτώ χιλιάδες πανελλαδικά. Όμως, εκείνη την περίοδο μετέτρεψε με μιας το προσφυγικό πρόβλημα σε υπόθεση του κάθε Έλληνα.⁷⁴

Αναλυτικότερα:

Για κάθε επίταξη, εκτός του προαναφερθέντος πρωτοκόλλου επιτάξεως, δημιουργούνταν και μια τριμελής επιτροπή η οποία «προσελάμβανε» έναν ιερέα ή και άλλους ενορίτες ανά ενορία και εξέταζε επί τόπου και αποφάσιζε για τα κατάλληλα ακίνητα, τον αριθμό των διαθέσιμων διαμερισμάτων ή δωματίων και τον αριθμό των προσφύγων που αντιστοιχούσαν, λαμβάνοντας υπόψιν τους όρους που θα επέτρεπαν την όσο καλύτερη υγιεινή και την όσο λιγότερο «επαχθή» συμβίωση. Η επίταξη δε μπορούσε να συμβεί εάν η συγκατοίκηση μέσα στο ακίνητο ήταν αδύνατη λόγω συνθηκών υγιεινής. Προτεραιότητα δινόταν στα σπίτια όπου τα δωμάτια ήταν διπλάσια των διαμενόντων, καθώς και σε κινηματογράφους-χαρτοπαιχτικές λέσχες ενώ έπονταν τα υπόλοιπα κατοικούμενα ή με όποιον άλλο τρόπο χρησιμοποιούμενα ακίνητα. Στην κρίση της επιτροπής, όσον αφορούσε στον αριθμό των δωματίων που θα επιτάσσονταν, τίθονταν επίσης οι ανάγκες των ενοίκων και η κοινωνική τους θέση. Από την επίταξη αποκλείονταν τα δωμάτια που χρησίμευαν για άσκηση επαγγέλματος ή επιστημονική εργασία.

Όσον αφορούσε στην αποζημίωση, ίσχυαν οι ίδιες προϋποθέσεις που έθετε το Ν.Δ. της 11^{ης} Νοεμβρίου. Η επιτροπή ήταν επίσης υπεύθυνη για την εκτίμηση ζημιών επί του ακινήτου, τις οποίες ο ιδιοκτήτης θα ανέφερε με ειδική αίτηση εντός τριών ημερών από τη λήξη της επίταξης. Το μέγιστο όριο εφαρμογής του μέτρου έφτανε τους 4 μήνες και κατόπιν η επιτροπή υποχρεούνταν να μετεγκαταστήσει τους πρόσφυγες. Σε περίπτωση που κατά τη διάρκεια της συγκατοίκησης υπήρχαν προστριβές μεταξύ ενοίκων και προσφύγων, τη διαιτησία αναλάμβαναν αρμόδιες υπηρεσίες του υπουργείου Περιθάλψεως. Η απόφαση μπορούσε να ήταν έξωση των προσφύγων ή αλλαγή αυτών με κάποιους άλλους σε περίπτωση «δυστροπίας» των προσφύγων, ενώ σε περίπτωση «δυστροπίας» των ιδιοκτητών μπορούσε να επιβληθεί μείωση της αποζημίωσης. Τέλος, κάθε προσπάθεια εξαπάτησης των επιτροπών του υπουργείου με

⁷⁴ Γκιζελή Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 73.

ψευδείς δηλώσεις, εικονική εγκατάσταση προσφύγων (ώστε να μην μπουν άλλοι) ή οποιαδήποτε άλλη περίπτωση τιμωρούνταν είτε με φυλάκιση έως έξι μήνες είτε με χρηματικό πρόστιμο έως δέκα χιλιάδων δραχμών.⁷⁵

Τα σχολεία ήταν από τους πρώτους χώρους που επιτάχθηκαν, με συνέπεια να πάψει και η λειτουργία τους. Το 7^ο σχολείο αρρένων Παγκρατίου ήταν ένα από αυτά. Ο πρόεδρος της Ε.Α.Π. την εποχή εκείνη Henry Morgenthau, σε αναφορά της 31^{ης} Μαΐου 1924 για τους πρόσφυγες που στεγάζονταν εκεί, αναφέρει ότι στο σχολείο «στεγάζονται 22 οικογένειες ή 91 συνολικά πρόσωπα από τα οποία μόνο 17 είναι άντρες και 7 απ' αυτούς είναι τόσο ηλικιωμένοι ώστε δεν μπορούν να βοηθήσουν τις οικογένειές τους. Οι υπόλοιπες είναι γυναίκες, αρκετές από τις οποίες είναι άνω των 60-70 ετών. Οι περισσότερες έχουν στη φροντίδα τους τουλάχιστον τρία και σε μερικές περιπτώσεις και πέντε παιδιά. Σχεδόν όλοι οι άντρες που είχαν κρατηθεί από τους Τούρκους δεν έχουν γυρίσει και πιθανότατα δεν θα γυρίσουν».⁷⁶ Η κατάσταση αυτή και η ανάγκη επαναλειτουργίας των σχολείων ήταν ο λόγος που το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων επέλεξε στα 1923 να ανεγείρει τον πρώτο αστικό προσφυγικό συνοικισμό της χώρας στην ανατολική πλευρά του Αθήνας, τον συνοικισμό Παγκρατίου (μετέπειτα Βύρωνος). Παράλληλα εγκύκλιος έπαυε την επίταξη των σχολικών μονάδων και έθετε ως χρονικό όριο εκκένωσής τους την 1^η Οκτωβρίου 1923, αν και λαμβάνοντας υπόψιν την ημερομηνία της αναφοράς Morgenthau φαίνεται να μην ίσχυσε καθολικώς.⁷⁷

Το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης

Ο όρος της απαλλοτρίωσης υπήρχε ήδη στην ελληνική νομοθεσία πριν την άφιξη των προσφύγων του '22. Αυτό που άλλαξε τότε ήταν η άμεση σύνδεσή του με την προσφυγική στέγαση και η πλαισίωσή του με διατυπώσεις που την καθιστούσαν ως αναγκαία για τη χώρα και επιτάχυναν τις διαδικασίες. Με το νομοθετικό διάταγμα της 23^{ης} Νοεμβρίου του 1922 εισήχθη στο νομικό οπλοστάσιο του κράτους η έννοια της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στα πλαίσια της προσφυγικής εγκατάστασης. Η δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών κηρύχθηκε έργο δημοσίας ωφέλειας και

⁷⁵ ΦΕΚ, 23 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 243, Ν.Δ. «Περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων». Αργότερα, με την απόφαση της 12^{ης} Μαΐου 1923, το όριο των τεσσάρων μηνών καταργήθηκε χωρίς να αντικατασταθεί από κάποιο διαφορετικό, ΦΕΚ, 19 Μαΐου 1923, τ. Α, αρ. 132, Ν.Δ. «Περί καταργήσεως του δευτέρου εδαφίου του άρθρου 8 του από 22 Νοεμβρίου 1922 Ν.Δ. "περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων"».

⁷⁶ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σ. 111.

⁷⁷ Γκιζελή Βίκα, *ό.π.*, σελ. 83.

κοινωνικής ανάγκης και επιτράπηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση μεγάλων εκτάσεων και αγροκτημάτων.⁷⁸ Οι όροι «δημόσια ωφέλεια» και «κοινωνική ανάγκη» έδιναν το στίγμα για το πως αντιλαμβανόταν η κυβέρνηση το έργο της που ορθώθηκε μπροστά της. Σε μια δεύτερη ανάγνωση, οι όροι αυτοί έμμεσα προέτρεπαν και το σύνολο των γηγενών κατοίκων να ενστερνιστεί μια αντίστοιχη οπτική, όλους εκείνους δηλαδή που καλούνταν να στηρίζουν αλλά και που επρόκειτο να υποστούν τις συνέπειες των νέων νόμων και διαρθρώσεων. Τον Ιούνιο του επόμενου έτους το πλαίσιο έγινε περισσότερο σαφές: Για τον σκοπό της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης επιτράπηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση κάθε είδους οικοπέδου και αγροκτήματος -πλην των φυτειών- που άνηκαν είτε σε φυσικά είτε σε νομικά πρόσωπα, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Εξαιρούνταν μόνο τα οικόπεδα που βρίσκονταν εντός σχεδίου πόλεως και εκτείνονταν σε λιγότερα από χίλια τετραγωνικά μέτρα.⁷⁹ Το ύψος της αποζημίωσης την οποία επρόκειτο να αποδώσει το υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως καθόριζε ο μέσος όρος της αξίας του απαλλοτριωμένου κτήματος κατά την τελευταία πενταετία. Αποδιδόταν ολόκληρη σε «ομολογίας απαλλοτριώσεως», αν επρόκειτο για ακίνητα που άνηκαν σε νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ανώνυμες εταιρείες, ενώ αν επρόκειτο για άλλα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου ή φυσικά πρόσωπα, η αποζημίωση καταβαλλόταν η μισή σε ομολογίες και η υπόλοιπη σε μετρητά μετά τον οριστικό καθορισμό της από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων.⁸⁰

III. Δημιουργία φορέων. Το Τ.Π.Π., η Ε.Α.Π. και το νεοσύστατο υπουργείο Πρόνοιας.

Το φθινόπωρο του 1922 το ελληνικό κράτος καλέστηκε άμεσα να αναδιοργανωθεί, ώστε να μπορέσει να διαχειριστεί την αναδυόμενη ανθρωπιστική κρίση εντός του.

⁷⁸ ΦΕΚ, 23 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 243, Ν.Δ. «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι' ανέγερσιν προσφυγικών συνοικισμών».

⁷⁹ Πολύ αργότερα, με το Ν.Δ. «Περί της αληθούς εννοίας του άρθρου 3 του Ν.Δ. της 4 Ιουνίου 1923 "περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν προσφύγων"», ΦΕΚ, 6 Σεπτεμβρίου 1931, τ. Α, αρ. 379, παρέχεται η δυνατότητα στον ιδιοκτήτη της «μικροϊδιοκτησίας» που φέρει αυτές τις προϋποθέσεις, να έχει την επιλογή της εξαίρεσης ή όχι από την απαλλοτρίωση. Από αυτή τη διάταξη φαίνεται πως υπήρχαν περιπτώσεις ιδιοκτητών που ήταν θετικοί στην απαλλοτρίωση της έκτασής τους, προφανώς γιατί θεωρούσαν την αποζημίωση ικανοποιητική, και αυτή την επιθυμία ήρθε να καλύψει το νομοθέτημα.

⁸⁰ ΦΕΚ, 9 Ιουνίου 1923, τ. Α, αρ. 153, Ν.Δ. «Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων».

Παρ' όλο που από την προηγούμενη δεκαετία είχε μάθει να ζει με προσφυγικές ροές λόγω των συνεχιζόμενων πολέμων, η νέα συνθήκη ήταν πολύ διαφορετική. Το πρώτο διάστημα χαρακτηρίστηκε από ασάφεια και προχειρότητα στον προσανατολισμό και τις επιδιώξεις. Όσον αφορούσε στο επίπεδο της στέγασης, τη βασική κατεύθυνση έδινε το υπουργείο Πρόνοιας και το Ταμείο. Ένα χρόνο αργότερα ήρθε η ίδρυση της Ε.Α.Π., η οποία για μικρό διάστημα συνέχισε τον σχεδιασμό που αναπτυσσόταν ήδη. Τη δική της πολιτική στέγασης εφάρμοσε μετά τη διάλυση του Τ.Π.Π., καθορίζοντας τις διαδικασίες αποκατάστασης. Επειδή η δράση της ταυτίστηκε με τη δεύτερη φάση, σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστεί μόνο το πλαίσιο της ίδρυσής της. Σημαντικές κινήσεις προς την κατεύθυνση της προσαρμογής στα νέα δεδομένα λοιπόν, αποτέλεσαν οι παρακάτω:

- I. Ίδρυση της *Ιδιαιτέρας Υπηρεσίας Περιθάλψεως Προσφύγων* σε διάφορες πόλεις της χώρας. Όσον αφορούσε στην Αθήνα η υπηρεσία σκοπό της είχε την περίθαλψη των προσφύγων του Νομού Αττικοβοιωτίας (εκτός του Πειραιά) και αποτελούνταν, μεταξύ άλλων, από το τμήμα στεγάσεως και το τμήμα καταγραφής προσφύγων και εκδόσεως οικογενειακών βιβλιαρίων.⁸¹
- II. Τον Δεκέμβρη του 1922 το Υπουργείο Περιθάλψεως μετονομάστηκε σε *Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως*.⁸² Τον Φεβρουάριο του 1923 ιδρύθηκε η *Διεύθυνση αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων*, η οποία υπαγόταν στο υπουργείο και είχε ως σκοπό την εύρεση εργασίας και την οριστική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις. Η Διεύθυνση αποτελούνταν από δύο τμήματα: 1) Το τμήμα που υπαγόταν ο τεχνικός έλεγχος, η επίβλεψη και κάθε ζήτημα που είχε σχέση με την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών και κάθε άλλου οικήματος προς στέγαση προσφύγων, είτε αυτά ανεγείρονταν από το κράτος είτε από άλλο φυσικό ή νομικό πρόσωπο και 2) Το τμήμα που σχετιζόταν με την εύρεση και δημιουργία εργασίας για τους πρόσφυγες, την ενίσχυση των

⁸¹ ΦΕΚ, 17 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 237, Β.Δ. «Περί συστάσεως εν Αθήναις ιδιαιτέρας Υπηρεσίας Περιθάλψεως προσφύγων». Η Υπηρεσία που αντιστοιχούσε στην Αθήνα συστάθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της 11^{ης} Νοεμβρίου 1922.

⁸² ΦΕΚ, 14 Δεκεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 269, Ν.Δ. «Περί μετονομασίας του Υπουργείου Περιθάλψεως εις Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως». Το νεοσύστατο υπουργείο, μέσα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου αλλάζει όνομα ανά διαστήματα, παραμένοντας το ίδιο στον πυρήνα του. Χάριν συντομίας, εφεξής θα αναφέρεται ως «υπουργείο Πρόνοιας».

βιομηχανικών ή άλλων έργων που ιδρύονταν από εκείνους και εν γένει την οριστική τους αποκατάσταση⁸³.

III. Τον Μάιο του 1923 ιδρύθηκε υπό του υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως τετραμελής *Επιτροπή* απαρτιζόμενη από τον γενικό γραμματέα του υπουργείου, τον πρόεδρο του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και δύο ιδιωτών που ορίζονταν με βασιλικό διάταγμα, με σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων των πόλεων. Η Επιτροπή μεριμνούσε για την ίδρυση αστικών συνοικισμών, την εύρεση εργασίας, τη δημιουργία ή ενίσχυση βιομηχανιών και βιοτεχνιών και γενικότερα την παραγωγική απασχόληση των προσφύγων. Τέλος, με το νομοθέτημα αυτό οι διευθύνσεις Προσφύγων και Αστικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων του υπουργείου Πρόνοιας συγχωνεύονταν σε μία διεύθυνση, η οποία ονομάστηκε *Διεύθυνση Πρόνοιας και Αστικής Αποκαταστάσεως Προσφύγων* και περιλάμβανε τα εξής τμήματα: 1) Τμήμα Προσφύγων, 2) τμήμα Στατιστικής, 3) τμήμα Εργασίας, 4) τμήμα Τεχνικών, 5) τμήμα Λογιστικών, 6) τμήμα Επιτάξεως⁸⁴.

IV. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους στην αρμοδιότητα του υπουργείου Πρόνοιας πέρασε στα πλαίσια της περίθαλψης των προσφύγων η χορήγηση επιδομάτων, τα συσσίτια και η μετακίνηση αυτών. Επίσης, πέρασε η αστική αποκατάστασή τους είτε επρόκειτο για ίδρυση αστικών συνοικισμών είτε εύρεση εργασίας, δημιουργία ή ενίσχυση βιομηχανιών και βιοτεχνιών και γενικότερα οποιαδήποτε παραγωγική απασχόληση. Στην κεντρική υπηρεσία του υπουργείου άνηκε στο εξής, μεταξύ άλλων, η Διεύθυνση Πρόνοιας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων η οποία απαρτιζόταν από τα εξής τμήματα: 1) Τμήμα Περιθάλψεως Προσφύγων, 2) τμήμα Εργασίας, 3) τμήμα Τεχνικών, 4) τμήμα Επιτάξεων και Λαϊκής Κατοικίας.⁸⁵

Μέσω των παραπάνω αναδιαρθρώσεων, το υπουργείο Πρόνοιας αναδείχτηκε βασικός φορέας αποκτώντας επιτελικό ρόλο για την πορεία του εγχειρήματος. Ο σχεδιασμός

⁸³ ΦΕΚ, 1 Φεβρουαρίου 1923, τ. Α, αρ. 36, Ν.Δ. «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Διευθύνσεως αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων.»

⁸⁴ ΦΕΚ, 12 Μαΐου 1923, τ. Α, αρ. 124, Ν.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής αστικής αποκαταστάσεως των προσφύγων».

⁸⁵ ΦΕΚ, 6 Αυγούστου 1923, τ. Α, αρ. 217, Ν.Δ. «Περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως».

του, καθώς και η πρακτική που ακολούθησε στο σκέλος της οικοδομικής δραστηριότητας ταυτίστηκε με εκείνη του Τ.Π.Π.. Μέχρι τα 1925 το υπουργείο κατασκεύασε 18.337 οικήματα πανελλαδικά.⁸⁶

Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων

Με το Ν.Δ. της 3^{ης} Νοεμβρίου 1922 το ελληνικό κράτος ίδρυσε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), του οποίου η λειτουργία διήρκησε έως το 1925. Επρόκειτο για ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που σκοπό είχε τη διαχείριση και διάθεση των χρημάτων και ειδών που διοχετεύονταν στο κράτος από εράνους, κληρονομίες, δωρεές και κληροδοτήματα προς όφελος της περίθαλψης και εγκατάστασης των προσφύγων. Επιπρόσθετα το Ταμείο μπορούσε να επιχορηγείται με τακτικά και έκτακτα κονδύλια από το Δημόσιο, όπως επίσης να λαμβάνει τα έσοδα ειδικών φόρων που επιβάλλονταν με σκοπό την περίθαλψη και στέγαση των προσφύγων.⁸⁷ Η περιουσία του δεν υπόκειτο σε καμία φορολογία, το ίδιο και οι προμήθειες, οι συμβάσεις, κ.λπ..

Η διοίκηση του Ταμείου και η διαχείριση των πόρων του ανατέθηκε σε δεκαμελές συμβούλιο, η σύσταση του οποίου παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον μιας και απέπνεε την αίσθηση πως συμπεριλαμβάνονταν όλα τα κοινωνικά στρώματα:

α) Γενικός γραμματέας υπουργείου Οικονομικών, β) διευθυντής υπηρεσίας Εποικισμού, γ) πρόεδρος Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών, δ) πρόεδρος της Ένωσης Ημερήσιου Τύπου, ε) πρόεδρος Εργατικής Συνομοσπονδίας, στ) πρόεδρος Πανελληνίου Ομοσπονδίας Επαγγελματιών, ζ) ένας αντιπρόσωπος προσφυγικών οργανώσεων, διοριζόμενος με βασιλικό διάταγμα, η) τρεις ιδιώτες, οι οποίοι κι αυτοί διορίζονταν με βασιλικό διάταγμα. Η θητεία ήταν διετής. Ενδεχομένως η τακτική αυτού του τρόπου στελέχωσης της διοίκησης να αποτέλεσε μια προσπάθεια του κράτους να εμψύσει στους πολίτες μια αίσθηση διαφάνειας, με απώτερο στόχο να τύχει αποδοχής το εγχείρημα της προσφυγικής εγκατάστασης. Το Τ.Π.Π. τελούσε υπό την εποπτεία του υπουργείου Περιθάλψεως (μετέπειτα υπουργείο Πρόνοιας) και κάθε έξι μήνες όφειλε να παραδίδει προς αυτό απολογισμό για τις κινήσεις του.⁸⁸

⁸⁶ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σ. 136-138.

⁸⁷ Βλ. μεταγενέστερο ΦΕΚ, 25 Αυγούστου 1923, τ. Α, αρ. 240, Ν.Δ. «Περί επιβολής ειδικού φόρου υπέρ της υγειονομικής περιθάλψεως και στεγάσεως των προσφύγων».

⁸⁸ ΦΕΚ, 9 Νοεμβρίου 1922, τ. Α, αρ. 227, Ν.Δ. «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων».

Η κυβέρνηση με Ν.Δ. της 9^{ης} Ιουνίου 1923 πλαισίωσε νομικά και διευκόλυνε το έργο του Ταμείου. Επέτρεψε τη μεταβίβαση προς εκείνο κτημάτων που άνηκαν στο ελληνικό Δημόσιο χωρίς καταβολή ανταλλάγματος, με σκοπό την αστική προσφυγική εγκατάσταση. Επίσης προέβλεψε: α) Την υποχρέωση του Δημοσίου, των Δήμων – Κοινοτήτων, των Μονών και κάθε είδους νομικών προσώπων ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου να παρέχουν τα αναγκαία γήπεδα και λατομεία στις εταιρείες που αναλάμβαναν με σύμβαση να οικοδομήσουν οικίες, β) τη δυνατότητα των εταιρειών αυτών να παίρνουν δάνεια από την Εθνική Τράπεζα με εγγύηση του κράτους, γ) την ατελή εισαγωγή οικοδομικών υλικών και δ) πως οι οικίες που θα ανεγείρονταν απαλλάσσονταν από τη φορολογία μέχρι 20 χρόνια, όπως και από το μέτρο της επίταξης και τους περιορισμούς του ενοικιοστασίου.⁸⁹

Ο σχεδιασμός που ανέπτυξε το Ταμείο είχε να κάνει αρχικά με την περίθαλψη και ακολούθως με την όσο γρηγορότερη εγκατάσταση των ταλαιπωρημένων προσφυγικών πληθυσμών που παρέμεναν άστεγοι, χωρίς να προτάσσει την κερδοφορία. Τα περισσότερα χρήματα που είχε στη διάθεσή του δόθηκαν για σκηνές, για πρόχειρα παραπήγματα - σπίτια και για επισκευές σε οικήματα που άφησαν πίσω όσοι εγκατέλειψαν τη χώρα βάσει των συνθηκών ανταλλαγής. Μετά το αρχικό διάστημα ενεργοποίησε διαδικασίες ανοικοδόμησης των πρώτων προσφυγικών συνοικισμών σε Αθήνα - Πειραιά (του Βύρωνα, της Νέας Ιωνίας, της Νέας Κοκκινιάς και της Καισαριανής) και σε άλλες πόλεις (Βόλο, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Έδεσσα, Ελευσίνα). Οι περιοχές αυτές βρισκότουσαν περίξ του αστικού ιστού και δε συνδέονταν με κάποιο δίκτυο είτε ηλεκτρικό είτε παροχής νερού είτε υπονόμων, καθώς στο πρόγραμμα του Ταμείου δε συμπεριλαμβάνονταν τέτοιες «πολυτέλειες». Η υδροδότηση γινόταν με δημόσιους κρουνοί, ενώ τα αποχωρητήρια ήταν κοινά και αντιστοιχούσε ένα ανά 20-30 οικίες. Όσον αφορούσε στα σπίτια, επρόκειτο κατά κύριο λόγο για μονώροφες οικίες με πέτρινα θεμέλια, ξύλινη ανωδομή (μπαγδατί) και στέγη από πισσόχαρτο ή διώροφες με πέτρα στο ισόγειο και μετά καλαμωτή (τσατμά). Μάλιστα δεν αντιστοιχούσε σε μία οικογένεια ένα σπίτι αλλά ένα δωμάτιο. Τέτοιες κατασκευές ανεγέρθηκαν στην Αττική στο Πεδίον του Άρεως, στα Κουντουριώτικα (Λυκαβηττός), στα Παλαιά Σφαγεία (Καλλιθέα), στις Τζίτζιφιές, στα Νέα Σφαγεία

⁸⁹ ΦΕΚ, 9 Ιουνίου 1923, τ. Α, αρ. 153, Ν.Δ. «Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων».

(Ταύρος), στην Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Νέα Κοκκινιά, κ.α..⁹⁰ Σύμφωνα με τον πρόεδρο του Ταμείου, Επαμεινώνδα Χαρίλαο, η προμήθεια των δομικών υλικών γινόταν κατά κανόνα μέσω δημόσιων μειοδοτικών δημοπρασιών είτε μέσω ενσφράγιστων προσφορών είτε μέσω ανοιχτής προσκύρωσης. Σχετικά με το κομμάτι των έργων ανοικοδόμησης των συνοικισμών υπήρξε πρόβλεψη για την απορρόφηση όσο περισσότερων προσφύγων: *«Όποτε ήταν δυνατό, χρησιμοποιούσαμε τους ίδιους τους πρόσφυγες ως εργολάβους ή υπεργολάβους και τους ζητούσαμε να χρησιμοποιούν όσο ήταν δυνατόν, πρόσφυγες εργάτες. Έτσι, από 77 συνολικά εργολάβους οι 34 ήταν πρόσφυγες και από 5.900 εργάτες οι 5.488 ήταν επίσης πρόσφυγες.»*⁹¹ Οι οικοδομικές εταιρείες αναλάμβαναν το έργο επίσης μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό. Με τη διάλυσή του στα 1925, το Ταμείο παρέδωσε ολοκληρωμένα 4.000 οικήματα με 9.283 δωμάτια και 2.500 ημιτελή με 5.990 δωμάτια αντίστοιχα.⁹²

Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

Η ελληνική κυβέρνηση στις αρχές του 1923 απευθύνθηκε στην Κ.τ.Ε. ζητώντας βοήθεια στην αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Το μέγεθος του εγχειρήματος που ορθωνόταν μπροστά της ήταν σαφές πως δε θα μπορούσε να υποστηριχθεί αυτοδύναμα από το ελληνικό κράτος, ούτε σε επίπεδο οικονομικό αλλά ούτε και σε τεχνικό. Η Κοινωνία των Εθνών ανταποκρινόμενη στο αίτημα ίδρυσε στις 29/9/1923 σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία άρχισε τη λειτουργία της τον Νοέμβρη του ίδιου έτους και δραστηριοποιήθηκε έως το 1930. Από το κράτος διατέθηκε στην Επιτροπή δημόσια γη, ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία και δύο δάνεια, του 1924 και του 1928, τα λεγόμενα προσφυγικά δάνεια. Μετά τη διάλυσή της η ευθύνη της αποκατάστασης πέρασε στο υπουργείο Προνοίας. Μέχρι τα 1925 η Επιτροπή συνυπήρξε με το Τ.Π.Π. ενώ από τότε και ως τα τέλη του 1930 συνέχισε μόνη της το έργο της αποπεράτωσης και διαχείρισης των συνοικισμών. Εξαρχής είχε δημόσια δηλωμένο στόχο της όχι απλώς την εγκατάσταση αλλά την ολόπλευρη αποκατάσταση των προσφύγων, με την ένταξή τους σε παραγωγικές δραστηριότητες: *«'Ο πρόσφυγας της πόλης πρέπει προπάντων να εγκατασταθεί κάπου όπου θα είναι σε θέση να συνεχίσει την εξάσκηση του*

⁹⁰ Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, ό.π., σ. 231-232.

⁹¹ Morgenthau Henry, ό.π., σ. 131-132.

⁹² Γκιζελή Βίκα, ό.π., σ. 136-138.

επαγγέλματός του, ή κάποιου επαγγέλματος, χωρίς το οποίο η εξασφάλιση οποιασδήποτε κατοικίας, εκτός του ότι θα του ήταν άχρηστη, θα μπορούσε επίσης να βλάψει και τα συμφέροντά του'' (Κοινωνία των Εθνών, 1927)». ⁹³ Συνάμα δηλωμένη ήταν και η πρόθεσή της να ασχοληθεί, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, με την αγροτική αποκατάσταση μιας και σε αυτό το πεδίο θα μπορούσε να γειωθεί ο σχεδιασμός της, δηλαδή ο τομέας της εργασίας να εφάπτεται με εκείνον της στέγασης. Αν και δε μπόρεσε να αποφύγει την προοπτική της αστικής αποκατάστασης, αφού εν τέλει περίπου ο μισός προσφυγικός πληθυσμός συγκεντρώθηκε στις πόλεις, για εκείνη δαπάνησε τα λιγότερα κεφάλαια. Σε γενικές γραμμές, μετά τα 1925 και την ολοκλήρωση των ημιτελών έργων που παρέλαβε από το Ταμείο έδωσε πολύ λίγο βάρος στους αστικούς συνοικισμούς, με κύριο έργο την αποσυμφόρησή τους μετά τα 1927. Στο τέλος της δραστηριότητας της στα 1930 οι ανεγερθέντες συνοικισμοί στις αστικές περιοχές υπολογίζονταν σε 125 με περίπου 27.456 κατοικίες, ενώ στις αγροτικές 2.089 με κοντά στα 129.934 οικήματα. Στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπου έπεσε το βάρος της αστικής προσφυγικής στέγασης, ιδρύθηκαν 12 βασικοί και 34 μικρότεροι οικισμοί περιμετρικά της πόλης, σε απόσταση ενός έως τεσσάρων χιλιομέτρων από τον κατοικημένο ιστό. Οι πιο γνωστοί είναι του Βύρωνα, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας, της Κοκκινιάς, του Κορυδαλλού, του Αιγάλεω, του Περιστερίου, της Νέας Χαλκηδόνας. ⁹⁴

Το πρωτόκολλο για την ίδρυση της Ε.Α.Π. επικυρώθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1923 και έγινε νόμος του κράτους. Με την κύρωσή του η Ελλάδα αναλάμβανε να της εκχωρήσει τίτλους κυριότητας τουλάχιστον για 500.000 εκτάρια γης που θα εγκρίνονταν από την ίδια ως κατάλληλα από άποψη τοποθεσίας και ποιότητας προς τους σκοπούς της. Δεσμευόταν επίσης να συνομολογήσει σύντομα δάνεια ύψους τουλάχιστον 6.000.000 λιρών στερλινών, ποσά τα οποία θα της διέθετε άμεσα. Η

⁹³ Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σ. 166.

⁹⁴ Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα. Προσέγγιση στα πλαίσια των πολιτικών εξελίξεων και της παράλληλης κρατικής δραστηριότητας», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 25-26. Ίδιος αριθμός αστικών συνοικισμών και κατοικιών που ανεγέρθηκαν την περίοδο 1924 έως 1930 παρατίθεται και στο Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ. 72. Επίσης, στα 1930, λίγο πριν την αναχώρηση της η Ε.Α.Π., με ενημερωτικό έγγραφο της πληροφορεί τον Βενιζέλο για την κατάσταση της προσφυγικής στέγασης στη χώρα και τον υπολογισμό των δαπανών: Τα ανεγερθέντα ή υπό ανέγερση οικήματα των 125 αστικών συνοικισμών, από την 21 Ιανουαρίου 1924 έως την 31 Οκτώβρη 1930, υπολογίζονται στα 27.343 πανελλαδικά, βλ. Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 213/ τ.3.

εξυπηρέτησή τους θα εξασφαλιζόταν από τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή μέσω προσόδων του ελληνικού κράτους ως εξής: Οι πρόσοδοι⁹⁵ και τα πλεονάσματά τους, που θα συμφωνούνταν μελλοντικά ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και τους δανειστές του, θα παρακρατούνταν από τη Δ.Ο.Ε. η οποία θα τα απέδιδε στην Ε.Α.Π.. Όμως σε περίπτωση που προέκυπτε ανάγκη για την εξυπηρέτηση των δανείων, η Δ.Ο.Ε. θα καλούνταν να διαθέσει τα έσοδα αυτά κατά προτεραιότητα για τον συγκεκριμένο σκοπό, γεγονός που θα προκαλούσε ζημία στα ταμεία της Επιτροπής. Το ελληνικό κράτος δεσμευόταν επίσης να απαλλάξει την Ε.Α.Π. από την φορολογία για κάθε εργασία και για την ιδιοκτησία της. Τέλος, το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε. ήταν εκείνο που θα επέβλεπε τη δράση της, ενώ η ελληνική κυβέρνηση δεσμευόταν να αποδέχεται και να εφαρμόζει κάθε απόφασή του. Όλες οι παραπάνω υποχρεώσεις προβλέφθηκε να αρθούν με τη διάλυση της Ε.Α.Π. και την αποπληρωμή των δανείων.⁹⁶

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΗΣ Ε.Α.Π.

Η Ε.Α.Π. ήταν ένα νομικό πρόσωπο που δικαιούνταν να κατέχει και να απαλλοτριώνει κάθε είδους περιουσία, ενώ δεν εξαρτιόταν από οποιαδήποτε ελληνική εκτελεστική ή διοικητική αρχή, έχοντας πλήρη αυτονομία στην εκτέλεση των καθηκόντων της. Αποτελείτο από τέσσερα μέλη εκ των οποίων τα δύο διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση, μετά από έγκριση του Συμβουλίου της Κ.τ.Ε., ένα από το Συμβούλιο απευθείας και το τελευταίο -το οποίο και κατείχε την προεδρία- ήταν πολίτης των Η.Π.Α., αντιπρόσωπος οργανώσεων περιθάλψεως. Πρώτος πρόεδρος της διετέλεσε ο Henry Morgenthau μέχρι τον Δεκέμβρη του 1924, ακολούθησε ο Charles Howland, από τον Φεβρουάριο του 1925 έως τον Σεπτέμβριο του 1926 και τελευταίος ο Charles Eddy από τον Οκτώβριο του 1926 έως τη διάλυσή της στα τέλη του 1930.

Το έργο που αναλάμβανε η Επιτροπή ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων σε έργα παραγωγικά στην ελληνική ύπαιθρο και όχι μόνο, χρησιμοποιώντας τα κτήματα και τα χρήματα που θα της παραχωρούνταν, όπως και τα μελλοντικά έσοδα που θα

⁹⁵ Οι αναφερόμενοι πρόσοδοι είναι τα μονοπώλια των Νέων Χωρών, δηλαδή το αλάτι, τα σπίρτα, οι τράπουλες και τα τσιγαρόχαρτα, όπως και οι εισπράξεις των τελωνείων Χανίων, Ηρακλείου, Σάμου, Χίου, Μυτιλήνης, Σύρου.

⁹⁶ ΦΕΚ, 13 Οκτωβρίου 1923, τ. Α, αρ. 289, «Περί κυρώσεως του εν Γενεύη υπογραφέντος Πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων κλπ.».

είχε. Τα κτήματα αυτά, τα οποία θα κατείχε σε πλήρη κυριότητα,⁹⁷ επρόκειτο να διατεθούν πρώτα για την εγκατάσταση των προσφύγων είτε ως ενοικιαστές είτε ως ιδιοκτήτες. Θα υπήρχε παράλληλα η δυνατότητα να πουλά γη σε μη πρόσφυγες αλλά τα χρήματα σε αυτή την περίπτωση θα έμπαιναν σε ξεχωριστό λογαριασμό. Από αυτόν τον λογαριασμό η Ε.Α.Π. θα καλούνταν από την Δ.Ο.Ε., εάν προέκυπτε ανάγκη, να συνδράμει οικονομικά στην εξόφληση των δανείων του ελληνικού κράτους, εφόσον οι αφιερωμένοι στην αποπληρωμή πρόσοδοι δεν ήταν κάποια στιγμή αρκετοί. Υποχρεωμένη θα ήταν επίσης, στην περίπτωση που ούτε αυτά τα ποσά ήταν αρκετά να καλύψουν πιθανό έλλειμμα, να συμβάλει με κάθε τρόπο, ακόμη και εκποιώντας την ιδιοκτησία της. Τέλος υποχρεούνταν να σχηματίζει τριμηνιαία έκθεση πεπραγμένων την οποία θα κοινοποιούσε στο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., στην ελληνική κυβέρνηση, ενώ συγχρόνως θα προχωρούσε και σε δημοσίευσή της. Μέσω αυτών των εκθέσεων το Συμβούλιο θα έπαιρνε τις αποφάσεις για τη συνέχιση του έργου της. Κάθε έτος θα παράδιδε δε, έναν ισολογισμό εσόδων και δαπανών σε ελληνική κυβέρνηση και Κ.τ.Ε., τον οποίο επίσης θα δημοσίευε. Η διάλυσή της ορίστηκε να γίνει όταν το Συμβούλιο θα έκρινε πως οι υπηρεσίες της δε θα χρειάζονταν πλέον. Τότε η περιουσία και τα έσοδά της θα μεταβιβάζονταν στη διάθεση της Δ.Ο.Ε., η οποία και θα αναλάμβανε να επισπεύσει την αποπληρωμή των ανεξόφλητων δανείων. Τυχόν πλεόνασμα θα περνούσε στο ελληνικό κράτος.⁹⁸

ΠΑΡΟΧΗ ΕΞΟΥΣΙΩΝ ΣΤΗΝ Ε.Α.Π. ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Τον Δεκέμβρη του 1923 το ελληνικό κράτος μεταβίβασε στην Ε.Α.Π. για την όσο πιο απρόσκοπτη λειτουργία της δικαιοδοσίες του υπουργού της Γεωργίας και του υπουργού Πρόνοιας. Επιπλέον επιτράπηκε να αποσπώνται, αν κρινόταν αναγκαίο, στην υπηρεσία της η Διεύθυνση αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων του υπουργείου Πρόνοιας και το τεχνικό τμήμα του Τ.Π.Π.. Ακόμη πέρασαν στην αρμοδιότητά της όλα εκείνα τα μέτρα που αφορούσαν στον Εποικισμό. Στο εξής θα αποφάσιζε για τα μέτρα επίταξης εκτάσεων που δεν άνηκαν στο Δημόσιο ή την ίδια με σκοπό την εγκατάσταση προσφύγων, για απαλλοτριώσεις εκτάσεων αλλά και για τις μετακινήσεις και την

⁹⁷ Βλέπε μεταγενέστερο ΦΕΚ, 31 Δεκεμβρίου 1923, τ. Α, αρ. 390, Ν.Δ. «Περί μεταβιβάσεως εις την επιτροπήν αποκαταστάσεως προσφύγων της απολύτου κυριότητος αγροτ. κτημάτων ανηκόντων εις το ελληνικόν Δημόσιον».

⁹⁸ ΦΕΚ, 13 Οκτωβρίου 1923, τ. Α, αρ. 289, «Περί κυρώσεως του εν Γενεύη υπογραφέντος Πρωτοκόλλου περί αποκαταστάσεως των εν Ελλάδι προσφύγων και ιδρύσεως Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων κλπ.».

προσωρινή ή οριστική εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών, με τη βοήθεια του νεοσύστατου Συμβουλίου Εποικισμού. Το Συμβούλιο απαρτιζόταν από δύο τμήματα: α) Τμήμα αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων και β) τμήμα αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων. Στο τελευταίο μετείχαν ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Προνοίας, ο διευθυντής αστικής αποκαταστάσεως προσφύγων και ο διευθυντής του τεχνικού τμήματος του Τ.Π.Π.. Και στα δύο τμήματα μετείχε ένας μόνιμος αντιπρόσωπος της Εθνικής Τράπεζας, όπως και εκτάκτως αντιπρόσωποι των υπουργείων Συγκοινωνίας, Οικονομικών, Εθνικής Οικονομίας, Εξωτερικών, Στρατιωτικών ή Ναυτικών, ανάλογα με το αν κρινόταν απαραίτητη η εμπλοκή τους.⁹⁹

7. Στεγαστική αποκατάσταση στα αστικά κέντρα: Η δεύτερη φάση

Ι. Κρατική οργάνωση και πρακτική

Η αντιμετώπιση της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων από το ελληνικό κράτος υπήρξε εξ αρχής προτεραιότητα. Το πρώτο διάστημα ο σχεδιασμός ήταν πρόχειρος και συχνά έσπευδε να περιγράψει μια ήδη διαμορφωμένη πραγματικότητα (π.χ. να επικυρώσει με το μέτρο της επίταξης, μια ήδη από καιρό συντελεσμένη κατάληψη γης) παρά να διαμορφώσει τους όρους για το μέλλον. Στα επόμενα χρόνια όμως φαίνεται πως αυτό άρχισε να αλλάζει και να χαράσσεται μια πολιτική περισσότερο οργανωμένη. Η οργάνωση βέβαια αυτή μπορεί κατά περιπτώσεις να σήμαινε τη συνειδητή υιοθέτηση πρακτικών της πρώτης περιόδου. Ήταν για παράδειγμα πολύ δύσκολο κάποια χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων να γκρεμιστούν ολόκληροι καταυλισμοί-συνοικισμοί που είχαν δημιουργηθεί. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το κράτος επέλεξε συχνά να μην επιχειρήσει να ανατρέψει την υφιστάμενη κατάσταση αλλά να την επικυρώσει νομοθετικά. Ενδεικτική περίπτωση αυτής της πολιτικής ήταν η απόφαση στα 1926 για απαλλοτρίωση της περιοχής στην οποία είχε

⁹⁹ ΦΕΚ, 19 Δεκεμβρίου 1923, τ. Α, αρ. 371, Ν.Δ. «Περί λειτουργίας Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων».

ήδη ανεγερθεί ο αυτοσχέδιος συνοικισμός της Δραπετσώνας, μετά από επίταξη της έκτασης στα 1923. Επί της ουσίας την απόφαση επέβαλλε η ύπαρξη τριών χιλιάδων μόνιμων κατοικιών στην περιοχή. Οι κατοικίες αυτές είχαν κατασκευαστεί με δαπάνες των προσφύγων.¹⁰⁰ Παράλληλα όμως, παράχθηκε πλήθος νομοθετημάτων και οι φορείς προέβησαν σε χάραξη συγκεκριμένων πολιτικών γύρω από τη στέγαση.

Ως «δεύτερη φάση» της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης θα μπορούσε να οριστεί χρονικά λοιπόν η περίοδος όπου το Τ.Π.Π. σταδιακά αποχωρεί και η Ε.Α.Π. αναλαμβάνει να συνεχίσει το έργο του, ενώ παράλληλα θέτει τον δικό της σχεδιασμό για τη συνέχεια. Επίσης, στο προσκήνιο εμφανίζεται η Εθνική Τράπεζα αναλαμβάνοντας ενεργό ρόλο. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιόδου είναι: α) Το κράτος και οι πρόσφυγες όλο και περισσότερο αντιλαμβάνονται ότι εφεξής δεν υπάρχουν περιθώρια επιστροφής στις εστίες τους, β) η εξουσία συνειδητοποιεί πως η υπερσυγκέντρωση άπορων, άκληρων και άστεγων προσφύγων ενέχει πιο πολύ από ποτέ τον κίνδυνο κοινωνικών και πολιτικών ανατροπών, τις οποίες εξ αρχής φοβόταν και προκρίνει με κάθε τρόπο τη μικροϊδιοκτησία γ) γίνεται συνείδηση πως η πρόχειρη εγκατάσταση πρόκειται να διαιωνίσει το πρόβλημα κι έτσι αρχίζουν να χρησιμοποιούνται υλικά κατασκευής καλύτερης ποιότητας, δ) ο σχεδιασμός για το μέλλον περνά από το προσωρινό στο μόνιμο, με την πολιτική πωλήσεων να εμφανίζεται στο προσκήνιο και ε) δημιουργείται ένα νομοθετικό πλαίσιο που οργανώνει σε βάθος τις διαδικασίες προσφυγικής στεγαστικής αποκατάστασης, δίνοντας το έναυσμα για την ανάπτυξη της οργανωμένης οικοδομικής δραστηριότητας στο πεδίο της αυτοστέγασης.

Για την επίτευξη του έργου της προσφυγικής αποκατάστασης το ελληνικό κράτος προέβη σε συνάψεις δανείων. Το πρώτο προσφυγικό δάνειο, το οποίο η Ελλάδα έλαβε στα 1924, ανήλθε στο ύψος των 12.000.000 αγγλικών λιρών με επιτόκιο 7%. Αυτά τα χρήματα ήταν προορισμένα να διατεθούν στην Ε.Α.Π. για την έναρξη του έργου της. Από το λογιστικό αρχικό ποσό, τελικώς μετά τα έξοδα έκδοσης και χαρτοσήμου στην Ελλάδα εισέρρευσαν περί τα 10.000.000 λίρες. Πιστωτές υπήρξαν ο λονδρέζικος τραπεζικός οίκος Hambros Bank Limited για το ποσό των 7,5 εκ. λιρών, ο οίκος της Νέας Υόρκης Spreyer and Company για το ποσό των 2,5 εκ. λιρών και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας για 2 εκ. λίρες.¹⁰¹

¹⁰⁰ Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019, σ. 93.

¹⁰¹ Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 142.

Στα 1926, 622.825 πρόσφυγες (550.635 αγρότες πρόσφυγες και 72.230 αστοί), περίπου οι μισοί από τον συνολικό αριθμό, είχαν εγκατασταθεί και είχαν καταστεί οικονομικά ανεξάρτητοι. Οι υπόλοιποι συνέχιζαν να διαβιούν σε δύσκολες συνθήκες. Η Επιτροπή εκτίμησε ότι χρειαζόνταν 5.000.000 αγγλικές λίρες για τη βελτίωση των εγκαταστάσεων που υπήρχαν και για την εγκατάσταση ακόμη 28.000 οικογενειών. Στη δέκατη έκθεσή της, κατέθετε την άποψη πως η σύναψη ενός νέου δανείου θα βοηθούσε τη συνέχιση του εγχειρήματος. Η οικονομική επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών πρότεινε τη σύναψή του για το ποσό των 9.000.000 λιρών με τριπλή κατεύθυνση: α) 3.000.000 για τη συνέχιση του εγχειρήματος της εγκατάστασης για τα επόμενα δύο χρόνια, β) 3.000.000 για να καλυφθούν τα ελλείμματα που είχαν δημιουργηθεί και τις ληξιπρόθεσμες οφειλές που έπρεπε να πληρωθούν το 1927 και τέλος γ) το υπόλοιπο ποσό θα αξιοποιούνταν για τη σταθεροποίηση της δραχμής σε αντάλλαγμα χρυσού και την αναδιοργάνωση και ενδυνάμωση της Ε.Τ.Ε.. Μετά από μια μεγάλη περίοδο διαπραγματεύσεων το δεύτερο προσφυγικό δάνειο, γνωστό και ως δάνειο Σταθεροποιήσεως ή Τριμερές, εκδόθηκε το 1928 στο Λονδίνο και τη Νέα Υόρκη.¹⁰²

Στα δύο αυτά δάνεια προστέθηκαν και δύο μικρότερα. Το πρώτο στα 1926 ήταν ύψους 2.000.000 δραχμών και είχε ως στόχο την ανοικοδόμηση του προσφυγικού συνοικισμού της Νέας Σμύρνης ενώ το δεύτερο, το οποίο σχετιζόταν με την εταιρεία Τέκτων, συνάφθηκε στα 1927, ήταν ύψους 100.000.000 δραχμών και είχε στόχο την ανέγερση οικημάτων σε αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς.¹⁰³

A. Φορείς

Στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης συμπεριλαμβάνεται η οργάνωση ξεχωριστών, ειδικών τμημάτων εντός κρατικού μηχανισμού με αποκλειστική ενασχόληση την προσφυγική εγκατάσταση. Ενδεικτικά παραδείγματα της οργάνωσης αυτής είναι:

- Ίδρυση του *Τμήματος Αστικών Συνοικισμών* στα 1924 από το υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Δημόσιας Αντιλήψεως. Αντικείμενό του αποτελούσε η εφαρμογή και παρακολούθηση των νόμων και διαταγμάτων σχετικά με την ανέγερση αστικών προσφυγικών συνοικισμών, η παρασκευή νόμων και

¹⁰² Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, ό.π., σ. 90-91.

¹⁰³ Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα, Αλευρόπουλος και Σια, 1934, σ.37.

διαταγμάτων για την απαλλοτρίωση ιδιωτικών εκτάσεων ή την παραχώρηση δημοσίων με σκοπό την ανέγερση νέων αστικών προσφυγικών συνοικισμών με δαπάνη των ίδιων των προσφύγων, η οργάνωση και εποπτεία των προσφυγικών οικοδομικών συνεταιρισμών, κ.α..¹⁰⁴

- Κατάργηση του Τ.Π.Π., οργάνωση της *Διεύθυνσης Προνοίας και Αποκαταστάσεως προσφύγων* και σύσταση Συμβουλίου Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων. Στις 27 Μαΐου 1925 ψηφίστηκε στη Βουλή η κατάργηση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων. Η περιουσία του Ταμείου, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις αυτού περιήλθαν στο υπουργείο Πρόνοιας. Η παραχώρηση δημοσίων κτημάτων και η αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών με σκοπό την αστική εγκατάσταση των προσφύγων θα γίνονταν εφεξής από το υπουργείο, στοχεύοντας στην ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Όλες οι αρμοδιότητες και οι δικαιοδοσίες του καταργούμενου Ταμείου περιέρχονταν στο υπουργείο επίσης, ενώ οι υπηρεσίες του μεταφέρονταν στη νεοσύστατη Διεύθυνση Προνοίας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων η οποία αποτελούνταν από τα εξής τμήματα:

α) Τμήμα Περιθάλψεως Προσφύγων

β) Τμήμα Στεγάσεως Προσφύγων

γ) Τμήμα Αστικής Αποκαταστάσεως Προσφύγων

δ) Τμήμα αστικών συνοικισμών και λαϊκής κατοικίας

ε) Τμήμα οικονομικών υπηρεσιών. Στο τμήμα αυτό άνηκε η δικαιοδοσία για διενέργεια διαγωνισμών για την προμήθεια υλικών ή την εκτέλεση έργων με σκοπό την προσφυγική στέγαση, η έκδοση χρηματικών ενταλμάτων και γενικότερα η ευθύνη για την εκκαθάριση των εκκρεμών υποθέσεων του καταργούμενου Τ.Π.Π.

στ) Τμήμα τεχνικών υπηρεσιών. Το τμήμα αυτό ήταν υπεύθυνο να συνδράμει και να παρακολουθεί την ανέγερση των προσφυγικών οικημάτων.

Παράλληλα συστάθηκε το *Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως Προσφύγων*. Το συμβούλιο αυτό απαρτιζόταν μεταξύ άλλων από διευθυντές και γενικούς γραμματείς των υπουργείων Πρόνοιας, Γεωργίας και Συγκοινωνίας. Ακόμη συμμετείχαν τέσσερις πρόσφυγες που ορίζονταν από το

¹⁰⁴ ΦΕΚ, 31 Δεκεμβρίου 1924, τ. Α, αρ. 324, Π.Δ. «Περί συστάσεως Τμήματος Αστικών συνοικισμών παρά τω Υπουργείω Υγιεινής, Προνοίας και Δημ. Αντιλήψεως».

υπουργείο Πρόνοιας. Σκοπός του συμβουλίου ήταν να αποφασίζει για τις ανάγκες κατασκευής οικημάτων, μόνιμων ή προσωρινών, για τη στέγαση ή νοσηλεία προσφύγων, για τις ανάγκες καθαριότητας και συντήρησης αυτών και την ανέγερση Ασύλων ή άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων περίθαλψης. Επίσης αποφάσιζε για τη διάθεση των πιστώσεων για τα έργα αυτά, την πληρωμή των εργατών, κ.ά.. Τέτοια τοπικού χαρακτήρα Συμβούλια αντικατέστησαν τα παραρτήματα του Τ.Π.Π. στην επαρχία.¹⁰⁵

- Ίδρυση από το υπουργείο Πρόνοιας της *Υπηρεσίας Διαχείρισεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών (Υ.Δ.Α.Π.Σ.)* στα 1927. Υπαγόταν στη Διεύθυνση Πρόνοιας και βασική αρμοδιότητά της ήταν η γενική διαχείριση των ανά το κράτος αστικών προσφυγικών συνοικισμών. Πιο συγκεκριμένα: α) Τήρηση κτηματολογίου με τα οικόπεδα ή τις ανεγειρόμενες μόνιμες κατοικίες ανά τη χώρα, τα οποία άνηκαν στο υπουργείο Πρόνοιας ή περιέρχονταν στη διάθεσή του. β) Καθορισμός του μισθώματος και των όρων για όσα ενοικιάζονταν, καθώς και καθορισμός της τιμής των πωλούμενων οικημάτων/οικοπέδων. γ) Τήρηση λογαριασμού για τις παρεχόμενες προς τους οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς οικονομικές ενισχύσεις, τήρηση λογαριασμού για τα παρεχόμενα οικόπεδα προς προσφυγικές ομάδες ή άτομα ή οικοδομικούς προσφυγικούς συνοικισμούς με σκοπό την στεγαστική ή επαγγελματική αποκατάσταση. δ) Είσπραξη του αντιτίμου για τη μίσθωση ή πώληση των οικημάτων ή οικοπέδων, όπως και των ληξιπρόθεσμων δανείων προς τους οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς και εφαρμογή των προβλεπόμενων μέτρων για όσους δεν πλήρωναν. ε) Αρμοδιότητα του τμήματος λαϊκής κατοικίας ήταν η εισήγηση είτε για παραχώρηση με μίσθωση είτε για μεταβίβαση της κυριότητας με πώληση σε πρόσφυγες όλων των ανά το κράτος μόνιμων προσφυγικών οικημάτων καθώς και ο καθορισμός του τρόπου πώλησης, η πρόταση για παραχώρηση οικοπέδων σε οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς/ προσφυγικές ομάδες/ άτομα με σκοπό τη στέγαση ή την επαγγελματική εγκατάσταση, ο ορισμός των εκτιμητικών επιτροπών και η πρόταση για χορήγηση οικονομικής ενίσχυσης προς τους οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς. στ) Αρμοδιότητα του τμήματος

¹⁰⁵ ΦΕΚ, 29 Μαΐου 1925, τ. Α, αρ. 133, Ν.Δ. «Περί οργανισμού του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και καταργήσεως του Ταμείου Περιθάλψεως προσφύγων κατόπιν των αποφάσεων της Επιτροπής των Οικονομικών».

τεχνικών υπηρεσιών ήταν η μελέτη και εκτέλεση των απαιτούμενων έργων για την ίδρυση και συντήρηση των αστικών προσφυγικών συνοικισμών.

Η Υ.Δ.Α.Π.Σ. διαιρούνταν στα εξής τρία γραφεία:

1) *Γραφείο κτηματολογίου και παραχωρήσεων.* Εδώ συγκεντρώνονταν και καταχωρούνταν σε βιβλία για κάθε συνοικισμό η αξία του γηπέδου, το οικονομικό κόστος της ανέγερσης των οικημάτων, ο αριθμός των οικημάτων ανά κατηγορία και η αξία αυτών. Τηρούνταν βιβλία με όλα τα οικοπέδα που βρίσκονταν ή περιέρχονταν στην κυριότητα του υπουργείου Πρόνοιας, τον τρόπο που περιήλθαν στην κατοχή του, τα γεωγραφικά όρια, τον πρώτο ιδιοκτήτη, την αξία, κ.λπ.. Ακόμη σημειωνόταν κάθε μεταβολή, όπως παραχώρηση οικημάτων με μίσθωση ή πώληση ή δωρεάν παραχώρηση. Τέλος, στην αρμοδιότητά του βρισκόταν ο καθορισμός του μισθώματος και των όρων του, όπως και ο καθορισμός της τιμής πώλησης και των όρων της.

2) *Γραφείο εσόδων.* Εδώ καταχωρούνταν τα ονόματα των ατόμων ή ομάδων ή οικοδομικών προσφυγικών συνεταιρισμών στους οποίους παραχωρούνταν οικήματα ή οικοπέδα, το είδος της παραχώρησης, η αξία πώλησης ή το μίσθωμα, κ.λπ. Επίσης τηρούνταν οι λογαριασμοί των οικοδομικών προσφυγικών συνεταιρισμών στους οποίους δίνονταν οικονομικές ενισχύσεις, τα ποσά, οι όροι εξόφλησης, κ.λπ.. Τέλος, το γραφείο ήταν υπεύθυνο για την είσπραξη των μισθωμάτων ή του αντιτίμου για την πώληση οικοπέδων και οικημάτων, την είσπραξη των ληξιπρόθεσμων δόσεων από τα δάνεια που είχαν λάβει συνεταιρισμοί και προέβαινε στην εκκίνηση των προβλεπόμενων μέτρων για όσους δεν ήταν συνεπείς.

3) *Γραφείο εξόδων.* Το γραφείο διαχειριζόταν τις πιστώσεις του προϋπολογισμού της Υ.Δ.Α.Π.Σ. και τηρούσε τους λογαριασμούς καταθέσεων στις τράπεζες. Επίσης, προκήρυσσε και διενεργούσε τους διαγωνισμούς για την προμήθεια υλικών, για την εκτέλεση εργασιών, την πώληση και μίσθωση οικημάτων.¹⁰⁶

Στο πλαίσιο των φορέων που αναμείχθηκαν στη δεύτερη φάση του προσφυγικού συμπεριλαμβάνεται και η Ε.Τ.Ε., η οποία μάλιστα θα μπορούσε να

¹⁰⁶ Η υπηρεσία ιδρύθηκε στα πλαίσια του Ν.Δ. «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος Προσφυγικών οικημάτων» και με σκοπό την εκτέλεση των διατάξεων αυτού, βλ. ΦΕΚ, 14 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 142. Αργότερα ρυθμίστηκε η εσωτερική της οργάνωση, βλ. ΦΕΚ, 12 Νοεμβρίου 1927, τ. Α, αρ. 251, Π.Δ. «Περί εσωτερικής διαιρέσεως και αρμοδιότητος της Υπηρεσίας Διαχειρίσεως αστικών προσφυγικών συνοικισμών».

ενταχθεί στις παραπάνω υποκατηγορίες του κρατικού μηχανισμού μιας και υπήρξε σε σημαντικό βαθμό προέκτασή του την επόμενη περίοδο. Μέσω μιας σειράς νομοθετημάτων το κράτος τής μεταβίβασε εγκαταλειμμένη ακίνητη μουσουλμανική περιουσία προς διαχείριση και έτσι πέρασαν υπό τη δικαιοδοσία της έως την 15/7/1927, 54.891 ιδιοκτησίες εκ των οποίων οι 37.598 αστικές. Ο ρόλος της Εθνικής έκτοτε υπήρξε δυσπόστατος: Αφενός πωλούσε ή ενοικίαζε τις ιδιοκτησίες της και αφετέρου συμμετείχε στις διαδικασίες αποζημίωσης των ανταλλάξιμων προσφύγων μέσω των «προσφυγικών δανείων» που εξέδωσε.¹⁰⁷

Β. Απαλλοτριώσεις

Το έργο της προσφυγικής εγκατάστασης απαιτούσε μεγάλες εκτάσεις για τη δημιουργία των συνοικισμών. Το ελληνικό κράτος από την πρώτη κιόλας περίοδο για να τις αποκτήσει εφάρμοσε το μέτρο της αναγκαστικής απαλλοτριώσης, γεγονός που επέφερε δυσαρέσκεια και αντιδράσεις από τους γηγενείς. Στη δεύτερη φάση του προσφυγικού ζητήματος, όταν πια είχε αρχίσει να γίνεται συνείδηση σε ντόπιους και πρόσφυγες ότι η «συγκατοίκησή» τους στον ελλαδικό χώρο δεν επρόκειτο να τελειώσει τόσο σύντομα, είχε αποκρυσταλλωθεί η εικόνα πως τα μέτρα και οι αποφάσεις που πάρθηκαν κατά τα πρώτα χρόνια όπως και οι συνέπειες αυτών ήρθαν για να μείνουν. Οι αντιδράσεις των ντόπιων κατευθύνονταν προς δύο σημεία: Την κρατική πολιτική αλλά και τους ίδιους τους πρόσφυγες. Για τους κυβερνώντες ήταν επείγουσα ανάγκη να αντιμετωπίσουν και τις δύο αυτές κατευθύνσεις των αντιδράσεων, καθώς ούτε μια εσωτερική κοινωνική σύγκρουση θα ήταν διαχειρίσιμη ούτε υπήρχε χρονικό περιθώριο αναστολής των απαλλοτριώσεων λόγω καταφυγής των γηγενών στη δικαιοσύνη. Όσον αφορούσε στο κλίμα που δημιουργήθηκε εναντίον των προσφύγων, η πρακτική που προωθήθηκε στο αστικό πεδίο για μαζική τους εγκατάσταση σε περιοχές πέριξ του υπάρχοντος οικοδομικού ιστού βοήθησε στο να αποφεύγεται η επαφή τους με τους γηγενείς. Η λύση αυτή προφανώς και δεν ακουμπούσε τη ρίζα του προβλήματος αλλά παρείχε μια προσωρινή διευθέτηση. Σε σχέση με τις απαλλοτριώσεις, η προσπάθεια για

¹⁰⁷ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, ό.π., σ. 241-243.

την αποφυγή της δικαστικής οδού επικεντρώθηκε στο επίπεδο παρασκευής νομικών δικλίδων.

Το μέτρο των απαλλοτριώσεων αναδείχτηκε σε μέγιστο πολιτικό επίδικο της περιόδου. Η σημασία αυτού αποτυπώθηκε στο νέο Σύνταγμα του 1927, το οποίο περιείχε άρθρα που αναφέρονταν αποκλειστικά στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η παράθεση εν συντομία του περιεχομένου δύο εκ των άρθρων του, του 19 και του 119, τα οποία αφορούσαν στην αστική προσφυγική εγκατάσταση κάνει εμφανέστατη την εσωτερική αντίφαση που βίωνε το πολιτικό σύστημα:

- Το *άρθρον 19* προέβλεπε πως κανείς δεν ήταν δυνατό να στερηθεί την ιδιοκτησία του, εκτός και εάν αποδεδειγμένα επρόκειτο για λόγους δημόσιας ωφέλειας. Σε αυτήν την περίπτωση πάντοτε προηγείτο η πλήρης αποζημίωση του ιδιοκτήτη.
- Το *άρθρον 119* συμπεριλαμβανόταν στις μεταβατικές διατάξεις του νέου Συντάγματος και η ισχύς του προβλέφθηκε να παραμείνει εν ενεργεία για 5 χρόνια. Συντάχθηκε κατά παρέκκλιση από το άρθρο 19. Επέτρεπε στα πλαίσια της αστικής αποκατάστασης των προσφύγων την απαλλοτρίωση και κατάληψη ανοικοδόμητων εκτάσεων με σκοπό την ίδρυση συνοικισμών (που περιλάμβαναν το λιγότερο 20 οικίες και κάλυπταν συνολική έκταση τουλάχιστον 2.000 τ.μ.) ή την επέκτασή τους, πριν από την καταβολή αποζημίωσης. Όσο για το ύψος αυτής το οποίο επρόκειτο να οριστεί, η ενδεχόμενη υπερτίμηση της αξίας των εν λόγω εκτάσεων εξαιτίας του πληθυσμού που θα συνέρρεε στην περιοχή σημειωνόταν πως δεν επρόκειτο να λαμβάνεται υπόψιν και εκείνη θα υπολογιζόταν από τη μέση τιμή που τους αντιστοιχούσε κατά τον Σεπτέμβρη του 1922. Το άρθρο τέλος προέβλεπε την απαλλοτρίωση αναδρομικά, καθώς και τον ίδιο τρόπο καθορισμού της αποζημίωσης, και για εκείνες τις εκτάσεις στις οποίες είχαν ήδη ανοικοδομηθεί αντίστοιχοι σε μέγεθος προσφυγικοί συνοικισμοί. Από το μέτρο εξαιρούνταν μόνο τα οικόπεδα κάτω των 500 τ.μ..¹⁰⁸

Βλέποντας τη μεγάλη εικόνα παρατηρεί κανείς πως: α) Ένα ανερχόμενο αστικό κράτος που είχε δομήσει την οικονομία του σε καπιταλιστική βάση και το οποίο προέκρινε την μικροϊδιοκτησία ως μέσο αφομοίωσης των προσφύγων, παράλληλα νομοθετούσε την υπό όρους παραβίαση του «απαραβίαστου» της ιδιοκτησίας και μάλιστα ορίζοντας την

¹⁰⁸ Το Σύνταγμα του 1927 δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ, 3 Ιουνίου 1927, τ. Α, αρ. 107.

αποζημίωση για τις απαλλοτριωμένες εκτάσεις όχι στο ύψος που έθετε η ελεύθερη αγορά κατά τη χρονική στιγμή της απαλλοτρίωσης αλλά νωρίτερα, τότε που η αξία τους ήταν πολύ μικρότερη. β) Επειδή δε την περίοδο αναφοράς οι ιδιοκτήτες γης ήταν γηγενείς, αυτή η αντίφαση του κράτους να προωθεί με κάθε τρόπο την ιδιοκτησία για τον προσφυγικό κόσμο τη στιγμή που αναιρούσε εν μέρει την προστασία της ιδιοκτησίας για εκείνους, διεύρυνε το χάσμα μεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων.

Όσον αφορά στα αποτελέσματα που παρήγαγαν αυτές οι πολιτικές σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο θα μπορούσαν εδώ να γίνουν κάποιες διαπιστώσεις:

α) Η διαφοροποιημένη κρατική προσέγγιση του θεσμού της ιδιοκτησίας για τους γηγενείς σε σχέση με τους πρόσφυγες επηρέασε τη στάση των πρώτων έναντι του προσφυγικού κόσμου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο ρατσισμός που αναπτύχθηκε από μεριάς των Παλαιοελλαδιτών, εκτός από κοινωνικό φαινόμενο αποτέλεσε και ένα αντιστάθμισμα οικονομικής φύσεως για όσα «υπόκειντο» μιας και κάθε μορφή ρατσισμού έχει και οικονομικές συνέπειες για το θύμα της. Στην περίπτωση των προσφύγων του 1922 την οικονομική αυτή επίπτωση τη βίωσαν στον καθορισμό του ύψους της εργασιακής τους αμοιβής, στον αποκλεισμό από θέσεις εργασίας, στον αθέμιτο πολλές φορές ανταγωνισμό στα ελεύθερα επαγγέλματα, κ.λπ.. Ο γηγενής πληθυσμός υπερασπίστηκε δηλαδή την οικονομική και συνακόλουθα κοινωνική του θέση μέσω της προσπάθειας αποκλεισμού των «ευνοούμενων» προσφύγων.

β) Όσον αφορούσε στο ζήτημα της καθ' αυτά πολιτικής επιλογής που αμφισβητούσε το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας, φαίνεται πως υπήρξε καθαρή στόχευση από το σύνολο των αστικών πολιτικών δυνάμεων χρησιμοποιώντας εργαλεία καθόλου συμβατά προς το ιδεολογικό τους περίβλημα. Το Σύνταγμα του 1927 δημοσιεύτηκε στις 3 Ιουνίου επί οικουμενικής κυβέρνησης, στην οποία συμμετείχαν βενιζελικές και αντιβενιζελικές δυνάμεις, δηλαδή όλο το φάσμα των αστικών κομμάτων. Λαμβανομένου υπόψιν πως οι αντιβενιζελικοί τοποθετούνταν εκείνη την εποχή ανοιχτά απέναντι στις διαδικασίες προσφυγικής αποκατάστασης και πως εισήλθαν στην οικουμενική τον Δεκέμβρη του 1926 και εξήλθαν αυτής τον Αύγουστο του 1927, μοιάζει σ' αυτό το σύντομο διάστημα να επιτέλεσαν ένα χρέος απέναντι στο αστικό πολιτικό σύστημα και σε καμία περίπτωση να εκφράζονταν από φιλοπροσφυγικές ρυθμίσεις. Φαίνεται πως πρωταρχικός στόχος εκείνης της περιόδου ήταν να μην ανατραπεί η κοινωνική και πολιτική τάξη από μάζες βίαια πληβαιοποιημένων

ανθρώπων, ακτημόνων που θα έψαχναν διέξοδο σε νέα πολιτικά συστήματα και τρόπους οργάνωσης της κοινωνίας, εμπνεόμενοι από ανατρεπτικές ιδέες.

Η αστική αποκατάσταση αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα στη φάση των απαλλοτριώσεων. Οι συνταγματικές διατάξεις που επέτρεπαν την απαλλοτρίωση γης δεν ήταν απολύτως σαφείς, με αποτέλεσμα ορισμένες φορές το μέτρο να ανακληθεί με υποκίνηση του προηγούμενου ιδιοκτήτη ενώ σε κάποιες περιπτώσεις με ευθύνη και του ίδιου του κράτους. Υπήρξαν περιπτώσεις κατά τη διάρκεια λειτουργίας της Ε.Α.Π. όπου μετά την ολοκλήρωση ουσιαστικά του συνοικισμού η απαλλοτρίωση ματαιώθηκε, γεγονός που επέφερε σημαντική οικονομική απώλεια στην Επιτροπή.¹⁰⁹ Το ελληνικό κράτος για να αντιμετωπίσει αυτήν την κατάσταση προέβη σε νομοθετικές ρυθμίσεις σύμφωνες προς τα άρθρα του νέου Συντάγματος. Την 19^η Σεπτεμβρίου 1927 δημοσιεύτηκε το Ν.Δ. «Περί απαγορεύσεως προσωρινών μέτρων επί γηπέδων απαλλοτριουμένων προς αστικήν αποκατάστασιν προσφύγων». Το νομοθέτημα αυτό έδειξε την ισχυρή θέληση του κράτους να εφαρμοστεί ο σχεδιασμός του, εξαφανίζοντας κάθε άμεση νομική αντίδραση των εκάστοτε εναντιωμένων. Περιλάμβανε ένα μόνο άρθρο και σε αυτό απαγόρευε τα προσωρινά μέτρα είτε κατά του Δημοσίου, σε περίπτωση απαλλοτρίωσης εκτάσεων με σκοπό την αστική προσφυγική αποκατάσταση, είτε κατά των ιδίων των προσφύγων προς τους οποίους παραχωρούνταν. Η ισχύς του ήταν αναδρομική.¹¹⁰ Κοντολογίς πετύχαινε να μην παρακωλυθούν οι απαλλοτριώσεις και να μη χαθεί πολύτιμος χρόνος για τη στέγαση όσο περισσότερων. Στις 13 Νοεμβρίου 1927 η ισχύς της απόφασης επεκτάθηκε και για τα ακίνητα τα οποία παραχωρήθηκαν ή μεταβιβάστηκαν από το Δημόσιο στην Ε.Α.Π., είτε αυτά παρέμεναν στην κατοχή της είτε μεταβιβάστηκαν σε τρίτους. Το ίδιο ίσχυσε και για τις απαλλοτριώσεις που έγιναν για αστικούς οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς ή για ιδιώτες πρόσφυγες.¹¹¹

Το ελληνικό κράτος ήταν γνώστης των βάσιμων νομικών κολημάτων που συναντούσε η εφαρμογή του μέτρου των απαλλοτριώσεων, η οποία σε κάποιες των περιπτώσεων αντίβαινε στις περιοριστικές διατάξεις των ιδίων των νόμων ή συνταγματικών άρθρων που αφορούσαν στην αναγκαστική απαλλοτρίωση για τη στέγαση προσφύγων. Μια τέτοια παραδοχή έκανε ο Ν.4698 του 1930 ο οποίος ανέφερε

¹⁰⁹ Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, ό.π., σ. 128.

¹¹⁰ ΦΕΚ, 19 Σεπτεμβρίου 1927, τ. Α, αρ. 198.

¹¹¹ ΦΕΚ, 13 Νοεμβρίου 1927, τ. Α, αρ. 271, Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως του από 16/19 Σεπτεμβρίου έ. έ. “περί απαγορεύσεως προσωρινών μέτρων” Ν.Δ.».

πως στην περίπτωση έκτασης απαλλοτριωμένης σύμφωνα με το άρθρο 119 του Συντάγματος, επί της οποίας είχαν γίνει οικοδομικές εργασίες είτε από το υπουργείο Πρόνοιας είτε από την Ε.Α.Π. είτε από πρόσφυγες στους οποίους παραχωρήθηκε νόμιμα και για την οποία αποδεικνυόταν ότι αποτελούσε ιδιοκτησία της οποίας η απαλλοτρίωση αντίβαινε στις διατάξεις του ίδιου του άρθρου, διακοπτόταν κάθε οικοδομική δραστηριότητα. Επιτρεπόταν όμως να απαλλοτριωθεί λόγω δημόσιας ωφέλειας με απόφαση των υπουργών Οικονομικών και Πρόνοιας και ο ιδιοκτήτης να αποζημιωθεί σύμφωνα με το άρθρο 19 του Συντάγματος. Παρεχόταν επίσης η δυνατότητα προς τους ιδιοκτήτες να λάβουν ίσης αξίας οικόπεδα στην ίδια ή σε άλλη απαλλοτριωμένη έκταση. Εάν επί της έκτασης που είχε απαλλοτριωθεί είχαν ξεκινήσει έργα ρυμοτόμησης ανεγειρόμενου συνοικισμού, αναστελλόταν κάθε εργασία έως ότου να καταβληθεί η αποζημίωση στον ιδιοκτήτη, εκτός εάν επέλεγε τη διαδικασία να του παραχωρηθεί κάποια νέα έκταση¹¹². Δηλαδή ο νόμος έκανε την παραδοχή πως ενδεχομένως να είχαν συντελεστεί απαλλοτριώσεις εκτάσεων που από τα συνταγματικά άρθρα εξαιρούνταν, όμως παράλληλα έδινε τη δυνατότητα νομιμοποίησης εκ των υστέρων της ήδη συντελεσμένης απαλλοτρίωσης ενώ δεν προέβλεπε τη δυνατότητα επιστροφής των εκτάσεων στους ιδιοκτήτες τους.

Η ακύρωση αποφάσεων απαλλοτρίωσης δεν ήταν πάντοτε μία διαδικασία που εκκινούσε από το αίτημα των πρώην ιδιοκτητών τους για αναγνώριση της αδικίας που είχαν υποστεί, αποκατάσταση της νομιμότητας και επιστροφή των εκτάσεων στην κατοχή τους. Φαίνεται πως παράλληλα με τις περιπτώσεις αυτές συνυπήρξαν και εκείνες που το κίνητρο για προσβολή των διαδικασιών ήταν η οικονομική ευκαιρία που αναδύθηκε στην επιφάνεια για τους ιδιοκτήτες της γης. Ένα πολύ διαφωτιστικό άρθρο του Μιχαήλ Ροδά, το οποίο δημοσιεύτηκε στα 1928 στο *Ελεύθερο Βήμα* και φωτίζει από άλλη οπτική γωνία το ζήτημα, παρατίθεται από την Ε. Κυραμαργιού στο βιβλίο της για τη Δραπετσώνα. Ο γράφων αναφέρεται στους ιδιοκτήτες που ζητούσαν να ακυρωθούν οι απαλλοτριώσεις στην περιοχή:

«Η απέραντη έκτασις επί της εποχής των χασισοποτών δεν προκαλούσε το ενδιαφέρον κανενός ιδιοκτήτου ή οικοπεδοφάγου. Ήμεινε χέρσα και άγονη, λημέρι απρόσβλητο των αέργων και των κοινωνικών καθαρμάτων. Όταν όμως εγκατεστάθησαν οι πρόσφυγες, όταν η Δραπετσώνα και τα Ταμπούρια αρχίνισαν να παίρνουν κάποια ζωήν, τότε το τέρας

¹¹² ΦΕΚ, 15 Μαΐου 1930, τ. Α, αρ. 166, Ν. 4698 «Περί αποζημιώσεως ιδιοκτησιών και ανακλήσεως γενομένων παραχωρήσεων γηπέδων».

*της ανθρώπινης απληστίας εσκέφθη ότι το έρημο έδαφος έχει αξία και πρέπει να προστατευθή».*¹¹³

Οι ιδιοκτήτες των εκτάσεων αυτών λοιπόν όταν έβλεπαν πως η έκταση που τους άνηκε και απαλλοτριώθηκε, μετά από σύντομο διάστημα βρισκόταν εντός ή πέριξ κάποιου συνοικισμού και η αξία της ήταν πολλαπλάσια της αξίας που είχε την εποχή πριν την επιβολή του μέτρου, αποφάσιζαν να διεκδικήσουν την άρση της απαλλοτρίωσης με σκοπό την επιστροφή της έκτασης στην κυριότητά τους και ακολούθως την πώληση αυτής, με κέρδος που πριν λίγο καιρό φάνταζε απίθανο.

Μία δεύτερη προσέγγιση του μέτρου από μεριάς ιδιωτών που πλήττονταν παραθέτει ο Α. Αιγίδης στο βιβλίο του, στα 1934: Πολλοί ιδιοκτήτες γης που βρίσκονταν στις παρυφές των πόλεων πολιορκούσαν επίμονα τις στεγαστικές υπηρεσίες του κράτους προσφέροντας δωρεάν τις εκτάσεις τους για την ανοικοδόμηση προσφυγικών συνοικισμών, με μόνο όρο να τους αφήσουν ένα μικρό κομμάτι γης ελεύθερο. Αυτό λίγο αργότερα αποκτούσε τεράστια αξία αφού ήταν πλέον δίπλα ή μέσα σε κατοικημένη περιοχή. Κατόπιν πωλούσαν σε τιμές που δεν είχαν καμία σχέση με εκείνες πριν του 1922, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη. Ακόμη όμως και στην περίπτωση της απαλλοτρίωσης του οικοπέδου τους από τους φορείς σε δεύτερο χρόνο με σκοπό την επέκταση του αρχικού συνοικισμού που είχε στο μεταξύ δημιουργηθεί, φαίνεται πως και πάλι επρόκειτο για μια επικερδή διαδικασία για τους ίδιους. Αρκεί να ληφθεί υπόψιν πως από τον Ιούνιο του 1923 η αποζημίωση που δικαιούνταν υπολογιζόταν με βάση τον μέσο όρο της αξίας της έκτασης κατά την τελευταία πενταετία. Αυτός πιθανώς είναι και ο λόγος που ο συγγραφέας προχωρά στην σκέψη πως αν το κράτος είχε θεσπίσει νόμο που να επέτρεπε την αποδοχή αυτών των δωρεών υπό όρους, τότε τα χρήματα που καλέστηκε να δώσει ως αποζημίωση για απαλλοτριωμένες εκτάσεις θα ήταν πολύ λιγότερα.¹¹⁴ Με βάση τα παραπάνω γραφόμενα ενός σύγχρονου των γεγονότων, γίνεται ορατό πως στα πλαίσια της αστικής αποκατάστασης των προσφύγων είτε είχε στηθεί ένας ευρύτερος μηχανισμός είτε είχε αναδυθεί μια πρακτική που αξιοποιούνταν κατά μόνας από ιδιοκτήτες γης, όπου είχε ως αποτέλεσμα την υπερτίμηση ιδιωτικών αναξιοποίητων εκτάσεων με τεχνητό τρόπο. Η διαδικασία αυτή δε θα μπορούσε να διενεργείται μόνο από τους ιδιοκτήτες που παραχωρούσαν τη γη τους με ιδιοτέλεια αλλά οπωσδήποτε θα απαιτούσε και τη

¹¹³ Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, ό.π., σ. 98.

¹¹⁴ Αιγίδης Αριστοκλής, ό.π., σ. 130.

συμμετοχή των προσώπων εκείνων εντός των φορέων αποκατάστασης, τα οποία είχαν τη δικαιοδοσία να προκρίνουν την περιοχή που θα χαρακτηριζόταν ως κατάλληλη για τον σκοπό της εκάστοτε απαλλοτριώσης. Εάν δε, τα στελέχη αυτά είχαν βαρύνουσα άποψη και σε δεύτερο χρόνο για τις διαδικασίες επέκτασης του αρχικού συνοικισμού, τότε το όλο εγχείρημα μοιάζει να ήταν αρκετά εύκολο.

Είναι λοιπόν πιθανό η πρόβλεψη του άρθρου 119 του Συντάγματος του '27 για αποζημίωση των ιδιοκτητών στο ύψος της τιμής που είχαν τα ακίνητα τους κατά τον Σεπτέμβριο του 1922 να ήρθε για να βάλει τέλος σ' αυτού του τύπου την αισχροκέρδεια, όσον αφορούσε στο σκέλος των απαλλοτριώσεων. Βέβαια ακόμη κι αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, μια άλλη απόφαση της ίδιας περιόδου από μεριάς Ε.Α.Π. αυτή τη φορά φαίνεται πως συνέχιζε να ρίχνει νερό στον μύλο των προαναφερόμενων κερδοσκοπικών λογικών: Στην 14^η τριμηνιαία έκθεσή της, τον Ιούνιο του 1927, ανέφερε την απόφασή της να επεκτείνει τον συνοικισμό Κοκκινιάς μέσω παροχής εκτάσεων σε πρόσφυγες με σκοπό την αυτοστέγαση. Σχετικά με τις διαπραγματεύσεις που θα γίνονταν μεταξύ της κυβέρνησης και των κατόχων των γειτονικών οικοπέδων για τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας τους, η Επιτροπή πρότεινε ως διαπραγματευτικό δέλεαρ προς εκείνους να δοθεί το δικαίωμα να κρατήσουν το ένα τρίτο της γης τους, η οποία μέσω αυτού του σχεδιασμού θα αποκτούσε μεγάλη αξία.¹¹⁵ Προφανής στόχος ήταν και η μείωση της αποζημίωσης. Προκύπτει λοιπόν πως και οι φορείς της προσφυγικής αποκατάστασης επέλεξαν να αξιοποιήσουν το φαινόμενο της απότομης ανόδου της αξίας της γης. Αν μάλιστα δεν ήταν τυχαία η χρονική σύμπτωση της έκθεσης με την ψήφιση του άρθρου 119 τον Ιούνιο του '27, τότε ίσως να επρόκειτο για μία κίνηση κατοχύρωσης του μονοπωλίου ως προς την εκμετάλλευση αυτού του φαινομένου.

Συμπερασματικά, η διαδικασία των απαλλοτριώσεων ίδρυσε ένα άτυπο χρηματιστήριο αξιών για τις ανοικοδόμητες εκτάσεις περίξ του αστικού ιστού. Αυτό το «χρηματιστήριο» είχε ως παίχτες τους γηγενείς ιδιοκτήτες γης του 1922. Χαμένοι βγήκαν όσοι αποζημιώθηκαν από το κράτος με χαμηλό αντίτιμο, βάσει της αξίας που είχε η γη τους πριν την έλευση των προσφύγων. Κερδισμένοι βγήκαν όσοι είδαν τις εκτάσεις τους που γειτνίαζαν με έναν νέο συνοικισμό να εξαιρούνται της απαλλοτριώσης κατά την πρώτη φάση ανέγερσής του και έτσι κατάφεραν σε δεύτερο

¹¹⁵ League of Nations, *Greece: 14th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 11.

χρόνο να καρπωθούν την υπερτίμηση που επήλθε στην περιοχή. Οι πρώτοι «δεν έπαυσαν έκτοτε διαμαρτυρόμενοι και υποστηρίζοντες ότι η προσφυγική εισροή υπήρξε δι' αυτούς καταστρεπτική» ενώ οι δεύτεροι «εδημιούργησαν περιουσίας κολοσσιαίας, τας οποίας ούτε καν είχαν φαντασθή».¹¹⁶

Γ. Διάθεση ακινήτων

Η πολιτική του υπουργείου Πρόνοιας κατά την πρώτη περίοδο της εγκατάστασης των προσφύγων ενείχε σε μεγάλο βαθμό τη λογική της δωρεάν στέγασης απόρων, ενώ το Ταμείο ενοικίαζε τα οικήματά του για ένα πολύ χαμηλό ποσό.¹¹⁷ Όταν στα 1924 στις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης εισήλθε η Ε.Α.Π., για μικρό χρονικό διάστημα συνέχισε τον κρατικό σχεδιασμό της ανέγερσης και διάθεσης ακινήτων. Στα 1925 όμως, όταν το Ταμείο καταργήθηκε κι εκείνη ανέλαβε κατ' αποκλειστικότητα το έργο της προσφυγικής στέγασης, μετέβαλε αυτήν την πολιτική. Αποφάσισε να μετατρέψει τους αστούς πρόσφυγες σε ιδιοκτήτες των κατοικιών ή δωματίων στα οποία διέμεναν, να αναστείλει τη δωρεάν παραχώρηση και να εκκινήσει προσπάθειες κατάργησης του ενοικίου. Το ελληνικό κράτος κινούμενο παράλληλα προς τις διαθέσεις της Επιτροπής οργάνωσε το πλαίσιο παραχώρησης των οικοπέδων και οικημάτων προς τους δικαιούχους πρόσφυγες. Μάλιστα και το υπουργείο Πρόνοιας, μετά την πρώτη φάση δωρεάν παραχωρήσεων, πέρασε με τη σειρά του στην ενοικίαση ή πώληση ακινήτων.¹¹⁸

Η Εθνική Τράπεζα σε ένα πρώτο στάδιο φάνηκε να εφαρμόζει μια κοινωνική πολιτική προς τον προσφυγικό πληθυσμό: α) Επέτρεψε στους μη ανταλλάξιμους πρόσφυγες να αποπληρώσουν τα χρέη τους προς εκείνη μέσω μηνιαίων δόσεων, εντός πενταετίας. β) Για τους άπορους ανταλλάξιμους επέτρεψε την αναβολή της αποπληρωμής μέχρι να λάβουν την προκαταβολή για την αποζημίωση. Κατά την καταβολή, από το ποσό που επρόκειτο να λάβουν αφαιρούνταν το έως τότε χρέος. Το υπόλοιπο οφειλόμενο ποσό ρυθμιζόταν έτσι ώστε να συμπίπτουν χρονικά οι προσφυγικές δόσεις με την καταβολή των δόσεων της αποζημίωσης. γ) Για όσους

¹¹⁶ Αιγίδης Αριστοκλής, *ό.π.*, σ. 128.

¹¹⁷ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, *ό.π.*, σ. 217.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 253.

ανταλλάξιμους δε, χαρακτηρίζονταν ως μη άποροι επετράπη η αποπληρωμή ενός μέρους του χρέους με την πρώτη προκαταβολή της αποζημίωσής τους και στη συνέχεια δινόταν περιθώριο τριών χρόνων, μέσω μηνιαίων δόσεων. Το όποιο όμως κοινωνικό προφίλ έχτιζε με τις ρυθμίσεις αυτές το αναιρούσε με την πολιτική της ενοικίασης και πώλησης των ακινήτων της μέσω δημόσιων δημοπρασιών. Η λογική της Ε.Τ.Ε. ήταν καθαρά κερδοσκοπική και προέκρινε την αποκατάσταση του εύπορου προσφυγικού πληθυσμού.¹¹⁹

Τα κυριότερα νομοθετήματα, στα οποία βασίστηκε όλη η μετέπειτα περίοδος της προσφυγικής στεγαστικής αποκατάστασης στις πόλεις, είναι τα παρακάτω:

ΤΟ Ν.Δ. ΤΟΥ 1927 «ΠΕΡΙ ΔΙΑΘΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΝΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΟΙΚΗΜΑΤΩΝ»

Στα 1927 έγινε μια πρώτη προσπάθεια να περιγραφεί ο τρόπος διάθεσης των οικημάτων και οικοπέδων που προορίζονταν για τους πρόσφυγες. Τα βασικά σημεία του ήταν: 1) Η παραχώρηση, το μίσθωμα ή το τίμημα και οι όροι διάθεσης καθορίζονταν από τον υπουργό Πρόνοιας και με τη σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγασεως Προσφύγων. 2) Ο καθορισμός του τιμήματος πώλησης γινόταν μετά από γνωμάτευση Επιτροπής μηχανικών δημοσίων υπαλλήλων η οποία καθόριζε την αξία των οικημάτων και της έκτασης, λαμβάνοντας υπόψιν για τη μεν έκταση την αξία που είχε κατά την έναρξη ανοικοδόμησης του συνοικισμού, για το δε οίκημα την αξία των καταβληθεισών κρατικών δαπανών, χωρίς να υπολογίζονται τα έξοδα για ύδρευση, οδοποιία, προσωπικού, κ.λπ.. Σε όσους έδιναν προκαταβολή παρεχόταν έκπτωση μέχρι 15% επί της αξίας. 3) Για την αποπληρωμή δινόταν η δυνατότητα στους ανταλλάξιμους να καταβάλουν το τίμημα ή το μίσθωμα «εις ομολογίας αποζημιώσεως ανταλλάξιμων». 4) Απαγορευόταν το μέτρο της προσωποκράτησης για όποιον πρόσφυγα δεν ήταν συνεπής στις υποχρεώσεις του προς το κράτος αλλά επιτρεπόταν το μέτρο της έξωσης. 5) Ο υπουργός Πρόνοιας μπορούσε να παραχωρεί σε πρόσφυγες κατά πλήρη κυριότητα οικόπεδα προς στέγαση με δικές τους δαπάνες, από εκείνα που βρίσκονταν στη διάθεση του υπουργείου με την ίδια διαδικασία που ίσχυε για τα οικήματα. 6) Τα οικήματα που πωλούνταν στους πρόσφυγες, όπως και οι οικοδομές που έχτιζαν οι ίδιοι σε οικόπεδα που τους

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 246-249.

παραχωρούνταν από το υπουργείο, απαλλάσσονταν από κάθε δημόσιο και δημοτικό φόρο περί οικοδομών, υφιστάμενο ή μελλοντικό, για είκοσι χρόνια.¹²⁰

Η παραπάνω προσπάθεια ήταν ημιτελής αλλά σαν νομοθέτημα απαραίτητη ώστε να βασιστούν επάνω της οι υπουργικές αποφάσεις της περιόδου με στόχο την επιτάχυνση της προσφυγικής στέγασης. Η απαγόρευση της προσωποκράτησης έδειχνε τη συνειδητοποίηση από μεριάς κράτους πως πάρα πολλοί εκ των δικαιούχων αποκατάστασης δε θα κατάφερναν να ανταποκριθούν οικονομικά. Τέλος, η είσοδος των ομολογιών στους τρόπους αποπληρωμής υπήρξε το μέσο για να πραγματοποιηθεί το όνειρο της στέγασης για χιλιάδες ανταλλάξιμους.

Ο ΝΟΜΟΣ 3764 «ΠΕΡΙ ΔΙΑΘΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΝΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΟΙΚΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΓΗΠΕΔΩΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ» ΤΟΥ 1929

Στις 12 Ιανουαρίου 1929 η κυβέρνηση Βενιζέλου ήρθε να ρυθμίσει διεξοδικά το ζήτημα της διάθεσης κρατικών ακινήτων για την προσφυγική στέγαση. Αναλυτικότερα:

ΔΙΑΘΕΣΗ ΟΙΚΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣ ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ Η ΠΩΛΗΣΗ

Η μίσθωση ή πώληση των ανεγειρόμενων από το Δημόσιο οικημάτων για την αστική αποκατάσταση διενεργούνταν από το υπουργείο Πρόνοιας. Επιτρεπόταν η δωρεάν παραχώρηση οικημάτων για λόγους ανέχειας ή άλλους σοβαρούς αλλά ήταν δυνατό να ανακληθεί εάν μελλοντικά εξέλειπαν οι λόγοι. Πριν από κάθε υπουργική απόφαση παραχώρησης προηγούνταν έκθεση επιτροπής τριών δημοσιών υπαλλήλων (εκ των οποίων οι δύο μηχανικοί) η οποία καθόριζε το μίσθωμα ή το τίμημα πώλησης αφού λάμβανε υπόψιν, όσον αφορούσε στο γήπεδο, την αξία του κατά τον Σεπτέμβρη του 1922 και, όσον αφορούσε στο ανεγερμένο μέρος, μόνο τις δαπάνες για την ανοικοδόμησή του χωρίς συνυπολογισμό του κόστους για ύδρευση, οδοποιία, προσωπικό επίβλεψης, κ.λπ. Η μίσθωση δε μπορούσε να υπερβαίνει χρονικά τα δύο χρόνια, επιτρεπόταν όμως η ανανέωσή της. Όσον αφορούσε στην πώληση, η αποπληρωμή σε δόσεις μπορούσε να γίνει σε διάστημα 5 έως 15 χρόνων. Σε όσους προκατέβαλλαν ολόκληρο το τίμημα τον πρώτο χρόνο παρεχόταν έκπτωση έως 15%. Οι ληξιπρόθεσμες δόσεις τοκίζονταν. Απαγορευόταν η ολική υπομίσθωση και η

¹²⁰ ΦΕΚ, 14 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 142, Ν.Δ. «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος Προσφυγικών οικημάτων».

μεταβίβαση της κυριότητας ή η παραχώρηση της χρήσης για την πενταετία μετά την αγορά. Εξαιρούνταν των απαγορεύσεων «η σύστασις προικός υπέρ κατιόντος ή εκ πλαγίου συγγενούς μέχρι τρίτου βαθμού συμπεριλαμβανομένου, ως και αι αιτία θανάτου πράξεις».

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΥΓΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ-ΕΝΟΙΚΙΑΣΗ ΑΚΙΝΗΤΟΥ

Η αίτηση για αγορά ή μίσθωση υποβαλλόταν στον υπουργό Πρόνοιας. Ακολούθως η επιτροπή των μηχανικών υπέβαλλε έκθεση προς το Συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως, το οποίο με τη σειρά του γνωμοδοτούσε. Στην αίτηση επισυναπτόταν: α) Υπεύθυνη δήλωση του αιτούντος που δήλωνε πως ούτε αυτός ούτε συγγενής του έως δεύτερο βαθμό, με τον οποίο αποτελούσαν μία οικογένεια, είχε στην ιδιοκτησία του ακίνητο προς στέγαση στην Ελλάδα και β) γραμματίο κατάθεσης στο Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων, στο όνομα του υπουργείου Πρόνοιας, με εγγύηση ίση προς το 1/10 της αξίας του μισθώματος ή του τιμήματος. Σε όλες τις συναλλαγές γίνονταν δεκτές τόσο οι ομολογίες των εθνικών δανείων για την αποζημίωση των δικαιούχων ανταλλάξιμων όσο και οι ομολογίες του εθνικού δανείου 8% του 1927 για την αποζημίωση των Ελλήνων υπηκόων που ήρθαν από την Τουρκία, καθώς και εκείνες του εθνικού δανείου 6% του 1923 για την αποζημίωση των Ελλήνων μεταναστών από τη Βουλγαρία.

Μέσα σε έναν μήνα από την εγκριτική απόφαση για παραχώρηση, ο αιτών έπρεπε να καταθέσει στο Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων την πρώτη δόση του τιμήματος/μισθώματος αλλιώς κηρυσσόταν έκπτωτος. Εν συνεχεία ο υπουργός εξέδιδε το παραχωρητήριο στο οποίο αναφέρονταν το μίσθωμα ή τίμημα, οι όροι, οι προθεσμίες, οι πιθανές εκπτώσεις, οι περιορισμοί και οι υπόλοιπες υποχρεώσεις. Το παραχωρητήριο χρησίμευε ως τίτλος εγγραφής πρώτης υποθήκης του οικοπέδου και της οικοδομής υπέρ του Δημοσίου για το οφειλόμενο υπόλοιπο ποσό, ενώ μέσω αυτού γινόταν η μεταγραφή της κυριότητας υπέρ του αγοραστή. Η απόσβεση της υποθήκης επερχόταν μετά την προσκόμιση στο υπουργείο Πρόνοιας του γραμματίου πληρωμής της τελευταίας δόσης.

ΠΟΙΝΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΚΟΠΛΗΡΩΤΕΣ

Στην περίπτωση που δεν καταβαλλόταν το μίσθωμα ή οι δόσεις προβλεπόταν σύσταση και ακολούθως, μετά από έναν μήνα, διοικητική έξωση. Ο κάτοχος κηρυσσόταν έκπτωτος, η εγγύηση παρακρατούνταν υπέρ της Υ.Δ.Α.Π.Σ. και οι τυχόν

καταβληθείσες δόσεις επιστρέφονταν στον κάτοχο, αφαιρούμενου του ποσού που αντιστοιχούσε στον χρόνο κατοχής και τις τυχόν φθορές. Διοικητική έξωση προβλεπόταν και για όσους η υπεύθυνη δήλωσή τους αποδεικνυόταν ψευδής, όπως και για όσους καταλάμβαναν αυθαίρετα κάποιο ακίνητο.¹²¹

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΕΚΤΑΣΕΩΝ

Παραχώρηση εκτάσεων γινόταν προς οικοδομικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς ή προς αστούς πρόσφυγες, είτε μεμονωμένα είτε σε ομάδες. Και σε αυτήν την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση των οικημάτων, προβλεπόταν δωρεάν παραχώρηση εάν συνέτρεχαν λόγοι ανέχειας. Η εγγύηση έπρεπε να είναι ίση με το 1/3 του τιμήματος. Όταν επρόκειτο για εκτάσεις που άνηκαν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου και προέκυπταν από απαλλοτρίωση, οι δόσεις καταβάλλονταν σε μετρητά. Σε περίπτωση διοικητικής έξωσης λόγω μη πληρωμής, επιστρέφονταν τα χρήματα των δόσεων που είχαν καταβληθεί ενώ αν είχε ανεγερθεί οικοδομή καταβαλλόταν και η δαπάνη για αυτήν, με την κυριότητα να περιέρχεται στο Δημόσιο.

ΠΑΡΟΧΗ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΕΩΝ

Τα εκποιούμενα προς πρόσφυγες οικήματα και καταστήματα, όπως και οι οικοδομές που ανεγείρονταν από τους ίδιους σε οικόπεδα που τους παραχωρήθηκαν ή πωλήθηκαν από το κράτος, απαλλάσσονταν για μια εικοσαετία από κάθε δημόσιο ή δημοτικό φόρο για τις οικοδομές, είτε υφιστάμενο είτε μελλοντικό, απαλλάσσονταν από το μέτρο της επίταξης, από τους περιορισμούς του ενοικιοστασίου και γενικώς έχαιραν όλων των πλεονεκτημάτων που προέβλεπε το Ν.Δ. της 12^{ης} Μαΐου 1923 «περί ανεγέρσεως ευθηνών οικιών».¹²²

¹²¹ Στην κατηγορία αυτή άνηκαν και όσοι ενώ τους είχε παραχωρηθεί ακίνητο δωρεάν, μετά την ανάκληση της απόφασης για δωρεάν παραχώρηση (λόγω του ότι δεν συνέτρεχαν πλέον οι λόγοι) δεν απομακρύνθηκαν αυτοβούλως. Βλ. ΦΕΚ, 20 Μαρτίου 1931, τ. Α, αρ. 70, Ν. 4897 «Περί συμπληρώσεως άρθρων τινών του νόμου 3764 "περί τρόπου εκτιμήσεως πωλουμένων ακινήτων προς εγκατάστασιν προσφύγων"».

¹²² Το Ν.Δ. «Περί ανεγέρσεως ευθηνών οικιών» (ΦΕΚ, 19 Μαΐου 1923, τ. Α, αρ. 132) είχε στόχο τη διευκόλυνση της ανοικοδόμησης κατοικιών για τα κατώτερα και άπορα κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων. Σύμφωνα λοιπόν με το διάταγμα, οι οικοδομικές εταιρείες που αναλάμβαναν να χτίσουν τις κατοικίες αυτές είχαν αρκετά πλεονεκτήματα, όπως: 1) Τη δυνατότητα να παίρνουν δάνεια από την Εθνική Τράπεζα με εγγύηση Δημοσίου, 2) την εισαγωγή υλικών απαλλαγμένα από τέλη, 3) την εικοσαετή απαλλαγή των οικοδομών που θα ανέγειραν από τους φόρους που σχετίζονταν με την κατοικία, 4) την απαλλαγή των οικημάτων από το μέτρο της επίταξης, κ.ά..

Οι σύμφωνες με τον νόμο αυτό κρατικές αποφάσεις δεν απέκλειαν την προσφυγή των ενδιαφερόμενων στη δικαιοσύνη, όμως η προσφυγή δε θα είχε ανασταλτική ισχύ. Η αγωγή κατά απαλλοτριώσης δε θα είχε επίσης ανασταλτική δυνατότητα. Όσοι αποδείκνυαν την κυριότητα ή εμπράγματο δικαίωμα σε σχέση με την απαλλοτριωμένη έκταση δικαιούνταν να ζητήσουν παραχώρηση «*αναλόγου μοίρας εκ της αποζημιώσεως*». Τέλος, για τις προσφυγικές οφειλές απαγορευόταν το μέτρο της προσωποκράτησης.¹²³

Δ. Το νομικό πλαίσιο της αυτοστέγασης. Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί αστών προσφύγων.

Με το πάροδο του χρόνου, το ελληνικό κράτος έκανε προσπάθειες να οργανώσει την πρακτική της αυτοστέγασης των προσφύγων. Ήταν άλλωστε ένας τρόπος να εξαιρεθεί από τα κατάρτιχα του ένα ποσοστό που βρισκόταν πρόχειρα στεγασμένο και το οποίο περίμενε να έρθει και η δική του σειρά να ενταχθεί στις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης. Προωθήθηκε λοιπόν με νομοθετήματα η αυτοστέγαση είτε ατομικά είτε μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών. Όσον αφορούσε στην ατομική αυτοστέγαση, η πρώτη προσπάθεια έγινε στα 1927 μέσω του Ν.Δ. «*Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων*». Το διάταγμα επέτρεπε την παραχώρηση σε πρόσφυγες, κατά πλήρη κυριότητα, οικοπέδων που άνηκαν στο κράτος με σκοπό τη στέγαση με δικές τους δαπάνες. Οι οικοδομές που επρόκειτο να ανεγερθούν σ' αυτές τις εκτάσεις απαλλάσσονταν για είκοσι χρόνια από κάθε φορολογία περί οικοδομών.¹²⁴ Στα 1929 ο Ν.3764 «*Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων του Δημοσίου*» ήρθε να ορίσει σαφέστερα το πλαίσιο παραχώρησης οικοπέδων σε πρόσφυγες ατομικά αλλά και να διευρύνει το σκέλος των ευνοϊκών ρυθμίσεων, όπως ήταν η απαλλαγή από το μέτρο της επίταξης, η απαλλαγή από τους περιορισμούς του ενοικιοστασίου, κ.ά..¹²⁵

¹²³ ΦΕΚ, 28 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 79, Ν.3764 «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων του Δημοσίου».

¹²⁴ ΦΕΚ, 14 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 142.

¹²⁵ ΦΕΚ, 28 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 79.

Όσον αφορούσε στην οργανωμένη αυτοστέγαση των αστών προσφύγων μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών, τα βασικά νομοθετήματα της περιόδου πάνω στα οποία βασίστηκε αυτή η πρακτική ήταν τα παρακάτω:

Το Ν.Δ. του 1924

Αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα δημιουργίας ενός πλαισίου. Επέτρεπε την παραχώρηση εκτάσεων που άνηκαν στο ελληνικό κράτος προς οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων με σκοπό την ανέγερση αστικών συνοικισμών με δικά τους έξοδα και αποκλειστικά για προσωπική χρήση. Τα μέλη του συνεταιρισμού έπρεπε να είναι πρόσφυγες Έλληνες στο γένος, να έχουν έρθει στην Ελλάδα μετά το 1912 και να μην κατέχουν άλλη οικία ή οικόπεδο. Ακόμη, δεν είχε το δικαίωμα το ίδιο πρόσωπο ή συγγενής του μέχρι 2^{ου} βαθμού, με τον οποίο αποτελούσαν μία οικογένεια, να τύχει παραχώρησης άνω του ενός κλήρου. Απαγορευόταν δε για μια δεκαετία από την ημέρα της παραχώρησης να μεταβιβασθεί ή να ενοικιασθεί το ακίνητο. Τέλος, ο συνεταιρισμός όφειλε να ξεκινήσει τις εργασίες ανοικοδόμησης εντός ενός έτους το περισσότερο από την ημέρα παραχώρησης και να έχει ολοκληρώσει τις εργασίες εντός διετίας από τότε, διαφορετικά κηρυσσόταν έκπτωτος.¹²⁶

Το Ν.Δ. του 1927

Στα 1927 εκπονήθηκε ένα πλήρες νομικό πλαίσιο εντός του οποίου θα ιδρύονταν και δραστηριοποιούνταν οι συνεταιρισμοί. Στο φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* της 14^{ης} Ιουλίου 1927 δημοσιεύτηκε το Ν.Δ. «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων». Σύμφωνα με αυτό, ως οικοδομικός συνεταιρισμός οριζόταν η «Εταιρεία» η οποία είχε μεταβλητό κεφάλαιο, αποτελούνταν από συνεταίρους των οποίων ο αριθμός ήταν επίσης μεταβλητός και είχε ως σκοπό διαμέσου της συνεργασίας να χτίσει κατοικίες για τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Παρακάτω παρατίθενται κατηγοριοποιημένα τα βασικά σημεία του διατάγματος:

ΣΥΣΤΑΣΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ

Για τη σύσταση του συνεταιρισμού απαιτούνταν πέντε τουλάχιστον πρόσωπα που θα υπέγραφαν το καταστατικό και ακολούθως η έγκριση αυτού από το υπουργείο

¹²⁶ ΦΕΚ, 25 Σεπτεμβρίου 1924, τ. Α, αρ. 239, Ν.Δ. «Περί παραχωρήσεως κτημάτων του Δημοσίου υπέρ Οικοδομικών Συνεταιρισμών αστών προσφύγων προς ανέγερσιν ιδίαις δαπάναις Αστικών Συνοικισμών δι' ιδίαν αυτών χρήσιν».

Προνοίας. Βασική προϋπόθεση για να γινόταν κάποιος πρόσφυγας μέλος του συνεταιρισμού ήταν να είναι στο γένος Έλληνας και να μην κατέχει οικία εντός της χώρας ούτε ο ίδιος ούτε συγγενής του έως δεύτερο βαθμό με τον οποίον αποτελούσαν μία οικογένεια.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ

Κάθε συνεταιρισμός είχε ένα διοικητικό συμβούλιο που τον εκπροσωπούσε «εις τας δικαστικές και εξωδίκους σχέσεις» και απαρτιζόταν από τρεις τουλάχιστον συνεταίρους που εκλέγονταν από τη συνέλευσή του. Μόλις σχηματιζόταν η διοίκηση, υπέβαλλε στο υπουργείο Πρόνοιας δήλωση με τα ονοματεπώνυμα και τις υπογραφές των μελών της, όπως και εκείνων του εποπτικού συμβουλίου, καθώς και πίνακα με τους συνεταίρους. Έτσι το υπουργείο ήταν γνώστης ανά πάσα στιγμή της οποιασδήποτε αλλαγής σε πρόσωπα. Τέλος, μέσα σε τρεις μήνες από τη λήξη της οποιασδήποτε δραστηριότητας, γνωστοποιούσε στο υπουργείο τον εγκεκριμένο από τη συνέλευση απολογισμό.

Η τακτική συνέλευση γινόταν κάθε μήνα και απαιτούνταν η παρουσία όλων των μελών και οι αποφάσεις παίρνονταν κατά απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων.¹²⁷ Είχε την αρμοδιότητα να αποφασίζει για τις ανάγκες του συνεταιρισμού σε υπαλλήλους, καθώς και για το ύψος της αμοιβής τους. Για απόφαση που αφορούσε σε διαγραφή μέλους, έγκριση προϋπολογισμού, σύναψη σύμβασης με οικοδομική εταιρεία για την ανέγερση συνοικισμού ή συνομολόγηση δανείου για αυτόν τον σκοπό, απαιτούνταν πλειοψηφία δύο τρίτων. Τέλος, η γενική συνέλευση διενεργούνταν παρουσία εξουσιοδοτημένου από τον υπουργό Πρόνοιας ανωτέρου υπαλλήλου.

Η ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΠΕΔΩΝ

Προς τους συνεταιρισμούς επιτρεπόταν η παραχώρηση οικοπέδων του Δημοσίου αλλά και ιδιωτικών που άνηκαν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα και απαλλοτριώνονταν. Επίσης, δικαιούνταν οικόπεδα της Εθνικής Τράπεζας που προέρχονταν από ανταλλάξιμους. Ο συνεταιρισμός, στην περίπτωση που η έκταση άνηκε στο Δημόσιο ή σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου ή προέρχονταν από ανταλλάξιμους, υποχρεούταν να προκαταβάλει στο Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων στο όνομα

¹²⁷ Αργότερα, στο ΦΕΚ της 19^{ης} Σεπτεμβρίου 1927, τ. Α, αρ. 198, με το Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 5/14 Ιουλίου 1927 Ν.Δ. “περί οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων”» επήλθε διόρθωση, με την γενική συνέλευση έκτοτε να οφείλει να λαμβάνει χώρα τουλάχιστον τέσσερις φορές το έτος, με προαπαιτούμενη την παρουσία των μισών μελών ώστε να θεωρείται έγκυρη.

του υπουργείου Πρόνοιας το ένα τρίτο της αξίας με δυνατότητα κατάθεσης ομολογιών ανταλλάξιμων ενώ σε περίπτωση που η έκταση άνηκε σε ιδιώτη ή σε άλλο νομικό πρόσωπο, η προκαταβολή θα έπρεπε να αφορά στο σύνολο της αξίας και μόνο σε μετρητά. Η εκτίμηση του ύψους της προκαταβολής γινόταν από τριμελή επιτροπή η οποία συνίστατο από μηχανικό, οικονομικό έφορο και γεωπόνο της περιφέρειας του απαλλοτριωμένου ακινήτου.

Μετά την κατάθεση της προκαταβολής, το υπουργείο Πρόνοιας εξέδιδε απόφαση προσωρινής παραχώρησης της έκτασης μέσα στην οποία όριζε τις δόσεις, τον χρόνο αποπληρωμής και τον τρόπο διανομής των οικοπέδων. Ο συνεταιρισμός υποχρεούνταν να υποβάλει προς το υπουργείο τον πίνακα των δικαιούχων να λάβουν οικόπεδο, προς έλεγχο και έγκριση. Τα οριστικά παραχωρητήρια στο όνομα των συνεταιριών εκδίδονταν μετά την αποπληρωμή της αξίας των οικοπέδων.

Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ

Εντός δύο μηνών από την απόφαση για παραχώρηση του γηπέδου, η τεχνική υπηρεσία του υπουργείου Πρόνοιας υποχρεούνταν να προβεί σε ρυμοτόμηση της παραχωρημένης έκτασης, σε χάραξη δρόμων και πλατειών, να μεριμνήσει για την εξασφάλιση ελεύθερου κοινόχρηστου χώρου με σκοπό την ανέγερση σχολείου, τη δημιουργία αγοράς κ.ά. και τέλος, να διαιρέσει την έκταση σε οικοδομικά τετράγωνα. Εναλλακτικά, ο συνεταιρισμός δικαιούνταν να αναθέσει την όλη εργασία σε ιδιώτες μηχανικούς, αν και το τελικό σχέδιο έπρεπε να εγκριθεί και πάλι από τους μηχανικούς του υπουργείου. Και στις δύο περιπτώσεις τα έξοδα ρυμοτομίας βάραιναν τον συνεταιρισμό αποκλειστικά, όπως συνέβαινε και με τη δαπάνη για εκτέλεση των έργων χωροστάθμισης και ισοπέδωσης. Όσον αφορούσε στην ανέγερση των οικημάτων, μπορούσε να γίνει είτε απευθείας από τον συνεταιρισμό είτε μέσω οικοδομικής εταιρείας¹²⁸ μετά από έγκριση της σύμβασης από τον υπουργό. Ακόμη, ο κάθε συνεταιριός δικαιούνταν να χτίσει μόνος το σπίτι του ή μαζί με άλλους, με δική του δαπάνη.

¹²⁸ Το σημείο αυτό της νομοθεσίας άνοιξε την πόρτα για την είσοδο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο σκέλος της ανοικοδόμησης προσφυγικών συνοικισμών, με όρους επιχειρηματικούς. Οικοδομικές εταιρείες αποτελούμενες από εύπορους γηγενείς ή πρόσφυγες ανέλαβαν την ανοικοδόμηση για λογαριασμό συνεταιρισμών που δεν είχαν τη δυνατότητα. Το κράτος υποβοήθησε την προοπτική αυτή, δίνοντας εγγυήσεις, δάνεια και παρέχοντας διευκολύνσεις στις εταιρείες αυτές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το δάνειο 100 εκατ. δραχμών της εταιρείας ΤΕΚΤΩΝ στα 1927, βλ. Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, ό.π., σ. 275.

Ο συνεταιρισμός υποχρεούνταν, εντός τριών μηνών από την έκδοση της απόφασης για προσωρινή παραχώρηση, να καταθέσει σε αναγνωρισμένη τράπεζα το μισό τουλάχιστον του προϋπολογισμού της δαπάνης των οικοδομών. Εντός ενός έτους από την απόφαση παραχώρησης έπρεπε να έχουν ξεκινήσει οι εργασίες οικοδόμησης των οικιών και η αποπεράτωσή τους έπρεπε να έχει ολοκληρωθεί εντός ενός έτους από την έναρξη. Σε κάθε περίπτωση παράβασης των προθεσμιών η ποινή ήταν έκπτωση του συνεταιρισμού από τα δικαιώματα επί της παραχωρημένης έκτασης. Δικαίωμα οικονομικής ενίσχυσης προβλεπόταν αφότου το ποσό που αρχικώς κατατέθηκε στην τράπεζα είχε δαπανηθεί σε οικοδομικές εργασίες. Το ύψος της ήταν ίσο με εκείνο της αρχικής κατάθεσης. Δινόταν στα πλαίσια μακροπρόθεσμου δανείου και κυρωνόταν με σύμβαση μεταξύ των εκπροσώπων του συνεταιρισμού και του υπουργού Πρόνοιας. Το ποσό δε μπορούσε να ξεπερνά τις τριάντα χιλιάδες δραχμές ανά συνεταίρο.

Τέλος, οι νέες οικίες που ανεγείρονταν απαλλάσσονταν για είκοσι χρόνια από κάθε φόρο που αφορούσε στην οικοδομή, από το μέτρο της επίταξης, από τους περιορισμούς του ενοικιοστασίου και γενικώς επωφελούνται από κάθε πλεονέκτημα του διατάγματος της 12/5/1923 «περί ευθηνών οικιών».

Η ΔΙΑΛΥΣΗ

Η διάλυση του συνεταιρισμού συντελούνταν είτε μετά από απόφαση των μελών του είτε λόγω παρέλευσης των προθεσμιών που τον δέσμευαν είτε λόγω πτώχευσης είτε εάν αποτελούσε μέλος πολιτικής οργάνωσης ή διέθετε οικονομικούς πόρους σε σκοπό άλλον από αυτούς που όριζε το καταστατικό.¹²⁹

Εξειδίκευση σε σημεία του Ν.Δ. του 1927, με νεότερο προεδρικό διάταγμα:

Λίγους μήνες αργότερα, με προεδρικό διάταγμα, εξειδικεύτηκαν κάποια σημεία του Ν.Δ.:

1. Για να εγγραφεί κάποιος ως μέλος ενός αστικού προσφυγικού συνεταιρισμού έπρεπε στην αίτηση που υπέβαλλε προς το Δ.Σ. να δηλώνει, εκτός των ήδη ρηθέντων, το όνομα και την ηλικία της οικογένειάς του.
2. Εάν μέλος έχανε κάποια στιγμή τις παραπάνω προϋποθέσεις διαγραφόταν. Αν αποδεικνυόταν ότι δήλωσε πλαστά στοιχεία διωκόταν ποινικά. Το διεγραμμένο μέλος αποβαλλόταν από το παραχωρημένο οικόπεδο και το τυχόν ανεγερμένο

¹²⁹ ΦΕΚ, 14 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 142.

οίκημα και αυτά περιέρχονταν στον συνεταιρισμό για ελεύθερη διάθεση του μεταξύ των συνεταιρίων.

3. Ο πρόεδρος του συνεταιρισμού ήταν επιφορτισμένος να υποβάλλει τακτικά προϋπολογισμό εσόδων και εξόδων προς το υπουργείο Πρόνοιας. Ο απολογισμός και τα πρακτικά της γενικής συνέλευσης του συνεταιρισμού κοινοποιούνταν προς το υπουργείο εντός τριών μηνών από τη λήξη κάθε οικονομικής χρήσης.
4. Τα δάνεια προς τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων ήταν άτοκα και εξοφλούνταν σε δεκαπέντε ετήσιες ή τριάντα εξαμηνιαίες δόσεις.¹³⁰

Ο Ν.3875 του 1929

Στις 7 Ιανουαρίου 1929 ψηφίστηκε ο Νόμος 3875 «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων» ο οποίος στην ουσία συμπύκνωνε το πλαίσιο που είχαν διαμορφώσει το Ν.Δ. «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων» του 1927, το συμπληρωματικό σε αυτό προεδρικό διάταγμα του ίδιου έτους και το Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 5/14 Ιουλίου 1927 Ν.Δ. “περί οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων”» του ίδιου έτους επίσης. Αν θέλαμε να σημειώσουμε κάποιες αλλαγές θα ήταν πως: α) Τα Δ.Σ. των συνεταιρισμών γίνονταν κατ’ ελάχιστον πενταμελή, β) η οικονομική ενίσχυση από το κράτος κατατιθόταν σε λογαριασμό στην Εθνική Τράπεζα και γ) σήμαινε πρώτη υποθήκη για το οικόπεδο και το οίκημα κάθε συνεταιρίου, για ποσό αντίστοιχο της ενίσχυσης που είχε λάβει.¹³¹

II. Η πολιτική της Ε.Α.Π.

A. Ανοικοδόμηση

Η περίοδος λειτουργίας της Ε.Α.Π. χωρίζεται σε τρεις υποπεριόδους με βάση των τρόπο που ανέγειρε τα οικήματα στους αστικούς συνοικισμούς Αθήνας και Πειραιά. Η πρώτη ήταν μεταξύ 1924 και 1925, η δεύτερη από το 1925 έως το 1927 και η τρίτη από

¹³⁰ ΦΕΚ, 12 Νοεμβρίου 1927, τ. Α, αρ. 254, Π.Δ. «Περί εκτελέσεως του από 5 Ιουλίου 1927 Ν. Διατάγματος περί οικοδομικών Συνεταιρισμών αστών προσφύγων».

¹³¹ ΦΕΚ, 11 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 47.

το 1927 έως το 1930. Κάθε περίοδος είχε ανεβασμένα στάνταρ σε σχέση με την προηγούμενη.¹³² Τα σπίτια που έχτιζε ήταν 100 διαφορετικών τύπων. Οι πιο συνηθισμένοι ήταν: α) Δίδυμα σπίτια 1 ή 2 ορόφων με δύο οικογένειες στο καθένα, περιβαλλόμενα από κήπο, π.χ. Βύρωνας, β) Στίχοι σπιτιών 1 ή 2 ορόφων για πολλές οικογένειες, π.χ. Καισαριανή, γ) Ελεύθερα σπίτια 1 ή 2 ορόφων για πιο εύπορες οικογένειες και δ) Μικρές μονώροφες κατοικίες.¹³³

Στα 1924 η Ε.Α.Π. ενεπλάκη ενεργά στο έργο της προσφυγικής στέγασης. Έως τα 1925 πέρασαν στη δικαιοδοσία της οι εφτά συνοικισμοί που της μεταβίβασε το Τ.Π.Π., δηλαδή στην Αθήνα ο Βύρωνας, η Καισαριανή και η Νέα Ιωνία, στον Πειραιά η Νέα Κοκκινιά, οι ομώνυμοι συνοικισμοί σε Ελευσίνα, Βόλο, Έδεσσα ενώ υπ' ευθύνη της βρισκόταν και ο συνοικισμός της Νέας Αλικαρνασσοῦ στο Ηράκλειο τον οποίο ανέγειρε η ίδια. Όσον αφορούσε στους μεταβιβασθέντες συνοικισμούς, η Επιτροπή τον πρώτο χρόνο αποπεράτωσε τις ημιτελείς κατοικίες με βάση τις συμφωνίες που είχε συνάψει το Ταμείο με διάφορους εργολάβους και σύμφωνα με το ήδη εφαρμοζόμενο σύστημα, δηλαδή το Ταμείο αγόραζε τα οικοδομικά υλικά και τα παρείχε στους εργολάβους οι οποίοι το μόνο έργο που είχαν ήταν η δόμηση. Μετά το 1924 πέρασε στην ανέγερση και συμπληρωματικών οικιών.¹³⁴ Για τις ολοκληρωμένες κατοικίες του Τ.Π.Π. η πρώτη μέριμνα της Επιτροπής ήταν η βελτίωσή τους ώστε να καταστούν λιγότερο πρόχειρες και περισσότερο βιώσιμες. Μία από αυτές ήταν η αντικατάσταση του πισσόχαρτου με κεραμίδια, γεγονός που χαιρετίστηκε ένθερμα από τον προσφυγικό κόσμο. Δε συνέβη το ίδιο για τα ξύλινα οικήματα, τα οποία μέχρι και τα 1926 θεωρούνταν πλήρως κατοικήσιμα.¹³⁵

Στην περίπτωση των τεσσάρων συνοικισμών της Αθήνας και του Πειραιά, όταν πέρασαν στην κυριότητα της Επιτροπής σε αυτούς είχαν ανεγερθεί 4.000 σπίτια με 9.283 δωμάτια και 2.500 σπίτια με 5.990 δωμάτια ήταν υπό ανέγερση. Κάθε δωμάτιο αντιστοιχούσε σε μία προσφυγική οικογένεια. Βραχυπρόθεσμη στόχευσή της, βάσει του πλήθους των άστεγων, αποτέλεσε η διατήρηση αυτής της συνθήκης έως ότου σε δεύτερο χρόνο που επρόκειτο να ανεγερθούν μεγαλύτερα σπίτια κάθε οικογένεια

¹³² Βλ. Παράρτημα στο League of Nations, *Greece: 27th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1930.

¹³³ Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σ. 233.

¹³⁴ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 213/ τ.3.

¹³⁵ Γκιζελή Βίκα, ό.π., σ. 199-200.

τύχαινε καλύτερης αποκατάστασης. Τον Μάιο του 1924 αυτοί οι τέσσερις συνοικισμοί αριθμούσαν πλέον 11.500 δωμάτια. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους το πρόγραμμα που καταρτίστηκε στα 1923 είχε ολοκληρωθεί: 15.660 δωμάτια ήταν έτοιμα και 3.624 υπό κατασκευή, με χρονικό ορίζοντα παράδοσης τον Ιανουάριο του 1925, δηλαδή συνολικά 19.284 δωμάτια. Τα περισσότερα από αυτά ήταν φτιαγμένα ανά δύο έτσι ώστε μελλοντικά να αποτελέσουν τους δύο χώρους μιας αυτόνομης οικίας που θα κατοικούνταν από μία οικογένεια και θα διέθετε υπνοδωμάτιο και σαλόνι, με δυνατότητα προσθήκης αποχωρητηρίου και κουζίνας.¹³⁶ Όταν στα 1925 η Ε.Α.Π. πέρασε στην πολιτική της πώλησης των οικιών της, επηρεάστηκε και ο μέχρι τότε σχεδιασμός για τον τρόπο ανέγερσης αυτών, για τη διαρρύθμιση και την τιμή τους. Στους βασικούς συνοικισμούς, σύμφωνα με την Επιτροπή, έγινε προσπάθεια να ανοικοδομηθούν οικήματα που θα ανταποκρίνονταν στις επαγγελματικές απαιτήσεις των προσφύγων που επρόκειτο να εγκατασταθούν. Υιοθετήθηκαν διάφοροι τύποι όπως τα εργατικά, τα σπίτια που προορίζονταν για οικογένειες υπαλλήλων, εμπόρων ή προσφύγων που ασχολούνταν με ελεύθερα επαγγέλματα.¹³⁷

Σε ό,τι αφορούσε στις προμήθειες δομικών υλικών και στην ανάθεση έργων ανοικοδόμησης σε κατασκευαστικές εταιρείες, η Επιτροπή φαίνεται πως κινήθηκε και εκεί στην ίδια κατεύθυνση με το απερχόμενο Τ.Π.Π.. Ο Τύπος της εποχής περιλάμβανε συχνά στις σελίδες του προκηρύξεις μειοδοτικών διαγωνισμών. Τέτοια παραδείγματα είναι:

«Προκηρύσσομεν μειοδοτικήν δημοπρασίαν δι' ανοικτών προσφορών, την 23^η Σεπτεμβρίου 1929... διά την προμήθειαν πεντακοσίων περίπου κυβικών μέτρων ξυλείας διά τας ανάγκας του αστικού συνοικισμού Καλαμαριάς... (Εκ του Γραφείου της Ε.Α.Π.)»¹³⁸

«Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων προκηρύσσει μειοδοτικήν δημοπρασίαν δι' ενσφράγιστων προσφορών... διά την ανέγερσιν τεσσαράκοντα (40) αστικών κατοικιών εις Στυλίδα... (Εκ της Διευθύνσεως Αστικής)»¹³⁹

¹³⁶ League of Nations, Greece: 1st Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1924, σ. 4 και League of Nations, Greece: 3rd Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1924, σ. 4.

¹³⁷ League of Nations, Greece: 9th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1926, σ. 5.

¹³⁸ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 15.9.1929.

¹³⁹ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 30.10.1927.

Οι διαδικασίες ανοικοδόμησης των αστικών συνοικισμών πολύ συχνά αναλαμβάνονταν από τοπικές κατασκευαστικές εταιρείες. Το αποτέλεσμα αυτών των εργασιών δεν ήταν πάντοτε επιτυχές. Ήταν συχνό το φαινόμενο των καθυστερήσεων καθώς οι περισσότεροι κατασκευαστές κατείχαν μικρά κεφάλαια και αδυνατούσαν να ολοκληρώσουν γρήγορα τις εργασίες.¹⁴⁰

Β. Διάθεση οικημάτων

Μέχρι τα 1925 η Επιτροπή συνέχισε στη γραμμή που είχε χαράξει το Τ.Π.Π. σχετικά με τη διάθεση μέσω ενοικίασης των ακινήτων προς τους πρόσφυγες. Από τις πηγές δε διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο γινόταν η επιλογή των δικαιούχων. Το πιθανότερο είναι πως η ανάδειξή τους προέκυπτε μέσω κληρωτίδας.¹⁴¹ Βέβαια, ακόμη και η περίπτωση της κληρωτίδας δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό αποτελούσε μία αδιάβλητη διαδικασία, καθώς είναι άγνωστο πόσοι και με ποια κριτήρια περιλαμβάνονταν σε αυτήν.

Η Ε.Α.Π. γνώριζε από πρώτο χέρι τις ανάγκες του προσφυγικού κόσμου για επέκταση του σχεδιασμού ανέγερσης οικημάτων, ιδίως για τα ασθενέστερα στρώματα. Παρ' όλα αυτά δεν έκανε την επιλογή να ρίξει το βάρος στο κομμάτι εκείνο που ζούσε κάτω από τις δυσμενέστερες συνθήκες και έτσι η ολοκλήρωση της ανέγερσης σπιτιών για αυτήν την τάξη των προσφύγων έμεινε στο κενό. Υποστήριξε αυτή της την επιλογή ισχυριζόμενη πως δεν ήταν κάποιος φιλανθρωπικός οργανισμός και δε σκόπευε να δαπανήσει κεφάλαια τα οποία δε θα έπαιρνε ποτέ πίσω. Επέλεξε λοιπόν ως μία αποτελεσματική πρακτική να επιδιώξει να εξακριβώσει τον αριθμό των προσφύγων ανά συνοικισμό, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να υπογράψουν προσύμφωνο μαζί της για την αγορά ενός σπιτιού που θα ανεγειρόταν μελλοντικά, πληρώνοντας ένα μικρό χρηματικό ποσό ως εγγύηση. Σύμφωνα με την ίδια, εξαιρέσεις υπήρξαν για κάποιους φτωχούς πρόσφυγες οι οποίοι δε μπορούσαν να ανταποκριθούν σε όλους τους όρους

¹⁴⁰ Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, ό.π., σ. 128.

¹⁴¹ Αυτό προκύπτει αν λάβουμε υπόψη ένα σχετικό στοιχείο που αντλούμε από επιστολή των προσφύγων καταστηματαρχών του συνοικισμού Βύρωνος προς τον Βενιζέλο στα τέλη του 1929, μέσω του οποίου διαμαρτύρονται τόσο για τη γενικότερη πολιτική της Ε.Α.Π. έναντι τους όσο συγκεκριμένα και για την επιλογή της να πλειστηριάζει τα καταστήματα της αγοράς, τη στιγμή που για τα οικήματα προχωρούσε σε κλήρωση, βλ. Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ.11.

της και στην περίπτωση εκείνων για τους οποίους υπήρχε η εκτίμηση πως σύντομα θα περνούσαν στην τάξη των αυτοσυντηρούμενων προσφύγων.¹⁴²

Με τη διάλυση του Ταμείου λοιπόν έβαλε σε εφαρμογή τον διακηρυγμένο εξ αρχής σχεδιασμό της. Αρχικά έπρεπε να εκτιμήσει την αξία των κατοικιών. Η εκτίμηση βασίστηκε στους εξής άξονες:

- Η αξία των οικιών ήταν συνάρτηση αφενός του κόστους που επωμίστηκε η Επιτροπή και το Ταμείο για τα υλικά και αφετέρου των ποσών που δαπάνησαν για πληρωμή των εργολάβων κατά την ανέγερσή τους.
- Η αρχική τιμή ανά τ.μ. για τις εκτάσεις ορίστηκε στις 5 έως 10 δραχμές, με εξαίρεση τον συνοικισμό Βύρωνος όπου η τιμή έφτανε τις 15 δραχμές (το εύρος κύμανσης που δόθηκε, αφορούσε στις διαφορετικές οικονομικές ζώνες που δημιουργήθηκαν, όχι μόνο μεταξύ των συνοικισμών αλλά και εντός τους).
- Οι δαπάνες της Ε.Α.Π. που δεν αφορούσαν στα οικοδομικά υλικά ή στους εργολάβους και οριζόνταν ως γενικά έξοδα δεν επιβάρυναν την αξία των οικιών αλλά την αξία των τ.μ. της έκτασης του συνοικισμού. Αυτές οι δαπάνες ήταν: α) Οι μισθοί του τεχνικού προσωπικού που επέβλεπε την ανέγερση των οικιών ή την κατασκευή κοινωφελών έργων ή τη συντήρηση των οικημάτων μετά την αποπεράτωση, β) οι μισθοί του διοικητικού προσωπικού και του προσωπικού που συνέλεγε τα προσφυγικά χρέη, γ) οι δαπάνες για επισκευή και συντήρηση των οικημάτων, για την καθαριότητα και φωτισμό των δρόμων, για την εκκένωση βόθρων και την παροχή νερού στους κατοίκους (εφόσον ο συνοικισμός διέθετε μόνιμο αντλιοστάσιο), δ) δαπάνες για την ανέγερση ιδρυμάτων κοινής ωφέλειας όπως αντλιοστάσια, σχολεία, νοσοκομεία, ιατρεία, εκκλησίες, κ.ά. ή για την εκτέλεση έργων οδοποιίας, αναδάσωσης και δεντροφύτευσης, ε) ασφάλιστρα για τα οικήματα της Επιτροπής, έξοδα για την κτηματογράφηση, αποζημίωση ιδιοκτητών για τη ρυμοτόμηση κτισμάτων, κ.ά..
- Το σύνολο της αξίας του ακινήτου αποτελούσε άθροισμα του κόστους του οικοπέδου (μαζί με πρασιά και αυλή) και του κόστους της οικίας, μετατρεπόμενο από δραχμές σε λίρες Αγγλίας.

Στη βάση των παραπάνω αξόνων οι μηχανικοί των επτά συνοικισμών συνέταξαν εκτιμητικούς πίνακες στους οποίους αναγραφόταν: α) Ο τύπος της κατοικίας, β) το είδος δόμησης, γ) τα τετραγωνικά μέτρα της, δ) η δαπάνη για τη δόμηση, ε) το κόστος

¹⁴² Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 125.

για κάθε τύπο κατοικίας και στ) η συνολική δαπάνη όλων των κτισμάτων του ίδιου τύπου.¹⁴³ Τέλος, δόθηκε η δυνατότητα για αποπληρωμή σε δεκαπέντε χρόνια με το ύψος του επιτοκίου και των χρεολυτικών τόκων να ορίζεται στο 8%.¹⁴⁴

Η στροφή αυτή στην πολιτική διάθεσης των οικημάτων, σύμφωνα με την Επιτροπή, βρήκε θετική ανταπόκριση από μέρος του προσφυγικού κόσμου. Μέσα από την τριμηνιαία έκθεση του Μαρτίου του 1925 μαθαίνουμε πως το ενδιαφέρον που επιδείχτηκε με την ανακοίνωση της παροχής διευκολύνσεων πληρωμής ήταν πολύ μεγάλο και εκατοντάδες αιτήσεις έφτασαν άμεσα στα χέρια της. Το γεγονός αυτό εκλήφθηκε από την ίδια ως ενδεικτικό της οικονομικής ανάκαμψης του προσφυγικού κόσμου.¹⁴⁵

Τους σχεδιασμούς της όμως ήρθε να διαταράξει ένα απρόσμενο γεγονός: Τον Ιούνιο του 1925 πρόσφυγες που είτε ένιωθαν πως αποκλείονταν μέσω της νέας πολιτικής της από τις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης είτε για λόγους που είχαν να κάνουν με μία άποψη του προσφυγικού κόσμου της περιόδου η οποία υποστήριζε πως θα έπρεπε η στέγασή του να παρέχεται δωρεάν από το κράτος, κατέλαβαν τις νεόδμητες οικίες στους συνοικισμούς του Βύρωνα, της Καισαριανής και της Νέας Ιωνίας. Η πεποίθηση αυτή βασιζόταν στο επιχείρημα πως αν και ως ανταλλάξιμοι δικαιούνταν αποζημίωση για την περιουσία που εγκατέλειψαν στην Τουρκία, όχι μόνο δεν την είχαν λάβει ακόμη αλλά καλούνταν να πληρώσουν κιόλας. Η Ε.Α.Π. ζήτησε τη συνδρομή του κράτους και για όσο διάστημα διήρκεσαν οι καταλήψεις σταμάτησε να ενεργεί στους συνοικισμούς. Όταν τον επόμενο μήνα επιτεύχθηκε η εκκένωση, από το σύνολο των κατειλημμένων οικιών εκείνες της Καισαριανής δεν επανήλθαν στην κυριότητά της, όπως βεβαιώνει ο Charles Eddy, τελευταίος πρόεδρος της Ε.Α.Π.¹⁴⁶

¹⁴³ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 213/ τ.3.

¹⁴⁴ League of Nations, *Greece: 7th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 4.

¹⁴⁵ League of Nations, *Greece: 5th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 9.

¹⁴⁶ Βλ. Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 129. Τα οικήματα της Καισαριανής δεν επέστρεψαν ποτέ στην Επιτροπή, σύμφωνα με τον C. Eddy. Το ερώτημα που γεννάται σε αυτό το σημείο είναι εάν οι καταλήψεις μετατράπηκαν σε νόμιμους ιδιοκτήτες με το πέρασμα των χρόνων. Βέβαιο είναι πως άτυπα έγιναν κάτοχοι των σπιτιών αυτών για τουλάχιστον 6 χρόνια. Για την «ιδιοκτησία» αυτή βέβαια έχει ενδιαφέρον να ερευνηθεί και η μορφή της. Αν δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν τα σπίτια ως στέγη για πολλές οικογένειες, αν οι πρώτοι που μπήκαν τα διατήρησαν για πάντα ή αν εναλλάσσονταν οι ένοικοί τους βρίσκοντας εκεί προσωρινό κατάλυμα, κ.λπ..

Αντίθετη εικόνα, σύμφωνα με την Επιτροπή, παρουσίασε η Κοκκινιά. Εκεί ο προγραμματισμός συνεχίστηκε απρόσκοπτα και τα σπίτια βγήκαν προς πώληση, μιας και πρόσφυγες με αποταμιεύσεις έδειξαν έντονη διάθεση για την απόκτησή τους. Την ίδια επιθυμία διαπίστωσε στην Νέα Ιωνία και στον Βύρωνα από τη στιγμή που τα οικήματα επέστρεψαν στην κατοχή της. Το γεγονός γέννησε την πεποίθηση πως πολύ σύντομα όλα τα νεόδμητα κτήρια θα πωλούνταν, ενώ την ίδια τύχη θα είχαν και τα παλαιότερα που κατοικούνταν από μία μόνο οικογένεια. Την ελπιδοφόρα αυτή τροπή προσπάθησε η Επιτροπή να εκμεταλλευτεί ασκώντας έμμεση πίεση στους μισθωτές: Στα τέλη Ιουνίου του 1925 σε Αθήνα και Πειραιά ο αριθμός των συμβολαίων που αφορούσαν στην ενοικίαση οικιών και καταστημάτων ήταν 1.419. Από αυτά, τα 302 έληγαν εκείνο το διάστημα και η Επιτροπή, έχοντας ως πρωτεύων στόχο της πολιτικής της την πώληση παρά την εκμίσθωση, ανανέωσε μόνο τα 17.¹⁴⁷ Αυτή η πρακτική επιβεβαιώνεται μέσω επίσημου εγγράφου των καταστηματαρχών της αγοράς του συνοικισμού Βύρωνος, οι οποίοι για την ίδια περίοδο κατήγγειλαν όχι μόνο τη μη ανανέωση των μισθωτηρίων τους από μεριάς Ε.Α.Π. αλλά την παραβίαση των υπογεγραμμένων όρων και την τεχνητή παρακώλυση των δοσοληψιών με στόχο τον εξαναγκασμό τους να αγοράσουν τα καταστήματα. Ισχυρίζονταν πως ενώ στα 1924 σύναψαν τριετή μισθωτήρια συμβόλαια, «κατά Ιούλιον του 1925 η Ε.Α.Π. θέσασα εις εφαρμογήν πρόγραμμά της περί πωλήσεως όλων των οικημάτων και καταστημάτων των Συνοικισμών έπαυσεν εισπράττουσα και παρ' ημών μισθώματα θεωρούσα προφανώς ημάς ως αγοραστάς των καταστημάτων».¹⁴⁸

Η ευοίωνη εκτίμηση για καρποφορία της νέας πολιτικής επιβεβαιώθηκε μόνο εν μέρει στο αμέσως επόμενο διάστημα, βάσει του ρυθμού πωλήσεων σε Αθήνα και Πειραιά. Έως τον Σεπτέμβρη του 1925 στην Κοκκινιά πωλήθηκαν 579 σπίτια - 55 καταστήματα και στην Ν. Ιωνία 232 σπίτια - 9 καταστήματα. Όμως, η ίδια συνθήκη δεν επικράτησε ούτε στον Βύρωνα όπου πωλήθηκαν μόλις 31 σπίτια ούτε στην Καισαριανή όπου πωλήθηκαν 9, ενώ και στους δύο συνοικισμούς δε σημειώθηκε αγορά ούτε ενός καταστήματος.¹⁴⁹ Μέχρι το τέλος του έτους η κατάσταση παρέμεινε ίδια. Στην Κοκκινιά αγοράστηκαν 370 σπίτια, στην Ν. Ιωνία 167, στον Βύρωνα 49 και

¹⁴⁷ League of Nations, Greece: 7th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1925, σ. 5.

¹⁴⁸ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ.11.

¹⁴⁹ League of Nations, Greece: 8th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1925, σ. 8.

στην Καισαριανή 34.¹⁵⁰ Για την Επιτροπή η εξήγηση ήταν πως η προσφυγική οπτική της στεγαστικής συνθήκης, η οποία πυροδότησε τις καταλήψεις στέγης, δεν εξαλείφθηκε με την εκκένωση των σπιτιών. Η πεποίθηση του προσφυγικού κόσμου πως θα έπρεπε να μην αγοράζει, ενοικιάζει ή προκαταβάλλει ποσά μέχρι να αποζημιωθεί από το κράτος για το ποσό που του είχε επιδικαστεί και δικαιούνταν με βάση της συμφωνία της Λωζάννης αποτελούσε διαρκές εμπόδιο στο πλάνο πώλησης των οικημάτων. Βέβαια η θέση της ήταν μονομερής αφού παρέβλεπε να σημειώσει τον βασικότερο παράγοντα όλων, ο οποίος ήταν η οικονομική ένδεια. Για να δώσει μια λύση στο αδιέξοδο, όπως ισχυρίζεται στην 11^η τριμηνιαία έκθεσή της, αποφάσισε να περάσει σε μία αναδίπλωση και το καλοκαίρι του 1926 επέτρεψε ξανά την ενοικίαση οικημάτων σε πρόσφυγες που δεν ήθελαν ή αδυνατούσαν να αγοράσουν. Μ' αυτόν τον τρόπο ήλπιζε πως θα λυνόταν προς ώρας και το ζήτημα εκείνων των σπιτιών που λόγω της κατοίκησής τους από δύο οικογένειες δε μπορούσαν εκ των πραγμάτων να πουληθούν εύκολα σε κάποια από τις δύο, εάν δε προηγούνταν έξωση της μίας. Βέβαια εν τέλει φάνηκε λιγότερο ως αναδίπλωση και περισσότερο ως πολιτικαντισμός αυτή της η απόφαση, μιας και το ύψος του ενοικίου ορίστηκε να είναι αντίστοιχο με την ετήσια δόση που θα υπήρχε σε περίπτωση πώλησης.¹⁵¹

Στα τέλη του 1926 η Ε.Α.Π., συνέχιζε να αποδίδει τις λανθασμένες εκτιμήσεις της για τους τέσσερις συνοικισμούς Αθήνας - Πειραιά στο γεγονός της εξοικείωσης των προσφύγων με την ιδέα της μη καταβολής του ενοικίου, απαιτώντας δωρεάν στέγαση. Μέσω της 12^{ης} έκθεσής της στα τέλη του 1926 πληροφορούμαστε πως προσπαθώντας να βρει τρόπους ώστε να μπει ξανά ο προσφυγικός κόσμος σε διαδικασία πληρωμών έθεσε σε εφαρμογή ένα σχέδιο, πειραματικά και σε μικρή κλίμακα, ορίζοντας χαμηλά ενοίκια για πρόσφυγες μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας. Με αυτόν τον τρόπο θα πετύχαινε να επιστρέψει μια ροή στα ταμεία της σχετικά άμεσα. Όμως, όπως ισχυρίζεται, η επιβολή του ενοικίου ενίσχυσε μία αντιπολιτευτική τάση και μέσω μιας συστηματικής καμπάνιας οι μισθώσεις ως μέτρο έφτασαν να μην έχουν τη συμπάθεια του προσφυγικού κόσμου. Αναφέρει δε πως οι υπεύθυνοι αυτής της προπαγάνδας αντέτειναν στο μέτρο της μίσθωσης το μέτρο των πωλήσεων, διατεινόμενοι πως οι πρόσφυγες θα πλήρωναν χωρίς δισταγμό εάν

¹⁵⁰ League of Nations, *Greece: 9th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1926, σ. 7.

¹⁵¹ League of Nations, *Greece: 11th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1926, σ. 3.

γνώριζαν πως η κυριότητα του οικήματος θα περνούσε στους ίδιους μετά την πάροδο ενός συγκεκριμένου διαστήματος και εάν αντί ενοικίου κατέβαλλαν ετήσιες δόσεις για την αγορά των σπιτιών. Τελικά η Επιτροπή, σύμφωνα πάντα με την ίδια, επέλεξε να μην κινηθεί κόντρα στο κοινό αίσθημα και να εναρμονιστεί με το προσφυγικό σχεδόν ομόφωνο, όπως το χαρακτηρίζει, αίτημα. Αποφάσισε να πουλήσει τα σπίτια σε τιμή κόστους με περίοδο αποπληρωμής τα 15 χρόνια, επιτόκιο 8% και προκαταβολή 2,5 έως 10%.¹⁵² Σ' αυτό το σημείο όμως αναδύεται μία αντίφαση: Ενώ στις έως τώρα εκθέσεις της τόνιζε emphatically την ύπαρξη σημαντικού και οργανωμένου προσφυγικού ρεύματος που αρνείτο να πληρώσει υπό οποιουσδήποτε όρους εάν πρώτα δεν αποζημιωνόταν για την ανταλλάξιμη περιουσία του (και το οποίο εκδηλώθηκε emphatically με την κατάληψη των οικιών), εδώ έκανε αναφορά σε ένα νέο, ευρείας αποδοχής προσφυγικό αίτημα για πώληση των οικημάτων, αίτημα μάλιστα στο οποίο ενέδωσε. Αυτά τα δύο ρεύματα όμως είναι αντιδιαμετρικά.

Σε μια δεύτερη ανάγνωση των ισχυρισμών της Επιτροπής που αναδύονται από τις εκθέσεις, θα μπορούσαν να γίνουν κάποιες διαπιστώσεις: α) Η αναφερόμενη ως μαζική προσφυγική στάση υπεράσπισης του μέτρου της πώλησης έναντι της μίσθωσης παρουσιάζεται από την ίδια να εκκινεί από την τελευταία απόφασή της για πειραματική επιβολή χαμηλών ενοικίων σε σχετικά εύπορους πρόσφυγες. Η σύνδεση των δύο γεγονότων δεν είναι λογικό να γέννησε καμία αντίδραση και μάλιστα τέτοιου βεληνεκούς που θα την ανάγκαζε να αναδιπλωθεί τόσο σύντομα. Επίσης, δεν παρουσιάζεται ανάλογο μαζικό προσφυγικό αίτημα ξανά στις εκθέσεις της ή άλλες πηγές της περιόδου. β) Αντιθέτως, σθεναρή αντίδραση θα μπορούσε να γεννήσει η προαναφερθείσα (στην 11^η έκθεση, κατά την άνοιξη του ίδιου έτους) απόφασή της, με την οποία επανήλθε η πολιτική μίσθωσης των οικημάτων (ως απόρροια και πάλι, όπως παρουσιάζεται από την ίδια την Επιτροπή, της «ενσυναίσθησής» της για τα αιτήματα του προσφυγικού κόσμου), ορίζοντας το ύψος του ενοικίου στα ίδια επίπεδα με το ύψος της δόσης που θα επέβαλλε η αγορά τους. Πρόκειται για απόφαση που έμοιαζε να περιπαίζει το κοινό προσφυγικό αίσθημα παρά να το συναισθάνεται καθώς στην ουσία μετέτρεπε σε μονόδρομο την αγορά του ακινήτου. Σε αυτήν την περίπτωση λοιπόν είναι πολύ λογικότερο να εναντιώθηκαν μαζικά οι κάτοικοι των συνοικισμών της προτιμώντας την αγορά του ακινήτου, εφόσον επρόκειτο για το ίδιο ακριβώς ποσό

¹⁵² League of Nations, *Greece: 12th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1926, σ. 3.

δόσης. γ) Η Ε.Α.Π. μέσω των εκθέσεών της αυτοπαρουσιαζόταν ως ένας φορέας που «άκουγε» και αφουγκραζόταν τον προσφυγικό παλμό, χωρίς να προτάσσει απαρέγκλιτα τη δική της πολιτική. Τι συνέβαινε όμως όταν η πολιτική αυτή υποτασσόταν σε ανύπαρκτα ή ασθενή προσφυγικά αιτήματα, όπως προκύπτει στη συγκεκριμένη περίπτωση; Το πιθανότερο λοιπόν σενάριο είναι πως μέσω των εκθέσεών της προσπαθούσε ενίοτε να ασκήσει μια προπαγανδιστική πολιτική με στόχο να δημιουργήσει την εικόνα εκείνη, πρωτίστως προς την Κ.τ.Ε. και δευτερευόντως προς την ελληνική κυβέρνηση, που θεωρούσε προσφορότερη για τις μελλοντικές της στοχεύσεις, να αντιταχθεί εάν το έκρινε σκόπιμο προς τον κυρίαρχο προσφυγικό λόγο, πιθανώς να επηρεάσει τους πολίτες μέσω του Τύπου και εν γένει να χειραγωγήσει τις διαδικασίες προσφυγικής αποκατάστασης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δε και όσον αφορούσε ειδικά στη σχέση γηγενών και προσφύγων, τα αποτελέσματα αυτής της τακτικής έτρεφαν την πόλωση. Δεν είναι δύσκολο να αναλογιστεί κανείς ποια εντύπωση θα δημιουργούσε στον φορολογούμενο ντόπιο (ο οποίος επωμιζόταν ως πολίτης σε ένα βαθμό το βάρος της προσφυγικής στέγασης) η εικόνα ενός προσφυγικού κόσμου που αφενός ασφυκτιούσε οικονομικά και αντιτιθόταν στις πολιτικές που τον καλούσαν να πληρώσει για τη διαμονή του στα οικήματα της Ε.Α.Π. και αφετέρου απαιτούσε να αγοράσει με ευνοϊκούς όρους τα ίδια οικήματα. Ο ρατσισμός του Μεσοπολέμου έναντι των προσφύγων δεν ήταν φυσικό φαινόμενο αλλά αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών - οικονομικών επιδιώξεων.

Οι δυσκολίες στην αποκομιδή εσόδων για την Ε.Α.Π. δεν υπερκεράστηκαν ούτε μέσω των ευνοϊκών όρων πώλησης των οικημάτων της. Σύμφωνα με την ίδια οι προσφυγικές οικογένειες που διέμεναν σε κάποιο σπίτι, ενώ αρχικά επεδείκνυαν μεγάλη θέληση και πλήρωναν την προκαταβολή για την αγορά του ώστε με αυτόν τον τρόπο να εξασφαλίσουν την εκμετάλλευση του ακινήτου, μετά από αυτήν την πρώτη πληρωμή σταματούσαν την καταβολή των δόσεων. Η εξήγηση που έδινε για τη στάση τους αυτή είχε να κάνει με τις εξής βασικές αιτίες: α) Η ελληνική κυβέρνηση εκκίνησε σταδιακά να αποζημιώνει τους πρόσφυγες για την εγκαταλειμμένη περιουσία τους. Εκείνοι, αυθαίρετα, συνέδεσαν το ποσοστό της αποζημίωσης που λάμβαναν με αντίστοιχο ποσοστό χρέους το οποίο θα κατέβαλλαν προς την Επιτροπή. Προσέγγιζαν δηλαδή τις δύο διαφορετικές διαδικασίες συμψηφιστικά. β) Η συνεχόμενη εναλλαγή κυβερνήσεων και οι παρατεταμένες προεκλογικές περίοδοι έκαναν αδύνατη την ύπαρξη μιας συνεπούς πολιτικής στη συλλογή ενοικίων και τακτικών πληρωμών. Το δικαίωμα της αγοράς ιδιοκτησίας με δόσεις δεν είχε ακόμη στα 1926 αναγνωριστεί

επίσημα και αυτό καθιστούσε σε πολλές των περιπτώσεων αδύνατη τη σύνταξη των προσυμφώνων πώλησης.¹⁵³

Τον Αύγουστο του 1927 η Ε.Α.Π. διευκόλυνε την αγορά των οικημάτων των αστικών συνοικισμών με την απόφασή της να δεχτεί τις ομολογίες των ανταλλάξιμων ως προκαταβολή. Αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική βελτίωση στους ρυθμούς πωλήσεων και επίσης, σύμφωνα με τους ισολογισμούς της, παρουσιάστηκε αξιοσημείωτη διαφορά στη συμπεριφορά των προσφύγων, οι οποίοι επέδειχναν πλέον μία συνέπεια στο ζήτημα της αγοράς και της πληρωμής. Ακόμη σημειώθηκε πρόοδος και ως προς την είσπραξη των οφειλόμενων χρεών στους 4 μεγάλους συνοικισμούς.¹⁵⁴

Έτσι, στα 1928 ήταν έτοιμη να περάσει στην τρίτη φάση ανοικοδόμησης των συνοικισμών στις πόλεις, μετά την ενίσχυση του νέου δανείου που σύναψε το ελληνικό κράτος. Αποφάσισε να προχωρήσει στην ανέγερση λίγων οικιών σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη και να ρίξει το βάρος στα αστικά κέντρα της επαρχίας με το υπόλοιπο χρηματικό ποσό που της αντιστοιχούσε από το δεύτερο προσφυγικό δάνειο. Παράλληλα, στην προσπάθειά της να μειώσει ακόμη περισσότερο τον αριθμό των οικογενειών χωρίς στέγαση προέκρινε την παροχή προς τους πρόσφυγες οικοδομήσιμων εκτάσεων σε περιοχές ήδη κατοικούμενες από το προσφυγικό στοιχείο ώστε να ανεγείρουν μόνοι τα σπίτια τους.¹⁵⁵ Το πλάνο της για την Αθήνα και τον Πειραιά ήταν να ανοικοδομήσει 2 νέους συνοικισμούς με στόχο την αποσυμφόρηση της Κοκκινιάς και του Βύρωνα. Ο σκοπός της δεν ήταν μόνο η επίτευξη καλύτερων όρων διαβίωσης για τους κατοίκους αλλά κυρίως η αποσυμφόρηση των οικιών από τις πλεονάζουσες οικογένειες που συνέχιζαν επί τόσα χρόνια να διαμένουν στο ίδιο σπίτι, ώστε τα οικήματα αυτά να μπορέσουν να πουληθούν. Όσον αφορούσε στα σπίτια που επρόκειτο να κατασκευάσει, επίδικο για την ίδια ήταν η εύρεση της ισορροπίας εκείνης στην πολιτική πώλησης που θα ακολουθούσε ώστε να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του μέσου όρου του προσφυγικού πληθυσμού. Ήθελε να αποφύγει την αποκλειστική απεύθυνση στα δύο εξής άκρα: Αφενός το κομμάτι των εύπορων προσφύγων και αφετέρου εκείνο το κομμάτι με τις μεγαλύτερες ανάγκες, από το οποίο εκτιμούσε πως δεν θα υπήρχε καμία ελπίδα εξόφλησης του χρέους του. Αν οι πωλήσεις επικεντρωνόντουσαν στους πρώτους, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της, η κριτική που θα δεχόταν θα ήταν τεράστια ενώ αν επικεντρωνόταν στο δεύτερο θα έπεφτε έξω κάθε

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 3.

¹⁵⁴ Eddy Charles B., ό.π., σ. 130.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 122-123.

οικονομικός σχεδιασμός.¹⁵⁶ Τα νέα οικήματα ερχόντουσαν να ανταποκριθούν στις καινούριες απαιτήσεις που αναδύονταν εξαιτίας της βελτίωσης της οικονομικής θέσης των προσφύγων. Προβλέφθηκε να ακολουθήσουν κανόνες νεοτερισμού σε αντίθεση με τις προηγούμενες κατασκευές που ήταν εστιασμένες αποκλειστικά στη χρηστικότητα και αψηφούσαν την εμφάνιση, η οποία ήταν μονότονη. Τα προηγούμενα χρόνια κάποιος πολύ απαιτητικός πρόσφυγας ήταν ικανοποιημένος με ένα σπίτι που είχε δύο δωμάτια και ένα μικρό χολ, όπως αυτά του Βύρωνα και της Νέας Ιωνίας. Την περίοδο εκείνη όμως εμφανίζονταν κάτοικοι των συνοικισμών να τούς εγκαταλείπουν και να ανοικιάζουν μεγαλύτερα σπίτια στα αστικά κέντρα, με υψηλό μίσθωμα.¹⁵⁷ Επιζητούσαν ν' αποκτήσουν ένα σπίτι πολύ καλύτερων προδιαγραφών από τα απλά κόστους 100 λιρών, τα οποία αποτελούσαν τον βασικό τύπο οικίας στους συνοικισμούς. Η Επιτροπή λοιπόν ξεκίνησε να σχεδιάζει σπίτια των οποίων η τιμή κυμαινόταν αρκετά επάνω από το βασικό κόστος και μάλιστα να δίνει στους πρόσφυγες τη δυνατότητα επιλογής ανοικοδόμησης του τύπου της αρεσκείας τους. Κάποια από τα τελευταία σπίτια τα οποία ανέγειρε και διέφεραν αρκετά από τον βασικό τύπο (ένα δωμάτιο, χολ και κουζίνα) ήταν οι διώροφες μονοκατοικίες, με πέντε ή έξι δωμάτια και όλον τον εξοπλισμό που επέβαλλε η διαμονή ενός εύπορου αστού κατοίκου. Τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε ο συνοικισμός του Υμηττού.¹⁵⁸

Το ζήτημα των εξώσεων

Τα πρώτα χρόνια της άφιξης ήταν τέτοια η οικονομική αδυναμία του προσφυγικού κόσμου που φτάνοντας στα 1928 το 53% των οικιών της Επιτροπής παρέμεναν απούλητα γιατί δεν υπήρχαν αγοραστές, ενώ οι περισσότερες ήταν κατειλημμένες από πολλές οικογένειες.¹⁵⁹ Οι διαμορφωμένες συνθήκες προβλημάτιζαν την Ε.Α.Π. η οποία συχνά στον δημόσιο λόγο της, όπως φάνηκε και παραπάνω, παλινδρομούσε ανάμεσα στην καταγγελία προσφυγικών πρακτικών συνειδητής αποφυγής πληρωμών και στην ανθρωπιστική προσέγγιση του ζητήματος, προϊόν τακτικισμού κάποιες φορές. Μία άποψη που εξέφραζε, ενδεικτική για τη δεύτερη προσέγγιση, ήταν η εξής:

¹⁵⁶ League of Nations, *Greece: 17th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 8.

¹⁵⁷ League of Nations, *Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 21-22.

¹⁵⁸ Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 125.

¹⁵⁹ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 234.

«Η πλειοψηφία των προσφύγων ήταν τόσο εξαντλημένη οικονομικά, ώστε η Επιτροπή να μην είναι σε θέση να επιδιώξει την άμεση είσπραξη χρεών. Στην παρούσα περίοδο εκείνο που προέχει είναι να δοθεί η δυνατότητα στους πρόσφυγες να αυτοσυντηρούνται, να τους συμπεριφερθούμε όπως ο γιατρός προς έναν άνθρωπο που αναρρώνει μετά από βαριά ασθένεια. Ο πρόσφυγας πρέπει να κερδίσει το ψωμί του και την ενδυμασία του, να φροντίσει για την θέρμανσή του το χειμώνα, να μπορεί να αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας και μετά να αρχίσει να πληρώνει. Θα ήταν αντίθετο προς τους σκοπούς της Επιτροπής να εμποδιστούν οι πρώτες του προσπάθειες για μία σωστή εγκατάσταση.»¹⁶⁰

Παράλληλα, από πολύ νωρίς άρχισε να ασκεί πιέσεις προς τους οφειλότες πρόσφυγες. Το μέτρο της διοικητικής έξωσης ήταν πάντοτε το ισχυρότερο όπλο της. Οι προσφυγικές οργανώσεις ασκούσαν κι εκείνες με τη σειρά τους πίεση προς το πολιτικό προσωπικό και κυρίως τον Βενιζέλο, ώστε να μην προχωρήσουν οι εξώσεις που προβλέπονταν. Οι ενέργειές τους σε πολλές των περιπτώσεων απέδιδαν αποτέλεσμα, μιας και η Επιτροπή φαίνεται πως επηρεαζόταν σε ένα βαθμό από τις ελληνικές κυβερνήσεις. Ήταν ένα ζήτημα που αποτελούσε αγκάθι για την εξουσία και φαύλο κύκλο, καθώς η έξωση αυτών των ανθρώπων θα σήμαινε πως το βάρος της στέγασης τους θα επέστρεφε εκ νέου στο κράτος. Παράδειγμα μεσολάβησης του Βενιζέλου με στόχο την αναστολή εφαρμογής του μέτρου της έξωσης, πληροφορούμαστε μέσω του *Προσφυγικού Κόσμου* στις αρχές του 1929. Σε ευρεία σύσκεψη με θέμα την αστική αποκατάσταση, στην οποία συμμετείχαν μεταξύ άλλων ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος, ο υπουργός Πρόνοιας κ. Εμμανουηλίδης και ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής κ. Σίμσον, ο τελευταίος σημείωσε πως η Ε.Α.Π. «μετέρχεται πειστικά μέσα, μόνον εναντίον των δυστροπούντων να πληρώσουν τα χρέη των, αποδεδειγμένως δε ευπορούντων προσφύγων». Ο Βενιζέλος πρότεινε ως συμβιβαστική λύση την «εκ μέρους των προσφύγων τμηματική καταβολή των χρεών των, παρεχομένων εκ μέρους της Ε.Α.Π. διαφόρων συμπληρωματικών ευκολιών, τη μεσολάβησει του Κράτους.». Η λύση έγινε δεκτή εκ μέρους της Επιτροπής.¹⁶¹ Η τοποθέτηση αυτή του Σίμσον ήταν απότοκο ακριβώς του τακτικισμού που προαναφέρθηκε. Δεν αποδεχόταν δηλαδή ότι υπήρχε μεγάλο ποσοστό απόρων εντός των συνοικισμών αλλά υποδείκνυε ως πρόβλημα την ανομία.

¹⁶⁰ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926*, ό.π., σ. 162.

¹⁶¹ «Τριάκοντα πέντε χιλιάδες αστοί πρόσφυγες άστεγοι! Οι αναποκατάστατοι αστοί πρόσφυγες. – Αίρονται αι πιέσεις της Ε.Α.Π. διά χρέη», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 6.1.1929.

Η Επιτροπή, την περίοδο που πλησίαζε η στιγμή της ολοκλήρωσης του έργου της στην Ελλάδα, ξεκίνησε να επιδεικνύει μια πιο άτεγκτη στάση ώστε να συλλέξει όσα περισσότερα από τα οφειλόμενα μπορούσε πριν την οριστική της αποχώρηση, η οποία είχε δρομολογηθεί για τα 1930. Από τον Τύπο διαφαίνεται αυτή η στροφή:

«Εντάλματα προσωποκρατήσεως προσφύγων: Κατόπιν της αθρόας εκδόσεως ενταλμάτων υπό της Ε.Α.Π. κατά πολλών κατοίκων των συνοικισμών, διά την καθυστέρησιν της πληρωμής των χρεών αυτών, αντιπρόσωποι των ενδιαφερομένων επεσκέφθησαν τον κ. Πάλλην, της Ε.Α.Π., τον οποίον παρεκάλεσαν όπως διατάξη την προσωρινήν αναστολήν των ενταλμάτων...»¹⁶²

Μια καταγγελία έξωσης στον συνοικισμό του Βύρωνα διαβάζουμε στον *Προσφυγικό Κόσμο* της 13.10.1929:

«Προσελθούσα εις τα γραφεία μας η κ. Ηλέκτρα Φλώρου μας κατήγγειλεν ότι κατά την ολιγοήμερον εκ της εις τον συνοικισμόν Βύρωνος (τετρ. 9 αριθμ. δωματ. 15) κειμένης οικίας της απουσίαν της προς περίθαλψιν της ασθενούς λεχούς νύμφης της, κατοικούσης αλλαχού, υπάλληλοι της Ε.Α.Π. μετ' αστυνομικών οργάνων, χωρίς καμμίαν απολύτως προειδοποίησιν, παρεβίασαν το άσυλον της κατοικίας της διαρρήξαντες ως κοινοί λωποδύται την θύραν της και απορρίμαντες εις τους δρόμους τα έπιπλά της, παρέδωσαν το οίκημα εις άλλην προσφυγικήν οικογένειαν!»¹⁶³

III. Η μετά Ε.Α.Π. εποχή

Εξαιρετικά σημαντικό και ενδιαφέρον κομμάτι της έρευνας για την πολιτική του ελληνικού κράτους σε σχέση με την προσφυγική εγκατάσταση στον Μεσοπόλεμο αποτελεί η περίοδος μετά το 1930, μιας κι αφότου σταμάτησε η λειτουργία της Ε.Α.Π. η συνέχιση του εγχειρήματος έγινε καθαρά ελληνικό εσωτερικό ζήτημα. Οι δεσμεύσεις που προέκυπταν σε οικονομικό επίπεδο ήταν μεγάλες για τις μετέπειτα κυβερνήσεις, καθώς οι δανειστές ήθελαν να διασφαλίσουν την αποπληρωμή των οφειλομένων. Παράλληλα, μεγάλες ήταν και οι υποχρεώσεις προς τον προσφυγικό κόσμο, ο οποίος σε σημαντικό του ποσοστό ακόμη περίμενε την πολυπόθητη στεγαστική αποκατάσταση σαν να μην πέρασε μια ημέρα από όταν κατέφθασε. Ενδεικτικά, στα

¹⁶² «Εντάλματα προσωποκρατήσεως προσφύγων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23.6.1929.

¹⁶³ «Απίστευτοι τερατωδία», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 13.10.1929.

1930 υπήρχαν ακόμη, μόνο στην Αθήνα, 915 αποθήκες και εργοστάσια καθώς και περί τα 100 δημόσια κτήρια που στέγαζαν πρόσφυγες.¹⁶⁴

Η λειτουργία της Ε.Α.Π. στις πόλεις ήταν συνυφασμένη με την εγκατάσταση των προσφύγων και όχι απλώς το χτίσιμο οικιών για εκείνους εν είδει κατασκευαστικής εταιρείας. Αυτή η ειδοποιός διαφορά την κατέστησε έναν επιτελικό παράγοντα του εγχειρήματος. Τους μεγαλύτερους από τους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς, ιδίως εκείνους που γειτνιάζαν με την Αθήνα και τον Πειραιά, ήταν υποχρεωμένη να τους διαχειριστεί με τρόπο που να προσομοιάζει με τη διοίκηση ενός Δήμου. Μετά την ανοικοδόμηση και τη στέγαση λοιπόν, η Επιτροπή απέκτησε δύο υποστάσεις: Εκείνη του ιδιοκτήτη και εκείνη ενός τοπικού διοικητικού οργανισμού. Ως ιδιοκτήτης ήταν υποχρεωμένη να μεριμνεί για τη συλλογή των οφειλόμενων χρεών και να κάνει τις απαραίτητες επισκευές. Ως τοπικός διοικητικός οργανισμός, ήταν υπεύθυνη για την τήρηση της τάξης, συνεπικουρούμενη από την αστυνομία, ενώ για όλους τους μεγάλους συνοικισμούς είχε την εποπτεία για την καθαριότητα των δρόμων, την εκκένωση των βόθρων, την παροχή νερού, με ή χωρίς τη συνεργασία των δημοτικών αρχών και την εκτέλεση άλλων ακόμη «ημι-κρατικών» υποχρεώσεων. Η σημασία της αλληλεξάρτησης των δύο πτυχών αυτών του έργου της έγινε εμφανής όταν άρχισε να εξετάζεται η διάλυσή της. Αν δε γινόντουσαν οι απαραίτητες συμφωνίες ώστε την Επιτροπή να διαδεχθεί μία κεντρική αρχή που θα αναλάμβανε και τους δύο ρόλους, τα αποτελέσματα θα μπορούσαν να ήταν καταστροφικά.¹⁶⁵

Το πρόβλημα της διαχείρισης των εισπράξεων των προσφυγικών χρεών για τις κυβερνήσεις της μετά - Ε.Α.Π. περιόδου δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Ο προσφυγικός κόσμος δεν ήταν ένα ομοιογενές κοινωνικό σύνολο υπό το πρίσμα της οικονομικής δυνατότητας και δε θα ήταν εφικτό για την κυβέρνηση να απαιτήσει τα μεταβιβασθέντα από την Ε.Α.Π. οφειλόμενα με έναν νόμο την επ' αύριο. Μάλιστα, όταν στα 1930 ξεκίνησε η εκκαθάρισή της, το ελληνικό κράτος άρχισε να συνειδητοποιεί το μέγεθος του οικονομικού ανοίγματος των προηγούμενων χρόνων και το γεγονός πως εφεξής αυτό το βάρος θα το επωμιζόταν κατ' αποκλειστικότητα. Το οικονομικό άνοιγμα δεν είχε να κάνει μόνο με τα απλήρωτα προσφυγικά χρέη αλλά και με τα αποτελέσματα κάποιων επιλογών. Ένα τέτοιο παράδειγμα σχετιζόταν με το

¹⁶⁴ Παλούκης Κώστας, «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινόβιομηχανικό προλεταριάτο)», Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 101.

¹⁶⁵ Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 127-128.

κόστος ανέγερσης και τα γενικά έξοδα των κοινωφελών ιδρυμάτων των συνοικισμών: Μέχρι τον Ιούνιο του 1925 οι δαπάνες αυτές προστίθονταν στην τιμή των ακινήτων του συνοικισμού κυρίως μέσω προϋπολογισμού του μελλοντικού κόστους, καθώς πολλά από τα κτήρια δεν είχαν ακόμη παραδοθεί. Από τον Ιούλιο και ύστερα όμως, οποιαδήποτε νέα δαπάνη προέκυψε έπαινε να προστίθεται. Ο λόγος δεν είναι σαφής αλλά ίσως να σχετίζεται με τον φόβο πιθανών αντιδράσεων των προσφύγων στην εκ νέου επανεκτίμηση των ακινήτων τους. Παράλληλα, η Ε.Α.Π. είχε κατά διαστήματα προχωρήσει σε μειώσεις επί των χρεών και επί της αξίας ακινήτων, όπως και στην παροχή εκπτώσεων ως δέλεαρ για την ταχύτερη αποπληρωμή σε διάφορες περιπτώσεις εντός των συνοικισμών της.¹⁶⁶

Το ζήτημα των απούλητων οικημάτων των συνοικισμών ήταν ένας ακόμη πονοκέφαλος για το ελληνικό κράτος, ζήτημα το οποίο ταλάνιζε και την Επιτροπή πριν την αποχώρησή της. Θα ήταν λάθος να αποδοθεί αυτή η διαχρονική κατάσταση αποκλειστικά στην προσφυγική οικονομική αδυναμία, καθώς τα δεδομένα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και ύστερα δείχνουν πως υπήρχε εκείνο το κομμάτι των αστών προσφύγων που απέκτησε την απαιτούμενη οικονομική δυνατότητα, προχωρώντας σε διαδικασίες αγοράς ακινήτων. Ένα μέρος της ευθύνης για τη διαιώνιση του ζητήματος επαφιόταν στον αρχικό σχεδιασμό και τρόπο δόμησης των οικημάτων εντός των αστικών συνοικισμών, κατά την περίοδο λειτουργίας του Ταμείου. Το πρόβλημα αρχικά διαφάνηκε όταν η Ε.Α.Π. στα 1925 προσπάθησε να σχεδιάσει ένα οργανωμένο πλαίσιο για το ζήτημα της κοστολόγησης των οικημάτων. Τότε ζήτησε από τους μηχανικούς της να συντάξουν εκτιμητικούς πίνακες που να περιέχουν όλα τα στοιχεία για κάθε ακίνητο. Σ' αυτά τα στοιχεία, εκτός από τα τετραγωνικά μέτρα, την αξία του οικοπέδου/ οικίας, κ.ά. περιλαμβανόταν και ο τύπος του σπιτιού. Η δυσκολία που συνάντησαν κατά τη διαδικασία αυτή ήταν πως κάθε οίκημα για να προσμετρηθεί ως μία κατοικία θα έπρεπε να έχει τουλάχιστον ένα δωμάτιο, ένα μαγειρείο και ένα αποχωρητήριο αλλά αυτό δε συνέβαινε σε πολλές από τις περιπτώσεις. Ο λόγος ήταν πως το Τ.Π.Π. κατά την ανέγερση των αρχικών οικημάτων του δεν είχε ως στόχο τη δημιουργία και πώληση αυτοτελών οικιών αλλά τη δημιουργία συνεχόμενων δωματίων που θα χρησίμευαν ως «άσυλο των άστεγων προσφύγων». Έτσι προέκυψαν πολλά διαμερίσματα του ενός δωματίου που συχνά δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Για την

¹⁶⁶ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 213/ τ.3.

κάλυψη των αναγκών των κατοίκων τους δημιουργήθηκαν μέσα στις κοινές τους αυλές αποχωρητήρια, βόθροι και πλυντήρια. Όμως αυτά τα «διαμερίσματα» πολύ δύσκολα αγοράζονταν από τις διαμένουσες οικογένειες. Στα 1930, 800 τέτοια διαμερίσματα παρέμεναν απούλητα μόνο στους 4 συνοικισμούς Αθήνας και Πειραιά. Το κράτος λοιπόν καλούνταν να βρει τη λύση για να μη μείνουν αδιάθετα εσαεί. Μία προοπτική ήταν η πώληση ως διαμέρισμα δύο συνεχόμενων δωματίων με διάνοιξη πόρτας ανάμεσά τους και εφόσον η μία από τις δύο οικογένειες θα δεχόταν να μεταφερθεί αλλού. Εναλλακτικά, θα παρέμεναν ενοικιαζόμενα για να στεγάζουν άπορες οικογένειες.¹⁶⁷

Στα επόμενα χρόνια πρωταγωνιστικό ρόλο στο αστικό πεδίο ανέλαβε το υπουργείο Πρόνοιας. Μία εξέλιξη η οποία διέφερε σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν γύρω από την ανοικοδόμηση ήταν το πέρασμα στην ανέγερση πολυκατοικιών. Ήδη από τα 1927 ο νόμος περί οριζόντιας ιδιοκτησίας είχε ανοίξει τον δρόμο της προοπτικής αυτής. Στα 1934-36 έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες προσφυγικές πολυκατοικίες σε συνοικισμούς της Αθήνας: Λεωφόρος Αλεξάνδρας (έναντι γηπέδου Παναθηναϊκού), λεωφόρος Κοκκινιάς (σημερινή Π. Ράλλη), λεωφόρος Συγγρού (συνοικισμός Κοσμετάτου), Δουργούτι (σημερινός Νέος Κόσμος), Καλλιθέα, Δραπετσώνα, Στέγη Πατρίδος. Την περίοδο 1936-39 η ανοικοδόμηση συνεχίστηκε στους Αγ. Αναργύρους του Πειραιά, στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, στην Καισαριανή και το Δουργούτι.¹⁶⁸

Η προσπάθεια για να δημιουργηθεί το πλαίσιο της διαχείρισης όλων των παραπάνω ζητημάτων και η οργάνωση της μελλοντικής πολιτικής για την προσφυγική στεγαστική αποκατάσταση πέρασαν μέσα από μια σειρά νομοθετημάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1930:

1. Σύμβαση περί εκκαθάρισης της Ε.Α.Π.

Την 24^η Ιανουαρίου 1930 υπογράφηκε στη Γενεύη η σύμβαση για εκκαθάριση της Ε.Α.Π. ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Επιτροπή. Βασικά σημεία της ήταν:

- Μέχρι 31.12.1930 όλη η ακίνητη και κινητή περιουσία της Ε.Α.Π. επρόκειτο να μεταβιβασθεί στο ελληνικό Δημόσιο, καθώς και όλες οι υποχρεώσεις και

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁸ Ανδριώτης Νίκος, *ό.π.*, σ. 243-244 και Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα. Προσέγγιση στα πλαίσια των πολιτικών εξελίξεων και της παράλληλης κρατικής δραστηριότητας», *ό.π.*, σ. 26-27.

δικαιώματα κάθε είδους. Ως εγγύηση για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του ελληνικού κράτους προς τους δανειστές για το δάνειο του 1924, η μεταβίβαση συνοδευόταν από υποθήκη υπέρ της Δ.Ο.Ε. για όλη την ακίνητη περιουσία. Μόνη εξαίρεση αποτελούσαν: Το υλικό που απαιτούνταν για την εξυγίανση, ύδρευση, εκκένωση βόθρων, επισκευή και συντήρηση οδών-γεφυρών και γενικώς κάθε υπηρεσία φύσης δημοτικής η οποία λειτουργούσε μέσα στους αστικούς συνοικισμούς της Επιτροπής. Πιο συγκεκριμένα, παραχωρούνταν στην κυβέρνηση δωρεάν και χωρίς υποθήκη όλες οι εκτάσεις εντός των αστικών συνοικισμών της Ε.Α.Π. που χρησίμευαν ως οδοί, όλες οι γέφυρες που είχε κατασκευάσει η ίδια, υπόνομοι, αντλίες, σωλήνες παροχέτευσης νερού, βόθροι, δημόσιες πλατείες, σταθμοί ύδρευσης, δεξαμενές, οχήματα για εκκένωση βόθρων, αποτεφρωτικοί κλίβανοι και γενικώς όλο το χρήσιμο υλικό και οι εγκαταστάσεις με σκοπό την εξυπηρέτηση της δημόσιας υγιεινής. Τέλος, παραχωρούνται δωρεάν και άνευ υποθήκης τα οικόπεδα που σχετίζονταν μ' αυτές τις εγκαταστάσεις, όλα τα σχολικά-νοσοκομειακά κτήρια και κτήρια ιατρείων εντός των συνοικισμών, τα φάρμακα και τα ιατρικά εργαλεία.

- Το ελληνικό Δημόσιο δεσμευόταν να φέρει σε πέρας κάθε υποχρέωση που δέσμευε την Επιτροπή, με βασικότερες την αποπεράτωση της κτηματογράφησης για τις εκτάσεις που της άνηκαν και την ολοκλήρωση των αναγκαίων εργασιών ώστε να δοθεί προσωρινός τίτλος κυριότητας σε κάθε εγκαταστημένο από την Ε.Α.Π. πρόσφυγα. Για όλες τις αστικές εκτάσεις θα παραδίδονταν στην ελληνική κυβέρνηση αντίτυπα των χαρτών.
- Θα θεωρούνταν διά νόμου οριστικό το κτηματολόγιο που καταρτίστηκε όσον αφορούσε στις εκτάσεις που είχαν παραχωρηθεί στην Επιτροπή. Οι διανομές προς ιδιώτες πρόσφυγες βάσει του κτηματολογίου, θα θεωρούνταν έγκυρες και δεσμευτικές.

Όσον αφορούσε στους αστούς πρόσφυγες, το ποσό της οφειλής προς την Ε.Α.Π. προβλέφθηκε να διακανονισθεί με τον εξής τρόπο:

- Θα καταχωρούνταν σε χρεωστικό ατομικό λογαριασμό το ποσό κάθε προκαταβολής, είτε σε χρήμα είτε σε είδος, την οποία είχε λάβει από την Επιτροπή, όπως και της οικίας (εάν έλαβε), μετά την αφαίρεση κάθε τυχόν έκπτωσης που του είχε γίνει από την Ε.Α.Π. στο παρελθόν και

συμπεριλαμβανομένων των ποσών που καθόρισε για την κάλυψη των εξόδων γενικής διαχείρισης, μεταφορών και άλλων δαπανών. Επίσης θα καταχωρούνταν η αξία του οικοπέδου που του είχε παραχωρηθεί και το ποσό που αντιστοιχούσε στους τόκους του χρέους.

- Στο λογαριασμό κάθε πρόσφυγα θα πιστώνονταν όλα όσα έχει καταβάλει έναντι του χρέους του προς την Ε.Α.Π., όπως και το ποσό που αντιστοιχούσε στην ονομαστική αξία των ομολογιών που είχε καταθέσει ως εγγύηση για την εξόφληση του χρέους του. Οι ομολογίες αυτές ήταν των εξής κατηγοριών: α) Ομολογίες ανταλλάξιμων Α' 8% 1926-1928, β) ομολογίες ανταλλάξιμων Β' 6% 1928, γ) ομολογίες βουλγαρικής μετανάστευσης 6% 1923 και δ) ομολογίες Ελλήνων υπηκόων 8% 1927.
- Κάθε χρέωση ή πίστωση των λογαριασμών των προσφύγων θα γινόταν σε λίρες στερλίνες.
- Η Ε.Α.Π. μαζί με την ελληνική κυβέρνηση μελλοντικά θα καθόριζαν το επιτόκιο του τόκου¹⁶⁹ που θα αντιστοιχούσε στα χρέη προς την Επιτροπή.
- Από τις εισπράξεις των προσφυγικών χρεών προς την Ε.Α.Π. θα εξυπηρετούνταν το δάνειο του 1924. Σε περίπτωση ελλείμματος, το υπόλοιπο ποσό θα κάλυπτε το ελληνικό κράτος και εάν αδυνατούσε, τα ποσά θα παρέχονταν στα ταμεία της Δ.Ο.Ε. από τις υπέγγυες προσόδους (Μονοπώλια Νέων Χωρών, τελωνειακές εισπράξεις, κ.λπ.).¹⁷⁰

¹⁶⁹ Με την Ειδική Σύμβαση που υπέγραψαν ελληνική κυβέρνηση και Ε.Α.Π. την 28^η Νοεμβρίου 1930, ο τόκος για τα χρέη των αγροτών και αστών προσφύγων προς την Ε.Α.Π. ορίστηκε στο 3%, με ισχύ από 1.1.1931, ενώ ο τόκος υπερημερίας στο 8%. Οι καταβολές τόκων που έγιναν πριν την ημερομηνία αυτή, προβλέφθηκε να πιστωθούν στους λογαριασμούς των προσφύγων ως καταβολές έναντι του κεφαλαίου. Βλ. Ν. 4857, «Περί μεταβιβάσεως εις το Ελληνικόν Δημόσιον της κινητής και ακινήτου περιουσίας της Ε.Α. Προσφύγων και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής», ΦΕΚ, 18 Δεκεμβρίου 1930, τ. Α, αρ. 396.

¹⁷⁰ Η σύμβαση κυρώθηκε από την ελληνική Βουλή την 20^η Ιουνίου 1930 με το Διάταγμα «Περί κυρώσεως της συμβάσεως "περί εκκαθαρίσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων"», ΦΕΚ, 27 Ιουνίου 1930, τ. Α, αρ. 220. Για το αυθεντικό κείμενο βλ. ΦΕΚ, 2 Μαΐου 1930, τ. Α, αρ. 137, Ν. 4592 «Περί κυρώσεως της συμβάσεως περί εκκαθαρίσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και ρυθμίσεως των εκ ταύτης απορρεόντων ζητημάτων».

2. Η Ελλάδα κυρώνει τη μεταβίβαση της περιουσίας της Ε.Α.Π. προς το Δημόσιο και ορίζει το πλαίσιο για τη συνέχιση της στεγαστικής αποκατάστασης

Στις 18 Δεκεμβρίου 1930 το ελληνικό κράτος με την ψήφιση του Ν. 4857 κύρωσε τις πράξεις μεταβίβασης της περιουσίας της Ε.Α.Π. προς το ελληνικό Δημόσιο και αποδέχτηκε τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη σύμβαση εκκαθάρισης. Για την ακίνητη περιουσία εγγράφηκε πρώτη υποθήκη υπέρ της Δ.Ο.Ε. σε σχέση με όλα τα κτήματα στα οποία η Ε.Α.Π. είχε εγκαταστήσει πρόσφυγες ή για εκείνα που άνηκαν στο Δημόσιο κατά κυριότητα και στα οποία είχε ανοικοδομήσει οικίες για την εγκατάσταση προσφύγων ή γηγενών. Προβλέφθηκε δε η υποθήκη να παραμείνει σε ισχύ μέχρι την αποπληρωμή του δανείου του '24, μιας και συνάφθηκε με εγγύηση αυτά τα ακίνητα. Στο εξής, μόνο για τα κτήματα των οποίων η αξία θα αποπληρωνόταν από τους πρόσφυγες η υποθήκη θα διαγραφόταν και θα τους αποδιδόταν τίτλος κυριότητας, άμεσα με την εξόφληση. Επίσης οριζόταν πως όλα τα κτήματα που είχαν επιταχθεί ή καταληφθεί από το Δημόσιο και κατόπιν παραδόθηκαν στην Ε.Α.Π. για την εγκατάσταση προσφύγων ή γηγενών κηρύσσονταν απαλλοτριωμένα αναγκαστικώς λόγω δημόσιας ωφέλειας, ακόμη και για τις περιπτώσεις που δεν υπήρξε πρότερη δημοσιευμένη απόφαση απαλλοτρίωσης ή εκείνες που η απόφαση ακυρώθηκε. Η εγγραφή αυτών στο κτηματολόγιο αφαιρούσε κάθε δικαίωμα αμφισβήτησης. Τέλος, κηρυσσόταν οριστικό το κτηματολόγιο που καταρτίστηκε από την Ε.Α.Π. και η συμπλήρωσή του προβλέφθηκε να συνεχιστεί από το ελληνικό κράτος.¹⁷¹

3. Η Αγροτική Τράπεζα αποκτά πρωταγωνιστικό ρόλο στο ζήτημα της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων.

Με σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ ελληνικού Δημοσίου, Ε.Α.Π. και Α.Τ.Ε. στις 4.12.1930 η Αγροτική ανέλαβε την είσπραξη των οφειλόμενων προσφυγικών χρεών προς την Ε.Α.Π..¹⁷² Στις 3 Απριλίου 1931 νέα Ειδική Σύμβαση μεταξύ ελληνικού Δημοσίου, Ε.Τ.Ε. και Α.Τ.Ε. ήρθε να καθορίσει το πλαίσιο λειτουργίας της τελευταίας:

¹⁷¹ ΦΕΚ, 18 Δεκεμβρίου 1930, τ. Α, αρ. 396, Ν. 4857 «Περί μεταβιβάσεως εις το Ελληνικόν Δημόσιον της κινητής και ακινήτου περιουσίας της Ε.Α. Προσφύγων και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής».

¹⁷² Η «Σύμβασις μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και της Αγροτικής Τραπεζής διά την ανάθεσιν εις αυτήν της υπηρεσίας εισπράξεως των προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων οφειλομένων χρεών» κυρώθηκε με τον Ν. 4857 «Περί μεταβιβάσεως... κ.λπ.», ΦΕΚ, 18 Δεκεμβρίου 1930, τ. Α, αρ. 396.

- Η Α.Τ.Ε. αναλάμβανε την είσπραξη των παρακάτω οφειλόμενων χρεών προς την Ε.Α.Π.:
 - α) Χρέη αγροτών προσφύγων, β) χρέη αστών προσφύγων, γ) χρέη τρίτων προς την Ε.Α.Π., προσφύγων ή μη, τα οποία προέρχονταν από χορηγημένα δάνεια, πωλήσεις ακινήτων, κ.ά..
- Αναλάμβανε επίσης τον συμψηφισμό των προσφυγικών χρεών, την είσπραξη των χρεών προς το Δημόσιο λόγω της προσφυγικής αποκατάστασης, τη μέριμνα για άρση της υποθήκης και κάθε βάρους για τα ακίνητα όσων προσφύγων αποπλήρωναν το χρέος τους, ενώ δεσμευόταν να εκδίδει για εκείνους τίτλους κυριότητας.
- Για τους αστούς πρόσφυγες, τα χρέη προβλέφθηκε να εισπραχθούν από την Αγροτική εντός 15ετίας, από την 1^η Ιανουαρίου 1931, μέσω της σύνθετης χρεολυσίας προς 3% ετησίως. Για τα οικήματα αστικών συνοικισμών τα οποία δεν είχαν πουληθεί, οι κάτοικοι αυτών υποχρεούνταν να καταβάλλουν ετήσιο μίσθωμα που δε θα ξεπερνούσε τον ετήσιο τόκο της αξίας του ακινήτου προς 8%. Όσον αφορούσε στους πρόσφυγες που καθυστέρουσαν να εξοφλήσουν τις δόσεις, προβλέφθηκε επιβάρυνση με τόκους υπερημερίας 8%. Οι τόκοι υπερημερίας ίσχυαν και για τα χρέη όσων προσφύγων εγκατέλειπαν αυθαίρετα τον κλήρο τους χωρίς να πληρώσουν όσα χρωστούσαν. Τέλος, η τράπεζα δικαιούνταν να παρέχει εκπτώσεις σε όσους προκατέβαλλαν τα χρέη.
- Για την εξόφληση των χρεών προσφύγων οφειλετών, η τράπεζα υποχρεούνταν να δέχεται ομολογίες των παρακάτω δανείων στην ονομαστική τους αξία:
 - α) Δάνειο αποζημιώσεως ανταλλάξιμων 8% 1926 και 1928
 - β) Δάνειο αποζημιώσεως ανταλλάξιμων 6% 1928
 - γ) Δάνειο αποζημιώσεως Ελλήνων υπηκόων 8% 1927
 - δ) Δάνειο προς αποζημίωση Ελλήνων μεταναστών από Βουλγαρία 6% 1923
- Όσον αφορούσε στα οικήματα και οικοπέδα που παρέμεναν απύλητα, η αρμόδια κρατική υπηρεσία υποχρεούνταν πριν την πώληση αυτών να ζητά από τους αγοραστές απόδειξη της τράπεζας στην οποία να φαίνεται ότι είχαν καταβάλει την κανονισμένη προκαταβολή και να αποστέλλει προς την Αγροτική, μετά την πώληση, αντίγραφο του παραχωρητηρίου.¹⁷³

¹⁷³ Η «Σύμβασις μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος διά την είσπραξιν των προς την Επιτροπήν Αποκαταστάσεως Προσφύγων οφειλομένων χρεών κλπ.» κυρώθηκε από την ελληνική Βουλή με τον Νόμο 5151 «Περί κυρώσεως της από 3 Απριλίου

4. Αναδιοργάνωση των κρατικών υπηρεσιών με σκοπό την αναπλήρωση του διοικητικού κενού της τέως Ε.Α.Π.

Τον Νοέμβριο του 1931 δημοσιεύτηκε το Ν.Δ. «Περί διοικήσεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών». Στο κομμάτι των υπηρεσιών οι σημαντικές αλλαγές ήταν: α) Η διάθεση των οικημάτων και οικοπέδων που στο παρελθόν άνηκαν στην Επιτροπή και ήταν απούλητα ή εγκαταλείφθηκαν, ανατίθονταν στο υπουργείο Πρόνοιας. β) Το ίδιο υπουργείο αναλάμβανε την εποπτεία και συντήρηση των αστικών συνοικισμών. γ) Συστάθηκε *Τμήμα Διοικήσεως Αστικών Συνοικισμών* υπαγόμενο στη διεύθυνση Πρόνοιας. Στην αρμοδιότητα του τμήματος περνούσαν όλα τα ζητήματα που αφορούσαν στους συνοικισμούς της τέως Ε.Α.Π..

Όσο για τον μελλοντικό τρόπο διάθεσης των ακινήτων, για την πρόβλεψη ως προς τα ήδη παραχωρημένα από την Ε.Α.Π. που δεν είχαν αποπληρωθεί, για τις περιπτώσεις μη καταβολής των προσφυγικών χρεών και για τους λόγους επιβολής του μέτρου της έξωσης, σε γενικές γραμμές διατηρήθηκε το υφιστάμενο πλαίσιο. Συμπερασματικά, το ελληνικό κράτος δεν έδειξε διάθεση να αναδιοργανώσει νομοθετικά το πλαίσιο της προσφυγικής εγκατάστασης. Επίδικο για το μέλλον καθίστατο ο βαθμός στον οποίο θα εφαρμοζόντουσαν έκτοτε οι υπάρχουσες διατάξεις και η πολιτική βούληση που θα επιδεικνυόταν.¹⁷⁴

5. Νομική ρύθμιση προς επίσπευση της αποπληρωμής των χρεών όσων είχαν τύχει στεγαστικής αποκατάστασης

Το ελληνικό κράτος έπρεπε να σταθμίσει τα οφέλη μιας σκληρής γραμμής έναντι των οφειλετών προσφύγων ή εναλλακτικά μιας στάσης περισσότερο ευέλικτης, η οποία θα χρησιμοποιούσε πολιτικές ελαφρύνσεων με απώτερο στόχο την επίσπευση της επίλυσης του ζητήματος της προσφυγικής στέγασης και την υποβάθμισή του, μετά από παρέλευση σχεδόν μίας δεκαετίας, στην πολιτική ατζέντα του τόπου. Οι φωνές που συμφωνούσαν με τη δεύτερη άποψη πλήθαιναν με την πάροδο του χρόνου και προέρχονταν από όλο το φάσμα του πολιτικού κόσμου.

1931 συμβάσεως μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, περί αναθέσεως εις την τελευταίαν της εισπράξεως των προς την Ε.Α.Π. οφειλομένων χρεών», ΦΕΚ, 16 Ιουλίου 1931, τ. Α, αρ. 207.

¹⁷⁴ ΦΕΚ, 14 Νοεμβρίου 1931, τ. Α, αρ. 386.

Στα 1933 ψηφίστηκε στην ελληνική Βουλή ο Ν.5952 «Περί μείωσης των προσφυγικών χρεών», ένα νομοθέτημα που επίσπευσε τις διαδικασίες αποκατάστασης για σημαντικό αριθμό του προσφυγικού κόσμου. Προέβλεπε ότι οι οφειλές των αστών και αγροτών προσφύγων προς την Αγροτική Τράπεζα, οι οποίες μεταβιβάσθηκαν σε αυτήν από την Ε.Α.Π. και προέρχονταν από την αστική και αγροτική αποκατάσταση, μειώνονταν κατά 40% για το χρέος που καταγραφόταν την 1^η Σεπτεμβρίου 1933. Η μείωση αφορούσε και σε όσους πρόσφυγες δεσμεύονταν από ειδικά συμβόλαια, εφόσον αυτά σχετίζονταν την προσφυγική αποκατάσταση, όπως και στα μέλη των οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων. Για όσους δε, επρόκειτο να εξοφλήσουν το χρέος τους εντός εξαμήνου από τη δημοσίευση του νόμου, η μείωση άγγιζε το 50%. Η αξία των υπολειπόμενων χρεών από 1^{ης} Αυγούστου μετατρέποταν σε δραχμές, με την ισοτιμία αγγλικής λίρας προς δραχμή να είναι 1 προς 350. Η μείωση των χρεών απευθυνόταν σε οφειλότες συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, με την καθυστέρηση τριών συνεχόμενων δόσεων, υπήρχε πρόβλεψη επιστροφής του χρέους στο αρχικό του ύψος. Κάθε καταβολή υπολοίπου μπορούσε να γίνει σε ομολογίες ανταλλάξιμων ή ομολογίες του δανείου των Ελλήνων υπηκόων 1^{ης} Απριλίου 1927 ή του δανείου για τους μετανάστες από Βουλγαρία ή εκείνου της Αγροτικής 6%.¹⁷⁵

8. Ο συνοικισμός Βύρωνος

Ι. Ίδρυση και ανέγερση του συνοικισμού

Ο συνοικισμός Βύρωνος υπήρξε ο πρώτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός της χώρας. Αρχικά ονομάστηκε συνοικισμός Παγκρατίου επειδή αποτελούσε μια φυσική συνέχειά του. Η περιοχή του δήμου Βύρωνα σήμερα εκτείνεται στους πρόποδες του βουνού του Υμηττού, το οποίο ορθώνεται στα ανατολικά του, δυτικά βρίσκεται το Παγκράτι, βόρεια συνορεύει με την Καισαριανή και νότια με τον δήμο Υμηττού. Όμως η αρχική περιοχή στην οποία το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων επέλεξε να

¹⁷⁵ ΦΕΚ, 20 Δεκεμβρίου 1933, τ. Α, αρ. 393.

προχωρήσει στην ανέγερσή του ήταν πολύ μικρότερης έκτασης. Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Δεκέμβρη του 1922. Σύμφωνα με τον πρόεδρο του Ταμείου Επαμεινώνδα Χαρίλαο «ο λόγος για την άμεση ανέγερση αυτού του οικισμού ήταν η επιθυμία του υπουργείου Παιδείας να εκκενώσουν οι πρόσφυγες τουλάχιστον μερικά από τα σχολεία στα οποία διέμεναν». ¹⁷⁶ Τα σχολεία του Παγκρατίου ήταν γεμάτα από πρόσφυγες εκείνη την περίοδο. Από το κράτος παραχωρήθηκε στο Τ.Π.Π. μία έκταση δίπλα στο Παγκράτι και κλήθηκε ο πολιτικός μηχανικός Γεώργιος Σούλης ¹⁷⁷ να καταστρώσει το πρώτο σχέδιο, το οποίο εγκρίθηκε από τον τότε υπουργό Περιθάλψεως Απόστολο Δοξιάδη και σε συνεργασία με τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο που επρόκειτο ν' αναλάβει την προεδρία του υπό σύσταση Ταμείου ξεκίνησε το έργο. ¹⁷⁸ «Ανευρέθη τότε το παρά την Ανάληψιν (Παγκρατίου) γήπεδον του Δημοσίου, εκτάσεως περίπου 116 στρεμμάτων και ήρχισεν η σύνταξις των σχετικών μελετών και διαγραμμάτων. Την 3^η Δεκεμβρίου 1922 υπεγράφησαν τα συμφωνητικά μετά των διαφόρων εργολάβων, μέχρι της 15^{ης} Δεκεμβρίου εγένετο η χάραξις του σχεδίου ρυμοτομίας του Συνοικισμού και αι εγκαταστάσεις των εργολάβων και ήρχισεν η εντατική εργασία ανοικοδομήσεως». ¹⁷⁹ Με σκοπό να επισπευθούν οι οικοδομικές εργασίες το έργο ανατέθηκε σε τέσσερις εργολάβους, η επιλογή των οποίων προέκυψε μέσω μειοδοτικού διαγωνισμού με τη συμμετοχή άνω των διακοσίων υποψηφίων, υποβάλλοντας ενσφράγιστες προσφορές. ¹⁸⁰

Ο πυρήνας του συνοικισμού ως ημερομηνία ίδρυσης έχει την 29^η Απριλίου 1923. Τότε παραδόθηκαν από το Ταμείο τα πρώτα οικήματά του. Οι αναφορές για τον αριθμό τους δίστανται: Τα ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής κάνουν λόγο για 500 δωμάτια τα οποία χτίστηκαν σε έκταση 98 στρεμμάτων και αριθμούσαν 6 οικοδομικά τετράγωνα. «Περί την 11 π. μ. της χθες εγένοντο τα εγκαίνια του νέου προσφυγικού

¹⁷⁶ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, ό.π., σ. 127.

¹⁷⁷ Ο Γ. Σούλης εκτός της συνεργασίας του με το Ταμείο για την αρχική ανέγερση του συνοικισμού Βύρωνος, εν συνεχεία υπήρξε αρχιμηχανικός της Ε.Α.Π. για όλη την περίοδο έως την αποχώρησή της και δραστηριοποιήθηκε όχι μόνο στα επόμενα στάδια της ανέγερσης του Βύρωνα αλλά και στην ανέγερση της Καισαριανής και του Υμηττού. Βλ. Κακαβούλη Έλλη Ιωάννα, *Η εξέλιξη ως μετασχηματισμός, ως αλλοίωση και ως διατήρηση ενός παλαιού προσφυγικού οικισμού της Αθήνας: Το παράδειγμα της συνοικίας του Υμηττού* (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο/ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2018, σ. 31.

¹⁷⁸ Χρυσός Στέλιος – Κολοτούρος Δημήτρης, *Στοιχεία από την Ιστορία του Βύρωνα*, Δήμος Βύρωνα, Αθήνα 1998, σ. 3.

¹⁷⁹ Άρθρο του Γεωργίου Σούλη στο περιοδικό «Έργα» με θέμα τον συνοικισμό την 30^η Οκτωβρίου 1926. Βλ. Σούλης Γεώργιος, «Ο προσφυγικός συνοικισμός Βύρωνος», *Έργα* 34 (1926), σ. 217-218.

¹⁸⁰ Morgenthau Henry, ό.π., σ. 129.

συνοικισμού Παγκρατίου. Ο συνοικισμός αποτελείται από 500 οικίας κατά το πλείστον διωρόφους, αρτιωτάτας και με πολλήν επιμέλειαν εκτισμένας. Εις την τελετήν παρέστησαν η Α.Μ. ο Βασιλεύς, ο αρχηγός της Επαναστάσεως κ. Πλαστήρας, ο πρωθυπουργός κ. Γονατάς, οι υπουργοί κ. κ. Παπανδρέου, Δοξιάδης και άλλοι και αι αρχαί της πόλεως. Κατά τα εγκαίνια εχοροστάτησεν ο Σ. Μητροπολίτης.»¹⁸¹ Ο Γ. Σούλης αναφέρει για την ίδια περίοδο την παράδοση 305 δωματίων σε έκταση τεσσάρων οικοδομικών τετραγώνων. Τα δωμάτια αυτά, εκ των οποίων αντιστοιχούσε ένα ανά οικογένεια, συνοδεύονταν από αποχωρητήρια και πλυντήρια. Πολύ γρήγορα όμως, λόγω των μεγάλων αναγκών των προσφύγων για στέγαση αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση ακόμη 111 στρεμμάτων από παρακείμενες ιδιωτικές εκτάσεις, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1923.¹⁸²

Γύρω από τους κρατικούς συνοικισμούς σε κάθε περιοχή στήθηκαν από την πρώτη στιγμή πρόχειρες κατασκευές, παράγκες και παραπήγματα από σανίδες καφασιών ή τενεκέδες, από πρόσφυγες που περίμεναν τη δική τους σειρά να τύχουν στέγασης σε ένα εκ των ανεγειρόμενων σπιτιών. Έτσι και στον συνοικισμό Παγκρατίου η περιοχή πέριξ των πρώτων οικημάτων και κυρίως ο περίβολος του Αγίου Λαζάρου γέμισε από σκηνές και πρόχειρες παράγκες.¹⁸³ Μάλιστα σε κάποιες περιοχές οι πρόχειρα στεγασμένοι πρόσφυγες επεδίωξαν να ανατρέψουν τον σχεδιασμό του κράτους, ο οποίος προέβλεπε την εγκατάσταση στα νέα οικήματα όσων ως τότε διέμεναν σε επιταγμένα κτήρια. Προσπάθησαν να διεκδικήσουν την απόδοση αυτών στους ίδιους, δημιουργώντας μια ενδοπροσφυγική σύγκρουση συμφερόντων όσο και σύγκρουση μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Τέτοιες ενέργειες έλαβαν χώρα τον Μάιο του 1923, στη γειτονική Καισαριανή.¹⁸⁴ Αντίστοιχα φαινόμενα σημειώθηκαν και αλλού:

«Ήμαστε στα 1924 κι ακούσαμε πως γίνονται πως γίνονται συνοικισμοί, για να κάτσουμε εμείς οι πρόσφυγες στον Ποδονίφτη, τους Ποδαράδες, στην Κοκκινιά. Τότε ξέρεις πώς πιάνανε τα σπίτια στους συνοικισμούς; Πήγαινες εκεί και κρεμούσες ένα τσουβαλάκι ή ό,τι είχες σ' ένα δωμάτιο και το σπίτι ήτανε δικό σου. Ατέλειωτα ήταν ακόμη κερραμίδια

¹⁸¹ «Τα εγκαίνια του συνοικισμού Παγκρατίου», Εφ. Εμπρός, 30.4.1923. Ίδιο αριθμό οικιών αναφέρει και το ρεπορτάζ του Έθνους: «Τα εγκαίνια του προσφυγικού συνοικισμού Παγκρατίου», Εφ. Έθνος, 29.4.1923.

¹⁸² Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 218.

¹⁸³ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 154 και Κοκόλιας Απόστολος, *90 χρόνια Βύρωνα. Στους πρόποδες του Γμηττού*, Δήμος Βύρωνα, Βύρωνα 2012, σ. 70.

¹⁸⁴ Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», *ό.π.*, σ. 12.

δεν είχανε, πόρτες δεν είχανε, παράθυρα δεν είχανε. Και μερικά που είχανε πόρτες και παράθυρα πηγαίνανε άλλοι τη νύχτα και τις βγάζανε κι ανάβανε φωτιές να ζεσταθούνε, να μαγειρέψουνε.»¹⁸⁵

Τον Ιανουάριο του 1924 η κυριότητα του συνοικισμού μεταβιβάστηκε από το Τ.Π.Π. στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Η Επιτροπή θα συνέχιζε τις εργασίες για τα ήδη ανεγειρόμενα σπίτια του Ταμείου και κατόπιν θα προχωρούσε στην ανοικοδόμηση νέων. Λίγους μήνες αργότερα αποφασίστηκε ο συνοικισμός Παγκρατίου να μετονομαστεί. Η επίσημη τελετή έλαβε χώρα την 16^η Απριλίου 1924. Συνέπιπτε με την επέτειο εκατό χρόνων από τον θάνατο του λόρδου Μπάιρον και στη χώρα γενικότερα υπήρχε κλίμα εορτασμού προς τιμήν του με εκδηλώσεις σε διάφορα μέρη. Η Ε.Α.Π. μέσα σε αυτό το κλίμα αποφάσισε να δώσει το όνομα του Άγγλου λόρδου στον συνοικισμό, ένα όνομα παντελώς άσχετο με την ιστορία και τις ρίζες των κατοίκων του. Η τελετή ονοματοδοσίας έγινε μπροστά από το Διοικητήριο, επί της οδού Ευαγγελικής Σχολής:

«Ακολούθως οι επίσημοι κατηύθύνθησαν εις τον συνοικισμόν προσφύγων Παγκρατίου μετονομαζόμενον από σήμερον εις "Συνοικισμόν Βύρωνος". Εις την είσοδον του μεγάλου συνοικισμού είχαν επιχωματωθή μικρόν γήπεδον, επί του οποίου είχε στρωθή ωραίος τάπης διά τους επισήμους και στηθή πρόχειρον βήμα. Όλοι οι κάτοικοι του συνοικισμού ευρίσκοντο επί ποδός, πανηγυρίζοντες, εφ' όλων δε των οικιών εκυμάτιζον αγγλικά και ελληνικά σημαία. Τους επισήμους και τους απεσταλμένους της Αγγλικής Κυβερνήσεως, καταφθάνοντας εις τον συνοικισμόν, υποδέχοντο τα μέλη της Ελληνικής Επιτροπής αποκαταστάσεως προσφύγων και ο Μακαριώτατος Μητροπολίτης μετά των μελών της Ιεράς Συνόδου και των Μητροπολιτών Μικράς Ασίας. Επίσης, ευρίσκοντο εκεί ο Ναύαρχος Κουντουριώτης, ο Διοικητής της Εθνικής Τραπέζης κ. Διομήδης, ο κ. Χαρίλαος, ο κ. Νεγροπόντης, οι πλείστοι των κ. κ. υπουργών και άλλοι επίσημοι».

Ο υπουργός της Γεωργίας κ. Μπακαλμπάσης, στον λόγο που εκφώνησε δήλωσε ότι: *«Εξ ονόματος της Κυβερνήσεως ονομάζω τον συνοικισμόν τούτον "Συνοικισμός Βύρωνος" και αποφασίζω όπως δοθούν εις τους δρόμους αυτού τα ονόματα των κυριωτέρων φίλων και συνεργατών του Βύρωνος.»* Οι πρόσφυγες βέβαια φρόντισαν από την επόμενη ημέρα να δώσουν στους δρόμους που ζούσαν ονόματα που να θυμίζουν την πατρίδα τους και όχι ονόματα σχετικά με το περιβάλλον του Μπάιρον.

¹⁸⁵ Μαρτυρία Μαριάνθης Καραμουσά από το Μπαγάρασι των Σωκίων στο Αποστολόπουλος Φ. (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τ.1, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980, όπως παρατίθεται στο Ανδριώτης Νίκος, , *ό.π.*, σ. 231.

Την ίδια μέρα εγκαινιάστηκε το «Βυρώνειον Νηπιοτροφείον» από τον πρόεδρο της Ε.Α.Π. Henry Morgenthau και τη γυναίκα του. Επρόκειτο να στεγάσει τα ορφανά προσφυγόπουλα. Τέλος, μετά τα εγκαίνια οι επίσημοι κατευθύνθηκαν προς την κεντρική πλατεία του συνοικισμού (σημερ. πλατεία Αγίου Λαζάρου), η οποία ήταν στολισμένη με ελληνικές, αγγλικές και αμερικάνικες σημαίες ώστε να γίνει η αποκάλυψη της αναμνηστικής πλάκας.¹⁸⁶

«Συνοικία Βύρωνος. Εις ευγνώμονα ανάμνησιν της φιλοπροσφυγικής δράσεως και επί τη εκατονταετηρίδι του θανάτου του ποιητού».

Η επιγραφή ήταν γραμμένη στα ελληνικά και τα αγγλικά. Η πλάκα εντοιχίστηκε στην πρόσοψη του Διοικητηρίου του συνοικισμού. Σήμερα κοσμεί την πλατεία Αγίου Λαζάρου, δίπλα στην προτομή του λόρδου Βύρωνα.

Ανοικοδόμηση

Για την επιλογή του κατάλληλου τύπου οικημάτων, σύμφωνα με τον μηχανικό του συνοικισμού Γ. Σούλη, τα κριτήρια που όρισε το Τ.Π.Π. ήταν η απλότητα της κατασκευής, η όσο δυνατόν μεγαλύτερη ανεξαρτησία των κατοικιών και η δυνατότητα μελλοντικών οικοδομικών προσθηκών. Το σχέδιο που προωθήθηκε για τις κοινού τύπου κατοικίες (δηλαδή τον τύπο που ανεγέρθηκε στη συντριπτική πλειοψηφία των οικοδομικών τετραγώνων) περιλάμβανε διαμερίσματα δύο δωματίων, ένα κύριο κι ένα βοηθητικό, με αποχωρητήριο, μικρό κήπο προς τη μεριά του δρόμου και αυλή προς το εσωτερικό του τετραγώνου. Για κάθε τετράγωνο προβλεπόταν η ύπαρξη ενός κεντρικού πλυντηρίου (πλυσταριό), βόθρου και αποχετευτικού δικτύου.¹⁸⁷ Κατά κανόνα τα αποχωρητήρια των σπιτιών αποτέλεσαν εξωτερική προσθήκη για την οποία χρησιμοποιήθηκε συχνά ο ελεύθερος χώρος των αυλών, ενώ στα πρώτα χρόνια ζωής του συνοικισμού ήταν κοινά για τις οικογένειες αφού οι παραχωρήσεις αφορούσαν σε δωμάτια κι όχι οικίες.

Σε γενικές γραμμές όλα τα οικήματα των οικοδομικών τετραγώνων ήταν ισόγεια, εκτός από τις γωνιακές κατοικίες που σχεδιάστηκαν διώροφες για αισθητικούς λόγους. Λόγω της μεγαλύτερης επιφάνειάς τους, κάποιες εξ αυτών αποτελούνταν από τρία δωμάτια επιτρέποντας τη δυνατότητα μελλοντικής διαμονής πολυπληθέστερων οικογενειών.¹⁸⁸ Η γενική εικόνα για τη στέγαση κατά το πρώτο διάστημα ήταν πως

¹⁸⁶ «Η τελετή της μετονομασίας του συνοικισμού Βύρωνος», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 17.4.1924.

¹⁸⁷ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 218-219.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 219.

διέμενε μία οικογένεια ανά δωμάτιο, τη στιγμή που το εμβαδόν τους κυμαινόταν από 16 έως 19 τ.μ.¹⁸⁹ Αυτή ήταν η λύση που προωθήθηκε από το Ταμείο ώστε να στεγάσει όσες περισσότερες άστεγες οικογένειες εντός των συνοικισμών του. Τα οικήματα δεν καταλάμβαναν ακριβώς ίσα τετραγωνικά μέτρα, ούτε και τα οικόπεδα μέσα στα οποία ανεγείρονταν είχαν όλα την ίδια έκταση. Έτσι ενώ ο μέσος όρος ήταν τα 35 τ.μ., μέσα στο ίδιο τετράγωνο άλλο οίκημα είχε οικοδομήσιμο εμβαδό 30 τ.μ., άλλο 36 τ.μ., άλλο 40 τ.μ. και κάποια έφταναν τα 45τ.μ.. Τα οικόπεδα επίσης μπορεί να ήταν μικρά, ίσα ίσα για να περιλαμβάνουν μια μικρή αυλή και κήπο, ενώ άλλα έφταναν και ξεπερνούσαν τα 100 τ.μ. (συμπεριλαμβανομένης της οικίας).

Βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο του συνοικισμού αποτέλεσαν τα μικρά δρομάκια πλάτους 1,5 τ.μ. τα οποία διέτρεχαν εσωτερικά τα τετράγωνα του και περνούσαν μπροστά από τις αυλές των σπιτιών. Είχαν είσοδο από δύο αντιδιαμετρικά σημεία και οδηγούσαν στο κοινό πλυντήριο. Υπήρξε τέτοια η σχολαστικότητα που επέδειξαν οι μηχανικοί σε σχέση με τις μικρές αυτές οδούς ώστε εάν ένα τετράγωνο ήταν πολύ μεγάλο σε έκταση, τότε αυτές σε κάποιο σημείο σχημάτιζαν διακλάδωση ώστε να περνούν από κάθε σπίτι.¹⁹⁰

Όσον αφορά στα οικοδομικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, η επιλογή τους προέκυψε με δεδομένη την επιτακτική ανάγκη άμεσης ανοικοδόμησης και παράλληλα την έλλειψη του απαιτούμενου όγκου πρώτης ύλης στην αγορά. Αποφασίστηκε λοιπόν η χρησιμοποίηση εκτός των πλίνθων που ήταν στο αρχικό πλάνο και εκείνη των τσιμεντόλιθων δοκιμαστικά. Οι τσιμεντόλιθοι διατίθονταν ευρέως και παρουσίαζαν στερεότητα. Μετά τις πρώτες δοκιμές εγκρίθηκε η περεταίρω χρήση τους. Παράλληλα, οι τεχνικές υπηρεσίες συνεργάστηκαν με τα λατομεία περίξ του Βύρωνα με στόχο την εγκατάσταση μηχανημάτων εξόρυξης και τη δημιουργία σιδηροδρομικών γραμμών για τη μεταφορά πέτρας εντός του και ακολούθως τη χρήση της στην ανοικοδόμηση.¹⁹¹ Επιπλέον, στη μία πλευρά της πλατείας του Αγίου Λαζάρου ανεγέρθηκε μεγάλο μηχανοκίνητο ξυλουργείο στο οποίο κατασκευάστηκαν σχεδόν όλα τα κουφώματα του Βύρωνα. Στο εργοστάσιο εργαζόντουσαν 30-40 πρόσφυγες τεχνίτες και εργάτες. Τα

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 224.

¹⁹⁰ Όλα τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη των ρυμοτομικών διαγραμμάτων των οικοδομικών τετραγώνων του συνοικισμού Βύρωνα, βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνα.

¹⁹¹ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 219-220.

μηχανήματα αποτέλεσαν δωρεά του συνδέσμου βιομηχάνων.¹⁹² Μια ακόμη αντίστοιχη επιχειρηματική δραστηριότητα εντοπίζεται να κάνει έναρξη εργασιών στην περιοχή εκείνη την εποχή. Φαίνεται πως σχετιζόταν με την ανοικοδόμηση του συνοικισμού αλλά και εκείνων πέριξ αυτού και μάλιστα οι ιδιοκτήτες ήταν προσφυγικής καταγωγής. Πρόκειται για ένα λατομείο της περιοχής Κοπανά και μία εταιρεία ασβεστοποιίας.¹⁹³ Για την εκτέλεση των έργων απασχολούνταν κατά βάση πρόσφυγες εργάτες. Την περίοδο 9/1923 έως 5/1924, όταν η ανέγερση βρισκόταν στους υψηλότερους ρυθμούς, δούλεψαν συνολικά 485 πρόσφυγες και 118 γηγενείς σε διάφορες ειδικότητες.¹⁹⁴

«Ο πατέρας μου το '22 που ήρθε στην Ελλάδα, πήγε εργάτης -οικοδόμος δηλαδή- στα γιαπιά του Βύρωνα. Εκεί, εκείνη την περίοδο χτιζόταν ο Βύρωνας. Ήτανε οικόπεδα τα οποία χτιζανε. Είχε πληροφορίες από την Καισάρεια ότι ένας απ' τους εργολάβους που είχε αναλάβει να χτίσει τον Βύρωνα ήτανε Ανατολίτης, ήξερε τούρκικα δηλαδή. Ο πατέρας μου ήξερε και τούρκικα, αφού βέβαια ζούσε εκεί και ήταν τουρκόφωνος αλλά είχε πάει και σχολαρχείο και ήξερε και ελληνικά.»¹⁹⁵

Το Ταμείο λειτούργησε μέσα σε συνθήκες πίεσης και με πρώτο μέλημα τη γρήγορη εγκατάσταση. Στα 1934, έντεκα χρόνια αργότερα από την ίδρυση του Βύρωνα, η περιγραφή της κατάστασης πολλών οικημάτων του είναι ενδεικτική της προχειρότητας κατασκευής, όπως και των φθηνών υλικών που χρησιμοποιήθηκαν κατά την πρώτη περίοδο ανοικοδόμησης. Παρουσιάστηκε «...η ανάγκη της επιδιορθώσεως, η μάλλον αντικαταστάσεως ενός μεγάλου μέρους των σπιτιών του συνοικισμού, εκείνων συγκεκριμένως που είχε χτίσει αρχικώς το κράτος. Τα σπίτια αυτά έγιναν βιαστικά και πρόχειρα, τα πρώτα χρόνια της μικρασιατικής καταστροφής. Και σήμερα, μετά δέκα μόλις χρόνια είναι ετοιμόρροπα. Οι κάτοικοί τους τα διορθώνουν απ' το ένα μέρος κι εκείνα καταρρέουν από τ' άλλο. "Ταχωμε πληρώσει χρυσά τα σπίτια μας", μου λέει ένας Βυρωνιώτης, ιδιοκτήτης κρατικού σπιτιού, "...και όμως σήμερα δεν έχομε σπίτια"». ¹⁹⁶

Η αλήθεια είναι πως δε θα συναντήσει κανείς πολλές αναφορές για τα οικήματα εκείνης της πρώτης περιόδου. Περισσότερο θα σταθεί σ' αυτά που άντεξαν στον χρόνο, τα

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 222-223. Για τη θέση και έκταση του ξυλουργείου βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 1802.

¹⁹³ Τον Μάρτιο του 1924 ιδρύεται ομόρρυθμη εμπορική εταιρεία μεταξύ των προσφύγων Παπάζογλου Παϊσίου και Συμεωνίδη Ιπποκράτη με έδρα την Αθήνα, η οποία έχει ως σκοπό την εκμετάλλευση καμίνου ασβεστοποιίας και την πώληση του παραγόμενου ασβέστη. Τον Ιανουάριο του 1925 ο Παπάζογλου ενοικιάζει στον Κυριάκο Φωτιάδη, έναντι 45.000 δραχμών και για διάστημα έξι μηνών, λατομείο και την ασβεστοκάμινο στη θέση Κοπανάς. Βλ. Α.Σ.Κ.Ι./ Αρχείο Αλ. Σβώλου/ κ. 16/ φ.6.

¹⁹⁴ Σούλης Γεώργιος, ό.π., σ. 224.

¹⁹⁵ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

¹⁹⁶ Έρευνα για τον συνοικισμό Βύρωνος, εφ. *Νέος Κόσμος*, 31.5.1934.

γνώρισαν οι επόμενες γενιές και έμειναν στη συλλογική μνήμη ως «προσφυγικά». Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί η Λίλα Λεοντίδου «Οι παράγκες και τα χαμόσπιτα δεν αφήνουν ίχνη. Στο χώρο της πόλης οι οικιστές τους μεταστεγάζονται, στην ιστοριογραφία αποσιωπούνται».¹⁹⁷

Ο αρχικός συνοικισμός περιλάμβανε και κάποιες λίγες εξαιρέσεις στην παραπάνω περιγραφή. Εντύπωση προκαλεί η ιδιαίτερη ευαισθησία που επέδειξε το Τ.Π.Π. κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσής του για ένα προσφυγικό κομμάτι ανώτερου οικονομικού επιπέδου. Σύμφωνα με τον Γ. Σούλη παρουσιάστηκε η ανάγκη να ληφθεί πρόνοια για την αποκατάσταση «μιας τάξεως εξ αυτών, η οποία, περισώσσα όπως δήποτε μικράν τινα περιουσίαν, έβλεπε ταύτην βαθμηδόν εξατμιζομένην χωρίς να δύναται να εξασφαλίση μίαν μόνιμον στέγη». Για αυτήν την τάξη «την αρκετά πολυάριθμον» αποφασίστηκε η ανοικοδόμηση μονοκατοικιών που θα παρείχαν κάποιες ανέσεις. Οι κατοικίες ήταν πέτρινες με κήπο και αυλή. Το ισόγειο αποτελούνταν από ένα μεγάλο δωμάτιο, μαγειρείο και αποχωρητήριο ενώ ο επάνω όροφος από δύο δωμάτια ύπνου, χολ και εξώστη.¹⁹⁸

Σε γενικές πάντως γραμμές, το Ταμείο είχε ως βασικό του μέλημα την κατασκευή οικιών, οι οποίες τον πρώτο καιρό θα ήταν λειτουργικά δυνατόν να διαχωριστούν ανά δωμάτιο και να στεγάσουν μία οικογένεια στο καθένα από αυτά. Έτσι τα στοιχεία που βρίσκουμε για τον συνοικισμό, κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του, συνήθως αφορούσαν στον αριθμό δωματίων κι όχι οικιών. Εξαίρεση αποτελούσε η περίπτωση των μονοκατοικιών, οι οποίες ανεγέρθηκαν με διαφορετικά κατασκευαστικά κριτήρια, παρείχαν αποκλειστικότητα στις διαμένουσες οικογένειες και απευθύνονταν είτε σε ανθρώπους που σχετίζονταν με το εγχείρημα της στεγαστικής αποκατάστασης είτε σε εύπορους πρόσφυγες. Από στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Σούλης στα 1926, όταν πια η ανοικοδόμηση του συνοικισμού είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, πληροφορούμαστε για τα αποτελέσματα της δράσης του Ταμείου και της Ε.Α.Π. τα εξής:

- Κατά την ιδρυτική τελετή, τα δωμάτια του πρώτου τμήματος που παραδόθηκαν ήταν 305.
- Μέχρι τις 10 Ιανουαρίου του 1924, όταν το Τ.Π.Π. παρέδωσε στην Ε.Α.Π. τη συνέχιση του έργου, το Ταμείο είχε ολοκληρώσει την κατασκευή 1.170

¹⁹⁷ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σελ. 7.

¹⁹⁸ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 221.

δωματίων πλινθόκτιστων ή από τσιμεντόλιθους ή από πέτρα με τα ανάλογα αποχωρητήρια και 15 πλυντήρια. Τα 1.154 ήταν ήδη κατοικημένα.

- Λίγο πριν την ολοκλήρωση βρίσκονταν 272 δωμάτια με τα ανάλογα αποχωρητήρια και 7 πλυντήρια, καθώς και «δύο μονοκατοικίαι των προσφύγων Μητροπολιτών Εφέσου και Αμασειάς».
- Ημιτελή παραδόθηκαν 941 δωμάτια με τα ανάλογα αποχωρητήρια και 13 πλυντήρια.
- Μετά τον Ιανουάριο το έργο της Επιτροπής επισφραγίστηκε από την κατασκευή 454 δωματίων με τα ανάλογα αποχωρητήρια και πλυντήρια, ενώ ολοκληρώθηκε και η ανέγερση 47 μονοκατοικιών οι οποίες περιλάμβαναν 144 δωμάτια, 47 μαγειρεία και αποχωρητήρια.
- Στα τέλη του 1926, βρίσκονταν πλέον σε διαδικασία ανέγερσης μόνο 11 μονοκατοικίες.

Ο παραπάνω τρόπος παράθεσης των στοιχείων, αν και κατατοπιστικός για την πορεία των έργων ανοικοδόμησης, δε δίνει μια αποκρυσταλλωμένη εικόνα για τον αριθμό των δωματίων, πόσω δε μάλλον των οικιών. Ο Σούλης γίνεται πιο συγκεκριμένος όμως όσον αφορά στα δωμάτια εκείνα τα οποία βρίσκονταν σε οικοδομικά τετράγωνα που ανεγέρθηκαν κοινού τύπου κατοικίες. Με κριτήριο το βασικό οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή τους, διαχωρίζονταν ως εξής: α) Με τσιμεντόλιθους 1.596, β) με πλίνθες 126 και γ) με την τεχνική της τοιχοποιίας 935. Υπήρξε και μια ξεχωριστή κατηγορία, τα εργατικά διαμερίσματα (δωμάτιο, μαγειρείο και αποχωρητήριο) τα οποία στον αριθμό ήταν 90, βρίσκονταν σε ξεχωριστά οικοδομικά τετράγωνα και κατοικήθηκαν από πρόσφυγες που δούλευαν στα έργα ανέγερσης του συνοικισμού.¹⁹⁹ Στοιχεία για τα δωμάτια του συνοικισμού, και μάλιστα ακριβή, δίνει και η Επιτροπή στις αρχές του 1925. Στο σύνολό τους υπολογίζονταν σε 3.114, εκ των οποίων τα 2.782 ολοκληρωμένα και τα 332 υπό κατασκευή.²⁰⁰

Λίγο καιρό αργότερα η Ε.Α.Π., μιας και η πολιτική που ακολούθησε διέφερε από αυτήν του Ταμείου, κινούμενη σε πλαίσια πώλησης αυτοτελών οικημάτων και όχι ενοικίασης μεμονωμένων δωματίων κατέγραψε και τον ακριβή αριθμό σπιτιών που ανεγέρθηκαν τόσο από τη δική της δραστηριότητα όσο και του Ταμείου. Σε διάφορους εκτιμητικούς πίνακες της λοιπόν, όσον αφορά στις οικίες που ανεγέρθηκαν έως τα

¹⁹⁹ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 223-224.

²⁰⁰ League of Nations, *Greece: 5th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 10.

1930, αριθμεί 1.414.²⁰¹ Σε αρκετές βιβλιογραφικές πηγές ο αριθμός αυτός ανέρχεται στις 1.764 αλλά από τα στοιχεία του κτηματολογίου του συνοικισμού ο αριθμός 1.414 που δίνει η Επιτροπή φαίνεται πιο κοντά στην πραγματικότητα.²⁰²

Η απόκλιση που εμφανίζεται παραπάνω μεταξύ των πηγών σχετικά με τους αριθμούς των οικιών, παρ' ότι υπαρκτή, δεν είναι σημαντική. Σε μια προσπάθεια να αναδειχτεί η δυσκολία της εύρεσης και ακριβούς αποτύπωσης της οικοδομικής παραγωγής εντός του συνοικισμού, θα αναφερθούν εδώ κάποιες αιτίες: α) Το Ταμείο και η Ε.Α.Π. έκαναν ξεχωριστές καταμετρήσεις, σε διαφορετικούς χρόνους. β) Η καταμέτρηση «δωματίων» ήταν διαφορετική από την καταμέτρηση «οικιών». Μία οικία αποτελούνταν συνήθως από δύο δωμάτια αλλά κάποιες φορές και παραπάνω. Έτσι για παράδειγμα, κάποια καταμέτρηση που ανέφερε την κατασκευή 10 οικιών ενδεχομένως να συμφωνούσε με μια άλλη που ανέφερε την κατασκευή 21 δωματίων. γ) Η Ε.Α.Π. κατασκεύαζε διάφορους τύπους οικιών. Ένας από αυτούς, οι πολυτελείς ανεξάρτητες μονοκατοικίες, δεν αποτέλεσαν ποτέ χώρο στέγασης άνω της μίας οικογένειας όπως γινόταν με τις κατοικίες κοινού τύπου. Στις καταμετρήσεις της περιόδου οι οποίες αναζητούσαν απόλυτα νούμερα δωματίων που κατασκευάστηκαν εντός συνοικισμού (χωρίς να τα αντιστοιχούν με τον αριθμό οικογενειών που θα μπορούσαν να στεγάσουν), στον συνολικό αριθμό προσμετρούσαν και εκείνα που βρίσκονταν εντός των μονοκατοικιών. Αντίθετα, σε καταμετρήσεις που επιδίωκαν την αποσαφήνιση του αριθμού των οικογενειών που ο συνοικισμός ήταν ικανός να φιλοξενήσει, τα δωμάτια των μονοκατοικιών όσα κι αν ήταν, επειδή αφορούσαν μόνο σε μία οικογένεια δε λαμβάνονταν υπόψιν. δ) Διαφορά παρουσίαζαν οι πίνακες που είχαν ως στόχο την αντιστοίχιση οικιών με τη συλλογή μισθωμάτων σε σχέση με εκείνους που κατέγραφαν απλώς τα σπίτια. Πρακτικά αυτό σήμαινε πως η Επιτροπή για να συλλέξει από ένα σπίτι που συγκατοικούσαν δύο οικογένειες το ενοίκιο, το υπολόγιζε ως δύο διαφορετικά. Μια σχετική παραδοχή έκανε η ίδια στην 19^η έκθεσή της προς το Συμβούλιο της Κ.τ.Ε., τον Αύγουστο του 1928: Διαπίστωνε πως υπήρχε

²⁰¹ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 213/ τ. 14. Στο ίδιο αρχείο, βλ. φ. 213/ τ. 4 και φ.213/ τ. 5. Και οι τρεις πίνακες συντάχθηκαν κατά την αποχώρηση της Επιτροπής, στα 1930.

²⁰² Βλ. Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα. Προσέγγιση στα πλαίσια των πολιτικών εξελίξεων και της παράλληλης κρατικής δραστηριότητας», *ό.π.*, σ. 38 (πίνακας) και Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ. 74 (πίνακας) και Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 211 (πίνακας). Τα στοιχεία του κτηματολογίου στο Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

διαφορά στον αριθμό των οικημάτων που παρατίθονταν στην προηγούμενη έκθεσή της για τις περιοχές Αθήνας, Πειραιά και Ελευσίνας σε σχέση με εκείνη, στην οποία εμφανίζονταν να είναι λιγότερα. Αιτιολογούσε αυτή τη διαφορά αναφέροντας ότι στην 19^η έκθεση τα νούμερα αντιστοιχούσαν στα οικήματα που κατασκευάστηκαν ως αυτόνομες κατοικίες με σκοπό τη διαμονή μίας μόνο οικογένειας. Όμως, λόγω της συνθήκης διαμονής δύο οικογενειών σε ένα σπίτι, στον πίνακα της 18^{ης} έκθεσής της ο οποίος αφορούσε σε οικονομικά μεγέθη έγινε προσπάθεια να καταμετρηθούν ως δύο κι όχι ως ένα εκείνα τα οικήματα που λειτουργούσαν ως δύο ξεχωριστά «σπίτια» και για τα οποία θα πλήρωναν μίσθωμα δύο οικογένειες, μιας και τότες διέμεναν.²⁰³ ε) Ένας ακόμη παράγοντας που θα μπορούσε να δημιουργεί σύγχυση στο αποτέλεσμα είναι πως το Ταμείο και η Επιτροπή προχωρούσαν στην καταγραφή των οικημάτων που προέκυψαν από τη δική τους δραστηριότητα. Όμως εντός συνοικισμού παραχωρήθηκαν και οικόπεδα προς αυτοστέγαση. Τα σπίτια λοιπόν που ανεγέρθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες δεν προσμετρήθηκαν σε αυτές τις καταγραφές.

Ρυμοτομία

Ο συνοικισμός χωρίστηκε σε 53 οικοδομικά τετράγωνα,²⁰⁴ τα οποία δεν είχαν όλα την ίδια ακριβώς έκταση ούτε περιλάμβαναν τον ίδιο αριθμό ακινήτων προς παραχώρηση. Σε κάποια εξ αυτών χρησιμοποιήθηκε μεγάλο μέρος της έκτασής τους για να φιλοξενηθούν υποδομές του συνοικισμού, όπως το Διοικητήριο ή το ιατρείο. Πλην των 53 αυτών τετραγώνων, υπήρξαν και εκτάσεις που εξ αρχής δεν συμπεριλήφθηκαν σ' εκείνες προς παραχώρηση όπως ο χώρος των δύο πρώτων δημοτικών σχολείων, η πλατεία του Αγίου Λαζάρου, τα λουτρά, το άλσος της Αγίας Τριάδας. Διακρίνονται δύο τμήματα στον αρχικό συνοικισμό, τα οποία ανοικοδομήθηκαν σε διαφορετικά διαστήματα αλλά με μικρή απόκλιση μεταξύ τους. Δεν παρουσιάζουν διαφορές στην

²⁰³ League of Nations, *Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 23-24.

²⁰⁴ Στο κτηματολόγιο του συνοικισμού εμφανίζονται να είναι 49, διότι υπάρχουν δύο περιπτώσεις όπου στη μεν μία (ο.τ. ΑΒ) για 3 συνεχόμενα οικοδομικά τετράγωνα τα οποία αποτελούνται αποκλειστικά από οικόπεδα, η αρίθμηση είναι ενιαία και στην άλλη (ο.τ. Ίκαρος) δύο οικοδομικά τετράγωνα, επίσης αποτελούμενα αποκλειστικά από οικόπεδα, εμφανίζουν κι εκείνα ενιαία αρίθμηση. Στην παρούσα καταμέτρηση προσμετρήθηκαν ως διακριτά. Τέλος, στην είσοδο του συνοικισμού υπάρχει ένα οικοδομικό τετράγωνο (ο.τ. 3 α) επί του οποίου παραχωρήθηκε ένα μόνο οικόπεδο. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος για τον οποίο στο κτηματολόγιο αντί να πάρει αρίθμηση ως ξεχωριστό, λογίστηκε ως συμπληρωματικό του γειτονικού ο.τ.3. Βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα συνοικισμού Βύρωνος (αρ. 1807).

αρχιτεκτονική αλλά έχουν διαφορετικό τρόπο αρίθμησης των τετραγώνων τους. Το δεύτερο εξ αυτών ταυτίζεται με το τμήμα εκείνο του συνοικισμού το οποίο απαλλοτριώθηκε μεταγενέστερα, τον Σεπτέμβρη του 1923, για την επέκταση του αρχικού τμήματος, η παράδοση των οικιών του οποίου είχε ξεκινήσει ήδη από τον Απρίλιο:

- Το πρώτο τμήμα αποτελούνταν από 31 οικοδομικά τετράγωνα, με αντίστοιχη αρίθμηση για το καθένα, π.χ. ο.τ. 1, ο.τ. 2, κ.λπ..²⁰⁵ Η έκταση αυτών των τετραγώνων οριζόταν από τους εξής σημερινούς δρόμους: Στα βόρεια το φυσικό σύνορο ήταν η οδός Μεσολογγίου (τότε Έρμου) από το ύψος της νοητής προέκτασης της οδού Βουτζά (σ' αυτό το ύψος η Μεσολογγίου μετονομάζεται σε Γ. Παπανδρέου) έως την πλατεία Μαρτάκη (Δεληολάνη), την τότε λεγόμενη «Γέφυρα», μιας και η πλατεία αποτελούσε κατάληξη των φυσικών ρεμάτων της περιοχής, ένα από τα οποία ήταν και η ίδια η οδός Μεσολογγίου. Αυτό το σημείο αποτελούσε το δυτικό σύνορο, όπου ο συνοικισμός σχημάτιζε μια «μύτη». Από εκεί ξεκινούσε το νότιο σύνορό του να ανεβαίνει προς τη μεριά του βουνού του Υμηττού, η σημερινή οδός Κύπρου (τότε Μαιάνδρου), έως την οδό Βουτζά. Ανατολικά το σύνορο ήταν η οδός Βουτζά, από την Κύπρου έως τη σημερινή Φλέμιγκ. Το πρώτο τμήμα του συνοικισμού λοιπόν αν θέλαμε να το αποτυπώσουμε ως σχήμα, θα λέγαμε πως σχημάτιζε ένα τρίγωνο. Η έκταση για την ανέγερσή του παραχωρήθηκε από το υπουργείο Γεωργίας με την υπ' αριθμόν 6301/ 21-1-24 (ΦΕΚ 5/ 22-1-24, τ. Β) απόφαση. Ο αριθμός των ακινήτων του ήταν 830, εκ των οποίων τα 28 αφορούσαν σε οικόπεδα, τα 21 σε καταστήματα και όλα τα υπόλοιπα οικήματα. Τα περισσότερα τετράγωνα ήταν ίδια σε έκταση αλλά δεν περιλάμβαναν ίδιο αριθμό ακινήτων. Τα πρώτα δύο στην αρχή του συνοικισμού είχαν μεγαλύτερα οικόπεδα/οικήματα αλλά λιγότερα προς παραχώρηση. Το κεντρικό ο.τ. 8 αποτελούνταν αποκλειστικά από 20 καταστήματα, τα οποία παραχωρήθηκαν σε πρόσφυγες ώστε να αποτελέσουν την κεντρική αγορά. Υπήρχαν και κάποια πολύ μικρά με 1, 2 ή 3 ακίνητα, όπως το τετράγωνο ο.τ. 3 α, το ο.τ. 9 που ανεγέρθηκε το ιατρείο, το ο.τ. 12 με το ξυλουργείο ή ο.τ. 11 το οποίο πολύ γρήγορα φιλοξένησε έναν κινηματογράφο από τους πρώτους της Αθήνας, το Μον Σινέ.²⁰⁶ Τα περισσότερα

²⁰⁵ Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε το ο.τ. 3 α, βλ. παραπάνω.

²⁰⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον ιστορικό ρόλο του κινηματογράφου για τον συνοικισμό, βλ. Κοκόλιας Απόστολος, *90 χρόνια Βύρωνα. Στους πρόποδες του Υμηττού*, ό.π., σ. 170.

πάντως ήταν χωρισμένα σε περίπου 30 οικόπεδα τα οποία αντιστοιχούσαν σε ένα ισόγειο οίκημα με κήπο και αυλή το κάθε ένα, εκτός όσων βρίσκονταν στις γωνίες των τετραγώνων και περιλάμβαναν διώροφα σπίτια.²⁰⁷

- Το δεύτερο τμήμα του συνοικισμού αποτέλεσε μια προέκταση του πρώτου προς τα νότια. Περιλάμβανε 22 οικοδομικά τετράγωνα τα οποία έλαβαν αλφαβητική αρίθμηση, ξεκινώντας από το ο.τ. Α και συνεχίζοντας Β, Γ, Δ, κ.λπ.. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως από αυτά τα τετράγωνα, τα 6 αποτελούνταν αποκλειστικά από οικόπεδα προς παραχώρηση. Σε αντίθεση με το πρώτο τμήμα, εδώ δε συμπεριλαμβάνονταν υποδομές της περιοχής. Τα ακίνητα προς παραχώρηση ήταν 709. Από αυτά, τα 79 αφορούσαν σε οικόπεδα, τα 5 σε επιχειρήσεις και όλα τα υπόλοιπα ήταν οικήματα. Το δεύτερο λοιπόν τμήμα ξεκινούσε από την αρχή της σημερινής οδού Κολοκοτρώνη (τότε Λεωφόρος Κοινωνίας των Εθνών) στο ύψος της διακλάδωσης που σχηματίζει με την Κύπρου και περιλάμβανε όλη την έκταση που βρίσκεται στα αριστερά της, ανάμεσα από την ίδια και την Κύπρου (και εν συνεχεία τη Βουτζά) καθώς ανεβαίνει με κατεύθυνση προς το βουνό του Υμηττού μέχρι να συναντήσει την οδό Καισαρείας, όπου και τελειώνει. Εκτός του περιγραφόμενου αυτού πλαισίου υπήρχαν δύο εκτάσεις, οι οποίες άνηκαν κι εκείνες στον συνοικισμό: α) Τα οικοδομικά τετράγωνα ΑΒ: Ήταν τρία (αν και όχι πλήρως χωρισμένα σε οικόπεδα, πιθανώς γι' αυτό και στο κτηματολόγιο του συνοικισμού λογίζονταν ως ένα) και βρίσκονταν στα δεξιά της Κολοκοτρώνη. Το πρώτο ξεκινούσε επί της Κολοκοτρώνη, λίγο πιο πάνω από την Παναγή Τσαλδάρη -τότε Αλιάκμονος- (από εκεί που τελειώνει ο σημερινός ΑΒ Βασιλόπουλος) μέχρι τη Σιβρισσαρίου και περιλάμβανε 4 οικόπεδα, ενώ το δεύτερο από τη Σιβρισσαρίου έως την οδό Αλατσάτων με 14 οικόπεδα. Το τρίτο ήταν χωρισμένο στη μέση και το ένα μέρος του αποτελούνταν από 12 οικόπεδα ενώ το άλλο φιλοξένησε λίγο αργότερα το 4^ο δημοτικό σχολείο Βύρωνος. Οριζόταν από τις οδούς Αλατσάτων, Κολοκοτρώνη, Ευαγγελικής σχολής όπου σχημάτιζε μία «μύτη» και πίσω του είχε την οδό Ρόδωνος. Τα οικοδομικά τετράγωνα αυτά αποτελούνταν αποκλειστικά από οικόπεδα, χωρίς κανένα οίκημα να έχει

²⁰⁷. Τα στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη του ρυμοτομικού διαγράμματος του συνοικισμού (αρ. 1807), των διαγραμμάτων των επί μέρους οικοδομικών τετραγώνων, καθώς και του κτηματολογίου του συνοικισμού Βύρωνος που βρίσκονται στο Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

ανεγερθεί από το Ταμείο ή την Επιτροπή. β) Τα τελευταία δύο τετράγωνα επί της Κολοκοτρώνη στα δεξιά της, πριν συναντήσει την Καισαρεία: Είχαν την ονομασία «Ίκαρος» και χωρίζονταν μεταξύ τους από τη Χρυσοστόμου Σμύρνης. Το προτελευταίο, το πιο μικρό από τα δύο, ήταν πλήρως τετμημένο σε 16 οικοπέδα ενώ το τελευταίο περιλάμβανε 12, όσα είχαν πρόσοψη προς τη Χρυσοστόμου Σμύρνης ή την Κολοκοτρώνη. Τέλος, όσον αφορά στον αριθμό των οικοπέδων ανά τετράγωνο ίσχυε και εδώ ό,τι ίσχυε και για το πρώτο τμήμα του συνοικισμού.²⁰⁸

II. Έργα υποδομής, δημόσια κτήρια και υπηρεσίες

Την επιμέλεια των έργων υποδομής ανέλαβε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Ο αρχικός σχεδιασμός είχε να κάνει με τη δημιουργία των απαραίτητων εκείνων προϋποθέσεων που θα καθιστούσαν ομαλή τη διαβίωση των κατοίκων του, όμως σε καμία περίπτωση δεν αποτέλεσε έναν σχεδιασμό επαρκή ο οποίος θα μπορούσε να υποστηρίξει μελλοντικά το μέγεθος των πραγματικών αναγκών της περιοχής. Αυτό έμελλε να διαφανεί το αμέσως επόμενο διάστημα και να αναγκάσει τους Βυρωνιώτες να επιζητήσουν μάταια, και για αρκετά χρόνια μάλιστα, λύση στα καθημερινά τους προβλήματα μέσω πιέσεων που ασκούσαν προς την κυβέρνηση, την Ε.Α.Π. και τη δημοτική αρχή. Συχνά, η αυτενέργεια των ίδιων ήταν εκείνη που οδήγησε σε μια προσωρινή επίλυση των ζητημάτων που τους απασχολούσαν. Στο κέντρο του συνοικισμού, υπήρξε πρόβλεψη για τη δημιουργία κεντρικής πλατείας η οποία ονομάστηκε αρχικά πλατεία Μεσολογγίου, γύρω από το εκκλησάκι του Αγίου Λαζάρου, το οποίο προϋπήρχε στην περιοχή ως ξωκκλήσι. Στο νότιο μέρος της φιλοξενήθηκε η κεντρική αγορά, σε μία έκταση 1.171 τετραγωνικών μέτρων με εσωτερική αυλή και 20 καταστήματα, ενώ είχε δική της ξεχωριστή ύδρευση και αποχετευτικό δίκτυο.²⁰⁹ Σ' αυτήν την πλατεία λίγα χρόνια αργότερα ξεκίνησε να λαμβάνει χώρα επίσημα και η πρώτη εβδομαδιαία λαϊκή αγορά της συνοικίας.²¹⁰ Στα

²⁰⁸ Στο ίδιο.

²⁰⁹ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 222.

²¹⁰ Στα 1929, προεδρικό διάταγμα καθιερώνει την εβδομαδιαία λαϊκή αγορά εντός του συνοικισμού. Ως χώρο διεξαγωγής της ορίζει «την πλατείαν Μεσολογγίου, εμπροσθεν του Αστυνομικού Καταστήματος και παρά το Ναΐδριον του Αγίου Λαζάρου», ΦΕΚ, 22 Αυγούστου 1929, τ. Α, αρ. 304, Π.Δ. «Περί καθιέρωσης εβδομαδιαίας λαϊκής αγοράς εις τους συνοικισμούς Βύρωνος και Νέας Ιωνίας».

ανατολικά της πλατείας ένα τετράγωνο παρέμεινε κενό για την ανέγερση σχολείων, ενώ δίπλα από τα σχολεία εξασφαλίστηκε χώρος για τη δημιουργία δημόσιων λουτρών. Στην κορυφή του λόφου που υπήρχε πίσω ακριβώς από τον χώρο των σχολείων δημιουργήθηκε μικρό πάρκο 25 στρεμμάτων, εντός του οποίου αργότερα ανεγέρθηκε ο ναός της Αγίας Τριάδας.²¹¹ Πρόβλεψη υπήρξε και για ξυλουργείο που θα βοηθούσε την ανοικοδόμηση του συνοικισμού. Βρισκόταν στο βορειοανατολικό άκρο της πλατείας και καταλάμβανε ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο.²¹² Σχετικά με την ύδρευση, τον φωτισμό, την αποχέτευση, τη δημόσια υγιεινή, τους δρόμους, κ.λπ., τα έργα που συντελέστηκαν ήταν ελάχιστα και αφορούσαν περισσότερο σε μια συνθήκη προσωρινή, παρά σε μια μόνιμη διεύθετηση. Μια πρώτη αποτίμηση της πραγμάτωσης αυτού του σχεδιασμού έλαβε χώρα τον Ιανουάριο του 1924, όταν η Ε.Α.Π. παρέλαβε τη σκυτάλη ανοικοδόμησης του συνοικισμού από το Ταμείο. Τότε παραδόθηκαν ολοκληρωμένα τα εξής έργα:

- Ανεγερμένο και σε λειτουργία μηχανοκίνητο ξυλουργείο.
- Εγκατάσταση για την παροχή νερού.
- Δύο πέτρινες γέφυρες στην είσοδο του συνοικισμού.

Σε κατάσταση λίγο πριν την ολοκλήρωση των εργασιών:

- Κεντρική αγορά με 20 καταστήματα.
- Κατασκευή του οδοστρώματος της κεντρικής οδού του συνοικισμού και κατασκευή κρασπέδων.

Ημιτελή:

- «Το μέγα διόροφον διδακτήριον του Συνοικισμού».
- Τα λαϊκά λουτρά.

Η Επιτροπή με τη σειρά της, μετά τον Ιανουάριο του 1924 προχώρησε στην ολοκλήρωση των εργασιών για όσα παρέλαβε ανολοκλήρωτα και στην εκτέλεση των εξής έργων:

- Κατασκευή 2 μεγάλων υπονόμων.
- Ανέγερση νηπιαγωγείου.
- Κατασκευή δημόσιων αποχωρητηρίων επί της πλατείας του Αγίου Λαζάρου.
- Κατασκευή υδαταποθήκης.

²¹¹ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 218.

²¹² Για την ακριβή θέση του βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 1802.

Στα τέλη του 1926 υπό κατασκευή βρίσκονταν πλέον μόνο:

- Το «λαϊκόν ιατρείον».
- Ένα εργαστήριο χειροτεχνίας.
- Τα κράσπεδα και ρείθρα των δρόμων.²¹³

Από τα πρώτα έργα υποδομής που σχετίζονταν με τις δημόσιες υπηρεσίες ήταν η ανέγερση του κτηρίου του Διοικητηρίου όπου στέγαζε τον σταθμό χωροφυλακής, τον σταθμό πρώτων βοηθειών, το ταχυδρομείο, το τηλεγραφείο, κ.ά..²¹⁴ Βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της πλατείας του Αγίου Λαζάρου, με πρόσοψη επί της οδού Ευαγγελικής Σχολής και με τις άλλες δύο πλευρές επί των οδών Δωδεκανήσου (σημερινή Κωνσταντιλιέρη) και Δωρίδος (σημερινή Κισσάμου). Έως τα 1929 η περιοχή δεν είχε δικό της ληξιαρχείο και για όλες τις υποθέσεις τους οι κάτοικοι έπρεπε να εξυπηρετούνται μέσω του ληξιαρχείου του δήμου Αθηναίων. Ύστερα από αιτήματα εκκλησιαστικών επιτροπών και συλλόγων των συνοικισμών Βύρωνα - Καισαριανής και της συνοικίας Παγκρατίου, εκδόθηκε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι τρεις αυτές περιοχές μετεξελίσσονταν σε μία ανεξάρτητη ληξιαρχική περιφέρεια, αποσπώμενες από τον δήμο της Αθήνας από τα μέσα του 1929. Ως έδρα οριζόταν το Παγκράτι.²¹⁵ Εν τέλει δικό του ληξιαρχείο ο Βύρωνας απέκτησε μετά την μετατροπή του σε ανεξάρτητο δήμο, στα 1934.

Τα παιδιά του συνοικισμού την πρώτη περίοδο αντί για σχολείο πήγαιναν στο προαύλιο του Προφήτη Ηλία Παγκρατίου για να κάνουν μάθημα, σε κάποιες παράγκες που είχαν στηθεί εκεί. Πολύ γρήγορα λειτούργησαν και εντός συνοικισμού παράγκες-σχολεία, γύρω από την κεντρική πλατεία. Στα 1924 ανεγέρθηκαν μέσω της Ε.Α.Π. τα δύο πρώτα χτιστά δημοτικά σχολεία, ένα τετράγωνο πάνω από τον Άγιο Λάζαρο, προς το άλσος που αργότερα ανεγέρθηκε ο ναός της Αγίας Τριάδας. Η λειτουργία τους

²¹³ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 223-224.

²¹⁴ Τον Ιανουάριο του 1924 εγκρίθηκε η ίδρυση ταχυδρομικού και τηλεγραφικού γραφείου στον συνοικισμό, καθώς και η έναρξη κατασκευής τηλεφωνικών γραμμών. ΦΕΚ, 25 Ιανουαρίου 1924, τ. Α, αρ. 15, Β.Δ. «Περί συστάσεως ταχ. τηλ. γ' τάξεως γραφείων εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς Παγκρατίου, Κοκκινιάς (Πειραιώς) και Νέας Ιωνίας (Ποδαράδες)».

²¹⁵ ΦΕΚ, 9 Απριλίου 1929, τ. Α, αρ. 139, Π.Δ. «Περί αποσπάσεως των συνοικισμών Βύρωνος και Καισαριανής και συνοικίας Παγκρατίου εκ του ληξιαρχείου του Δήμου Αθηναίων». Το αν η απόφαση εφαρμόστηκε εν τέλει, δεν κατέστη δυνατό να διασταυρωθεί. Όσο για την αναφορά που περιέχει το Διάταγμα σε κάποια «συνοικία Παγκρατίου», η οριοθέτησή της γεωγραφικά δεν είναι σαφής. Προφανώς πρόκειται για κάποια περιοχή η οποία κατοικήθηκε μετά τον Βύρωνα (του οποίου η πρώτη ονομασία έως τα 1924 ήταν επίσης συνοικισμός Παγκρατίου) και δε σχετίζεται με τον ίδιο, αφού το Διάταγμα υπογράφεται στα 1929. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί πως ο ίδιος συνοικισμός κάνει την εμφάνισή του στους απογραφικούς πίνακες του κράτους στα 1928 και έχει 4.662 κατοίκους, εκ των οποίων οι 1.658 πρόσφυγες, βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

ξεκίνησε στα τέλη του έτους και εν συγκρίσει με τις υπόλοιπες υποδομές της περιοχής, η ανοικοδόμησή τους κρίνεται ταχεία. Αυτό ίσως να οφείλεται στην έγνοια των φορέων της αποκατάστασης να μπορέσουν οι μητέρες (μιας και υπήρχαν πολλά ορφανά) να ενταχθούν γρήγορα στον εργασιακό βίο, όπως και τα παιδιά να μπορέσουν όσο πιο σύντομα να μάθουν να μιλούν σωστά την ελληνική γλώσσα και να γίνουν φορείς της ελληνικής «ταυτότητας». Το 3^ο δημοτικό της περιοχής λειτουργούσε μέχρι το 1939 σε παράγκες, στη γωνία Μεσολογγίου και Κορδελιού.²¹⁶ Για τα πρώτα δύο ανοικοδομήθηκε διώροφο κτήριο ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής για την εποχή του, το οποίο μάλιστα λειτουργεί και στεγάζει την εκπαίδευση μικρών μαθητών έως τις ημέρες μας. Περιλάμβανε οχτώ μεγάλες αίθουσες διδασκαλίας, γραφεία και βοηθητικούς χώρους. Την εποχή που παραδόθηκε υπήρξε πρόβλεψη για ξεχωριστές αίθουσες αρρένων και θηλέων. Το προαύλιό του είχε επιφάνεια 1.850 τ.μ.. Στα 1926 στο σχολείο φοιτούσαν 550 μαθητές και 750 μαθήτριες.²¹⁷

Τα πρώτα αυτά σχολεία δε μπορούσαν να ανταποκριθούν σε επίπεδο υποδομών, από ένα σημείο και ύστερα, στη συνεχή αύξηση του πληθυσμού της περιοχής. Στα 1929 το αρχικό κτήριο φιλοξενούσε 4 δημοτικά, 2 αρρένων και 2 θηλέων. Εκείνη τη χρονιά, με απόφαση του υπουργείου Παιδείας τα δημοτικά του συνοικισμού μετατράπηκαν από αρρένων και θηλέων σε μεικτά, χωρίς όμως να προστεθούν κτηριακοί χώροι: Το 1^ο αρρένων Βύρωνος μετονομάστηκε σε 1^ο μεικτό, το 1^ο θηλέων σε 2^ο μεικτό, το 2^ο αρρένων σε 3^ο μεικτό και το 2^ο θηλέων σε 4^ο μεικτό. Όλα ήταν και παρέμειναν εξατάξια.²¹⁸ Το γεγονός του συνωστισμού των μαθητών επιβάρυνε τις συνθήκες υγιεινής εντός των σχολικών μονάδων. Ίδιες συνθήκες και χειρότερες επικρατούσαν και στους υπόλοιπους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά. Εξαιτίας της κατάστασης, σύμφωνα με στατιστικές καταγραφές της σχολιατρικής υπηρεσίας του υπουργείου Παιδείας, σε αυτές τις περιοχές τα κρούσματα των τραχωμάτων είχαν εξαπλωθεί σε ποσοστά πολύ υψηλότερα σε σχέση με τον μέσο όρο. Στον Βύρωνα συγκεκριμένα το ποσοστό έφτανε το 5%, στην Ν. Ιωνία το 10% και στην Ν. Κοκκινιά το 15% με το μέσο ποσοστό όλων

²¹⁶ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 129, 137.

²¹⁷ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 221.

²¹⁸ ΦΕΚ, 7 Δεκεμβρίου 1929, τ. Α, αρ. 427, Π.Δ. «Περί μετατροπής δημοτικών σχολείων εις μικτά και μετονομασίας αυτών». Στα 1932 το 2^ο δημοτικό Βύρωνος μεταφέρθηκε στον συνοικισμό Υμηττού, με συνέπεια το 3^ο δημοτικό Βύρωνος να μετονομαστεί σε 2^ο και το 4^ο Βύρωνος σε 3^ο, βλ. ΦΕΚ, 15 Μαρτίου 1932, τ. Α, αρ. 68, Π.Δ. «Περί μεταφοράς έδρας δημοτ. σχολείου και περί μετονομασίας δημοτ. σχολείου της Ανατολ. Περιφέρειας Αθηνών.».

των υπόλοιπων περιοχών εκτός συνοικισμών να είναι στο 0,05%.²¹⁹ Το φαινόμενο δεν ήταν αποσυνδεδεμένο από τις γενικότερες υγειονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις προσφυγικές συνοικίες, εξαιτίας της έλλειψης των κατάλληλων υποδομών σε νερό, νοσοκομεία, κ.λπ..

Απότοκο του ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού της περιοχής ήταν η ίδρυση του δημοτικού σχολείου «του Χαραλαμπόπουλου», στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η ίδρυσή του συγκεκριμένου δημοτικού χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς λόγω της ιστορίας που το ακολουθεί και την οποία παραθέτει ο Α. Κοκόλιας στο βιβλίο του για τον Βύρωνα: Το Πατριωτικό Ίδρυμα τον Αύγουστο του 1923 ίδρυσε το *Μικτόν Σχολείον Προσφυγοπαίδων Σταδίου* στον χώρο του Ζαπείου, απέναντι από το Παναθηναϊκό Στάδιο, στο ύψος που βρίσκεται σήμερα το εθνικό γυμναστήριο Αθηνών «Ι. Φωκιανός». Λειτουργούσε υπαίθρια και δεχόταν μαθητές μόνο από τον προσφυγικό τομέα Σταδίου, δηλαδή τον Βύρωνα και την Καισαριανή. Όμως, ήταν μακριά από τα σπίτια τους και τα παιδιά των περιοχών αυτών δεν πήγαιναν ως εκεί. Βρήκε όμως άλλους μαθητές: Την πρώτη περίοδο που έφτασαν οι πρόσφυγες, ένα μέρος τους κατοίκησε τις όχθες του ποταμού Ιλισού, ο οποίος τότε ήταν υπέργειος και περνούσε μπροστά από το Παναθηναϊκό Στάδιο. Τα άστεγα παιδιά που διέμεναν εκεί παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο, το οποίο λειτούργησε εκ των ενόντων και είχε διευθυντή τον Αλέξανδρο Χαραλαμπόπουλο. Λίγο πριν τα 1930, όταν ο μαθητικός πληθυσμός του Βύρωνα απαιτούσε επιπλέον σχολεία, το δημοτικό του Χαραλαμπόπουλου μετέφερε τη λειτουργία του στην άκρη του συνοικισμού επί της οδού Κοινωνίας των Εθνών (σημ. Κολοκοτρώνη), στη συμβολή με την Ευαγγελικής Σχολής. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως ακολούθησε μια παράλληλη πορεία με ένα μέρος των μαθητών του, οι οποίοι με τον καιρό κατάφεραν να ξεφύγουν από την πρόχειρη διαμονή και να στεγαστούν με τις οικογένειές τους περίξ του αρχικού συνοικισμού Βύρωνος. Ουσιαστικά λοιπόν, και υπό αυτήν την έννοια, αποτέλεσε μεταστέγαση του υπαίθριου Μεικτού Σχολείου Προσφυγοπαίδων Σταδίου. Αργότερα πήρε την ονομασία 4^ο δημοτικό Βύρωνα.²²⁰

Αποτέλεσμα των ιδιαίτερων αναγκών της τοπικής κοινωνίας υπήρξε και η ίδρυση του πρώτου νηπιοτροφείου της χώρας, στα μέσα του 1924. Οι γυναίκες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των πρώτων κατοίκων και για να ζήσουν την

²¹⁹ «Τα προσφυγικά σχολεία», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 30.6.1929.

²²⁰ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 129, 137.

οικογένειά τους έπρεπε να δουλέψουν. Οι άντρες τους σε μεγάλο ποσοστό είτε είχαν μείνει στην Μικρασία ως αιχμάλωτοι είτε είχαν σκοτωθεί. Προέκυψε η ανάγκη να αφήνουν κάπου τα μικρά παιδιά τις ώρες εργασίας τους. Οι Σμυρνιές πίεσαν για την ύπαρξη μεγαλύτερων σχολείων ώστε να μην αποκλείεται κανένα παιδί (στη Σμύρνη ήταν ήδη η εκπαίδευση υποχρεωτική), όπως πίεσαν και για την ίδρυση παιδικού σταθμού.²²¹ Έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος βρεφονηπιακός σταθμός στην Ελλάδα -ο οποίος λειτουργεί ως σήμερα- στη γωνία Χρυσοστόμου Σμύρνης και Αδαμαντίου Κοραή. Πήρε το όνομα «Μοργκεντάου» προς τιμήν του προέδρου της Ε.Α.Π., Henry Morgenthau, ο οποίος χρηματοδότησε την ανέγερσή του: «*Επισπεύσαμε τις εργασίες κατασκευής του παιδικού σταθμού που είχαμε αποφασίσει να ανεγείρουμε με τη σύζυγό μου στο Παγκράτι με σκοπό να στεγάζει τα φτωχά παιδιά στη διάρκεια της ημέρας ενώ οι χήρες μητέρες τους εργάζονταν στα εργοστάσια ή αλλού στην Αθήνα για να κερδίσουν το ψωμί της οικογένειάς τους.*».²²² Το κτήριο περιλάμβανε δύο μεγάλες αίθουσες διδασκαλίας, αίθουσα εστιατορίου, γραφείο, λουτρό και μεγάλο προαύλιο 1.350 τ.μ. με υπόστεγο.²²³ Οι Βυρωνιώτισσες δέχτηκαν ταπεινωτική κριτική από την τότε συντηρητική κοινωνία των γηγενών για την κίνησή τους να αφήνουν τα παιδιά στο νηπιοτροφείο, με τη μομφή πως ήταν άστοργες μητέρες που «παρατάνε» τα σπλάχνα τους.²²⁴

Εκατέρωθεν του κεντρικού δρόμου του συνοικισμού, της Χρυσοστόμου Σμύρνης, έγιναν εξ αρχής κάποια έργα στοιχειώδους υποδομής. Η περιοχή συνολικά όμως έπασχε. Το πρώτο μεγάλο ζήτημα ήταν η παροχή νερού. Για την εξασφάλιση της ύδρευσης έγιναν εργασίες από το Τ.Π.Π. με σκοπό την ανεύρεση τοπικών υδάτων στις γύρω περιοχές αλλά δεν καρποφόρησαν. Έτσι, το νερό διοχετεύτηκε από το κεντρικό υδραγωγείο της Αθήνας με αγωγό και συλλεγόταν σε υδαταποθήκη χωρητικότητας 180 κυβικών . Από εκεί διοχετευόταν σε δημόσιους κρουνούς που ήταν τοποθετημένοι δύο ανά οικοδομικό τετράγωνο.²²⁵ Παρ' όλα αυτά γενική η εικόνα συνέχιζε να παραμένει για χρόνια δραματική. Ο πρώτος τρόπος να προμηθευτεί κάποιος κάτοικος νερό ήταν οι γεωτρήσεις που υπήρχαν στην περιοχή. Κάποιες εξ αυτών ήταν εκείνη του Σιαφάκα

²²¹ Ιωακειμίδου Ντίνα, «Βύρωνας: Η γειτονιά των προσφύγων από τη Σμύρνη γεννιέται», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018), σ. 9.

²²² Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σ. 254.

²²³ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 222.

²²⁴ Απόσπασμα από συνέντευξη Μαστροσταμάτη Μαριάννας, παρατίθεται στο Ιωακειμίδου Ντίνα, «Βύρωνας: Η γειτονιά των προσφύγων από τη Σμύρνη γεννιέται», *ό.π.*, σ. 9.

²²⁵ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 220.

και εκείνη του Πράπα στην οδό Μεσολογγίου, η γεώτρηση στην οδό Βοσπόρου και Ταταούλων και μία ακόμη στο τέρμα της οδού Μαγνησίας, στο ρέμα «της γριάς το πήδημα» (σημερινή οδός Καραολή και Δημητρίου).²²⁶ Ο δεύτερος τρόπος να προμηθευτεί κάποιος νερό ήταν μέσω των νερουλάδων που έφερναν το νερό μέχρι τα σπίτια:

*«Οι νερουλάδες, λοιπόν, ήταν τότε σημαίνοντα πρόσωπα. Χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες. Τους κλειδοκράτορες και τους μουλαράδες. Οι κλειδοκράτορες ήταν οι «αραχτοί». Κρατούσαν τα κλειδιά των γεωτρήσεων, που τις άνοιγαν ορισμένες ημέρες και ώρες και περίμεναν τις γυναίκες με τους γκαζοντενεκέδες να σταθούν πρώτα στην ουρά, να πληρώσουν και μετά να γεμίσουν... Οι μουλαράδες ήταν πιο γραφικοί και μοχθούσαν πολύ περισσότερο. Γέμιζαν βαρέλια ή βυτία με νερό από τις γεωτρήσεις, τα φόρτωναν σε μουλάρια και ανηφόριζαν πεζοί στα υψώματα όπου δεν υπήρχαν γεωτρήσεις. Εκεί ξεφόρτωναν τα μουλάρια και γέμιζαν τους γκαζοντενεκέδες... Η κατάσταση αυτή σε μερικές περιοχές κράτησε μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 60.»*²²⁷

Οι μαρτυρίες της εποχής, μέσω του Τύπου, είναι χαρακτηριστικές της κατάστασης έως τα 1930:

*«Το νερό της Δημαρχίας δεν φτάνει μήτε για... αγιασμό στον Βύρωνα. Γίνεται ανάρπαστο από τις τυχερές. Οι άλλες; Παραμονεύουν τους νερουλάδες, που δεν μας έρχονται και τόσο πρόθυμα, γιατί από την Αθήνα έως εδώ έχουν να περάσουν τόση ανηφόρα. Να τους δήτε όταν πουλάνε το νερό. Πόση επισημότητα, Θεέ μου!...»*²²⁸ *«Το νερό παρέχεται πάλιν με το σταγονόμετρο εις τον ατυχή συνοικισμόν και δεν περιγράφονται αι σκηναί που διαδραματίζονται γύρω από τας βρύσεις διά την λήψιν ενός κανατίου νερού μεταξύ των νοικοκυρών κατά τας δισεβδομαδιαίας διανομάς ύδατος. Η έλλειψις αυτή, η οποία, υπήρξε καταφανεστάτη κατά τας τελευταίας αγίας ημέρας, νομίζομεν ότι πρέπει να πληρωθή οριστικώς... πληρουμένων συχνότερον και επαρκέστερον και των κρουινών.»*²²⁹

Η λειψυδρία είχε επιπτώσεις και στις συνθήκες υγιεινής της συνοικίας. Οι διαμαρτυρίες των κατοίκων για τα προβλήματα έπαιρναν συχνά μορφή δημόσιων καταγγελιών: «Ο

²²⁶ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 105. Η παράλληλη χρήση του δικτύου με γεωτρήσεις της περιοχής επιβεβαιώνεται από έγγραφα της Κ.τ.Ε., βλ. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926*, *ό.π.*, σ. 138.

²²⁷ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 110.

²²⁸ «Η τραγωδία του νερού εις τον Βύρωνα», *Εφ. Προσφυγικός Κόσμος*, 10.11.1929.

²²⁹ «Δια τον κ. Δήμαρχον», *εφ. Προσφυγικός Κόσμος*, 27.4.1930.

συνοικισμός του Βύρωνος επί συνεχείς 5 ημέρας κατά την λήγουσαν εβδομάδα εστερήθη ύδατος. Κινδυνεύομεν να σκάσωμεν και να βρωμίσωμεν.».²³⁰

Στα τέλη του 1929, η νέα δημοτική αρχή Μερκούρη σε συνεργασία με την Ε.Α.Π. δήλωσε την πρόθεσή της να δημιουργήσει δίκτυο ύδρευσης στην περιοχή του Βύρωνα και της Καισαριανής: *«Ο Γενικός Γραμματέας του Δήμου κ. Κρανωτάκης συνειργάσθη μετά μηχανικού της Ε.Α.Π. διά το ζήτημα της υδρεύσεως των συνοικισμών Βύρωνος και Καισαριανής. Απεφασίσθη δε η επέκτασις του δικτύου υδρεύσεως μέχρι των εν λόγω συνοικισμών, προς καλλιτέραν και ταχύτεραν ύδρευσιν αυτών, καταργουμένης της διά βυτίων διανομής ύδατος. Τας δαπάνας της κατασκευής θα αναλάβη ο Δήμος.»*.²³¹ Το δίκτυο ύδρευσης με κρουνούς (100 στον αριθμό) τελικά ολοκληρώθηκε και εγκαινιάστηκε τον Μάιο του 1930. Μάλιστα, θεωρήθηκε τόσο σημαντικό γεγονός που τελέστηκαν εγκαίνια με την παρουσία πολιτικού κόσμου.²³²

Στον τομέα του ηλεκτροφωτισμού υπήρχε εξίσου μεγάλο πρόβλημα. Ενδεικτικό της κατάστασης ήταν πως ακόμη και στη δεκαετία του '30 οι δρόμοι φωτιζόνταν το βράδυ από φανούς πετρελαίου που τους άναβε ένας τενεκετζής.²³³ Επιστολή κατοίκου του Βύρωνα, τον Ιανουάριο του 1929, προς τον δήμαρχο Αθηναίων αναδεικνύει την κατάσταση: *«Διά τους οικτιρμούς του Υψίστου, κ. Δήμαρχε, σας παρακαλούν διά του "Προσφυγικού Κόσμου" οι κάτοικοι του Βύρωνος, να τους εξασφαλίσετε τόσον τουλάχιστον φως εις τους δρόμους του συνοικισμού, κατά τας νύκτας, όσον θα τους έφτανε να βλέπουν έως ποίον σημείον του σώματός των φτάνει η λάσπη όταν επιστρέφουν από τας εργασίας των εις τα σπήτια των. Διά την ύδρευσιν, τους δρόμους, την λάσπην κτλ δεν σας ζητούν τίποτε, διότι απηλπίσθησαν κυριολεκτικώς.»*²³⁴ Την κρατική ανεπάρκεια φαίνεται πως προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν ιδιώτες επιχειρηματίες. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ο εργοστασιάρχης Γ. Καραμάνογλου αδειοδοτήθηκε από το ελληνικό κράτος με *«άδειαν ηλεκτρικής εγκαταστάσεως παραγωγής και διανομής ρεύματος εν τω προσφυγικό συνοικισμό Βύρωνος μετά των εν αυτώ συνοικιών, συνοικισμών και των πέριξ τοιούτων»*.²³⁵

²³⁰ Επιστολή προς τον διευθυντή της εφημερίδας, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 5.5.1929.

²³¹ *«Η ύδρευσις των προσφυγικών συνοικισμών»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 20.10.1929.

²³² *«Ετελέσθησαν τα εγκαίνια του νέου υδρευτικού δικτύου του Βύρωνος»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 25.5.1930.

²³³ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 120.

²³⁴ *«Φως κ. Δήμαρχε!»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 13.1.1929.

²³⁵ ΦΕΚ, 14 Οκτωβρίου 1929. τ. Α, αρ. 373, Π.Δ. *«Περί χορηγίας απλής αδείας ηλεκτρικής εγκαταστάσεως εν τω προσφυγικό συνοικισμό Βύρωνος κλπ.»*

Στα 1934, η μετατροπή του Βύρωνα σε αυτοτελή δήμο γέννησε προσδοκίες στους κατοίκους για ένα καλύτερο μέλλον. Όμως, παράλληλα πολλαπλασίασε τις ανάγκες του σε κάθε επίπεδο μιας και στον αρχικό συνοικισμό ενσωματώθηκαν τότε και όλοι οι πέριξ αυτού, σχεδόν τετραπλασιάζοντας τον πληθυσμό του. Στον τομέα της ύδρευσης εκείνη τη χρονιά έγινε ένα πρώτο μικρό βήμα με τη δημιουργία ενός υποτυπώδους δικτύου από την ΟΥΛΕΝ, ενώ τοποθετήθηκαν και βρύσες πέριξ της πλατείας του Αγίου Λαζάρου. Όμως, στον τομέα του ηλεκτροφωτισμού η εταιρεία ΠΑΟΥΕΡ ζητούσε υπερβολικά ποσά από τον νεοσύστατο δήμο, στα οποία εκείνος δε μπορούσε να ανταπεξέλθει.²³⁶ Ο πρώτος δήμαρχος του Βύρωνα, Νικόλαος Φραγκιάδης, σε μια συνέντευξη που έδωσε στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος* τον Μάιο του 1934, περιέγραψε την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί σχετικά με τα έργα υποδομής στην περιοχή, δέκα χρόνια μετά την ίδρυση του συνοικισμού:

«Υπάρχει στον Βύρωνα ένα παλαιόν υδραγωγείον της Ε.Α.Π. το οποίον μετά την διάλυσίν της περιήλθεν εις το υπουργείον Προνοίας. Τις ημέρες αυτές πρόκειται να το παραλάβη ο Δήμος. Το υδραγωγείο όμως αυτό δεν μπορεί να επαρκέση ούτε για τον κυρίως δήμον Βύρωνος. Και είνε τόσοι οι γύρω συνοικισμοί, που δεν υδρεύονται καθόλου – Νέα Ελβετία, Νέα Βρύουλα, Νέα Αλάτσατα, Νέα Έφεσσος, Κορδελιό κλπ. Εις μερικούς στέλνουμε νερό με βυτία, άλλοι έχουν πηγάδια – και γι' αυτό ο τύφος έχει τόσες επιτυχίες! Ζητούμε, λοιπόν, να συμπεριληφθή εις το δίκτυον υδρέυσεως της Ούλεν όχι μόνον ο κυρίως συνοικισμός Βύρωνος αλλά και όλοι οι μικροί συνοικισμοί. Ότι συμβαίνει με την Ούλεν, το αυτό γίνεται και με την Πάουερ – έτσι δεν έχουμε φωτισμό. Ο δημοτικός φωτισμός είνε ανύπαρκτος. Από τους ιδιώτας πολύ λίγοι έχουν φωτισμό. Η Πάουερ ηθέλησε να είμεθα εκτός δικτύου φωτισμού! Έχουμε όμως και εμείς δικαιώματα, δεδομένου μάλιστα ότι η Πάουερ έχει υποχρέωσιν να ηλεκτροφωτίση τον Βύρωνα και τους γύρω συνοικισμούς.»²³⁷

Στον τομέα της δημόσιας υγιεινής, ο αρχικός συνοικισμός περιλάμβανε δημόσια αποχωρητήρια τα οποία φτιάχτηκαν επί της πλατείας του Αγίου Λαζάρου. Για κάθε τετράγωνο κατασκευάστηκε ξεχωριστός βόθρος και τα αποχωρητήριά του επικοινωνούσαν μέσω αποχετευτικού δικτύου με αυτόν. Εκεί συσσωρευόταν και το νερό από τα δημόσια πλυντήρια. Ενδιαφέρον προκαλεί η πληροφορία πως «πλησίον του διδακτηρίου (των δημοτικών σχολείων) έχουσιν ανεγερθή τα μαθητικά και λαϊκά

²³⁶ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 120.

²³⁷ Εφ. *Νέος Κόσμος*, 31.5.1934.

λουτρά, περιλαμβάνοντα 4 διαμερίσματα καταιωνίσεως και μεγάλην αίθουσαν υδρολούτρου (χαμάμι), μετά των απαιτούμενων αποδυτηρίων και λοιπών διαμερισμάτων.».²³⁸ Επιβαρυντικός παράγοντας για τη δημόσια υγεία υπήρξε η εκτροφή ζώων μέσα στον συνοικισμό. Ανοιχτή καταγγελία του γεγονότος μέσω του Τύπου από κάτοικο του συνοικισμού συναντούμε στα τέλη του 1929: «Εδώ, εις ωρισμένα κεντρικά τετράγωνα, (και ιδίως περί το τετράγωνον Σ), χοίροι και όνοι και αίγες εξακολουθούν να περιφέρονται αδιαταράκτως και να κυλίνονται εις την λάσπην και τον βόρβορον, διασπείροντες παντού τας βρωμεράς ακαθαρσίας των και να συναγελάζονται ελευθέρως μετά των συγκατοίκων των ανθρώπων...». Ζητά, κλείνοντας, την εφαρμογή της πρόσφατα ανακοινωθείσας αστυνομικής διάταξης που είχε εκδώσει η χωροφυλακή Αθηνών η οποία απαγόρευε τη εκτροφή μεγάλων ζώων εντός των συνοικισμών.²³⁹ Η κατάσταση εν τέλει φαίνεται ότι βελτιώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα, με την εγκατάσταση στην περιοχή της αστυνομίας πόλεων: «Εχρειάσθη να εγκατασταθή η Αστυνομία Πόλεων εις τον Βύρωνα διά να τεθούν εις εφαρμογήν αι διατάξεις περί καθαριότητος των συνοικισμών. Ούτω, εκτός των άλλων υγειονομικών μέτρων τα οποία επέβαλεν η νέα Αστυνομία, απηγόρευσε τελείως και την κτηνοτροφίαν και πτηνοτροφίαν εις τον συνοικισμόν...».²⁴⁰

Όσον αφορά στην περίθαλψη των κατοίκων, η Ε.Α.Π. ανέγειρε ιατρείο το οποίο από τα 1927 λειτούργησε με δαπάνες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στο οικοδομικό τετράγωνο που οριζόταν από τις οδούς Αλιάκμονος (Παναγή Τσαλδάρη), Μαιάνδρου (σημ. Κύπρου), Ευαγγελικής Σχολής και Αθηνών (σημ. Βορείου Ηπείρου). Εκεί μετά τα 1934 στεγάστηκε το πρώτο δημαρχείο.²⁴¹ Στο έργο της ιατρικής περίθαλψης συνέδραμαν, όχι αφιλοκερδώς, και ιδιώτες γιατροί διάφορων ειδικοτήτων που δραστηριοποιούνταν εντός συνοικισμού, ενώ υπήρχαν και φαρμακοποιοί. Μάλιστα, από αγγελία του 1930 πληροφορούμαστε και για την επίσκεψη ιδιωτών ιατρών από άλλες περιοχές: «Βασίλειος Ουραϊλόγλου. Ιατρός Παθολόγος. Διπλωματούχος του Γαλλικού Πανεπιστημίου Βηρυττού. Δέχεται: Έκαστην Τρίτην και Παρασκευήν 2-6 μ.μ. εις το επί της οδού (τέρμα) Χρυσοστόμου Σμύρνης του συνοικισμού Βύρωνος, φαρμακείον του κ. Ευαγγέλου Εμμανουήλ.».²⁴²

²³⁸ Σούλης Γεώργιος, ό.π., σ. 220-222.

²³⁹ «Η κτηνοτροφία εις τον συνοικ. Βύρωνος», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 8.9.1929.

²⁴⁰ «Μέτρα καθαριότητος», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 6.10.1929.

²⁴¹ Βλ. League of Nations, Greece: 14th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1927, σ. 11.

²⁴² Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 9.2.1930.

Στον τομέα της συγκοινωνίας, έως το 1925 δεν υπήρχε κάποια γραμμή που να αφορά στον συνοικισμό και έτσι οι κάτοικοι που έπρεπε να μετακινηθούν για να δουλέψουν το έκαναν με τα πόδια. Μοναδική και κοντινότερη λύση ήταν το τραμ που περνούσε από το Παγκράτι και έκανε στάση στον κινηματογράφο Παλλάς. Στα 1925, ένα μικρό λεωφορείο που έκαιγε κάρβουνο ξεκίνησε να εξυπηρετεί την περιοχή. Οι κάτοικοι το ονόμασαν «Προσφυγοπούλα». Τον πρώτο καιρό εκτελούσε καθημερινά δύο δρομολόγια για Μοναστηράκι, ένα πρωινό και ένα βραδινό. Αργότερα, κοντά στα 1930, η περιοχή απέκτησε δύο λεωφορεία της ΠΑΟΥΕΡ με δύο γραμμές, η μία για Μητρόπολη και η άλλη για Ομόνοια.²⁴³ Προβλήματα υπήρχαν σε σχέση και με το οδικό δίκτυο. Μάλιστα, από άρθρο του *Προσφυγικού Κόσμου* πληροφορούμαστε πως η επιδιόρθωση των τεχνικών προβλημάτων γέννησε διαφορά μεταξύ Δήμου Αθηναίων και Ε.Α.Π.. Όσο για την καθ' αυτό κατάσταση που βρισκόταν ο κεντρικός δρόμος που ένωνε τον συνοικισμό με το Παγκράτι και κατ' επέκταση την Αθήνα, αναφέρονται τα εξής:

*«Η οδός Χρεμωνίδου, η άγουσα εις τον συνοικισμόν Βύρωνος, περιήλθεν εις τοιαύτην οικτράν κατάστασιν από τινος, ώστε να έχη καταντήση αδιάβατος όχι μόνον εις τους πεζούς, αλλά και εις αυτά τα λεωφορεία τα εκτελούντα την συγκοινωνίαν του συνοικισμού Βύρωνος, του οποίου οι ατυχείς κάτοικοι δεν ξέρουν που επί τέλους ν' απευθυνθούν διά την διόρθωσιν του κακού, την επισκευήν δηλονότι της οδού. Διότι συμβαίνει το εξής περίεργον εν προκειμένω: Η μεν Ε.Α.Π., ισχυριζομένη, δεν γνωρίζομεν συμφώνως προς ποίαν σύμβασιν, ότι η περίφημος αυτή οδός ανήκει εις αυτήν, δεν επιτρέπει εις τον Δήμον των Αθηναίων την κατασκευήν της οδού, το αυτό δε, με το ίδιον πάντοτε αποτέλεσμα, πράττει και ο Δήμος. Και ούτω, προς διάψευσιν του σχετικού γνωμικού, της Ε.Α.Π. και του Δήμου αλληλομαχομένων, ο τρίτος, δηλαδή οι ατυχείς Βυρώνιοι, όχι μόνον δεν ωφελούνται, αλλά επαπειλούνται και από δυστυχήματα.»*²⁴⁴

Πάγια θέση της Ε.Α.Π. αποτελούσε, από τη στιγμή της ίδρυσής της, η ανάγκη διασύνδεσης της στέγασης με την εργασία ως δύο απαραίτητων όρων για την ουσιαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Μάλιστα εξέφραζε την εκτίμηση πως η ανάπτυξη της βιομηχανίας του χαλιού, στην οποία είχαν εξειδικευτεί χιλιάδες Μικρασιάτες και Μικρασιάτισσες στο παρελθόν, θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα. Στις αρχές του 1925 έχει ήδη ιδρυθεί από την Επιτροπή εργαστήριο ταπητουργίας στον

²⁴³ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 111-112.

²⁴⁴ «Δύο αλληλομαχομένων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 5.1.1930.

Βύρωνα εξοπλισμένο με κατάλληλα μηχανήματα, το οποίο μπορούσε να απασχολήσει 40 εργαζόμενους.²⁴⁵ Το ταπητουργείο επρόκειτο να στεγαστεί στο ίδιο κτήριο με ένα εργοστάσιο κεντημάτων, επίσης κατασκευής Ε.Α.Π. Σ' αυτόν τον χώρο, οι γυναίκες και τα κορίτσια του Βύρωνα θα είχαν τη δυνατότητα να εξειδικευτούν στη συγκεκριμένη τέχνη.²⁴⁶ Έναν χρόνο αργότερα, μέσω του Γ. Σούλη πληροφορούμαστε πως το οίκημα ήταν σχεδόν ολοκληρωμένο: «ευρίσκεται σήμερα εν τω περατούσθαι μέγα εργαστήριο χειροτεχνίας, εις το οποίον θα εγκατασταθή εις μεν τον άνω όροφον το υπό την προστασίαν της οργανώσεως Κυριών τελούν εργαστήριο κεντημάτων, εις δε τον πρώτον όροφον εργοστάσιον ταπητουργίας. Αμφότερα ταύτα χρησιμοποιούν σημαντικώτατον αριθμόν προσφύγων εργατίδων».²⁴⁷ Ο πρώτος όροφος του κτηρίου λοιπόν ήταν έκτασης 148 τ.μ. και παραχωρήθηκε στο Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων,²⁴⁸ ενώ το ισόγειο στον βιοτέχνη Μουράλογλου ή Μωράλογλου, ο οποίος το εξόπλισε με αργαλειούς κατασκευής χαλιών, σε χώρο 138 τ.μ.. Παράλληλα, στο ίδιο κτήριο συνυπήρξε ένα φαρμακείο που καταλάμβανε 18 τ.μ. και δύο υποδηματοποιεία, με 11 τ.μ. και 18 τ.μ..²⁴⁹ Το κτήριο, γνωστό ως Ταπητουργείο, παραμένει αναλλοίωτο ως σήμερα. Η πρόσοψή του βρίσκεται επί της οδού Βαϊνδηρίου (τότε Βίωνος).

²⁴⁵ League of Nations, *Greece: 5th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 9.

²⁴⁶ Mears Eliot Grinnell, *Greece today: The aftermath of the refugee impact*, Stanford University Press, California 1929, σ. 111.

²⁴⁷ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 223.

²⁴⁸ Το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, τον Σεπτέμβρη του 1922 ιδρύει Τμήμα Προσφύγων και επιδίδεται στην περιθαλπή τους. Αναλαμβάνει την εποπτεία καταυλισμών, διανέμει τρόφιμα και ένδυση, επιβλέπει την καθαριότητα. Τοποθετεί ορφανά σε ιδρύματα, ενώ σε συνεργασία με τη Near East Relief, επισκέπτεται ορφανοτροφεία και απασχολεί τα παιδιά, με παράλληλη εξάσκηση των ελληνικών, μιας και τα περισσότερα ήταν τουρκόφωνα. Επίσης, παρέχει βοήθεια στις γυναίκες να ενταχθούν στον εργασιακό βίο. Σ' αυτό το πλαίσιο ιδρύει σε διάφορες περιοχές της χώρας Εργαστήρια (χειροτεχνίας, ασπροούχων πολυτελείας, κεντημάτων, δαντελών, βιβλιοδετικής, παιχνιδιών) στα οποία κορίτσια και γυναίκες εργάζονται με αμοιβή και συνάμα μαθαίνουν μια χρήσιμη για το μέλλον τους τέχνη. Μάλιστα, επιδιώκει την προώθηση της παραγωγής εργοχείρων στο εξωτερικό. Η Ε.Α.Π. τοποθετεί, σε πρώτο στάδιο, εργαστήρια του Συμβουλίου σε έξι δωμάτια του συνοικισμού Βύρωνος, όπου εκτός από Βυρωνιώτισσες προσφυγοπούλες εργάζονται γυναίκες της Καισαριανής και άλλων συνοικισμών. Αργότερα, δημιουργεί και νέο εργαστήριο στον συνοικισμό, με την παραγωγή να υπερδιπλασιάζεται. Για τα προϊόντα των εργαστηρίων, το κράτος διαθέτει χώρο έκθεσης και πώλησης στην Αθήνα, επί της οδού Σταδίου, βλ. Πυργάκη Μαρία, «Ο ρόλος του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων στα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής», *100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, χ.τ., χ.χ., σ. 147-150.

²⁴⁹ Βλ. League of Nations, *Greece: 14th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1927, σ. 11. Επίσης, από το διάγραμμα του οικοδομικού τετραγώνου Ε του συνοικισμού, όπως και τον κτηματολογικό πίνακα, πληροφορούμαστε για το όνομα του βιοτέχνη, την ακριβή ονομασία της οργάνωσης γυναικών, καθώς και των υπόλοιπων τριών που τους παραχωρήθηκε χώρος εντός του κτηρίου, όπως και τα τ.μ. αυτών των χώρων. Βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα ο.τ. Ε (αρ. 1839) και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

Ένα ζήτημα που εξαρχής είχαν στο μυαλό τους οι πρόσφυγες ήταν η αναγκαιότητα ύπαρξης χώρων χριστιανικής λατρείας. Όταν εγκαταστάθηκαν, στον πυρήνα του συνοικισμού προϋπήρχε της άφιξής τους το εκκλησάκι του Αγίου Λαζάρου, το οποίο λειτουργούσε ως ξωκλήσι. Επίσης, λίγο πιο έξω από τον συνοικισμό προϋπήρχε και το μοναστήρι της Αναλήψεως, από το οποίο μετέπειτα πήρε την ονομασία της η γύρω συνοικία. Σε πολύ σύντομο διάστημα και παράλληλα με τη γέννηση ολοένα και νέων συνοικισμών περίξ του αρχικού, οι πρόσφυγες φρόντισαν να χτίσουν κι άλλους ναούς όπως η Αγία Τριάδα, η Μεταμόρφωση²⁵⁰ και ο Άγιος Δημήτριος. Συνήθως η προσπάθεια εκκινούσε με τη δημιουργία κάποιας επιτροπής, η οποία αναλάμβανε να μαζέψει το χρηματικό ποσό που απαιτούνταν ώστε να προχωρήσει η ανέγερση και αποπεράτωση του ναού. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η «*Επιτροπή συλλογής εράνων του εν Κοπανά Ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος*», η οποία στις αρχές του 1930 πήρε άδεια από το υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως ώστε να προχωρήσει στη συλλογή εράνων από προσωπικές εισφορές μεταξύ των ενοριτών του συνοικισμού Κοπανά αλλά και περίξ, με στόχο την αποπεράτωση του ήδη υπάρχοντος ναού.²⁵¹

Οι κάτοικοι του συνοικισμού επεδίωξαν με κάθε μέσο να βελτιώσουν τους όρους ζωής τους, αντιλαμβανόμενοι πως τόσο η κρατική μέριμνα όσο και εκείνη της Ε.Α.Π. δεν επαρκούσαν σε πολλούς τομείς. Αυτενέργεια επέδειξαν σε πολλές πτυχές της καθημερινότητας που προαναφέρθηκαν, όπως και άσκησαν πίεση προς το κράτος και την Επιτροπή. Βασικό όχημα προς αυτήν την κατεύθυνση υπήρξε η συλλογικότητα και η αυτοοργάνωση. Δημιούργησαν σωματεία, συλλόγους, επιτροπές, κ.λπ. για κάθε ζήτημα που τους απασχολούσε, είτε αφορούσε σε προσπάθειες διεκδικήσεων είτε στην οργάνωση της καθημερινότητας είτε στη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Σε κάποιες των περιπτώσεων αυτή η δημιουργία συσσωματώσεων προκρινόταν κι από το ίδιο το κράτος, όπως συνέβη στην περίπτωση των εκκλησιαστικών συμβουλίων των πρώην επαρχιών της Τουρκίας ή συλλόγων από πρόσφυγες κοινής καταγωγής που ήταν υπεύθυνοι έκδοσης πιστοποιητικών για την ταυτότητα των συμπατριωτών τους αλλά και για να τους βοηθήσουν τον πρώτο καιρό της εγκατάστασης να ανταπεξέλθουν σε γραφειοκρατικά ζητήματα. Βέβαια ακόμη κι αν ο ρητός σκοπός ίδρυσης του σωματείου

²⁵⁰ Με το ΦΕΚ, 2 Δεκεμβρίου 1929, τ. Α, αρ.424 εγκρίθηκε από το ελληνικό κράτος το σχέδιο του χώρου για την ανέγερση του Ναού Μεταμορφώσεως (Κοπανά), Π.Δ. «*Περί εγκρίσεως διαγράμματος χώρου προς ανέγερσιν Ναού Μεταμορφώσεως (Κοπανά)*».

²⁵¹ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Α1Σ40Υ8Φ14550.

δεν αφορούσε πάντα σε τέτοια ζητήματα, και πάλι για τους πρόσφυγες η ουσία δεν άλλαζε. Οι σύλλογοι βοήθησαν τους ίδιους στη δημιουργία των απαραίτητων δεσμών μεταξύ τους και επέτρεψαν όχι μόνο ψυχολογικά να αντιμετωπίσουν το συλλογικό τραύμα του διωγμού αλλά επίσης να σταθούν απέναντι σε κάθε μορφή ρατσισμού, όπως και να προχωρήσουν στη νέα τους ζωή με θάρρος και αξιοπρέπεια. Ο πρώτος σύλλογος του Βύρωνα ιδρύθηκε στα 1924 και ήταν «Οι Νέοι του Συνοικισμού Βύρωνος» με έδρα τον συνοικισμό. Στο καταστατικό του χαρακτήριζε τον σκοπό ίδρυσής του ως «ψυχαγωγικό», αν και πολύ γρήγορα απέκτησε την ταυτότητα του αθλητικού σωματείου. Περιλάμβανε τα εξής τμήματα: «α) Τμήμα Φιλολογικόν και Καλλιτεχνικόν, β) Τμήμα αθλητικόν, γ) Τμήμα Εκδρομών». Χρηματοδότηση λάμβανε από την εγγραφή, τις εισφορές των μελών του και δωρεές.²⁵² Για κάποιο διάστημα φαίνεται πως χρησιμοποίησε ως γυμναστήριό του τον χώρο του νηπιοτροφείου «Μοργκεντάου»,²⁵³ ενώ αργότερα το δικό του ανεγέρθηκε δίπλα από τα δημοτικά σχολεία της Αγίας Τριάδας. Τα τμήματά του αφορούσαν στον κλασσικό αθλητισμό, το μπάσκετ και το βόλεϊ και πολύ γρήγορα αποτέλεσε χώρο συνάθροισης των νέων του συνοικισμού.²⁵⁴ Η λειτουργία του συνεχίζεται ως σήμερα. Σύγχρονο στην έναρξη λειτουργίας του υπήρξε και ένα ακόμη προσφυγικό πολιτιστικό σωματείο, με ουσιαστική ίδρυση στα 1924 και τυπική έγκριση του καταστατικού στα 1927, η Πανιώνιος Στέγη Βύρωνος (η πρώτη ονομασία της ήταν Πανιώνιος Λέσχη Βύρωνος). Λειτουργήσε «κατά το σύστημα των εν Σμύρνη Λεσχών».²⁵⁵ Σκοπός της ήταν η διατήρηση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Στο πρώτο κτήριο που την φιλοξένησε, στην οδό Ιθώμης, λειτουργήσε βιβλιοθήκη με αναγνωστήριο, χώρος για διαλέξεις και εκθέσεις, γινόντουσαν μαθήματα χορού, κ.ά., ενώ τα καλοκαίρια διοργάνωνε χοροεσπερίδες με τη συμμετοχή της χορωδίας του σωματείου. Παράλληλα, οργάνωνε εκδρομές με μεγάλη συμμετοχή, συμμετείχε σε εκδηλώσεις άλλων φορέων του Βύρωνα οι οποίες άπτονταν της κοινής Μικρασιατικής καταγωγής, ενώ παραχωρούσε τον χώρο της για εκδηλώσεις σε άλλα σωματεία όπως ήταν οι επιτροπές για την ανέγερση των ιερών ναών της Αγίας Τριάδας και της Μεταμόρφωσης, η Ένωση Προσφύγων Κοπανά, ο συνεταιρισμός Βουρλιωτών, κ.ά..²⁵⁶

²⁵² Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Α1Σ40Υ89Φ544.

²⁵³ «Αι οργανώσεις του Βύρωνος», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 24.7.1927.

²⁵⁴ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 151.

²⁵⁵ Η αποστροφή προέρχεται από άρθρο του Προσφυγικού Κόσμου, το οποίο τοποθετεί την ίδρυση στα τέλη του 1926, βλ. «Αι οργανώσεις του Βύρωνος», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 7.8.1927.

²⁵⁶ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 162-163.

Στην ίδια κατεύθυνση, στα 1925 ιδρύθηκε εντός του συνοικισμού το Λαϊκόν Κέντρον Συνοικισμού Βύρωνος: «Σκοπός του Σωματείου είναι η κοινωνική μόρφωσις των μελών και η περίθαλψις των απόρων εν γένει καθώς και η μόρφωσις αυτών.».²⁵⁷

III. Το προφίλ και ο αριθμός των προσφύγων του συνοικισμού

*«Η κεντρική οδός του συνοικισμού, που τον χωρίζει στα δυο με τα μικρομάγαζά της και την κάπως καλλιτεχνική αφροντισιά της η αγορά, σου θυμίζει επίμονα τις πολύβοες αγορές Ανατολίτικων μεγαλοπόλεων. Εκείνα τα "ούντια" και τα σαντούρια, Θεέ μου, πόσες αναμνήσεις ! που κατάβραδα σου νεκρανασταίνουνε παληές συγκινήσεις, σβησμένες λαχτάρες...».*²⁵⁸ Οι μεγάλες πλατείες με τα καφενεία και τα εστιατόρια γέμιζαν κόσμο. «Σου είναι δύσκολο να πιστέψεις ότι οι καλοντυμένοι άνδρες και γυναίκες, γεμάτοι ενεργητικότητα και κέφι για δουλειά και διασκέδαση, είναι οι ίδιοι άνθρωποι που πριν τρία χρόνια αποβιβάστηκαν στις ακτές της Ελλάδας γυμνοί και πεινασμένοι και κρατώντας, σε πολλές περιπτώσεις, τα νεκρά παιδιά τους στην αγκαλιά»²⁵⁹.

Οι πρώτοι κάτοικοι του συνοικισμού ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρόσφυγες από τη Σμύρνη και την ευρύτερη Ιωνία. Οι ονομασίες των δρόμων το μαρτυρούν: Χρυσοστόμου Σμύρνης, Μικράς Ασίας, Ευαγγελικής Σχολής, Λαοδικείας, Κυδωνιών, Νεαπόλεως, Ερυθραίας, κ.ά.. Όσοι προέρχονταν από κοινή αφετηρία εγκαταστάθηκαν στις ίδιες γειτονιές, δίνοντάς στους δρόμους τους τα ονόματα των περιοχών που διέμεναν πριν τον ξεριζωμό. Πιθανώς αυτό να ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής Ε.Α.Π. και κράτους, ώστε να καταστήσουν πιο ήπια την προσαρμογή στη νέα πατρίδα. Σίγουρα όμως ήταν σε μεγάλο βαθμό και αποτέλεσμα προσφυγικής πρακτικής, για την οποία οι σύλλογοι και τα δίκτυα κοινής καταγωγής που δημιουργήθηκαν έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Οι ξεριζωμένοι της μικρασιατικής καταστροφής ήταν απολύτως λογικό να επιδιώξουν να εγκατασταθούν σε τόπο όπου θα συνυπήρχαν με συγγενείς, γνωστούς, πρώην κατοίκους της ίδιας επαρχίας. Αυτή η

²⁵⁷ Άρθρον 2^{ον} από το Καταστατικόν του Λαϊκού Κέντρου Συνοικισμού Βύρωνος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Α1Σ40Υ63Φ3552.

²⁵⁸ «Αι ελλείψεις και αι ανάγκαι του συν/σμού με το όνομα του ποιητή δον ζουάν», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 10.11.1929.

²⁵⁹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 137.

πρακτική υιοθετήθηκε γενικότερα και σε περιοχές εκτός των αμιγώς προσφυγικών, προσφέροντας μια συναισθηματική ασφάλεια έναντι του άγνωστου και λειτουργώντας ως μηχανισμός συλλογικής άμυνας έναντι της απόρριψης και του στιγματισμού από τον ντόπιο πληθυσμό. Το γεγονός ότι οι αστικοί συνοικισμοί δημιουργήθηκαν περίξ του υπάρχοντος πολεοδομικού ιστού, λειτούργησε επίσης ως αποτρεπτικό στοιχείο στην επαφή και τις συγκρούσεις με τους ντόπιους.²⁶⁰ Αυτή ακριβώς τη συνοχή αλλά και την απόσταση από τον παλαιό αστικό ιστό παρουσίαζε κι ο Βύρωνας.

Το κτηματολόγιο του συνοικισμού το οποίο συνέταξε η Ε.Α.Π. και παρέδωσε στα 1930 στο ελληνικό κράτος, περιείχε 1.539 ακίνητα εκ των οποίων τα 107 ήταν οικόπεδα κι όλα τα υπόλοιπα οικήματα. Ο αριθμός αυτός δεν αντιστοιχούνταν πλήρως με στεγασθείσες προσφυγικές οικογένειες, μιας κάποια ακίνητα φιλοξένησαν υποδομές όπως το Διοικητήριο, το ιατρείο, το ξυλουργείο, το ταπητουργείο, κ.ά.. Επίσης, ένα ολόκληρο τετράγωνο με 20 οικήματα δόθηκε για τη δημιουργία της κεντρικής αγοράς, ενώ καταγράφονταν ακόμη 6 καταστήματα ή εργαστήρια σε άλλα σημεία. Τον ακριβή υπολογισμό των οικογενειών περιπλέκει περισσότερο το γεγονός της συγκατοίκησης δύο οικογενειών σε ένα σπίτι, η οποία για αρκετά χρόνια από την ίδρυση του Βύρωνα εντασσόταν στα πλαίσια της κανονικότητας. Ένα ακόμη στοιχείο δυσκολίας είναι πως στα 1929 λειτουργούσαν εντός συνοικισμού πάνω από 200 καταστήματα εντός οικιών που είχαν παραχωρηθεί προς στέγαση και για τα οποία οι ιδιοκτήτες τους είχαν από την Ε.Α.Π. άδεια μετατροπής αυτών.²⁶¹ Όμως στο κτηματολόγιο αυτή η μετατροπή δεν καταγράφηκε, οπότε συνέχιζαν να φαίνονται ως σπίτια κατοικούμενα. Τέλος, εντός του κτηματολογίου καταγράφονταν και λίγες περιπτώσεις που μέσα στην πρώτη δεκαετία είχαν περάσει στην κατοχή του ίδιου πρόσφυγα άνω του ενός ακίνητα.²⁶²

Στις αρχές του 1925 η Ε.Α.Π. διενήργησε την πρώτη απογραφή στους συνοικισμούς της. Για τον Βύρωνα τα στοιχεία ανέφεραν 2.368 οικογένειες που αντιστοιχούσαν σε πληθυσμό 10.273 κατοίκων. Ξεχωριστή αναφορά γινόταν στην παρουσία 97 οικογενειών (479 κάτοικοι), οι οποίοι ήταν καλλιεργητές.²⁶³ Τον Ιούλιο του 1928 σύμφωνα πάλι με στοιχεία της Επιτροπής, στα σπίτια του συνοικισμού

²⁶⁰ Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, ό.π., σ. 55.

²⁶¹ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ. 11.

²⁶² Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

²⁶³ «Καλλιεργητές» ονομάστηκαν οι πρόσφυγες που στον τόπο τους ήταν αγρότες αλλά όταν ήρθαν στην Ελλάδα έτυχαν αστικής αποκατάστασης, League of Nations, *Greece: 6th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 8.

διέμεναν 2.094 οικογένειες εκ των οποίων οι 680 χαρακτηρίζονταν ως «πλεονάζουσες» (αυτός ήταν ο αριθμός εκείνων που έπρεπε να μετακινηθούν ώστε κάθε σπίτι να κατοικείται από μία οικογένεια).²⁶⁴

Το ίδιο έτος έλαβε χώρα απογραφή του ελληνικού κράτους, η οποία ενέτασσε τον Βύρωνα στους συνοικισμούς της Αθήνας που αποτελούσαν την εκτός σχεδίου πόλεως περιοχή της. Καταγράφηκαν 7.723 κάτοικοι, εκ των οποίων πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής ήταν οι 7.336, δηλαδή σχεδόν όλοι. Από αυτούς οι άνδρες ήταν 2.933 και οι γυναίκες 4.403. Η διαφορά του αριθμού του ανδρικού πληθυσμού σε σχέση με τον αντίστοιχο του γυναικείου προέκυπτε από την αιχμαλωσία ή τον θάνατο μεγάλου ποσοστού των ανδρών κατά την εκκένωση της Μικράς Ασίας από τις δυνάμεις του Κεμάλ.²⁶⁵

Η κρατική απογραφή του 1928 εμφανίζει τους κατοίκους κατά περίπου 2.500 λιγότερους σε σχέση με την απογραφή της Ε.Α.Π. του 1925. Μια μείωση τέτοιου βεληνεκού δε φαντάζει πιθανή. Ακόμη και η ίδια η Ε.Α.Π. στα στοιχεία που δίνει στα 1928 επίσης, αναφέρεται σε μείωση κατά περίπου 300 οικογένειες. Πιθανώς λοιπόν, σ' αυτή τη μεγάλη απόκλιση μεταξύ των απογραφών των δύο φορέων να έπαιξε ρόλο ο τρόπος οργάνωσης και διεξαγωγής τους. Η σημασία αυτού του παράγοντα δεν είναι πρώτη φορά που εμφανίζεται άλλωστε, καθώς και κατά τις απογραφές των οικημάτων του συνοικισμού ανάμεσα στο Ταμείο και την Επιτροπή υπήρχαν αποκλίσεις, όπως αποκλίσεις προέκυψαν ανάμεσα και σε απογραφές του ίδιου φορέα (βλ. υποκεφάλαιο 8i). Βέβαια, η μείωση του πληθυσμού του συνοικισμού στα 1928 σε σχέση με τρία χρόνια νωρίτερα προκύπτει και από τις δύο πηγές. Σ' αυτή την εξέλιξη ενδεχομένως συνέβαλε η σταδιακή εργασιακή αποκατάσταση των προσφυγικών οικογενειών, οι οποίες ενώ κατά τα πρώτα χρόνια βρέθηκαν να συγκατοικούν κάτω από την ίδια στέγη με άλλες, με την πρώτη ευκαιρία που τους δόθηκε να στεγαστούν υπό καλύτερες συνθήκες, μετεγκαταστάθηκαν. Σύνηθες ήταν το φαινόμενο εκείνων που έφευγαν για να χτίσουν ένα δικό τους σπίτι είτε εντασσόμενοι σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς που ιδρύθηκαν περίξ του αρχικού συνοικισμού είτε κατά μόνας σε οικόπεδα που αγόραζαν. Επίσης, στα 1928 ξεκίνησε και η μετακίνηση κατοίκων του Βύρωνα προς τον

²⁶⁴ League of Nations, *Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 23 (πίνακας 1).

²⁶⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

νεοανεγειρόμενο συνοικισμό Υμηττού, στα πλαίσια προγράμματος αποσυμφόρησης των συνοικισμών που διέμεναν πλεονάζουσες οικογένειες.

IV. Η διαδικασία στεγαστικής αποκατάστασης

Προς κάθε πρόσφυγα που τύχαινε στεγαστικής αποκατάστασης, γινόταν προσωρινή παραχώρηση από μεριάς κράτους ή Ε.Α.Π. ενός οικοπέδου ή οικήματος. Για το παραχωρημένο ακίνητο προβλεπόταν είτε πώληση είτε μίσθωση. Για εκείνα τα οποία πωλούνταν προβλεπόταν μια διαδικασία δόσεων, η οποία οριζόταν με σαφήνεια στην απόφαση παραχώρησης. Όταν ο πρόσφυγας έφτανε να αποπληρώσει το χρέος του, τότε εκκινούσε η διαδικασία μεταβίβασης της κυριότητας του ακινήτου στο όνομά του. Η οριστική στεγαστική αποκατάσταση των δικαιούχων του συνοικισμού δεν ολοκληρώθηκε σε ίδιες χρονολογίες. Τα περισσότερα οριστικά παραχωρητήρια αποδόθηκαν κατά τις δεκαετίες του '30 και του '40, όμως υπήρξαν και περιπτώσεις όπου η απόδοσή τους έγινε αργότερα.

Ο φορέας που διενεργούσε την ανέγερση και παραχώρηση των ακινήτων ποίκιλε ανάλογα την περίοδο: Κατά τον πρώτο χρόνο τα ακίνητα παραχωρούσε το ελληνικό κράτος μέσω του Τ.Π.Π.. Από τα 1924, όταν και ανέλαβε υπ' ευθύνη της τη συνέχεια των εργασιών η Ε.Α.Π., τα παραχωρητήρια φέραν τη σφραγίδα της ενώ μετά την αποχώρησή της τις παραχωρήσεις διενεργούσε το κράτος μέσω του αρμόδιου υπουργείου. Με την εξόφληση των χρεών των δικαιούχων, η διαδικασία της απόδοσης τίτλου κυριότητας επισφραγιζόταν και πάλι από διαφορετικές υπηρεσίες: Τον πρώτο χρόνο από το Τ.Π.Π., τα επόμενα και μέχρι το 1930 από την Ε.Α.Π., ενώ ύστερα η ευθύνη μεταβιβάστηκε στην Α.Τ.Ε..

Μέσα στους ατομικούς φακέλους των στεγασθέντων προσφύγων του συνοικισμού βρίσκουμε τα έγγραφα τα οποία προβλέπονταν από τον νόμο για την απόδοση του τίτλου κυριότητας. Παρακάτω θα παρουσιαστούν παραδείγματα τέτοιων εγγράφων, παραλείποντας ή παραποιώντας στοιχεία που θα μπορούσαν να ταυτοποιήσουν τον/την δικαιούχο. Οι φάκελοι που επιλέχθηκαν ως δείγμα είναι εκείνοι των προσφύγων που κατοίκησαν στα οικοδομικά τετράγωνα με αριθμό 1 και 7 και οι οποίοι στην πλειοψηφία τους κατάφεραν να αποπληρώσουν το χρέος τους τη δεκαετία

του 1930, οπότε έλαβαν τα οριστικά παραχωρητήρια από την Α.Τ.Ε.. Με τη σειρά λοιπόν, η διαδικασία περιλάμβανε τα εξής:²⁶⁶

Ατομικός Λογαριασμός

Η Σύμβαση για την εκκαθάριση της Ε.Α.Π. προέβλεπε για όσους δεν είχαν λάβει οριστικά παραχωρητήρια έως την αποχώρησή της, τη δημιουργία ενός ατομικού λογαριασμού ο οποίος θα περιλάμβανε όλα τα προηγούμενα αλλά και μελλοντικά οικονομικά στοιχεία και συναλλαγές του πρόσφυγα με την Επιτροπή, που αφορούσαν στη διαδρομή μεταξύ της προσωρινής παραχώρησης και της ολικής αποπληρωμής σχετικά με το ακίνητο που κατείχε. Μιας και οι περισσότεροι δικαιούχοι των υπό εξέταση τετραγώνων αποπλήρωσαν μετά το 1931, ο εν λόγω ατομικός Λογαριασμός περιλαμβανόταν στους φακέλους τους.

Βεβαίωση του υποκαταστήματος της Α.Τ.Ε. στον Βύρωνα προς τα κεντρικά της Α.Τ.Ε., σχετικά με την αποπληρωμή του οφειλόμενου χρέους.

Το τμήμα εισπράξεως χρεών προσφύγων του υποκαταστήματος της Α.Τ.Ε. στον Βύρωνα ενημέρωνε την Α.Τ.Ε. για την εξόφληση του χρέους από τον πρόσφυγα που του έχει παραχωρηθεί ακίνητο και συνόψιζε τα βασικά στοιχεία που αφορούσαν σε αυτό. Παράλληλα, επισύναπτε τον ατομικό του Λογαριασμό και μία αίτηση του πρόσφυγα για απόδοση κυριότητας:

*«Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
Υποκατάστημα Βύρωνος*

Εν Βυρώνι τη 12 Οκτωβρίου 1932

*Προς την
Αγροτικήν Τράπεζαν της Ελλάδος
Τμήμα Εισπράξεως Χρεών Προσφύγων
Αθήνας*

Κύριε Διοικητά,

*Λαμβάνομεν την τιμήν να υποβάλωμεν υμίν συνημμένως αίτησιν της πρόσφυγος
..... περί χορηγήσεως του κεκανονισμένου τίτλου κυριότητος,
βάσει των κάτωθι στοιχείων:*

- 1) Οίκημα (κατοικία ή οικόπεδον) αξίας Λιρών Αγγλίας*
- 2) Συνοικισμός ..Βύρωνος...*

²⁶⁶ Όλες οι παραπάνω πληροφορίες, όπως και τα έγγραφα που ακολουθούν, σε σχέση με τις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης, προέρχονται από τη μελέτη προσωπικών φακέλων δικαιούχων του συνοικισμού, βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φ. ο.τ. 1 (συν/σμός Βύρωνος) και Φ. ο.τ. 7 (συν/σμός Βύρωνος).

- 3) Τετράγωνον αριθμός
 ή οδός αριθμός
 4) Η ανωτέρω αξία εξωφλήθη την ως το συνημμένον αντίγραφον
 του ατομικού λ/σμού.
 5) Η αρχική παραχώρησις του ανωτέρω ακινήτου εγένετο εις τον δικαιούχον
 εκ μέρους τηςΕ.Α. Προσφύγων²⁶⁷ ως τούτο προκύπτει εκ
κατατεθείσης προκαταβολής την 10 Φεβρουαρίου
 1926²⁶⁸

Ο Προϊστάμενος του
 Γραφείου Εισπράξ. Χρεών Προσφύγων

Ο Διευθυντής
»

Αίτηση δικαιούχου προς Α.Τ.Ε. για απόδοση Τίτλου Κυριότητας

«ΑΙΤΗΣΙΣ
(επώνυμον)
(όνομα)
(όνομα πατρός ή συζύγου)
 ΕκΣμύρνης.....(τόπ. καταγ.)

ΕνΒυρώνι....τη.....

Προς την
 Αγροτικήν Τράπεζαν της Ελλάδος
 Τμήμα Εισπράξεως Χρεών Προσφύγων

Αθήνας

Ο υποφαινόμενος λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω, όπως
 ευαρεστούμενοι, μοι χορηγήσετε τον παρά του Νόμου προβλεπόμενον Τίτλον
 Κυριότητας, τον καθορισθέντα διά της υπ' αριθ. 15.600 αποφάσεως των
 Υπουργών Πρόνοιας και Γεωργίας, ως εδημοσιεύθη εις το υπ' αρ. 121 φύλλον
 της εφημερίδος της Κυβερνήσεως, (τεύχος Β'),
 Διά το εν τω Αστικώ ΣυνοικισμώΒύρωνος..... τετράγωνον (ή οδός)
 αριθ. οίκημα (ή κατοικίαν ή οικόπεδον) ούτινος εξώφλησα εξ
 ολοκλήρου την εκ Λιρών Αγγλίας αξίαν.

Ο αιτών»

²⁶⁷ ή του Δημοσίου.

²⁶⁸ Σ' αυτό το σημείο συμπληρωνόταν είτε το προσύμφωνο πωλήσεως, είτε το παραχωρητήριο είτε, όπως εδώ, η προκαταβολή του δικαιούχου.

Τίτλος κυριότητας

Ο τίτλος, αρχικά, ανέγραφε το όνομα και την περιοχή καταγωγής του πρόσφυγα. Στη συνέχεια υπήρχε το ποσό που αποπλήρωσε για το οίκημα ή οικοπέδο που του παραχώρησε η Ε.Α.Π. και την πιθανή προκαταβολή που είχε δώσει κατά την προσωρινή παραχώρηση. Ακόμη, αναγράφονταν όλα τα στοιχεία του σπιτιού: Το οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο άνηκε και ο αριθμός του, το εμβαδόν του οικοπέδου της οικίας (στο οποίο περιλαμβάνονταν πρασιά και αυλή) και τα οικήματα με τα οποία συνόρευε ανατολικά, νότια, βόρεια και δυτικά με βάση το κτηματογραφικό διάγραμμα του μηχανικού Ν. Ραγκαβή, το οποίο παραδόθηκε από την Ε.Α.Π. στο ελληνικό κράτος κατά την αποχώρησή της και βάσει του οποίου ενεργούσε το τμήμα εισπράξεως χρεών προσφύγων της τράπεζας. Επιπλέον, αναγραφόταν ο αριθμός του μεταβιβαστικού συμβολαίου (34152/ 11-1-24) βάσει του οποίου το οικόπεδο περιήλθε στην κυριότητα της Ε.Α.Π. από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Τέλος, βεβαιώνονταν πως το ακίνητο ήταν απαλλαγμένο από χρέη ή υποθήκη υπέρ της Ε.Α.Π., της Δ.Ο.Ε. ή του Δημοσίου.

V. Αντιδράσεις γηγενών στις απαλλοτριώσεις υπέρ των «πειρατών της ξηράς»

Οι γηγενείς συχνά θεωρούσαν τους πρόσφυγες πηγή κάθε κακού και δεν ήταν λίγες οι φορές που προέκυψαν εντάσεις και αψιμαχίες μεταξύ τους. Τον Ιούλιο του 1928 σημειώθηκαν επεισόδια εξαιτίας της εφαρμογής του μέτρου της απαλλοτρίωσης στη συνοικία Κοπανά, η οποία βρισκόταν στο νότιο άκρο του συνοικισμού Βύρωνος. Ο Κοπανάς ήταν από τους συνοικισμούς που πολύ γρήγορα από την ίδρυση του Βύρωνα τον πλαισίωσαν, εξίσου γρήγορα απέκτησε πολύ πληθυσμό και λίγα χρόνια αργότερα ενσωματώθηκε στον δήμο Βύρωνα. Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Εμπρός* έγραψε για το γεγονός: «*Η συνοικία Κοπανά εν αναστατώσει. Και άλλο σκάνδαλον εκ των απείρων σκανδάλων των αμαρτωλών απαλλοτριώσεων απεκαλύφθη εις βάρος μερικών δυστύχων κατοίκων γηγενών, κατόχων μερικών σπιθαμών γης. Απειλείται αιματοχυσία*»:

«*Παρά τον συνοικισμόν Βύρωνος και μεταξύ αυτού και του εργοστασίου Μαλτσινιώτου υπήρχε μία έκτασις, της συνοικίας Κοπανά, ανήκουσα εις διαφόρους μικροϊδιοκτήτας, και την οποίαν έκτασιν η Επιτροπή Αποκαταστάσεως απηλλοτρίωσε... το κράτος των*

προσφύγων, ενόμισεν ότι πρέπει να στερήσει τους γηγενείς των ιδιοκτησιών των διά να τας προσφέρει εις τους αδελφούς πρόσφυγας, οι οποίοι να μας τα ξαναπωλήσουν προς 50 και 60 δραχ. τον πήχυν.» Ο αρθρογράφος, ο οποίος μετέφερε τα γεγονότα ασκώντας παράλληλα σφοδρή κριτική εμφορούμενη από εμπάθεια για τους πρόσφυγες, τόνιζε πως υπερασπιζόταν εκείνους τους γηγενείς που είχαν αγοράσει ένα μικρό κομμάτι γης με χίλιες στερήσεις και «όχι δι' αποζημιώσεων συνεπεία ψευδών δηλώσεων». Έκανε δηλαδή έναν σαφή υπαινιγμό πως οι πρόσφυγες «εκμαίευαν» από το κράτος αποζημιώσεις που δε δικαιούνταν. Τους χαρακτήριζε επίσης ως «*Αρπαζόγλου και Αποζημιωσόγλου*» και τους κατηγορούσε πως «εκδίωκαν» τους ντόπιους. Συνέχιζε δίνοντας την πληροφορία πως το γεγονός το οποίο οδήγησε την κατάσταση στα άκρα ήταν η διαταγή για έναρξη κατεδάφισης κτισμάτων εντός των απαλλοτριωμένων οικοπέδων από την Ε.Α.Π., με συνδρομή αστυνομικής δύναμης του συνοικισμού Βύρωνος. Έτσι, «*οι τοιουτοτρόπως αδικούμενοι γηγενείς έλαβον την αμετάτρεπτον απόφασιν να αντιτάξουν την βίαν κατά της βίας, αποφασισμένοι να αποκρούσουν διά των όπλων, κάθε νέαν επιδρομήν των πειρατών αυτών της ξηράς.*» Τέλος, η εφημερίδα στο πρωτοσέλιδό της κατέθετε προς τους γηγενείς τη λύση για το πρόβλημά τους: «*Μία και μόνη υπάρχει ελπίς. Να αμυνθούν οι κάτοικοι ενόπλως κατά των επιδρομέων*» μέχρις ότου η εξουσία περνούσε στους αντιβενιζελικούς στις επικείμενες εκλογές του επόμενου μήνα.²⁶⁹

Τραγελαφικό στοιχείο της υπόθεσης, το οποίο αξίζει εδώ να αναφερθεί, είναι πως σύμφωνα με την απογραφή του κράτους στα 1928 ο Κοπανάς είχε 4.039 κατοίκους εκ των οποίων μόνο οι 1.660 ήταν πρόσφυγες του '22.²⁷⁰ Αυτό σημαίνει πως πολλοί εκ των κατοίκων του ήταν γηγενείς, οι οποίοι εκμεταλλεόμενοι την ευχέρεια που είχε η Επιτροπή να παραχωρεί εκτάσεις και σε εκείνους, είχαν αγοράσει ένα οικόπεδο στην περιοχή και προχώρησαν σε αυτοστέγαση. Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν σπάνιο. Όλοι οι συνοικισμοί που δημιουργήθηκαν σε δεύτερο χρόνο γύρω από τον αρχικό συνοικισμό του Βύωνα κατοικήθηκαν και από γηγενείς. Συχνά ήταν εσωτερικοί μετανάστες που στα πλαίσια της αστυφιλίας η οποία διέκρινε την περίοδο, προσπάθησαν και κατάφεραν να αποκτήσουν τη δυνατότητα να χτίσουν μόνοι τους τις οικίες τους.

²⁶⁹ Εφ. Εμπρός, 21.7.1928.

²⁷⁰ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

Αντίστοιχη προσπάθεια εφαρμογής του μέτρου της απαλλοτριώσεως μέσω ταραχών συνέβη λίγο καιρό αργότερα και σε νέο σημείο που γειτνίαζε με τον συνοικισμό. Σε αυτή την περίπτωση όμως, ο ιδιοκτήτης της έκτασης ήταν πρόσωπο με υψηλή κοινωνική θέση και κατάφερε να επιτύχει την άρση της απόφασης απαλλοτριώσεως. Οι δικαιούχοι πρόσφυγες δεν αποδέχτηκαν αδιαμαρτύρητα την εξέλιξη αυτή:

«Νέον λυπηρόν επεισόδιον έρχεται να προστεθή εις τα τόσα προηγούμενα, όπερ υπήρξε συνέπεια της σχετικής νομοθετικής μας αβελτηρίας και ασυναρτησίας. Εις το Παγκράτι, κατόπιν νομίμου απαλλοτριώσεως γενομένης και κοινοποιηθείσης υπό του Υπουργείου της Προνοίας, οι πρόσφυγες κατέλαβον γήπεδα ανήκοντα εις τον γηγενή κτηματίαν Μπελντέκον. Δι' εντόνων διαμαρτυριών και των πολιτικών μέσων άτινα διαθέτει ο ως άνω κτηματίας, εξηνάγκασε το Υπουργείον να άρη την γενομένην απαλλοτριώσιν. Οι πρόσφυγες γνωρίζοντες ότι ουδέν ουσιαστικόν κώλυμα επέβαλε την άρσιν της απαλλοτριώσεως ηρνήθησαν να εγκαταλείψουν τα καταληφθέντα υπ' αυτών γήπεδα. Συνεπεία της αρνήσεως αυτής εξηγγιώθη ο Μπελντέκος και μεταβάς εις τα γήπεδα του, απειράσθη να εκδιώξη διά ομοβροντίας πυροβολισμών τους αντιδίκους του. Αναγκασθέντες ν' αντεπιτεθούν οι πρόσφυγες κατόρθωσαν μετά δίωρον πάλην ν' αφοπλίσουν τον μαινόμενον ιδιοκτήτην όστις υπέστη και τινάς μώλωπας κατά την συμπλοκήν. Καταφθάσαντα αστυνομικά όργανα συνέλαβον τον βίαιον ιδιοκτήτην ως και τους πρόσφυγας Χατζημιχάλην, Βασιλειάδην και Μιγκόπουλον.»²⁷¹

Ένα φαινόμενο που πήρε διαστάσεις την περίοδο 1928 -1929 ήταν οι πυρκαγιές που ξεσπούσαν σε προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά, οι οποίες συχνά είχαν ως επίκεντρο εμπορικά παραπήγματα. Το γεγονός θα μπορούσε να εξηγηθεί λαμβάνοντας υπόψιν την ευφλεκτότητα των υλικών δόμησης που χρησιμοποιούνταν, στα οποία συνήθως περιλαμβανόταν το ξύλο. Οι πυρκαγιές βέβαια, αν δεν ήταν τυχαίες, θα μπορούσαν να είναι και το αποτέλεσμα της επιθετικής αντιμετώπισης των προσφύγων μικροπωλητών από γηγενείς επιχειρηματίες, αφού οι σχέσεις τους δεν ήταν αρμονικές. Η εισχώρηση στην αγορά νέων εμπόρων αύξανε την προσφορά και έριχνε τις τιμές. Μια καταγγελία για προσπάθεια του γηγενούς εμπορικού κόσμου να εκδιωχθούν από την περιοχή τους πρόσφυγες μικροέμποροι μετά από πυρκαγιά που κατέστρεψε τα παραπήγματά τους, διαβάζουμε τον Γενάρη του 1929 στον Τύπο:

²⁷¹ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 4.8.1929.

«Πρωτοφανής εις αγριότητα και απανθρωπία διεξάγεται αγών παρά του οργανωμένου επαγγελματικού κόσμου Πειραιώς κατά της ιδέας της επανεγκαταστάσεως εις την πλατείαν Καραϊσκάκη των κατά το προπαρελθόν Σάββατον αποτεφρωθέντων καταστημάτων και παραπηγμάτων των επί εξαιτίαν εγκατεστημένων μικροεπαγγελματιών, εκ των οποίων οι 90% είνε γνωστόν, ότι είνε πρόσφυγες, εις ους μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν επιτρέπη να στεγασθώσιν εις το πράγματι κεντρικόν τούτο σημείον του Πειραιώς, χρησιμοποιούντες ταυτοχρόνως τα ιδίαις δαπάναις ανεγερθέντα ταπεινά οικήματά των και ως μικροεπαγγελματικά καταστήματα προς βιοπορισμόν.»²⁷²

Μία τρίτη, περισσότερο ενδελεχής μελέτη του φαινομένου αποκαλύπτει πως οι πυρκαγιές στους ξύλινους προσφυγικούς συνοικισμούς και τα εμπορικά παραπήγματα δε σημειώνονταν, κατά βάση, εντός οικοπέδων αγορασμένων από κάποιον ιδιώτη αλλά εντός των οικοπέδων εκείνων που συνδέονταν με το μέτρο της απαλλοτριώσης και εναντίον εμπορικών παραπηγμάτων των οποίων τα συμφέροντα προσέκρουαν σ' εκείνα του γηγενούς εμπορικού κόσμου. Αυτά τα οικήματα ήταν κατά κανόνα ανασφάλιστα, πρώτον γιατί δεν είχαν οι πρόσφυγες την οικονομική δυνατότητα να αποδώσουν τα ασφάλιστρα και δεύτερον διότι οι ασφαλιστικές εταιρείες δε δέχονταν να αναλάβουν την ευθύνη για τις περιπτώσεις αυτές που ενείχαν τέτοιο κίνδυνο ατυχήματος. Η υπόθεση του εμπρησμού κατέληγε να συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να αποτελεί την εξήγηση για τα φαινόμενα αυτά κι από ένα ακόμη στοιχείο: Όταν το αποτεφρωθέν οίκημα δεν ήταν οικονομικώς δυνατό να ανεγερθεί ξανά, τότε άνοιγε η πόρτα της άρσης της απαλλοτριώσης του οικοπέδου.²⁷³ Υπήρξαν δε περιπτώσεις όπου μετά την πυρκαγιά αφαιρέθηκε με κρατική απόφαση από τους πρόσφυγες η άδεια για την εκ νέου ανέγερση και επαναλειτουργία των επιχειρήσεών τους, ασχέτως αν αυτό θα ήταν δυνατό για τους ίδιους. Ακριβής αποτύπωση της πρακτικής αυτής αποτελεί η παρακάτω καταγγελία, τον Μάιο του 1929: *«Τα παρά την Χρυσοσπηλιώτισσαν προσφυγικά εμπορικά παραπήγματα προ ημερών έγιναν παρανάλωμα πυρός. Θα ενόμιζε κανείς ότι το Κράτος θα προσήρχετο, καθ' ο είχε καθήκον, αρωγόν εις τους ατυχήσαντας τούτους πρόσφυγας οικογενειάρχας. Πλάνη. Όχι μόνον ουδεμίαν τοις παρέσχε συνδρομήν αλλά τοις αφαίρει και τον επιούσιον, μη*

²⁷² «Η αποκατάστασις των πυροπαθών Πειραιώς», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 13.1.1929.

²⁷³ «Αι τυχαίαι πυρκαϊάι που μπορεί να μη είνε τυχαίαι», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 28.7.1929.

*επιτρέπον την επανεγκατάστασιν των εις τας προτέρας των θέσεις, από τας οποίας δεν θα απεμακρύνοντο εάν δεν τους έπληττε το απροσδόκητον δυστύχημά των.»*²⁷⁴

Περίπτωση πυρκαγιάς υπήρξε και στην αγορά του συνοικισμού Βύρωνος στις 20 Δεκεμβρίου 1928. Πρωινές ώρες το παντοπωλείο Πόταρη τυλίχθηκε στις φλόγες και κατόπιν πήραν φωτιά όλα τα γύρω καταστήματα, τα οποία ως επί το πλείστον περιλάμβαναν ξύλινες προθήκες, ενώ ενώνονταν και με κοινή ξύλινη οροφή. Η φωτιά διήρκεσε 3 ώρες και κατέστρεψε τη μισή αγορά. Θετικό για τη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρξε το γεγονός ότι ήταν όλα ασφαλισμένα μέχρι ενός ποσού. Η αιτία για την έναρξη της πυρκαγιάς δεν εντοπίστηκε, «*σοβαρά όμως υπόνοιαι υφίστανται ότι πρόκειται περί εμπρησμού, καθόσον το πυρ έλαβε πολύ ταχέως μεγίστας διαστάσεις και προς όλας τας κατευθύνσεις*».²⁷⁵

VI. «Ιερές» συγκρούσεις

Επεισοδιακή ανέγερση του Ι.Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος
Κινητοποίηση κατοίκων με προτροπή του Πόντιου ιερέα Κ.Β. και στόχο την ανέγερση ναού στη σημερινή περιοχή της Μεταμόρφωσης (περιοχή που τότε βρισκόταν ο συνοικισμός Κοπανά) έλαβε χώρα τον Ιούλιο του 1925. Το οικόπεδο που διεκδικούσαν για την ανέγερση ήταν εκτός σχεδίου πόλης και το μεγαλύτερο μέρος του άνηκε στον ιερέα Η.Π., ο οποίος πείστηκε και παραχώρησε το οικόπεδο στην άρτι δημιουργηθείσα προσωρινή εκκλησιαστική επιτροπή. Η ανέγερση του ναού ξεκίνησε με την εθελοντική συμβολή πολλών, όμως επειδή το κτίσμα ήταν αυθαίρετο επενέβη η αστυνομία. Αρκετοί εργάτες – εθελοντές συνελήφθησαν. Άλλοι με επικεφαλής τον ιερέα κατέφυγαν στους γύρω λόφους για να γλιτώσουν. Οι χωροφύλακες ζήτησαν την επέμβαση του στρατού και η καταδίωξη συνεχίστηκε όλη τη νύχτα χωρίς αποτέλεσμα. Την επομένη, οι κυνηγημένοι μαζί με κόσμο της γειτονιάς έκαναν διαδήλωση στους δρόμους της Αθήνας. Τελικά τα έργα συνεχίστηκαν κανονικά και τον Οκτώβρη αναγνωρίστηκε από την αρχιεπισκοπή η πρώτη νόμιμη εκκλησιαστική επιτροπή της ενορίας.

²⁷⁴ «*Ας είναι καλά*», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 26.5.1929.

²⁷⁵ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος 23.12.1928. Επίσης, βλ. εφ. Σκριπ, 21.12.1928 και εφ. Εμπρός, 21.12.1928.

Η υπόθεση συνεχίστηκε τον Ιούλιο του 1927, όταν οι πρωτεργάτες στην κατασκευή του ναού θέλησαν να οικειοποιηθούν κι άλλο κομμάτι από το οικόπεδο του Η.Π. ώστε να φτάσει ο περίβολος της εκκλησίας έως τον κεντρικό δρόμο, τη σημερινή οδό Αγίας Σοφίας. Ο δωρητής τότε άλλαξε γνώμη και για την αρχική του παραχώρηση, αποφασίζοντας να τους δώσει μικρότερο μέρος από όσο τους είχε παραχωρήσει. Μάλιστα, ως αντίποινα άρχισε αμέσως και ο ίδιος να χτίζει μπροστά στην εκκλησία μια αυθαίρετη οικοδομή. Τελικά επενέβη ξανά η χωροφυλακή. Το ζήτημα έφτασε στα δικαστήρια. Η επιτροπή κέρδισε ένα μέρος περιμετρικά του ναού αλλά ο περιβάλλον χώρος του δεν έφτασε ποτέ μέχρι τον κεντρικό δρόμο που ήθελε. Ακόμα και σήμερα αν περάσει κάποιος απ' έξω από την εκκλησία της Μεταμόρφωσης, θα δει απέναντί της ένα ιδιαίτερο κτίσμα με στοά και περίεργη διαρρύθμιση.²⁷⁶

Σύγκρουση εκκλησίας – προσφύγων για το άλσος της Αγίας Τριάδας

Στα 1926 θεμελιώθηκε ο ναός της Αγίας Τριάδας επάνω στον λόφο που βρισκόταν δίπλα από την κεντρική πλατεία του συνοικισμού. Η βλάστηση που υπήρχε στην περιοχή είχε υποβαθμιστεί από την ανεξέλεγκτη υλοτομία των ετών 1923-1925. Έτσι, χρειάστηκε να κηρυχθούν αναδασωτέα 20 στρέμματα περιμετρικά του ανεγειρόμενου ναού. Η αναδάσωση άργησε να αρχίσει. Στα 1933 που ξεκίνησε, η εκκλησιαστική επιτροπή ανήγειρε αξιώσεις για το αναδασωτέο οικόπεδο και ξερίζωσε τα πρώτα δέντρα της αναδάσωσης. Οι κάτοικοι προχώρησαν σε μηνύσεις και καταγγελίες προς το υπουργείο Γεωργίας. Μάλιστα, γνωστοποίησαν στην Αγροτική Τράπεζα ότι αν δημιουργούνταν μονοπάτι από τη μεριά της εκκλησίας, θα εκμηδενιζόταν η αξία της περιουσίας τους και εκείνοι θα είχαν κάθε δικαίωμα να μην καταβάλλουν τις δόσεις για την αποπληρωμή των οικιών. Προχώρησαν δε οι ίδιοι στην αναδάσωση της ανατολικής πλευράς. Τελικά, στα 1935 επήλθε συμβιβασμός: 18 από τα 20 στρέμματα κατοχυρώθηκαν στον Δήμο και ένα στρέμμα στην εκκλησιαστική επιτροπή με σκοπό τη δημιουργία προαυλίου για τον ναό.²⁷⁷

²⁷⁶ Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 99.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 98.

9. Οικιστική εξάπλωση του αρχικού συνοικισμού

Ο Βύρωνας πολύ γρήγορα μεγάλωσε σε έκταση. Περιμετρικά του, οικοδομικοί συνεταιρισμοί αστών προσφύγων ανέλαβαν να οικοδομήσουν τους δικούς τους συνοικισμούς μέσα σε απαλλοτριωμένες εκτάσεις που τους παραχώρησε το κράτος. Επίσης, πρόσφυγες και εσωτερικοί μετανάστες, αφού αγόρασαν οικόπεδα είτε απαλλοτριωμένα μέσω της Ε.Α.Π. είτε από ιδιώτες, προχώρησαν σε ατομική αυτοστέγαση συμβάλλοντας στην πληθυσμιακή αύξηση των υφιστάμενων συνοικισμών ή ανεγείροντας νέους. Έτσι, στη νοτιοδυτική πλευρά του Βύωνα ιδρύθηκαν σε μία αρκετά μεγάλη στο σύνολό της έκταση οι συνεταιρισμοί Νέα Αλάτσατα, Νεράιδα, Νέα Βρύουλα, Κορδελιό και Κλαζομενές.²⁷⁸ Στα νοτιοανατολικά δημιουργήθηκε από Κωνσταντινουπολίτες ο συνεταιρισμός Βυζάντιο. Οριοθετούνταν από τις οδούς Ταταούλων, Προποντίδος, Κερασούντος και Σαμψούντος.²⁷⁹ Οι συνεταιρισμοί Μαϊάνδρος - Νέα Έφεσος είχαν σύνορο με τον Βύωνα την οδό Βουτζά και εκτεινόταν εσωτερικά της οδού Καισαρείας, της οδού Τρικάλων (σημ. Τάκη Περτσεμλή) και βόρεια έως περίπου το ύψος της οδού Φλέμιγκ.²⁸⁰ Ο συνεταιρισμός «Υμηττός (Κουταλάδες-Αλεποβούνι)» απείχε αρκετά για την εποχή από τον Βύωνα. Εκτεινόταν σε μια μεγάλη περιοχή με όριο τη Φορμίωνος και προς το Σκοπευτήριο, από το ύψος της εκκλησίας της Ανάληψης έως το ύψος της σημερινής οδού Καραολή και Δημητρίου. Οριοθετούνταν από τους εξής δρόμους: Φορμίωνος, Αμασειάς, από τη σημερινή Ηρώς Κωνσταντοπούλου, Θεσσαλονίκης (σημ. Γεωργίου Παπανδρέου), Σπάρτης, Τράλεων, Δαυλείας και Μυσίας μέχρι να συναντήσει τη Φορμίωνος.²⁸¹ Ο άτυπος κύκλος περιμετρικά του Βύωνα έκλεινε με τον συνοικισμό του Νέου Κορδελιού, ο οποίος βρισκόταν στα βόρειά του. Περιέκλειε την περιοχή κάτω από τον Ναό της Ανάληψης, όριο με τον Βύωνα είχε την οδό Μεσολογγίου, έφτανε βόρεια

²⁷⁸ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 198.

²⁷⁹ Η περιοχή του Βυζαντίου, σε ρυμοτομικό διάγραμμα του 1928 φέρει την ονομασία «προσφυγικός συνεταιρισμός Βυζάντιον (Κοπανά-Υμηττού)». Στον κτηματολογικό πίνακα του συνεταιρισμού η ονομασία είναι «Βυζάντιον (Κοπανάς)». Προκύπτει λοιπόν, πως το Βυζάντιο αποτελούσε τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Κοπανά. Βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Βυζάντιον (Κοπανάς)»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 400 και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνεταιρισμού «Βυζάντιον (Κοπανάς)».

²⁸⁰ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Μαϊάνδρος-Νέα Έφεσος»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 146.

²⁸¹ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Υμηττός (Κουταλάδες-Αλεποβούνι)»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 147.

έως τη Φορμίωνος και δυτικά ως την οδό Κιουτάχειας (στη συνέχεια της, πριν τη Μεσολογγίου ονομάζεται Σαράντα Εκκλησιών).²⁸²

Πέραν των συνεταιρισμών, περιμετρικά δημιουργήθηκαν και συνοικισμοί από ιδιώτες πρόσφυγες, αλλά και μη, όπως ο συνοικισμός Κοπανά ή Κοπανάδων²⁸³ ή η Νέα Ελβετία που συνόρευε με τον Μαϊάνδρο και τη Νέα Έφεσο και είχε ως κεντρικό δρόμο την Καισαρείας. Η οδός αντλούσε την ονομασία της από την καταγωγή των διαμενόντων καθ' όλο το μήκος της προσφυγικών οικογενειών. Από το ύψος της οδού Κρυστάλλη, όπου ήταν η πλατεία της Ν. Ελβετίας, «...μέχρι το τέλος της οδού Καισαρείας, τα πιο πολλά σπίτια ήτανε ανατολίτικα. Αν περνούσες θα μύριζες παστουρμάδες, σουτζούκια και τέτοια πράγματα.»²⁸⁴ Σ' αυτές τις συνοικίες οι πρόσφυγες αγόραζαν οικόπεδα και ανέγειραν τα οικήματά τους με προσωπική δαπάνη: «Ο πατέρας μου το έχτισε μόνος του με δικά του έξοδα. Ήτανε μεγάλο, διώροφο, με πολλά δωμάτια, μεγάλο χωλ, μεγάλο οικόπεδο, με πολλά δέντρα μέσα. Στο σπίτι αυτό που φτιάξαμε δούλεψε όλη η προσφυγοεργατιά, μαστόροι, χτιστάδες, σοβατζήδες, μπογιατζήδες, όλοι ήτανε Μικρασιάτες. Ο κύκλος του πατέρα μου ήτανε πατριώτες, όλοι.»²⁸⁵

Ένα παράδειγμα πώλησης οικοπέδων στην περιοχή βρίσκουμε στον Τύπο, στα 1929: «Λαϊκός συνοικισμός Κοπανά (μεταξύ Παγκρατίου και Ηλιουπόλεως): Διατίθενται οικόπεδα τριακοσίων περίπου πήχεων εις την τιμήν των δραχ. 20 κατά πήχυν, εξ' ων αι 5 θα δαπανηθώσιν διά την εκτέλεσιν έργων ρυμοτομίας, υδρεύσεως και φωτισμού. Έκαστον οικόπεδον στοιχίζει περί τας 6.000 δραχ. εξοφλείται δε διά προκαταβολής εκ δραχμών 500 και εβδομαδιαίων δόσεων εκ δραχ. 75, εξ' ων αι 25 διατίθενται διά τα έργα μέχρι συμπληρώσεως αναλογίας 5 δραχ. κατά πήχυν. Εις τον προκαταβάλλοντα ολόκληρον το τίμημα του οικοπέδου παρέχεται δωρεάν από το Λατομείον 30 κυβικά μέτρα πέτρας και 10 καντάρια ασβέστου.» Ως δέλεαρ προς τους πρώτους 200 αγοραστές δινόταν πίστωση 15.000 δρχ. για οικοδομικές εργασίες. Ακόμη υπήρχε η δυνατότητα

²⁸² Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέο Κορδελιό»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 149.

²⁸³ Για την οριοθέτηση της περιοχής «Κοπανάς» υπάρχουν διάφορες εκδοχές (σχετικά βλ. Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 58-59). Αδιευκρίνιστη είναι η εποχή που ξεκίνησε να ονομάζεται έτσι η περιοχή, πάντως προϋπήρχε της προσφυγικής άφιξης αλλά δεν οριοθετήθηκε ποτέ επίσημα. Σε ένα μέρος της έκτασης αυτής και σε κοντινή απόσταση με τον συνοικισμό Βύρωνος ιδρύθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 ο συνοικισμός Κοπανά. Στα 1940 που εντάχθηκε στον Βύρωνα αναφερόταν ως «θέσις Κοπανάς». Σε γενικές γραμμές εκτεινόταν ανατολικά ως το Βυζάντιο, νότια ως το ύψος που τελειώνει η οδός Αγίας Σοφίας, δυτικά έως την οδό Ελλησπόντου και βόρεια ως την οδό Κωνσταντινουπόλεως. Σήμερα αυτή η περιοχή αντιστοιχεί στη συνοικία της Μεταμόρφωσης.

²⁸⁴ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

²⁸⁵ Κυριακίδης Θόδωρος. Συνέντευξη στον γράφοντα. 23.4.2019.

ανέγερσης «ευθηνών οικιών» των 50-100 χιλιάδων δρχ. με προκαταβολή του ¼ της αξίας μέσω δόσεων εντός δέκα μηνών και το υπόλοιπο ποσό εντόκως μέσω μηνιαίων δόσεων μετά την παράδοση της οικίας. Τέλος, δινόταν διαβεβαίωση για «*νερό αφθονώτατον, θα χορηγηθή με σωλήνας*», ενώ «*το διαρκές εισιτήριο με τα αυτοκίνητα της γραμμής Ηλιουπόλεως έχει ορισθή εις δραχ. 150 μηνιαίως διά δύο διαδρομάς και δραχμάς 300 διά 4 διαδρομάς καθ' ημέραν. Πληροφορία και εγγραφαί παρά τω δικηγόρω κ. Ι.Π.*».²⁸⁶

Μια ιδιαίζουσα περίπτωση οικιστικής εξάπλωσης του αρχικού συνοικισμού αποτέλεσε ο συνοικισμός του Υμηττού (είναι ο μετέπειτα Δήμος Υμηττού και δε σχετίζεται με τον προαναφερθέντα «συνεταιρισμό Υμηττού»). Σε πρώτο στάδιο χτίστηκαν οικίες από την Ε.Α.Π. με σκοπό την αποσυμφόρηση του Βύρωνα. Σε δεύτερο χρόνο, η Επιτροπή πέρασε στην πώληση οικοπέδων στην περιοχή. Ο Υμηττός ανεγέρθηκε νότια του Βύρωνα, κάτω από το λόφο στον οποίο βρισκόταν το σπίτι της Ισιδώρας Ντάνκαν²⁸⁷ και πάνω από το εργοστάσιο Μαλτσινιώτη (μετέπειτα γνωστό ως ΠΥΡ.ΚΑΛ.).

Στα 1933 ο συνοικισμός Βύρωνος αναγνωρίστηκε ως κοινότητα και αποσπάστηκε από τον δήμο Αθηναίων.²⁸⁸ Στα 1934 έγινε ανεξάρτητος δήμος και σε αυτόν προσαρτήθηκαν οι συνοικισμοί «*Νέα Ελβετία*», «*Κλαζομεναί*», «*Νέα Βρύουλα*», «*Νέα Αλάτσατα*», «*Κορδελιό*», «*Βυζάντιον*», «*Νέα Έφεσος*», «*Μαϊάνδρος*», και «*Νέο Κορδελιό*».²⁸⁹ Κατά την απογραφή του 1940 είναι η πρώτη φορά όπου «*αι θέσεις Βυζάντιον, Κλαζομεναί, Κορδελιόν, Μαϊάνδρος, Νέα Αλάτσατα, Νέα Βρύουλα, Νέα Ελβετία, Νέα Έφεσος και Νέον Κορδελιόν...ως και η θέσις Κοπανάς*» συμπεριλήφθηκαν στον Δήμο Βύρωνα, παύοντας να αποτελούν αυτοτελείς συνοικισμούς.²⁹⁰ Αυτός είναι και ο λόγος που η απογραφή του 1928 μας δίνει για πρώτη αλλά και τελευταία φορά τον αριθμό των κατοίκων των παραπάνω συνοικισμών:

²⁸⁶ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 18.8.1929.

²⁸⁷ Στην κορυφή του λόφου της Αύρας (λόφος Κοπανά), προϋπήρχε της ίδρυσης του συνοικισμού Βύρωνος το σπίτι της παγκοσμίου φήμης χορεύτριας Ισιδώρας Ντάνκαν, το οποίο χτίστηκε στα 1903. Πρόκειται για ένα κτίσμα σπουδαίας αρχιτεκτονικής αξίας, το οποίο έχει χαρακτηριστεί νεότερο μνημείο από το υπουργείο πολιτισμού. Τη δεκαετία του 1980 έγιναν εργασίες αναστήλωσης από τον Δήμο Βύρωνα και πλέον λειτουργεί ως κέντρο μελέτης χορού. Βλ. <https://www.dimosbyrona.gr/article.php?cat=280>.

²⁸⁸ ΦΕΚ, 7 Μαΐου 1933, τ. Α, αρ. 109, Π.Δ. «*Περί αναγνωρίσεως Δήμων και Κοινοτήτων εν τω Νομώ Αττικής και Βοιωτίας*».

²⁸⁹ ΦΕΚ, 18 Ιανουαρίου 1934, τ. Α, αρ. 22, Π.Δ. «*Περί αναγνωρίσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας*».

²⁹⁰ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Αθήνα 1950.

- *Βυζάντιον: 1.500*
- *Κλαζομεναί: 1.000*
- *Κοπανάς: 4.039*²⁹¹
- *Κορδελιό: 1.000*
- *Μαϊάνδρος: 300*
- *Νέα Αλάτσατα: 1.250*
- *Νέα Βρύουλα: 1.000*
- *Νέα Ελβετία: 6.000*
- *Νέα Έφεσος: 700*
- *Νέο Κορδελιό: 1.500*²⁹²

Για να γίνει καταφανές το πόσο γρήγορα και σε τι μέγεθος πολλαπλασιάστηκε ο πληθυσμός του αρχικού συνοικισμού, στα 1928 ο Βύρωνας είχε 7.723 κατοίκους ενώ οι συνοικισμοί που τον περιβάλλαν και που τα επόμενα χρόνια επρόκειτο να ενσωματωθούν σε εκείνον, κατοικούνταν από 18.289 κατοίκους. Δηλαδή μέσα σε πέντε χρόνια από την παράδοση των πρώτων δωματίων σε κάποιες λίγες προσφυγικές οικογένειες, σε μια ακατοίκητη άκρη της Αθήνας, ο συνολικός πληθυσμός της περιοχής έφτανε τις 26.012. Βέβαια, μιας και οι περιοχές εκτός Βύρωνα δέχτηκαν και εσωτερικούς μετανάστες, δε μπορούμε να μιλήσουμε πλέον για αμιγώς προσφυγικό στοιχείο. Τέλος, από την απογραφή του 1940 ο Βύρωνας φαίνεται πως είχε μετατραπεί πλέον και τυπικά, μέσω των ενσωματώσεων των γύρω συνοικισμών και μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης, σε μία μεγάλη πόλη με σταθερό πληθυσμό 25.560 κατοίκων.²⁹³

²⁹¹ Για τον Κοπανά η απογραφή περιείχε και το εξής στοιχείο: Από το σύνολο του πληθυσμού, οι 1.660 κάτοικοι ήταν πρόσφυγες του '22, ποσοστό κοντά στο 40%. Βλ. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

²⁹² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1935.

²⁹³ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1946. Η απογραφή κυρώθηκε από την ελληνική Βουλή με το ΦΕΚ, 2 Φεβρουαρίου 1946, τ. Α, αρ. 29.

Ι. Τα μέτρα αποσυμφόρησης και η γέννηση του συνοικισμού Υμηττού

Η Ε.Α.Π. σε έκθεσή της τον Μάιο του 1927 ανέφερε ότι σε Αθήνα και Πειραιά οι οικογένειες που πλεόναζαν στους συνοικισμούς της, βάσει των υπαρχόντων δωματίων, έφταναν τις 5.810 και υποστήριζε πως θα έπρεπε να απομακρυνθούν το συντομότερο δυνατό.²⁹⁴ Μετά από έρευνα που έκανε σχετικά με το στάδιο στο οποίο βρισκόταν η ολοκλήρωση του έργου της αστικής στεγαστικής προσφυγικής αποκατάστασης, κατέληγε στο συμπέρασμα πως χρειαζόνταν το λιγότερο 31.225 νέα οικήματα. Αφού έλαβε τη διαβεβαίωση για την οικονομική ενίσχυση των 3.000.000 λιρών από το επερχόμενο δάνειο του 1928, αποφάσισε να δαπανήσει 1.000.000 λίρες για την συνέχιση του έργου. Το ποσό όμως αυτό, σύμφωνα με εκτιμήσεις της, δε θα έφτανε για την ανέγερση άνω των 10.000 σπιτιών, υπολογίζοντας την τιμή ανά σπίτι σε 100 λίρες κατ' ελάχιστο, χωρίς να προστίθενται οι δαπάνες για τη χάραξη δρόμων, η παροχή νερού και άλλες εργασίες δημόσιας ανάγκης. Αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στα αστικά κέντρα της επαρχίας, με μικρή οικονομική παροχή για την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα και τον Πειραιά όπου η κατασκευή περίπου 1.816 οικιών ήταν δρομολογημένη, προέκρινε την ιδέα να συνδράμει μόνο τις πλεονάζουσες οικογένειες που ζούσαν στους τέσσερις συνοικισμούς, με βάση τα στατιστικά που είχε στη διάθεσή της στα μέσα του 1928, τα οποία ανέφεραν 15.016 οικογένειες που ζούσαν σε 10.100 σπίτια, με τις 4.976 να περισσεύουν.²⁹⁵ Αντίστοιχη θέση που αναφερόταν σε οικογένειες που πλεόναζαν στους συνοικισμούς και οι οποίες έπρεπε να τύχουν μετεγκατάστασης, αρθρώθηκε από τα πλέον επίσημα χείλη της ελληνικής κυβέρνησης. Ο υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Μιχάλης Κύρκος, τον Μάιο του 1927 διατύπωσε στη Βουλή την άποψη πως εξαιτίας του συνωστισμού των οικογενειών στους ήδη παραδομένους συνοικισμούς υπήρχε σοβαρό πρόβλημα υγιεινής. Ισχυριζόταν πως «άνευ της ταχείας λήψεως μέτρων συντόνων αραιώσεως και εξυγιάνσεως των συνοικισμών, διατρέχουν κίνδυνον όχι μόνο αυτοί,

²⁹⁴ League of Nations, *Greece: 14th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1927, σ. 15.

²⁹⁵ Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, ό.π., σ. 122-123. Για τα στοιχεία που έδινε η Επιτροπή τον Αύγουστο του 1928, βλ. League of Nations, *Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 23 (πίνακας 1).

αλλά και η υγεία των πόλεων Αθηνών και Πειραιώς. Υπάρχει, λοιπόν, ανάγκη απαλλοτριώσεως και νέων εκτάσεων δια να εγκαταστηθούν και αυτοί.»²⁹⁶.

Προβλήματα υπερπληθυσμού αντιμετώπιζε και ο συνοικισμός του Βύρωνα. Σύμφωνα με έκθεση της Επιτροπής, τον Ιούλιο του 1928 πλεόναζαν 680 οικογένειες, καθώς 2.094 οικογένειες διέμεναν σε 1.414 οικήματα.²⁹⁷ Η κυβέρνηση, σε πλήρη στοίχιση με την άποψη της Ε.Α.Π. για την επίλυση του ζητήματος, αποφάσισε να προχωρήσει τα «μέτρα αποσυμφόρησης» για κάποιους συνοικισμούς, εντάσσοντας και τον Βύρωνα στον προγραμματισμό. Τον Νοέμβριο του 1927, στο ΦΕΚ 94/Β'/22-11-1927 δημοσιεύεται η απόφαση για αναγκαστική απαλλοτρίωση «λόγω δημοσίας ανάγκης και προς επέκτασιν του εν Βυρώνι συνοικισμού αστών προσφύγων, έκτασιν εν συνόλω διακοσίων εβδομήκοντα (270) στρεμμάτων ως αυτή ορίζεται εν τω σχετικώ διαγράματι από 20 Οκτωβρίου 1927 του Μηχανικού Γ. Σούλη και σημειούται δια των στοιχείων ΑΒΓΔΕΖΗΑ».²⁹⁸ Στις αρχές του 1928 είχαν ήδη ξεκινήσει οι πρώτες τοπογραφικές μελέτες και πολύ σύντομα στην περιοχή του σημερινού δήμου Ύμηττου ετοιμάσθηκε ένας πρότυπος συνοικισμός 550 «ανεξάρτητων επαύλεων», ο οποίος ήταν έτοιμος να δεχθεί πρόσφυγες προς εγκατάσταση. Επρόκειτο για οικήματα πέτρινα, καλάισθητα, με κήπο και διέθεταν πολλές ανέσεις.²⁹⁹

Όσον αφορούσε στην πώληση των οικιών εντός του Ύμηττου, η Ε.Α.Π. μέσω του Τύπου ενημέρωνε τους πρόσφυγες επίδοξους αγοραστές κατοικίας σχετικά με τις τιμές και τα χαρακτηριστικά τους:

«Τα μέτρα της Ε.Α.Π. προς αραίωσιν των προσφ. Συνοικισμών. – Ο συνοικισμός Ύμηττού»

«Ο τύπος Α ήτοι δύο δωμάτια, πρόστοον, χωλ, μαγειρ. και αποχωρητήριον υπελογίσθη εις δραχμάς 55.000 με προκαταβολήν 3.000 δραχ., ο τύπος Γ, ήτοι δύο δωμάτια, χωλ, μαγειρείον και αποχωρητήριον εις δρ. 51.000, ο τύπος Α1, ήτοι 3 δωμάτια, πρόστοον, χωλ, μαγειρ. και αποχωρητήριον εις δρχ. 72.000 με προκαταβολήν 20.000, ο τύπος Γ1 τρία δωμάτια, χωλ, μαγειρ. και αποχωρητήριον εις δραχμάς 63.000 με προκαταβολήν δρ. 11.000, ο τύπος Δ διώροφον, τρία δωμάτια, χωλ, μαγειρείον και αποχωρητήριον εις δραχμάς 91.000 με προκαταβολήν δραχ. 39.000, ο τύπος Ε

²⁹⁶ Αγόρευση του Υπουργού Προνοίας, Μιχάλη Κύρκου, τον Μάιο του 1927 στη Βουλή, με θέμα τη στέγαση των προσφύγων, Α.Σ.Κ.Ι./ Αρχείο Μιχαήλ Κύρκου/ κ.3/ φ.1.

²⁹⁷ League of Nations, Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission, Γενεύη 1928, σ. 23 (πίνακας 1).

²⁹⁸ Κακαβούλη Έλλη Ιωάννα, ό.π., σ. 31.

²⁹⁹ Λεοντίδου Λίλα, ό.π., σ. 214.

διώροφον, τρία δωμάτια, χωλ, μαγειρείον, αποχωρητήριον και κελλάρι δρ. 96.000 με προκαταβολήν 44.000, πλατείας διώροφον κατάστημα τρία δωμάτια, χωλ, μαγειρείον, αποχωρητήριον και δώμα δραχ. 103.000 με προκαταβολήν δραχ. 51.000, πλατείας μεγάλο διώροφον κατάστημα τρία δωμάτια, χωλ, μαγειρείον, αποχωρητήριον και δώμα εις δραχ. 118.000 με προκαταβολήν δρ. 66.000».

Η Επιτροπή ενέκρινε έντοκα δάνεια 52.000 δραχμών -45.000 για τα οικήματα και 7.000 για τα έξοδα οδοποιίας, ύδρευσης, βόθρων, κ.λπ.- και η αποπληρωμή τους ορίστηκε στα 15 χρόνια. Το μέρος της αξίας που θα ξεπερνούσε το ποσό του δανείου για κάποιον που θα ήθελε να ζητήσει την κατασκευή οικήματος βελτιωμένου τύπου, προβλέφθηκε να καταβάλλεται πριν την έναρξη της ανοικοδόμησης.³⁰⁰

Τέλος, η Ε.Α.Π. για να διασφαλίσει πως η αγορά των οικιών θα αφορούσε πράγματι την αποσυμφόρηση των υπαρχόντων συνοικισμών της και δε θα προέκυπτε εμπλοκή άλλης κατηγορίας προσφύγων, προέκρινε την εξής διαδικασία: Ζήτησε από τους κατοίκους να στείλουν υπεύθυνες δηλώσεις επιθυμίας απόκτησης οικήματος στους ανεγειρόμενους συνοικισμούς της *«εις τας οποίας, ως γνωστόν, θα εγκατασταθούν αι προσφυγικάί οικογένειαι των παλαιών συνοικισμών, προς αραίωσιν των κατοίκων αυτών»*. Η δήλωση έπρεπε να συνοδεύεται από πιστοποιητικό του αρμόδιου προσφυγικού σωματείου που να βεβαίωνε την προσφυγική ιδιότητά του αιτούντος πρόσφυγα και τον χρόνο άφιξής του στην Ελλάδα. Κατόπιν, το υπουργείο Πρόνοιας πιστοποιούσε με τη σειρά του ότι εκείνος δεν είχε στην ιδιοκτησία του άλλο σπίτι. Τέλος, οι αρχηγοί των οικογενειών των παλιών συνοικισμών που θα υπέβαλλαν δήλωση έπρεπε να στείλουν και μια ιδιόγραφη επιστολή προς την Εποπτεία του συνοικισμού που διέμεναν, με την οποία να παραχωρούν το δικαίωμά τους για απόκτηση κατοικίας στους νέους συνοικισμούς προς τις συγγενικές τους οικογένειες με τις οποίες συγκατοικούσαν ως τότε στο ίδιο σπίτι.³⁰¹

Η προσπάθεια μέρους των προσφύγων του συνοικισμού Βύρωνος να συμμετέχουν στις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης εντός του Υμηττού φαίνεται πως συνάντησε ως εμπόδιο την υψηλή τιμή πώλησης των οικημάτων του, σημαίνοντας τον αποκλεισμό τους. Το γεγονός τους οδήγησε, μέσω της οργάνωσής τους στην «Ένωση Οικιστών Συνοικισμού Υμηττού», να πιέσουν την Ε.Α.Π. σχετικά

³⁰⁰ «Τα μέτρα της Ε.Α.Π. προς αραίωσιν των προσφ. Συνοικισμών.-Ο συνοικισμός Υμηττού», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 21.10.1928.

³⁰¹ «Διά την αραίωσιν των συνοικισμών της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 18.11.1928.

με την απόδοση στους ίδιους «των κλειδιών» των ανεγερμένων οικημάτων. Η κίνηση αυτή έλαβε την ονομασία «Κίνημα των κλειδιών».³⁰² Στον Τύπο της εποχής, στα 1930, δημοσιεύεται μία σχετική με το ζήτημα ενέργειά τους: «*Επιτροπή κατοίκων του Συνοικισμού "Βύρωνος" οικιστών του Συνοικισμού "Υμηττού", προσελθούσα εις το υπουργείον Προνοίας και εις τα δημοσιογραφικά γραφεία κατήγγειλε τα εξής: Ο συνοικισμός Υμηττού ένας νέος συνοικισμός εις προέκτασιν του συνοικισμού Βύρωνος έχει τελειώσει από πολλού. Δεν διανέμονται όμως τα σπίτια του συνοικισμού, διότι η επιτροπή έκαμε περισσότερα έξοδα. Και τώρα ζητεί να καταβάλουν οι πρόσφυγες αμέσως την υπερβάλλουσαν αξίαν όλην από τούδε, ενώ πρέπει να προστεθή εις την συνολικήν αξίαν των σπιτιών, η οποία καταβάλλεται εις χρωλυτικές δόσεις.*».³⁰³

Κρίνοντας από το ύψος των τιμών πώλησης οι οποίες προαναφέρθηκαν για τα σπίτια του Υμηττού, με τη χαμηλότερη να ανέρχεται στις 51.000 δρχ. και την πιο υψηλή στις 118.000 δρχ., και συγκρίνοντάς τες με τη μέση τιμή των 23.000 δρχ. της κοινού τύπου κατοικίας από τσιμεντόλιθο, η οποία ανεγέρθηκε ως επί τω πλείστον την πρώτη περίοδο στον συνοικισμό του Βύρωνος,³⁰⁴ παρατηρείται το εξής φαινόμενο: Οι πλεονάζουσες οικογένειες που, λόγω οικονομικής ένδειας, διέμεναν σε κάποιο δωμάτιο προσφυγικού σπιτιού του Βύρωνος συστεγαζόμενες με άλλη οικογένεια, κατά τη διαδικασία της μετεγκατάστασής τους στον Υμηττό καλούνταν να πληρώσουν για την αγορά ενός σπιτιού τιμές οι οποίες ήταν υψηλότερες κι από εκείνες στις οποίες δε μπορούσαν να ανταποκριθούν ως τότε. Βέβαια, τα σπίτια του Υμηττού ήταν σαφώς πολύ καλύτερα και υψηλότερου κόστους από τα πρώτα που ανεγέρθηκαν στον Βύρωνα και με τα οποία γίνεται η σύγκριση. Επίσης, και ο Βύρωνα εμφάνιζε σαφώς υψηλότερες τιμές πώλησης, καθώς περιλάμβανε κι εκείνος οικήματα καλύτερης κατασκευής από όσα είχαν βασικό υλικό τον τσιμεντόλιθο. Όμως, η πρόβλεψη για την ανέγερση του Υμηττού βασίστηκε στην αποσυμφόρηση εκείνων των οικημάτων της πρώτης περιόδου, στα οποία έμεναν τα φτωχότερα στρώματα. Ίσως, κάπου στο ενδιαμέσο, το πρόγραμμα αποσυμφόρησης να άλλαξε προσανατολισμό.

Η Ε.Α.Π. μέσα σε σύντομο διάστημα από την έναρξη ανέγερσης των οικημάτων πέρασε και στην πώληση οικοπέδων στην περιοχή. Σχετική επίσημη ανακοίνωση συναντάμε δημοσιευμένη στον Τύπο, στα 1929: «*Από της 10^{ης} Δεκεμβρίου θέλομεν πωλεί τα εν τω συνοικισμό Υμηττού διαχωρισθέντα οικοπέδα. Από της αυτής, σχετικώς*

³⁰² Κοκόλιας Απόστολος, *ό.π.*, σ. 81 και Κακαβούλη Έλλη Ιωάννα, *ό.π.*, σ. 43.

³⁰³ «Παράπονα των προσφύγων Βύρωνος», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 16.3.1930.

³⁰⁴ Για το κόστος των οικημάτων βλ. Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 224.

*αιτήσεις επί τη προσαγωγή των σχετικών πιστοποιητικών θέλει δέχεται το εν Βυρώνι εποπτικόν γραφείον.».*³⁰⁵

Η μετακίνηση των προσφύγων του Βύρωνα προς τον Υμηττό συνεχίστηκε και μετά τα 1930. Επισφράγιση αυτής της διαδρομής αποτέλεσε λίγο αργότερα, στα 1932, η μεταφορά και της έδρας του 2^{ου} δημοτικού σχολείου Βύρωνα στον συνοικισμό Υμηττού, μετονομαζόμενο σε «*6/ζιον δημοτικό σχολείο Υμηττού*». Παράλληλα, το 3^ο δημοτικό Βύρωνα μετονομάστηκε σε 2^ο και το 4^ο Βύρωνα σε 3^ο.³⁰⁶

II. Η περίπτωση του συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»

Τα Αλάτσατα είναι μια πόλη στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, στη χερσόνησο της Ερυθραίας, απέναντι από τη Χίο, 10 χλμ. νοτιοδυτικά του Τσεσμέ και 70 χλμ. νοτιοανατολικά της Σμύρνης. Είχε σχεδόν αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1922, όταν οι κάτοικοί της εκδιώχθηκαν από τον τουρκικό στρατό. Ιδρύθηκε στα μέσα του 17ου αιώνα. Από τα τέλη του 18ου αιώνα γνώρισε ιδιαίτερη οικονομική, πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη και εξελίχθηκε σε ένα από τα πιο σημαντικά αγροτικά κέντρα των δυτικών μικρασιατικών παραλίων. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, οι Αλατσατιανοί πρόσφυγες στη μεγάλη τους πλειοψηφία εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, σε Αττική, Εύβοια, Κρήτη, Χίο, Λέσβο, Σάμο, Θεσσαλονίκη, Αργίνο. Μετακίνηση υπήρξε και προς άλλες ηπείρους, με το μεγαλύτερο ποσοστό τους να εγκαθίσταται στις Η.Π.Α., όπου ίδρυσαν στο Somerville, κοντά στη Βοστώνη, τα «Μικρά Αλάτσατα», καθώς και στην Αυστραλία. Οι περιοχές της Ελλάδας που φέρουν την ονομασία «Νέα Αλάτσατα» βρίσκονται στον Βύρωνα, στη Χαλκίδα και στο Ηράκλειο Κρήτης.³⁰⁷

Την περίοδο της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων, μία από τις πρώτες προτεραιότητές τους μέσα στις τραγικές συνθήκες διαβίωσης που υπέμεναν, αποτέλεσε η αναζήτηση των δικών τους ανθρώπων. Αυτή η αναζήτηση ήταν διπλής φύσης: α) Στις βίαιες μετακινήσεις των πρώτων ημερών, τα μέλη των οικογενειών που

³⁰⁵ Εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 8.12.1929.

³⁰⁶ ΦΕΚ, 15 Μαρτίου 1932, τ. Α, αρ. 68, Π.Δ. «Περί μεταφοράς έδρας δημοτ. Σχολείου και περί μετονομασίας δημ. σχολείου της Ανατολ. Περιφέρειας Αθηνών.».

³⁰⁷ Alatsata.net, Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου», http://alatsata.net/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=15&Itemid=6&lang=el

μετακινούνταν με τα πλοία προς τις ελληνικές ακτές συχνά χάνονταν μεταξύ τους, γεγονός που τους οδηγούσε να ψάχνουν εναγωνίως στην Ελλάδα να συναντήσουν τους ανθρώπους τους μέσω του Τύπου και του Ερυθρού Σταυρού. β) Στην νέα πατρίδα, για τους πρόσφυγες η έννοια του «δικού τους ανθρώπου» είχε να κάνει και με τους ανθρώπους κοινής καταγωγής. Κατ' αυτήν την έννοια, όταν μια ομάδα πρώην κατοίκων μιας συγκεκριμένης επαρχίας ή πόλης εγκαθίστατο σε μια περιοχή της Ελλάδας, αυτό γινόταν γνωστό και σε άλλους πρόσφυγες με την ίδια καταγωγή, οι οποίοι έσπευδαν να τους βρουν και να εγκατασταθούν κοντά τους. Ήταν η ανάγκη της αλληλοβοήθειας, της αλληλεγγύης και του συνανήκειν που έτρεπε τους ανθρώπους να κινηθούν κατ' αυτόν τον τρόπο. Επιπλέον, εκτός από το αίσθημα της υποδοχής από δικούς τους ανθρώπους, το γεγονός αυτό βοηθούσε και σε πολλά επίπεδα όπως εκείνο της εύρεσης εργασίας, της βοήθειας σε γραφειοκρατικό επίπεδο, κ.λπ.. Η ύπαρξη λοιπόν ήδη εγκατεστημένων από καιρό οικογενειών αποτελούσε σημαντική πτυχή της εγκατάστασης. Μια τέτοια μαρτυρία για τους Αλατσατιανούς πρόσφυγες συναντούμε στο βιβλίο του Κωνσταντίνου Γκαρμάτη, γιου Αλατσατιανών προσφύγων του Βύρωνα. Περιγράφει ακριβώς αυτήν την προσπάθεια συνεύρεσης των ανθρώπων μέσα στη δίνη της καθημερινής επιβίωσης, οι άθλιες συνθήκες της οποίας διαφαίνονται από την εξιστόρηση:

«Η μητέρα μου Μαρία Γκαρμάτη-Μακρυγιάννη, βρέθηκε εις τον Πειραιά με ένα μωρό έξι μηνών εις την αγκαλιά της, ζυπόλητη, γιατί είχε χάσει εις την πορεία τα παπούτσια της και με σκισμένα τα ρούχα της από έναν Τούρκο στρατιώτη που έψαχνε για χρυσαφικά. Χωρίς χρήματα μαζί της, τρομοκρατημένη, πεινασμένη και διψασμένη, κάπου άκουσε ότι εις το Παγκράτι ζούσε από τον πρώτο διωγμό η Αλατσατιανή οικογένεια Μαρινάκη. Ρωτώντας, έφθασε εις την περιοχή του Αγίου Σπυρίδωνος και εκεί βρήκε την οικογένεια Μαρινάκη, η οποία αρχικά την περιέθαλψε. Εντωμεταξύ εις την Αθήνα κατέφθαναν και άλλοι Αλατσατιανοί. Μια ομάδα από αυτούς βρήκαν καταφύγιο εις την αποθήκη κάποιου Ματζαβελάκη πίσω από τον Άγιο Σπυρίδωνα Παγκρατίου, και εν συνεχεία, τη υποδείξει της Αστυνομίας, κατέλυσαν εις το σχολείο Δραγάτη επί της οδού Εμπεδοκλέους πίσω ακριβώς από το Παναθηναϊκό στάδιο. Εκεί κάθε οικογένεια κατέλαβε ένα χώρο τον οποίον χώριζαν οι ίδιοι με θρανία και κουβέρτες. Το ίδιο έκαναν και η Μαρία Γκαρμάτη με τις δύο από τις αδελφές της, και το μικρότερο αδελφό τους. Παρέμειναν εκεί περί τα δύο χρόνια, και καθώς αντιλαμβάνεστε οι συνθήκες που επικρατούσαν ήταν άθλιες. Μεγάλο πρόβλημα εκτός των άλλων ήταν οι τουαλέτες και το μαγείρεμα. Στις τουαλέτες, ιδιαίτερα τις πρωινές ώρες, έπρεπε να περιμένουν και μισή ώρα στην ουρά για να τις

χρησιμοποιήσουν. Τους διάφορους τενεκέδες, που εύρισκαν ψάχνοντας στα σκουπίδια, τους χρησιμοποιούσαν στο μαγείρεμα μεταμορφώνοντας άλλους σε αυτοσχέδιες φουφούδες και άλλους σε μαγειρικά σκεύη».³⁰⁸

Εξίσου σημαντική ήταν για τους άρτι μετακινηθέντες πρόσφυγες η διαβίωση μελών της ευρύτερης οικογένειας σε κάποια χώρα του εξωτερικού. Η βοήθεια που τους παρείχαν μέσω αποστολής εμβασμάτων έδινε μεγάλη ανακούφιση σε ανθρώπους που δεν είχαν κανένα στήριγμα σ' αυτό το πρώτο στάδιο εγκατάστασης και οι οποίοι έπρεπε κάπως να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες, το φαγητό, την ένδυση, κ.λπ.: *«Τις βασικές τους ανάγκες τις κάλυπταν με χρήματα που τους έστελναν ο θεός μου, ο αδελφός του πατέρα μου Δημήτριος και οι δύο από τις αδελφές της που ήταν ήδη παντρεμένες εις την Αμερική.»³⁰⁹*

Το ελληνικό κράτος σε δεύτερο χρόνο έδωσε τη δυνατότητα σε πρόσφυγες κοινής καταγωγής να ιδρύσουν οικοδομικούς συνεταιρισμούς και να ανεγείρουν με δική τους δαπάνη οικίες, παρέχοντάς τους ένα οργανωμένο πλαίσιο με αρκετές διευκολύνσεις. Στα 1927 ιδρύθηκε δυτικά του συνοικισμού Βύρωνος ο οικοδομικός συνεταιρισμός αστών προσφύγων «Νέα Αλάτσατα». Τα μέλη του είχαν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, με προεξάρχουσα την καταγωγή, αφού η συντριπτική τους πλειοψηφία είχε καταφθάσει στην Ελλάδα από τα Αλάτσατα. Όσοι από τους συνεταίρους διαφοροποιούνταν στον τόπο προέλευσης ήταν κάτοικοι κοντινών με τα Αλάτσατα περιοχών της Ερυθραίας όπως τα Βουρλά, η Κάτω Παναγιά, το Ρειζδερέ, ο Τσεσμές (Κρήνη) ενώ στις περιοχές καταγωγής καταγραφόταν και η Σμύρνη. Ένα ακόμη συνδετικό στοιχείο ήταν ο χρόνος άφιξής τους στην Ελλάδα, η οποία χρονολογούνταν αμέσως μετά την καταστροφή, στα 1922. Επίσης, επρόκειτο για πρόσφυγες ανταλλάξιμους.³¹⁰ Τέλος, πολλοί ήδη κατοικούσαν με ενοίκιο σε περιοχές περίξ της έκτασης όπου επρόκειτο να δραστηριοποιηθεί ο συνεταιρισμός όπως το

³⁰⁸ Γκαρμάτης Κωνσταντίνος Ι., *Η Συνοικία «Νέα Αλάτσατα» του Δήμου Βύρωνος*, Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου», Αθήνα 2010, σ. 11.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 11.

³¹⁰ Η Επιτροπή η οποία προέβαινε στην εκτίμηση της αποζημίωσης που δικαιούνταν οι ανταλλάξιμοι ήταν διαφορετική για κάθε πρόσφυγα, ανάλογα με τον τόπο προέλευσης. Αναγραφόταν επάνω στην υπεύθυνη δήλωσή του, μαζί με το ποσό που του είχε επιδικαστεί. Από τις υπεύθυνες δηλώσεις των μελών των Νέων Αλατσάτων, οι οποίες εμπεριέχονταν στους στεγαστικούς φακέλους τους πληροφορούμαστε πως: Για τους Αλατσατιανούς αντιστοιχούσε η Επιτροπή Αλατσάτων Κρήνης (τα Αλάτσατα άνηκαν στην εκκλησιαστική επαρχία Κρήνης, όπως και ο Τσεσμές και η Κάτω Παναγιά), για όσους ήταν από τον Τσεσμέ η Επιτροπή Κρήνης, για όσους κατάγονταν από το Ρειζδερέ η Επιτροπή Ρειζδερέ εν Χίω, η Επιτροπή Αγίου Γεωργίου για τους Σμυρνιούς, η Επιτροπή Κάτω Παναγίας Κρήνης για όσους κατάγονταν από την Κάτω Παναγιά.

Παγκράτι ή ο συνοικισμός Κοπανά, ενώ κάποιοι εξ αυτών κατοικούσαν σε ένα δωμάτιο οικογενειακά εντός του συνοικισμού Βύρωνος. Η ηλικία των μελών ποίκιλε ξεκινώντας από τα 22 και φτάνοντας έως τα 76 χρόνια, αν και οι περισσότεροι κυμαίνονταν από 30 έως 50. Ούτε στην κατηγορία του φύλου υπήρχε υπερσυγκέντρωση σε κάποιο από τα δύο, καθώς ήταν ισομοιρασμένοι σχεδόν οι άντρες με τις γυναίκες, με μια μικρή υπεροχή των αντρών. Οι οικογένειες που επρόκειτο να κατοικήσουν τα νέα σπίτια ποίκιλαν επίσης, όσον αφορούσε στη σύστασή τους: Υπήρχαν οικογένειες πολύτεκνες, σε αρκετές από τις οποίες έμενε μαζί και κάποιος παππούς ή αδερφός/ή, υπήρχαν οικογένειες μονογονεϊκές και ανδρόγυνα. Τέλος, στο επίπεδο των επαγγελμάτων απαντώνταν πολλοί εργάτες³¹¹ και ιδιωτικοί υπάλληλοι, ένας υπάλληλος της Ε.Α.Π., τρεις δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ συχνά καταγραφόταν το επάγγελμα των οικιακών. Ακόμη, υπήρχε εκείνο του γεωργού, του καφετζή, του κουρέα, του οπωροπώλη, του ράφτη, του καφεπώλη, ενώ ο συνεταιρισμός είχε και έναν επαγγελματία σοφέρ.³¹²

Α. Ίδρυση του οικοδομικού συνεταιρισμού αστών προσφύγων «Νέα Αλάτσατα»

Καταστατικό

Η ίδρυση και λειτουργία ενός οικοδομικού συνεταιρισμού αστών προσφύγων οριζόταν από το καταστατικό του. Παρακάτω θα παρουσιαστεί το πλαίσιο για τα Νέα Αλάτσατα: Για την ίδρυση του συνεταιρισμού χρειάστηκε η υπογραφή έξι προσφύγων. Είχε ως έδρα την Αθήνα και σκοπό την ανέγερση οικιών για χρήση των μελών και των οικογενειών τους, σε οικόπεδα που θα παραχωρούσε το Δημόσιο. Ακόμη, σκοπό του αποτελούσε η σύσταση και συντήρηση κοινωφελών ιδρυμάτων που θα ανεγείρονταν μέσα στον συνοικισμό. Προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορούσε κάποιος να εγγραφεί μέλος του ήταν: α) Να είναι αστός πρόσφυγας Έλληνας στο γένος, ενώ παράλληλα να μην κατέχει οικία στην ιδιοκτησία του εντός της χώρας, ούτε αυτός αλλά ούτε και συγγενής του έως β' βαθμό, με τον οποίο αποτελούσαν μία οικογένεια. β) Να έχει

³¹¹ Στην υπεύθυνη δήλωση που εμπεριέχεται στον προσωπικό φάκελο όλων των μελών του Συνεταιρισμού, κάποιοι εξ αυτών το επάγγελμα του εργάτη το σημείωναν ως «εργατικός».

³¹² Όλα τα στοιχεία προέρχονται από τους ατομικούς φακέλους των μελών του Συνεταιρισμού, βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα».

ελεύθερη διαχείριση της περιουσίας του. γ) Να αποδέχεται το καταστατικό, χωρίς καμία επιφύλαξη. δ) Να μην αποτελεί μέλος άλλου συνεταιρισμού με τον ίδιο σκοπό.

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΣΥΝΕΤΑΙΡΩΝ

Κάθε συνεταίρος είχε το δικαίωμα να αποχωρήσει οικειοθελώς από τον συνεταιρισμό μετά την αποπληρωμή του οικοπέδου που του παραχωρήθηκε και την εξόφληση των υποχρεώσεων που προέκυπταν από το καταστατικό. Προηγουμένως θα έπρεπε να είχε υποβάλει έγγραφη ειδοποίηση προς το Δ.Σ., τρεις μήνες τουλάχιστον πριν, και να είχε περάσει το λιγότερο ένας χρόνος από την εγγραφή του. Διαγραφή προβλεπόταν μεταξύ άλλων για όποιον: α) Δεν πληρούσε πλέον τις προϋποθέσεις που έπρεπε να έχει κάποιος για να είναι μέλος, β) καταδικάστηκε για κακούργημα ή πλημμέλημα για συγκεκριμένα άρθρα του ποινικού κώδικα και γ) καθυστέρησε να καταβάλει την εισφορά του, πέραν του ενός μήνα από την εγγραφή του. Ο διαγραμμένος έχανε τα δικαιώματά του από το παραχωρημένο οικόπεδο και αυτό μεταβιβαζόταν στον συνεταιρισμό, ο οποίος του απέδιδε το ποσό που είχε καταβάλει ως τότε, μείον 10% παρακράτηση υπέρ του ταμείου του συνεταιρισμού. Σε περίπτωση θανάτου κάποιου μέλους, διαγραφόταν αυτομάτως και εκκινούσαν οι σύμφωνες με τον νόμο διαδικασίες μεταβίβασης στους κληρονόμους.

Η εκχώρηση των δικαιωμάτων επί του ακινήτου ή η μεταβίβαση αυτού πριν από την εκπλήρωση όλων των υποχρεώσεων του μέλους προς τον συνεταιρισμό απαγορεύονταν. Μετά την εκπλήρωσή τους άνοιγε ο δρόμος γι' αυτές τις ενέργειες αλλά μόνο προς πρόσωπα τα οποία πληρούσαν όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις που έθετε το καταστατικό ώστε να μπορούσε κάποιος να γίνει μέλος του.

ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥ

Τα κεφάλαια του συνεταιρισμού προέρχονταν από: α) Τις εισφορές των συνεταίρων, β) έκτακτες εισφορές τις οποίες αποφάσιζε η γενική συνέλευση, γ) τόκους κεφαλαίου και δ) δάνεια. Η πρώτη εισφορά κάθε συνεταίρου ήταν υποχρεωτική με την εγγραφή και οριζόταν στις 3.000 δραχμές. Η συνεταιριστική μερίδα ανερχόταν στις 3.000 δραχμές και καταβαλλόταν με την εγγραφή, ενώ καθένας μπορούσε να εγγραφεί για άνω της μίας μερίδας, έως τις είκοσι, αλλά η μία ήταν υποχρεωτική. Το Δ.Σ. εισέπραττε τις εισφορές τις οποίες χρησιμοποιούσε για την κάλυψη των δαπανών έργων οδοποιίας και κοινωφελών ιδρυμάτων, για την συμπλήρωση των απαιτούμενων προκαταβολών που ο συνεταιρισμός όφειλε να καταθέσει έναντι της παραχωρημένης έκτασης, κ.ά..

Κάθε συνεταιίρος κατέβαλλε 25 δραχμές εφάπαξ ως δικαίωμα εγγραφής και 10 δραχμές μηνιαίως. Για την οικονομική του ενίσχυση ο συνεταιρισμός δικαιούτο, κατόπιν απόφασης της γενικής συνέλευσης, να συνομολογεί ενυπόθηκα δάνεια με το Δημόσιο. Για την ασφάλεια του δανείου εγγραφόταν πρώτη υποθήκη για τα ανεγειρόμενα ακίνητα και την υπόλοιπη ακίνητη περιουσία. Δάνεια μπορούσε να συνάπτει και με οποιαδήποτε τράπεζα.

Τα μετρητά που είχε στη διάθεσή του όφειλε η διοίκηση, μέσω του ταμιά, να τα καταθέτει στην Εθνική Τράπεζα σε έντοκο λογαριασμό. Το αποθεματικό κεφάλαιο αποτελείτο από δικαιώματα εγγραφής, πρόστιμα, δωρεές, κ.λπ. και χρησιμοποιείτο για την κάλυψη ενδεχόμενων ζημιών. Μετά την αποπεράτωση των οικιών και την εξόφληση του δανείου το αποθεματικό χρησιμοποιούνταν για την ίδρυση ή συντήρηση κοινωφελών ιδρυμάτων εντός του συνοικισμού.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ - ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

Το διοικητικό συμβούλιο αποτελούνταν από πέντε μέλη, τα οποία εκλέγονταν από γενική συνέλευση μέσω μυστικής ψηφοφορίας με θητεία ετήσια. Στα καθήκοντα του Δ.Σ. περιλαμβάνονταν: α) Να αποφασίζει για την είσοδο νέων μελών στον συνεταιρισμό, β) να προτείνει στη γενική συνέλευση διαγραφή μελών, γ) να τηρεί τα βιβλία του συνεταιρισμού, δ) να συντάσσει τα επίσημα έγγραφα του, ε) να αποφασίζει για τα τρέχοντα έξοδα, στ) να διορίζει και να απολύει το απαραίτητο προσωπικό, καθώς και να ορίζει την αμοιβή του μετά από απόφαση γενικής συνέλευσης και τέλος, ζ) να αποφασίζει σχετικά με την ανάγκη έκτακτων συνελεύσεων.

Το Δ.Σ. διατηρούσε βιβλίο που περιείχε το ονοματεπώνυμο, το επάγγελμα, την κατοικία, τη χρονολογία εισόδου στον συνεταιρισμό και τις ημερομηνίες των εισφορών κάθε συνεταιίρου. Επίσης, υποχρεούνταν να στέλνει στο υπουργείο Πρόνοιας ή τις εποπτικές αρχές δήλωση περιέχουσα το ονοματεπώνυμο και την υπογραφή όλων των μελών, καθώς και πίνακες των συνεταιίρων. Κατά αυτόν τον τρόπο ενημέρωνε για κάθε μεταβολή.

Το εποπτικό συμβούλιο είχε ως αρμοδιότητα την εποπτεία και έλεγχο των πράξεων και της διαχείρισης του Δ.Σ.. Αποτελείτο από τρεις συνεταιίρους, οι οποίοι δε συνδέονταν με κανένα από τα μέλη του Δ.Σ., είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας έως τέταρτο βαθμό. Πιο συγκεκριμένα τα καθήκοντά του ήταν: α) Να καλεί σε γενική συνέλευση σε περίπτωση θανάτου, αποχώρησης, διαγραφής ή κολληήματος μελών του διοικητικού ή εποπτικού συμβουλίου, β) να εκπροσωπεί σε συγκεκριμένες περιπτώσεις

τον συνεταιρισμό, γ) να ελέγχει τον ετήσιο ισολογισμό και τον λογαριασμό των κερδών και των ζημιών, δ) να υποβάλλει κάθε χρόνο έκθεση στη γενική συνέλευση, σχετική με τη διοίκηση που άσκησε το Δ.Σ.. Τα αξιώματα του διοικητικού και εποπτικού συμβουλίου δεν αμείβονταν. Επίσης, δεν είχαν ψήφο για τα ζητήματα που τους αφορούσαν προσωπικά.

Η γενική συνέλευση συνέρχεται κάθε μήνα. Έκτακτη γενική συνέλευση μπορούσε να οριστεί, όταν το απαιτούσε το συμφέρον του συνεταιρισμού, είτε με απόφαση γενικής συνέλευσης είτε με πρωτοβουλία του διοικητικού ή εποπτικού συμβουλίου είτε κατόπιν έγγραφης αίτησης του 1/20 των συνεταίρων είτε των 3/20 εάν οι συνέταιροι ήταν λιγότεροι των πενήντα. Κάθε συνέταιρος είχε δικαίωμα μίας ψήφου. Απαρτία υπήρχε όταν παρευρίσκονταν τουλάχιστον οι μισοί. Οι αποφάσεις παίρνονταν με απόλυτη πλειοψηφία επί των παρόντων. Εξαιρέση, στην οποία απαιτούνταν τα 2/3 των ψήφων, αποτελούσαν οι περιπτώσεις απόφασης σχετικά με διαγραφή μέλους, έγκριση προϋπολογισμού, σύναψη σύμβασης με οικοδομική εταιρεία για ανέγερση συνοικισμού, συνολογία δανείου για τον ίδιο σκοπό και τροποποίηση του καταστατικού. Η γενική συνέλευση είχε την εποπτεία και αποφάσιζε για την κάλυψη ζημιών, την επιβολή προστίμου σε μέλη του διοικητικού ή εποπτικού συμβουλίου, την έγκριση δανειακής σύμβασης ή τη σύμβαση για οικοδόμηση, εξέλεγε τα μέλη των συμβουλίων και αποφάσιζε για την τροποποίηση του καταστατικού.³¹³

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΠΕΔΩΝ – ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΟΙΚΙΩΝ

Ο συνεταιρισμός αποκτούσε τα οικόπεδα για την ανέγερση οικιών σύμφωνα με το Ν.Δ. «Περί οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων». Πριν από κάθε οικοδομική εργασία κατάρτιζε ένα ρυμοτομικό σχέδιο και το υπέβαλλε για έγκριση στην αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Πρόνοιας. Το ίδιο συνέβαινε με τα έργα ισοπέδωσης και οδοποιίας. Το διάγραμμα έπρεπε να περιλαμβάνει τους κοινόχρηστους χώρους και τα οικόπεδα στα οποία θα ανεγείρονταν τα κοινωφελή έργα. Μετά την αφαίρεση των κοινόχρηστων χώρων, η έκταση διαιρούνταν σε ίσα οικοδομήσιμα οικόπεδα και ύστερα προχωρούσε η διαδικασία της κατανομής στους συνεταίρους. Η μορφή και το

³¹³ Στις 7 Σεπτεμβρίου 1927 λαμβάνει χώρα η πρώτη γενική συνέλευση του Συνεταιρισμού «εν τω κοινοτηκώ καταστήματι του συνοικισμού Βύρωνος» με σκοπό την εκλογή διοικητικού συμβουλίου και ελεγκτικής επιτροπής (εποπτικού), με την παρουσία τμηματάρχη του υπουργείου Πρόνοιας. Συμμετείχαν 23 «εκ των εγγεγραμμένων εν τω Επισήμω καταλόγω των οικιστών του ως άνω Αστικού Συνοικισμού», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων Νέα Αλάτσατα/ Α1Σ40Υ8Φ8250.

ανώτατο όριο κάθε τύπου κατοικίας οριζόταν από τη γενική συνέλευση. Το Δ.Σ., μετά από έγκριση της γενικής συνέλευσης που θα όριζε τους όρους, δικαιούνταν να συνάψει σύμβαση με οικοδομική εταιρεία ή εργολάβους, με την οποία θα παραχωρούσε την ανέγερση των οικιών. Για τον υπολογισμό του αντιτίμου κατά την παραχώρηση της κάθε οικίας λαμβάνονταν υπόψιν: α) Η αξία του οικοπέδου, β) το ποσό που δαπανήθηκε για την οικοδομή, γ) οι τόκοι που αναλογούσαν στον καθένα για την εξόφληση των δανείων που έλαβε ο συνεταιρισμός. Η παραχώρηση της οικίας σήμαινε και μεταβίβαση κυριότητας, με τον περιορισμό ότι παρέμενε υπέγγυος μέχρι την εξόφληση των υποχρεώσεων του συνεταιρίου προς τον ενυπόθηκο δανειστή και προς τον συνεταιρισμό.³¹⁴

Απόφαση απαλλοτρίωσης οικοπέδων, παραπλεύρως του συνοικισμού
Βύρωνος

Στις 30 Σεπτεμβρίου 1927, μετά από γνωμοδότηση του κεντρικού συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγασεως Προσφύγων δημοσιεύτηκε η απόφαση των υπουργών Γεωργίας και Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως με την οποία απαλλοτριώνονταν δύο οικοπέδα συνολικής έκτασης 18 στρεμμάτων, τα οποία βρίσκονταν παραπλεύρως του συνοικισμού Βύρωνος και άνηκαν τα μεν οχτώ στρέμματα σε έναν ιδιοκτήτη ενώ τα υπόλοιπα δέκα σε δύο ιδιοκτήτες, αδερφούς. Η απόφαση λήφθηκε *«αναγκαστικώς λόγω δημοσίας ανάγκης και επί σκοπώ αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων»*. Η κυριότητά τους μεταβιβαζόταν στο Δημόσιο, ενώ η αποζημίωση των ιδιοκτητών προβλέφθηκε να οριστεί μελλοντικά.³¹⁵

Επί της συγκεκριμένης απόφασης, αρκετά χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε νομικό ζήτημα από πλευράς κάποιων εκ των κληρονόμων των αρχικών ιδιοκτητών. Πιο συγκεκριμένα, στα 1977 άσκησαν αγωγή εναντίον του ελληνικού κράτους, διεκδικώντας αναγνώριση της κυριότητας επί απαλλοτριωμένων εκτάσεων και καταβολή αποζημίωσης. Σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, η διεκδίκηση αφορούσε σε αναδρομική αποζημίωση για έκταση η οποία εν τέλει δε συμπεριλήφθηκε ποτέ στην απαλλοτρίωση και για μία δεύτερη η οποία ενώ αρχικά συμπεριλήφθηκε, εν τέλει εξαιρέθηκε. Τέλος, δικαίωμα κυριότητας επί απαλλοτριωμένου οικοπέδου διεκδικούσε

³¹⁴ «Καταστατικόν Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων Σ.Π.Ε. Νέα Αλάτσατα», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων Νέα Αλάτσατα/ Α1Σ40Υ8Φ8250.

³¹⁵ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα».

το «Παλαιόν Εκκλησιαστικόν Ταμείον».³¹⁶ Η περίπτωση αυτής της δικαστικής διεκδίκησης δεν αποτέλεσε μεμονωμένο περιστατικό. Οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης που ακολούθησε το ελληνικό κράτος κατά την δεκαετία του 1920 είχαν νομικά κενά, τα οποία σε μεταγενέστερη φάση αποκαλύφθηκαν και οι πρώην ιδιοκτήτες κινήθηκαν δικαστικά ώστε να αποζημιωθούν. Πολλάκις, οι ιδιοκτήτες ή οι κληρονόμοι της απαλλοτριωμένης έκτασης, η οποία τη χρονική στιγμή της απαλλοτρίωσης δεν είχε κάποια ιδιαίτερη αξία όντας ένα χέρσο χωράφι σε μια απομακρυσμένη έκταση, μετά την παρέλευση δεκαετιών και την ανοικοδόμηση της περιοχής έβλεπαν την αντικειμενική αξία της να εκτινάσσεται, γεγονός που αποτελούσε ένα επιπλέον κίνητρο διεκδίκησης αποζημίωσης.

Οριστική παραχώρηση έκτασης στα μέλη του Συνεταιρισμού

Στις 10 Μαρτίου 1930, το τμήμα λαϊκής κατοικίας του υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως δημοσιοποίησε απόφαση του υπουργού Εμμ. Εμμανουηλίδη, με την οποία παραχωρούσε οριστικά στον οικοδομικό συνεταιρισμό Νέα Αλάτσατα έκταση 12.982,70 τ.μ.. Η συγκεκριμένη έκταση τού είχε παραχωρηθεί προσωρινά με προηγούμενη απόφαση της 14/8/1928. Για την οριστική παραχώρηση λήφθηκε υπόψιν το γεγονός πως τα μέλη του είχαν προβεί έγκαιρα σε έναρξη εργασιών στα παραχωρημένα προσωρινώς οικόπεδα, πράξη που αποτελούσε προϋπόθεση. Η εν λόγω έκταση βρισκόταν «*παρά την θέσιν Νεράιδα (Συν/σμόν Βύρωνος)*» της περιφέρειας Αθηνών, του δήμου Αθηναίων, του νομού Αττικοβοιωτίας. Η θέση της σημειωνόταν στο ρυμοτομικό διάγραμμα της 22/11/1927, του μηχανικού Νικόλαου Κατρή. Είχε περιέλθει στο Δημόσιο μέσω απαλλοτρίωσης, με την απόφαση αρ. 111749 της 30/9/1927 (ΦΕΚ 11-10-1927, τ. Β, αρ. 79). Οι συνέταιροι – πρόσφυγες που θα μοιράζονταν εφεξής αυτή τη γη ανέρχονταν στους 39 και αντιστοιχούσε ένα οικόπεδο στον καθένα/μιά.³¹⁷ Η απόφαση συνοδευόταν από πίνακα που τους ανέφερε όλους ονομαστικά, μαζί με τον αριθμό του οικοπέδου και τα τ.μ. που αντιστοιχούσαν στον καθέναν τους. Το αντίτιμο που όφειλε έκαστος ορίστηκε στις 5 δραχμές ανά τετραγωνικό μέτρο, συμπεριλαμβανομένων των εξόδων ρυμοτομίας. Η αξία της συνολικής έκτασης ανερχόταν στις 64.913 και 50/00 δραχμές. Το ποσό αυτό είχε ήδη κατατεθεί από τον συνεταιρισμό μέσω γραμματίου του Ταμείου Παρακαταθηκών και

³¹⁶ Στο ίδιο.

³¹⁷ Τα οικόπεδα που είχαν στα 1928 προσωρινά παραχωρηθεί σε μέλη του συνεταιρισμού ήταν 40. Όμως το οικόπεδο υπ' αριθμό 29 εξαιρέθηκε της απαλλοτρίωσης στα 1929.

Δανείων στα 1928, ως προϋπόθεση για την προσωρινή παραχώρηση. Για τα παραχωρούμενα οικόπεδα των πρώτων είκοσι τριών συνεταίρων εγγραφόταν πρώτη υποθήκη ύψους τριάντα χιλιάδων δραχμών, λόγω δανείου. Τέλος, η απόφαση έδινε εντολή έκδοσης των οριστικών παραχωρητηρίων.

Δύο μήνες περίπου αργότερα, στις 23/5/1930, μετά από αναφορά του τοπογράφου Γ. Ευδοξιάδου που έγινε τον Απρίλιο, η παραπάνω απόφαση τροποποιήθηκε ως προς το εμβαδόν των παραχωρημένων οικοπέδων, τα οποία ορίζονταν από το ρυμοτομικό διάγραμμα της 25/6/1928 του τοπογράφου Γ. Σκάρδη. Το εμβαδόν όλων των οικοπέδων του συνεταιρισμού δεν ήταν ίδιο μεταξύ τους. Έτσι, το πιο μικρό σε έκταση αντιστοιχούσε σε 135,10 τ.μ. και κόστιζε 675,50 δραχμές, ενώ το μεγαλύτερο εκτεινόταν σε 418 τ.μ. και κοστολογούνταν με 2.090 δραχμές. Η έκταση και η αξία των περισσότερων πάντως κινούνταν σε μια ενδιάμεση τιμή.³¹⁸

Ρυμοτομία

Στο αρχείο της Περιφέρειας Αττικής υπάρχει το «*ρυμοτομικόν διάγραμμα των προσφυγικών συν/σμών Κλαζομεναί, Νέα Βρύουλα, Νεράιδα, Κορδελιό και Νέα Αλάτσατα (δυτικώς συν/σμού Βύρωνος)*», το οποίο αφορά στους πέντε αυτούς συνοικισμούς που αναπτύχθηκαν παραπλεύρως του Βύωνα. Το μέρος του διαγράμματος που αφορά στα Νέα Αλάτσατα περιλαμβάνει τις απαλλοτριωμένες εκτάσεις «*διά της υπ' αριθμόν 111749/30-9-1927 αποφάσεως Συν/σμού Ν. Αλάτσατα και το από 25-7-28 διάγραμμα Μηχανικού Σκάρδη. ΦΕΚ 79/11-10-27*». ³¹⁹

Τα Νέα Αλάτσατα την περίοδο της ίδρυσής τους ήταν ένας μικρής έκτασης συνοικισμός. Στα βορειοανατολικά του απλωνόταν ο συνοικισμός Βύρωνος, δυτικά συνόρευε με τον συνοικισμό Νεράιδα και νότια του είχε μια μεγάλη έκταση στην οποία έμελλε αργότερα να χτιστεί ο συνοικισμός του Υμηττού. Αποτελείτο από 40 οικόπεδα. Η ρυμοτομία της περιοχής έχει παραμείνει ως σήμερα αναλλοίωτη. Δεν είναι εύκολο να περιγραφεί η οριοθέτηση του αρχικού συνοικισμού με βάση δρόμους που τον πλαισίωναν περιμετρικά. Ο λόγος είναι πως από τα οικοδομικά τετράγωνα που τον αφορούσαν, κάποια διαιρούνταν πλήρως σε οικόπεδα, ενώ κάποια άλλα τετράγωνα περιλάμβαναν μεν μερικά οικόπεδα αλλά το υπόλοιπο μέρος τους ήταν αδιάθετο και

³¹⁸ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Γενικά.

³¹⁹ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 198.

εκτός σχεδίου. Οι δύο κύριοι δρόμοι που τον διέτρεχαν ήταν στα νότια η οδός Δηλβόη, από το ύψος της οδού Χρυσοθέμιδος έως την Ευαγγελικής Σχολής και στα βόρεια η οδός Παναγίας Εισοδίων, από το ύψος λίγο χαμηλότερα της Παναγή Τσαλδάρη έως την οδό Δεληλάμπρου.³²⁰ Ανάμεσα από αυτούς τους δύο δρόμους βρίσκονταν τα 24 από τα 40 οικόπεδα του συνοικισμού. Έξι βρίσκονταν βόρεια της οδού Παναγίας Εισοδίων, περιβαλλόμενα από τις οδούς Αλατσάτων και Ταρσού και 10 βρίσκονταν νότια της οδού Δηλβόη. Από αυτά τα δέκα, έξι βρίσκονταν ανάμεσα από τις οδούς Χρυσοθέμιδος και Χρυσάφη, δύο ανάμεσα στις οδούς Αλατσάτων και Δεληλάμπρου και δύο ανάμεσα σε Δεληλάμπρου και Ευαγγελικής Σχολής.³²¹

Β. Οι σχέσεις με κράτος και Εθνική Τράπεζα

Συνεταιρισμός και κρατικός έλεγχος

Ο εκάστοτε οικοδομικός συνεταιρισμός αστών προσφύγων είχε την υποχρέωση να ενημερώνει το αρμόδιο υπουργείο και τις κρατικές υπηρεσίες για τις ενέργειές του, τις αλλαγές σε πρόσωπα είτε στα μέλη είτε στη διοίκηση, τις αποφάσεις για διαγραφή μελών/ εγγραφή νέων/ σύμβαση δανείων κ.λπ. και τοιουτοτρόπως, εφόσον όλες του οι ενέργειες ήταν σύννομες και εναρμονισμένες με το καταστατικό του, συνέχιζε απρόσκοπτα τη λειτουργία του επωφελούμενος των ευεργετικών διατάξεων του νόμου. Σε αντίθετη περίπτωση το κράτος είχε τη δυνατότητα να θεωρήσει τον συνεταιρισμό έκπτωτο των δικαιωμάτων του.³²² Ένα παράδειγμα αυτής της αλληλεπίδρασης είναι το παρακάτω:

Στις 30 Ιανουαρίου 1928, ο οικοδομικός συνεταιρισμός αστών προσφύγων Νέα Αλάτσατα έστειλε επιστολή προς το υπουργείο Πρόνοιας/ τμήμα λαϊκής κατοικίας, με επισυναπτόμενα ενημερωτικά έγγραφα σχετικά με την υφιστάμενη κατάσταση προσώπων, τόσο όσον αφορούσε στα μέλη του διοικητικού και εποπτικού συμβουλίου

³²⁰ Η Παναγίας Εισοδίων στο τελευταίο κομμάτι της, προς την οδό Παναγή Τσαλδάρη, άνηκε στον γειτονικό συνοικισμό «Νεράιδα».

³²¹ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Ρυμοτομικό διάγραμμα 198.

³²² «Η εποπτεία διά την τήρησιν των διατάξεων του παρόντος νόμου και του καταστατικού των Συνεταιρισμών, ως και ο έλεγχος της διαχειρίσεως ασκείται διά της Κεντρικής αρμοδίας υπηρεσίας του Υπουργείου Υγιεινής, των οικείων Νομαρχών ή άλλων αρχών εξουσιοδοτημένων ειδικώς προς τούτο υπό του Υπουργείου της Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως», βλ. ΦΕΚ, 14 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 142, Ν.Δ. «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων».

όσο και στα μέλη του συνεταιρισμού. Επιπλέον, ενημέρωνε για τις τελευταίες του δραστηριότητες και αποφάσεις. Τα έγγραφα που συνυπέβαλε ήταν τα παρακάτω:

1. *Ονομαστικόν κατάλογον των μέχρι σήμερον εγγεγραμμένων εν τω μητρώω του Οικοδομικού Συνεταιρισμού Νέα Αλάτσατα.*

Τα μέλη καταγράφονταν ονομαστικά και ήταν τριάντα εννέα στον αριθμό.

2. *Πρακτικόν Γενικής Συνελεύσεως 6 Νοεμβρίου 1927.*

Στη συνέλευση συνήλθαν είκοσι τρεις εκ των μελών του. Ανακοινώθηκε η παραίτηση του γενικού γραμματέα και με μυστική ψηφοφορία εκλέχθηκε ο αντικαταστάτης του. Στη συνέχεια, το Δ.Σ. ζήτησε την εξουσιοδότηση της συνέλευσης για την πρόσληψη μηχανικού για την καταμέτρηση και υπομέτρηση της απαλλοτριωμένης υπέρ του συνεταιρισμού έκτασης. Η συνέλευση έδωσε την εξουσιοδότησή της, υπό τον όρο ο μηχανικός να λάμβανε αμοιβή μέχρι του ποσού των 8.000 δραχμών.

3. *Πρακτικόν Γενικής Συνελεύσεως 22 Ιανουαρίου 1928.*

Στη συνέλευση ανακοινώθηκε η παραίτηση ενός μέλους από το Δ.Σ. και ενός από το εποπτικό. Με μυστική ψηφοφορία εκλέχθηκαν οι αντικαταστάτες τους. Στη συνέχεια εξετάστηκε η πορεία των διάφορων ζητημάτων του συνεταιρισμού.

4. *Ονομαστικόν κατάλογον Διοικητικού Συμβουλίου ως και εποπτικού τριούτου.*

Το Δ.Σ. αποτελούνταν από πέντε άτομα και το εποπτικό από τρία.³²³

Συνεταιρισμός και Εθνική Τράπεζα

Ο συνεταιρισμός, στα πλαίσια της συνεργασίας του με την Ε.Τ.Ε. είτε ως αποδέκτης των οικονομικών ενισχύσεων - άτοκων δανειοδοτήσεων από το κράτος είτε ως καταθέτης, είχε στις υποχρεώσεις του την τακτική ενημέρωση της τράπεζας για κάθε ενέργεια στην οποία προέβαινε, κάθε απόφαση που λάμβανε και κάθε μεταβολή προσώπου στα μέλη ή τη διοίκηση, κυρίως μέσω της κοινοποίησης των πρακτικών των συνελεύσεων, οι οποίες ήταν και το ανώτατο όργανο αποφάσεων. Σε περίπτωση που η τράπεζα εντόπιζε κάποια παράλειψη στην ενημέρωση από μεριάς συνεταιρισμού, απέστειλε επιστολή όπου ζητούσε να της κοινοποιηθούν οι ενέργειές του.

³²³ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Δικαιολογητικά.

Η σχέση του συνεταιρισμού με την Ε.Τ.Ε. άρχισε πολύ νωρίς, καθώς μία από τις πρώτες ενέργειες του ήταν να καταθέσει σε λογαριασμό της το υφιστάμενο κεφάλαιό του: Στις 14 Νοεμβρίου 1927 η τράπεζα ενημερώθηκε για την απόφαση της 13^{ης} Νοεμβρίου του Δ.Σ. του, σύμφωνα με την οποία θα κατέθετε στα ταμιά της, έντοκα και σε τρεχούμενο λογαριασμό, το σύνολο του κεφαλαίου του το οποίο ανερχόταν στις 99.000 δραχμές. Συνημμένα αποστάλθηκε αντίτυπο του καταστατικού, όπως και αντίγραφο των πρακτικών της 1^{ης} γενικής συνέλευσης όπου αναγραφόταν η σύσταση του Δ.Σ..³²⁴

Κρατική οικονομική ενίσχυση Συνεταιρισμού

Για την χορήγηση της οικονομικής ενίσχυσης προβλεπόταν μια σειρά ενεργειών, η οποία περιλάμβανε τη σύσταση επιτροπής που εκτιμούσε το απαιτούμενο ποσό για την αποπεράτωση των εργασιών, τη γνωμοδότηση του κεντρικού συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγάσεως Προσφύγων, την έγκριση του υπουργού Πρόνοιας και τέλος την υπογραφή της δανειακής σύμβασης μεταξύ κράτους και συνεταιρισμού. Στο αρχείο της Περιφέρειας Αττικής, στον φάκελο που αφορά στα Νέα Αλάτσατα περιέχονται διάσπαρτα όλα τα έγγραφα εκείνα που πιστοποιούν την παραπάνω διαδικασία. Παρακάτω θα παρατεθούν δύο από αυτές τις περιπτώσεις δανειοδότησης, με τα βήματα που ακολουθήθηκαν. Σκόπιμα θα παραλειφθούν ονοματεπώνυμα και αρίθμηση οικοπέδων, προς αποφυγή ταυτοποίησης προσώπων.

ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ 1Η :

Την 1^η Ιουνίου 1929, επιτροπή αρχιτεκτόνων που συστάθηκε μετά από απόφαση του υπουργείου Πρόνοιας προέβη σε εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας του συνεταιρισμού. Για το πόρισμά τους έλαβαν υπόψιν τις οικοδομές -ημιτελείς ή ολοκληρωμένες-, τα υλικά που υπήρχαν, τις πληροφορίες που τους δόθηκαν, κ.ά.. Στη συνέχεια συνέταξαν έναν εκτιμητικό πίνακα για 14 οικόπεδα. Στο παρακάτω παράδειγμα βλέπουμε την εκτίμηση για ένα συγκεκριμένο εξ αυτών:

³²⁴ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος/ Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων Νέα Αλάτσατα/ Α1Σ40Υ8Φ8250.

Ονοματεπώνυμο ιδιοκτήτου και είδος οικοδομής: οικοδομή μονόροφος, δύο δωμάτια, κουζίνα, υπόγειον.³²⁵

Αριθμός οικοπέδου:

Εμβαδόν οικοπέδου: 145 τ.μ.

Αξία οικοπέδου: 725 δρχ.

Αξία οικοδομής: 40.000 δρχ.

Υλικά: -

Ποσόν προς αποπεράτωση: 40.000 δρχ.

Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε για την ακίνητη περιουσία των υπόλοιπων δεκατριών μελών. Στο τέλος του πίνακα, η επιτροπή κατέληγε στα εξής στοιχεία όσον αφορούσε στα οικονομικά μεγέθη του συνεταιρισμού:

«Εν συμπεράσματι η ακίνητος περιουσία του Συνεταιρισμού συμπυκνούνται ως εξής:

- 1) Αξία οικοπέδων: Δραχμαί Δέκα επτά χιλιάδες ένδεκα και 25% (17.011,25)
- 2) Αξία οικοδομών: Δραχμαί εξακόσiai εβδομήκοντα μία χιλιάδες εννιακόσiai (671.900)
- 3) Υλικά: Δραχμαί χίλιαi πεντακόσiai (1.500)
- 4) Το δε προς αποπεράτωσιν των οικοδομών ποσόν ανέρχεται εις δραχμάς πεντακοσίας εξήκοντα εννέα χιλιάδας πεντακοσίας.»³²⁶

Η απόφαση για οικονομική ενίσχυση δημοσιεύταν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Την 22^η Οκτωβρίου 1929, με βάση το παραπάνω πόρισμα της εκτιμητικής επιτροπής, δημοσιεύτηκε η απόφαση «Περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως εις τον Οικ. Συνεταιρισμόν Αστών Προσφύγων 'Νέα Αλάτσατα'»:

«Οι Υπουργοί Οικονομικών και Πρόνοιας

Έχοντες υπ' όψει τον νόμον 3875 «περί συστάσεως Οικοδομικών Συνεταιρισμών Αστών Προσφύγων» και την διά της από 6 Ιουνίου 1929 αναφοράς της οικείας Εκτιμητικής Επιτροπής διαβιβασθείσαν έκθεσιν εκτιμήσεως της ακινήτου περιουσίας του ενταύθα Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων «Νέα Αλάτσατα» μετά προηγουμένην σύμφωνον γνωμοδότησιν του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και

³²⁵ Σε μεγαλύτερα οικόπεδα, η περιγραφή των χώρων του οικήματος μπορεί να περιελάμβανε διάδρομο, μαγειρείο, κουζίνα, 1 ή 2 υπόγεια, κατάστημα, βεράντα, πλυντήριο, όπως και τρίτο δωμάτιο.

³²⁶ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Δικαιολογητικά.

Στεγάσεως Προσφύγων ληφθείσαν κατά την 402αν συνεδρίαν της 6 Σεπτεμβρίου 1929, αποφασίζομεν.

Εγκρίνομεν την χορήγησιν εις τον ενταύθα Οικοδομικόν Συνεταιρισμόν Αστών Προσφύγων «Νέα Αλάτσατα» οικονομικής ενισχύσεως υπό τύπον ατόκου δανείου εκ δραχ. εν συνόλω εκατόν εξήκοντα χιλιάδων (160.000) εις βάρος της οικείας πιστώσεως του Προϋ/σμού του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως της χρήσεως 1929-30. Το δάνειον τούτο εξοφληθήσεται ατόκως εις δέκα πέντε ετησίας ίσας συνεχείς δόσεις, της πρώτης εξ αυτών καταβλητέας μετά εν έτος από της υπογραφής του σχετικού δανειστικού συμβολαίου.

Διά την υπό του Συν/σμού ανάληψιν του δανείου τούτου και την επί του Δημοσίου είσπραξιν εφαρμοσθήσονται αι σχετικά διατάξεις των κειμένων νόμων.

Εν Αθήναις τη 17 Οκτωβρίου 1929.»³²⁷

ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ 2Η:

Στις 14 Ιουνίου 1930, εκτιμητική επιτροπή μηχανικών αποφάνθηκε για την αξία 9 οικοπέδων του συνεταιρισμού και κατέληξε πως το ύψος του απαιτούμενου ποσού για την αποπεράτωση των οικοδομών τους ανερχόταν στις 140.000 δραχ.. Κατόπιν, το κεντρικό συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως Προσφύγων, σε συνεδρίαση με θέμα τη χορήγηση οικονομικής ενίσχυσης σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων της περιφέρειας Αθηνών, Πειραιώς και περιχώρων και στη βάση αντίστοιχων εκτιμητικών πινάκων για κάθε έναν, εισηγήθηκε τη χορήγηση του ποσού των 127.000 δραχ. για τα Νέα Αλάτσατα. Το ύψος του ήταν λίγο μικρότερο από εκείνο που είχε εκτιμήσει η επιτροπή, γεγονός που αποδόθηκε στην ανεπάρκεια πιστώσεων. Στη συνέχεια της εισήγησης αναγράφονταν οι δικαιούχοι συνέταιροι και το ποσό που αντιστοιχούσε στον καθένα.

Στις 4/8/1930, ο υπουργός Πρόνοιας και Αντιλήψεως δημοσίευσε την απόφαση «περί εκδόσεως χρηματικού εντάλματος προπληρωμής», κατά την οποία ενέκρινε το ποσό των 127.000 δραχ. για την οικονομική ενίσχυση των Νέων Αλατσάτων. Τα χρήματα επρόκειτο να κατατεθούν σε λογαριασμό στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Στις 23/8/1930, η πρόεδρος του Δ.Σ., ο γραμματέας και ο ταμίας του συνδικαλισμού μετέβησαν στα γραφεία του υπουργείου Πρόνοιας, ώστε να

³²⁷ ΦΕΚ, 22 Οκτωβρίου 1929, τ. Β, αρ. 118, περιλαμβάνεται στο Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Δικαιολογητικά.

συνυπογράψουν με το Δημόσιο το δάνειο οικονομικής ενίσχυσης. Στο κείμενο που συντάχθηκε αναφερόταν και η ιδιότητα του καθενός: Η πρόεδρος είχε ως επάγγελμα «οικοδέσποινα», ο γραμματέας «υπάλληλος Αστυνομίας πόλεων» και ο ταμίας «δημόσιος υπάλληλος».³²⁸ Όροι που επιβλήθηκαν μεταξύ άλλων ήταν πως το δάνειο ήταν άτοκο και θα εξοφλούνταν σε δεκαπέντε χρόνια με τη δόση να είναι ετήσια, ενώ η πρώτη επρόκειτο να καταβληθεί μετά από έναν χρόνο από την ημέρα υπογραφής του. Επίσης, σε περίπτωση διάλυσης του συνεταιρισμού ή μη έγκυρης καταβολής των δόσεων η είσπραξη των οφειλομένων θα γινόταν απευθείας από τα μέλη, κατ' αναλογία με το ποσό του δανείου που εισέπραξε το καθένα. Τέλος, δε θα χορηγούνταν οριστικά παραχωρητήρια για τα οικόπεδα που έλαβαν ενίσχυση μέχρι την οριστική αποπληρωμή του δανείου που έλαβαν. Στην περίπτωση όμως που τα μέλη ζητούσαν τα οριστικά παραχωρητήρια, τότε με σκοπό την εξασφάλιση του δανείου θα εγγραφόταν στα βιβλία των υποθηκών του δήμου Αθηναίων πρώτη υποθήκη για τα οικόπεδα και όσες οικοδομές είχαν ανεγερθεί, μαζί με τυχόν οφειλόμενους τόκους υπερημερίας και έξοδα, μέχρι την αποπληρωμή της τελευταίας δόσης. Το ποσό της υποθήκης θα ήταν αντίστοιχο με το ποσό του δανείου που έλαβε έκαστος.³²⁹

Γ. Διαδικασία στεγαστικής αποκατάστασης των μελών του συνεταιρισμού.

Η πορεία κάθε μέλους των Νέων Αλατσάτων προς την επίτευξη της στεγαστικής του αποκατάστασης συνοδευόταν από έγγραφα που άπτονταν κάθε σταδίου της πορείας

³²⁸ Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο που αναδεικνύεται είναι η γυναικεία παρουσία στη θέση της προεδρίας του Δ.Σ. των Νέων Αλατσάτων. Από τα στοιχεία της υπεύθυνης δήλωσης που κατέθεσε η ίδια δύο χρόνια νωρίτερα, στα 1928, πληροφορούμαστε πως καταγόταν από τον Τσεσμέ της Μ. Ασίας, ήταν μόλις 26 ετών και το επάγγελμα που εξασκούσε τότε ήταν αυτό της ταμιακής υπαλλήλου. Η οικογένειά της αποτελούνταν από τον άντρα (38 ετών) και την πεθερά της (60 ετών). Δεν ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του συνεταιρισμού. Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο αποτελούν τα επαγγέλματα που ασκούσαν ο γραμματέας και ο ταμίας του συνεταιρισμού: Για τον προσφυγικό κόσμο της εποχής, η είσοδος σε θέσεις του Δημοσίου δεν ήταν το ίδιο εύκολη όσο για κάποιον γηγενή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως, όχι απλώς συναντούμε δύο δημοσίους υπαλλήλους αλλά ο ένας είναι και αστυνομικός. Βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα».

³²⁹ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»/ Δικαιολογητικά.

αυτής. Το σύνολό τους αποτελούσε τον στεγαστικό του φάκελο. Παρακάτω θα παρατεθούν τα βήματα που έπρεπε να ακολουθήσει.³³⁰

1) Υπεύθυνη δήλωση

Η αίτηση για είσοδο στον συνεταιρισμό ως νέο μέλος συνοδευόταν από μία υπεύθυνη δήλωση. Ο πρόσφυγας αρχικά συμπλήρωνε το όνομά του, την ηλικία του και το επάγγελμα του. Στη συνέχεια δήλωνε πως ήταν Έλληνας πρόσφυγας, τον τόπο καταγωγής του και το έτος άφιξης. Ακολούθως, ανέφερε τον τόπο προσωρινής διαμονής και την ημερομηνία εγκατάστασής του στην πόλη. Κατέγραφε τον αριθμό προσφυγικού βιβλιαρίου και εάν επρόκειτο για πρόσφυγα ανταλλάξιμο, το ποσό που του έχει επιδικαστεί να λάβει ως αποζημίωση, την επιτροπή που το αποφάσισε και τον αριθμό απόφασης. Έπειτα, καλούνταν να δηλώσει τα μέλη της οικογένειάς του (ονοματεπώνυμα, συγγενική σχέση και ηλικία) και τέλος βεβαίωνε πως ούτε εκείνος ούτε άλλο μέλος της οικογένειάς είχε στην κατοχή του οικία ή οικόπεδο σε Αθήνα Πειραιά ή περίχωρα, ούτε του είχε παραχωρηθεί από το δημόσιο ή την Ε.Α.Π..

2) Τα επαρχιακά συμβούλια των εκ Τουρκίας προσφύγων και η χορήγηση πιστοποιητικών στους πρόσφυγες αιτούντες στεγαστικής αποκατάστασης

Στα 1927, με νόμο του ελληνικού κράτους συστάθηκαν πενταμελή επαρχιακά συμβούλια για κάθε εκκλησιαστική επαρχία που πριν το '22 υπήρχε στην Τουρκία, της οποίας οι κάτοικοι συμπεριλήφθηκαν στους ανταλλάξιμους. Ένα συμβούλιο μπορούσε να αντιστοιχεί σε παραπάνω από μία επαρχίες. Την έδρα των συμβουλίων όριζε ο υπουργός Γεωργίας, με βάση τον τόπο εντός Ελλάδος στον οποίο κατοικούσε επαρκής αριθμός ανταλλάξιμων της κάθε μίας.³³¹ Η σύνθεσή τους προέκυπτε μετά από εκλογές στις οποίες συμμετείχαν οι πρόσφυγες της επαρχίας που ήταν παρόντες στην περιοχή - έδρα κατά τη διαδικασία. Σε περίπτωση που παρευρισκόταν μητροπολίτης της επαρχίας, εκείνος αυτοδίκαια προέδρευε. Τα συμβούλια υπάγονταν στο υπουργείο

³³⁰ Όλα τα στοιχεία που θα παρατεθούν προέρχονται από τη μελέτη των στεγαστικών φακέλων των μελών των Νέων Αλατσάτων, Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα».

³³¹ Με το Ν.Δ. «Περί συμπληρώσεως του νόμου 3391 'περί επαρχιακών συμβουλίων των εκ Τουρκίας προσφύγων'», ΦΕΚ, 8 Νοεμβρίου 1927, τ. Α, αρ.242, επιτρέπη στον υπουργό να συστήνει και δεύτερο επαρχιακό συμβούλιο, σε περίπτωση που σημαντικός αριθμός προσφύγων κάποιας επαρχίας που ήδη είχε ορισμένη έδρα, διαπιστωνόταν ότι διέμενε σε κάποια περιφέρεια ή πόλη μακριά από εκείνη.

Γεωργίας. Αρμοδιότητά τους ήταν μεταξύ άλλων: α) Να κάνουν απογραφή των περιουσιών των κοινοτήτων και ιδρυμάτων και να υποβάλλουν δηλώσεις για την εγκαταλειμμένη περιουσία τους, όπως και να μεριμνούν για την εκτίμηση αυτών, β) να βρουν τα εκκλησιαστικά κειμήλια ή άλλα αντικείμενα που άνηκαν στην κοινότητα ή τα ιδρύματα της επαρχίας τους και κατέχονταν από τρίτους και να τα παραδώσουν στο Δημόσιο, ενώ είχαν λόγο στην παροχή εκκλησιαστικών ειδών και ιερών αμφίων σε εκκλησίες και ιδρύματα συνοικισμών όπου κατοικούσαν πρόσφυγες της επαρχίας τους, γ) να γνωμοδοτούν προς το υπουργείο και να χορηγούν προς τις δημόσιες αρχές ή την Ε.Τ.Ε. κάθε πληροφορία περί της περιουσιακής κατάστασης ή της καταγωγής των δικαιούχων, δ) να εκδίδουν «υπεύθυνες πιστοποιήσεις» σχετικά με τους συγγενείς και κληρονόμους όσων ανταλλάξιμων πέθαναν στην Τουρκία, στην Ελλάδα ή αλλού και κατάγονταν από την επαρχία τους, 5) να επιμελούνται τη σύνταξη και υποβολή των περιουσιακών δηλώσεων των ορφανών. 6) Τέλος, χορηγούσαν μετά από αίτηση πιστοποιητικά προς ιδιώτες αντί του ποσού των 10 δρχ., ποσό που διατιθόταν για τα γενικά έξοδα και τις δαπάνες συντήρησης τους.³³²

Η πιστοποίηση βεβαίωνε ότι ο εικονιζόμενος πρόσφυγας (κάθε πιστοποίηση περιλάμβανε επάνω δεξιά μια φωτογραφία) ήταν ο Χ, ομογενής ανταλλάξιμος της Χ κοινότητας και της Χ εκκλησιαστικής επαρχίας της Τουρκίας, την περίοδο εκείνη διέμενε στη Χ περιοχή και ασκούσε το Χ επάγγελμα. Βεβαίωνε επίσης ότι από το 1923 έως τότε δεν έτυχε αγροτικής εγκαταστάσεως από το κράτος ή την Ε.Α.Π.. Τέλος, πιστοποιούσε ότι ήταν κάτοικος της πόλης που δήλωνε ο ίδιος πως διέμενε, από την ημερομηνία που ανέγραφε στην υπεύθυνη δήλωση αστότητας που είχε ήδη προσκομίσει και επικυρώσει στο αστυνομικό τμήμα της περιοχής του και που περιλαμβανόταν στον φάκελό του. Τέλος, την υπεύθυνη αυτή πιστοποίηση επικύρωνε και πάλι η αστυνομία.

Εκτός των βεβαιώσεων αυτού του τύπου, στους φακέλους εμπεριέχονταν και σημειώματα με τίτλο «Πιστοποιητικόν», τα οποία ήταν πιο λιτά και εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό. Ένα παράδειγμα τέτοιου σημειώματος πιστοποιητικού είναι το παρακάτω και εμπεριέχεται στον στεγαστικό φάκελο συνταίρου των Νέων Αλατσάτων:

³³² ΦΕΚ, 9 Ιουλίου 1927, τ. Α, αρ. 137, Ν. 3391 «Περί κυρώσεως του από 19 Μαρτίου 1927 Νομ. Διατάγματος “περί επαρχιακών συμβουλίων των εκ Τουρκίας προσφύγων”».

«Συμβούλιον Κρήνης

Πιστοποιητικόν

Το Μικτόν Συμβούλιον της εκκλησιαστικής Επαρχίας Κρήνης πιστοποιεί ότι ο είναι πρόσφυξ καταγόμενος εξ Αλατσάτων Επαρχίας Κρήνης Μ. Ασίας καταφυγών εν Ελλάδι κατά το έτος χίλια εννεακόσια είκοσι δύο.

Εν Αθήναις τη 16^η Μαΐου 1932»

Τέλος, σε φάκελο μέλους των Νέων Αλατσάτων εμπεριέχεται πιστοποιητικό το οποίο υπογράφει η «*Ενωσις Αλατσάτων*», η οποία δεν αποτελούσε επαρχιακό συμβούλιο αλλά σωματείο με ημερομηνία ίδρυσης τα 1932, όπως προκύπτει από τη σφραγίδα του:

«Πιστοποιητικόν

Πιστοποιούμεν ότι ο είναι πρόσφυξ ανταλλάξιμος καταγόμενος εξ Αλατσάτων Μικράς Ασίας καταφυγών εν Ελλάδι κατά το έτος 1922.»

3) Στεγαστικός φάκελος

Για κάθε πρόσφυγα που γινόταν μέλος του συνεταιρισμού δημιουργούνταν ένας φάκελος ο οποίος τον συνόδευε και περιείχε όλα εκείνα τα έγγραφα που σχετίζονταν με τη διαδικασία στεγαστικής του αποκατάστασης. Στον φάκελό του συμπληρώνονταν μελλοντικά οποιοδήποτε νέο έγγραφο αποδείκνυε κάποια αλλαγή ή προσθήκη σχετική με το παραχωρημένο σε αυτόν ακίνητο. Στο εξώφυλλο του φακέλου αναφέρονταν οι αρμόδιες για την αστική αποκατάσταση υπηρεσίες και αναγράφονταν το όνομα του πρόσφυγα, ο συνοικισμός που βρισκόταν το οικοπέδο, ο αριθμός του οικοπέδου και η απόφαση βάσει της οποίας είχε γίνει η παραχώρηση.

4) Τα παραχωρητήρια

Μέσα στην απόφαση της 10^{ης} Μαρτίου 1930 για την οριστική παραχώρηση έκτασης προς τα Νέα Αλάτσατα, προσδιοριζόταν το οικοπέδο που παραχωρούνταν σε κάθε συνεταίρο ονομαστικά. Τα παραχωρητήρια που η απόφαση όριζε να εκδοθούν από το υπουργείο Πρόνοιας ήταν 39 και οριστικά. Εντός τους αναγραφόταν εκτός από το όνομα του πρόσφυγα και τον τόπο καταγωγής, η ιδιότητα του ως μέλος του οικοδομικού συνεταιρισμού, ο αριθμός του οικοπέδου και βάσει ποιας απόφασης του παραχωρήθηκε, σε ποια θέση βρισκόταν και με βάση ποιο τοπογραφικό διάγραμμα. Ακόμη αναφερόταν το εμβαδόν του, με ποια οικοπέδα συνόρευε, το ακριβές ποσό του κόστους ανά τετραγωνικό μέτρο, το συνολικό ποσό το οποίο αποπληρώθηκε και ο

αριθμός γραμματίου του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων μέσω του οποίου έγινε η καταβολή του. Στο ποσό αυτό συνυπολογιζόταν το κόστος για τα έργα ρυμοτομίας που είχε καταβληθεί. Επίσης, αναγραφόταν ο αριθμός απόφασης βάσει του οποίου το οικόπεδο περιήλθε στο ελληνικό κράτος με απαλλοτρίωση. Τέλος, για όσους εκ των συνεταίρων είχαν λάβει οικονομική ενίσχυση (άτοκο δάνειο) από το κράτος, λόγω της υποθήκης που επέσυρε τόσο για το οικόπεδο όσο και για το οίκημα εντός του, υπήρχε συμπλήρωση χειρόγραφο στο κάτω μέρος του παραχωρητηρίου: «*Εγγραφήν πρώτης υπέρ του Δημοσίου υποθήκης μετά των επ' αυτού επικειμένων επί του παρόντος παραχωρούμενου οικοπέδου διά δραχ. ...*», το ποσό δηλαδή που είχε λάβει ο πρόσφυγας ως ενίσχυση.

Συγκεκριμένα, όσον αφορούσε στα παραχωρητήρια των μελών του συνεταιρισμού Νέα Αλάτσατα, η θέση των οικοπέδων ονομαζόταν «Νεράιδα Βύρωνος» και οριζόταν επακριβώς στο σχεδιάγραμμα της 25/6/1928, του μηχανικού Γ. Σκάρδη. Τα οικόπεδα είχαν περιέλθει μέσω απαλλοτρίωσης στην κυριότητα του ελληνικού Δημοσίου, με βάση την υπ' αριθμό 111749/27 απόφαση των υπουργών Γεωργίας και Πρόνοιας, η οποία δημοσιεύτηκε στο 79/ 11-10-1927, τ. Β φύλλο της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*. Στο οπισθόφυλλο του παραχωρητηρίου αναγράφονταν οι όροι και υποχρεώσεις που δέσμευαν τον νέο ιδιοκτήτη και απέρρεαν από τον Νόμο 3764.

5) Η απόκτηση κυριότητας επί του ακινήτου

Για κάθε ακίνητο πρόσφυγα που είχε λάβει ενίσχυση, ίσχυε η υποθήκη έως ότου εξοφλούσε το ποσό. Τότε, απέστειλε στο υπουργείο Πρόνοιας μία αίτηση για έναρξη της διαδικασίας μεταβίβασης της κυριότητας στο όνομά του, με συνημμένο σημείωμα της τράπεζας που πιστοποιούσε την εξόφληση του χορηγηθέντος δανείου. Μέσα στους φακέλους των μελών των Νέων Αλατσάτων βρίσκουμε ένα τέτοιο παράδειγμα:

«Προς το Υπουργείον Προνοίας

Αίτησις του

Κατοίκου Αθηνών/ Βύρωνος/ Νέα Αλάτσατα

Οδός ...

Περί εξοφλήσεως του χορηγηθέντος δανείου ως μέλος του Οικοδομικού Συν/σμού «Νέα Αλάτσατα»

Λαμβάνω την τιμήν να υποβάλω υμίν συνημμένως τη παρούση:

1. Σημείωμα της Αγροτική Τραπέζης της Ελλάδος Παγκρατίου, εξ ου εμφανίζεται η εξόφλησις του δανείου μου και
2. Αντίγραφον λογαριασμού με την θερμήν παράκλησιν όπως μοι χορηγήσητε πλήρη απαλλαγή του υπ' αριθμόν ... παραχωρητηρίου μου, παντός βάρους.

Αθήναις 27 Φεβρουαρίου 1950

Μετά τιμής».

Ακολουθώς, το υπουργείο έστειλε εντολή προς το υποθηκοφυλακείο Αθηνών, ώστε να γίνει διαγραφή της υποθήκης του ακινήτου και τέλος γινόταν η μεταβίβαση της κυριότητας στο όνομα του δικαιούχου.

- 6) Αίτηση συνεταίρων προς κράτος για έγκριση χορήγησης δανείου από τράπεζα προς ανέγερση οικοδομής

Όταν κάποιος πρόσφυγας που του είχε παραχωρηθεί οικόπεδο αποφάσιζε να χτίσει είτε την κύρια κατοικία του είτε κάποιο πρόσθετο μέρος σε αυτήν, αιτούνταν από το αρμόδιο υπουργείο να του χορηγηθεί άδεια καθώς το ακίνητο ήταν υποθηκευμένο. Στην αίτηση αυτή δήλωνε τον οικοδομικό συνεταιρισμό του οποίου ήταν μέλος, τον ακριβή λόγο για τον οποίο σκόπευε να ζητήσει δάνειο και σε περίπτωση που είχε ήδη προβεί σε προηγούμενη οικοδομική εργασία, δήλωνε ποια ήταν αυτή και το ακριβές ποσό του δανείου που είχε λάβει. Μόλις λάμβανε την κρατική έγκριση ήταν πλέον έτοιμος να αιτηθεί δάνειο από την τράπεζα.

«Προς το Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως

Αίτησις της ...

Περί παροχής αδείας Β! υποθήκης, περί της οικοδομής της οικίας εν τω Οικοδ. Συν.

«Νέα Αλάτσατα»

Προτιθέμενη να προβώ εις την αποπεράτωσιν της οικοδομής μου, λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς όπως ευαρεστούμενοι μοι χορηγήσητε άδειαν διά να δυνηθώ και συνάψω δάνειον Β! υποθήκης επί της οικίας μου κειμένης εν τω Οικοδομικώ Συνεταιρισμώ «Νέα Αλάτσατα» του οποίου τυγχάνω μέλος. Προς οδηγίαν σας προσθέτω ότι έχω ήδη λάβη παρ' υμών δάνειον εκ δρχ. 15.000 κατά την ανοικοδόμησιν της ως άνω οικίας μου.

Αθήναις, τη 14 Οκτωβρίου 1933

Ευπειθεστάτη

Η αιτούσα ...».

7) Περιπτώσεις διαγραφής και αντικατάστασης μέλους των Νέων

Αλατσάτων

Εντός ενός έτους από την υπουργική απόφαση για παραχώρηση των οικοπέδων, ο συνεταιρισμός υποχρεούνταν να έχει ξεκινήσει τις οικοδομικές εργασίες και να τελειώσει με αυτές εντός ενός έτους από την έναρξη τους. Το ίδιο ίσχυε και για τα μέλη του ξεχωριστά, εφόσον είχαν επιλέξει να οικοδομήσουν μόνοι τους. Στην περίπτωση που ο όρος αυτός παραβιαζόταν, ο συνεταιρισμός κηρυσσόταν έκπτωτος των δικαιωμάτων του. Παράλληλα του επιστρεφόταν η αξία των οικοδομών (εάν υπήρχαν και μέχρι το σημείο που είχε φτάσει η δόμηση) και το γήπεδο μαζί με τις οικοδομές μεταβιβάζονταν στο υπουργείο Πρόνοιας, όπως συνέβαινε και για τις περιπτώσεις των μεμονωμένων συνεταιρίων.³³³ Μία τέτοια περίπτωση εμπεριέχεται στον φάκελο ενός μέλους των Νέων Αλατσάτων:

Τον Απρίλιο του 1932, το συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως συνεδρίασε και γνωμάτευσε υπέρ της έκπτωσης ενός μέλους από το οικόπεδο που του είχε παραχωρηθεί τον Αύγουστο του 1930, *«καθ' όσον ο ρηθείς δεν ανήγειρεν επί του εν λόγω οικοπέδου εντός της υπό του Νόμου οριζομένης προθεσμίας»*. Τον Μάιο δημοσιεύτηκε η σχετική απόφαση του υπουργείου, η οποία έδινε εντολή για την άρση της παραχώρησης και την επιστροφή του ποσού που είχε καταβάλει το μέλος ως τότε, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου. Τον Σεπτέμβρη του 1932 το οικόπεδο παραχωρήθηκε εκ νέου σε άλλον πρόσφυγα αιτούντα στεγαστικής αποκατάστασης.

Το καταστατικό προέβλεπε και άλλους λόγους διαγραφής όπως η απώλεια των προϋποθέσεων για να είναι κάποιος μέλος, η καταδίκη βάσει συγκεκριμένων ποινικών νόμων ή η καθυστέρηση καταβολής των εισφορών πέραν του ενός μηνός. Ο διαγραφείς εξέπιπτε του δικαιώματός του επί του παραχωρημένου ακινήτου, το οποίο μεταβιβαζόταν στον συνεταιρισμό και του επιστρεφόταν το ποσό που είχε καταβάλει, μείον 10% υπέρ του συνεταιρισμού. Μια τέτοια περίπτωση συναντούμε σε φάκελο στεγασθέντος όπου αν και λείπει το έγγραφο στο οποίο αναγραφόταν ο λόγος της διαγραφής, βρίσκουμε εκείνο με το οποίο το Δ.Σ. ενημέρωνε το υπουργείο για την αντικατάσταση του διαγραφέντος με νέο μέλος και ζητούσε την έγκρισή του:

³³³ Βλ. ΦΕΚ, 11 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 47, Ν. 3875 *«Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»*.

«Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων 'Νέα Αλάτσατα'»

Αθήναι τη 15 Νοεμβρίου 1928

Προς το Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως

Τμήμα Λαϊκής Κατοικίας

Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν κατόπιν της υπ' αριθμόν ... αναφοράς μας ότι, αποφάσει του Διοικητικού Συμβουλίου του καθ' ημάς Συνεταιρισμού ενεγραψάμεν την πρόσφυγα εκ Βρυούλλων ης η οικογένεια αποτελείται εκ τριών εν όλω μελών, εις αντικατάστασιν της διαγραφείσης δι' ους λόγους εν τη άνω αναφορά ημών αναφέρομεν και παρακαλούμε όπως ευαρεστούμενοι γνωρίσητε ημίν την έγκριση υμών. Προσηρητημένως υποβάλλομεν την υπεύθυνον δήλωσίν της ειρημένης.»

8) Απεύθυνση στις εποπτικές αρχές για λόγους διαιτησίας

Όσον αφορούσε στους προσφυγικούς οικοδομικούς συνεταιρισμούς της Αθήνας και του Πειραιά, το υπουργείο Πρόνοιας ήταν υπεύθυνο να εποπτεύει την τήρηση του καταστατικού, να ελέγχει τη εσωτερική διαχείριση και να επιτηρεί την εφαρμογή των διατάξεων του νόμου περί συνεταιρισμών. Παράλληλα, ήταν υπεύθυνο να ασκεί διαιτησία για την επίλυση διαφορών αφενός μεταξύ συνεταίρων και αφετέρου μεταξύ συνεταίρων και συνεταιρισμών.³³⁴ Μια τέτοια περίπτωση διένεξης, λίγο ιδιαίτερης, βρίσκουμε στον φάκελο ενός στεγασθέντος σε δεύτερο χρόνο στον συνοικισμό. Στον συγκεκριμένο παραχωρήθηκε το οικόπεδο ενός παλιού μέλους το οποίο εξέπεσε των δικαιωμάτων του επ' αυτού, λόγω παρέλευσης χρονικών ορίων του νόμου ως προς την ανέγερση οικοδομής. Το πρόβλημα προέκυψε κατά το διάστημα λίγο πριν την παραχώρηση: Ο εν λόγω πρόσφυγας απευθύνθηκε προς το υπουργείο ώστε να του εκθέσει την αγωνία του και να διαμαρτυρηθεί λόγω φημών που διέρρεαν εκείνη την περίοδο, οι οποίες ανέφεραν ότι το οικόπεδο για το οποίο εκείνος θεωρούσε πως είχε προτεραιότητα -και επί του οποίου θα εξέπιπτε των δικαιωμάτων του οσονούπω ο νυν κάτοχος- επρόκειτο να μεταβιβασθεί απευθείας σε κάποιον άλλο πρόσφυγα:

«Αίτησις του πρόσφυγος εξ αλατσάτων επαρχίας Κρήνης και διαμένοντος εις ...

Προς το Υπουργείον Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως

Από την 13/2/31 έχω υποβάλει αίτηση διά το οικόπεδο του κυρίου το οποίο ευρίσκεται εις τον οικοδομικόν Συνεταιρισμόν Νέα αλάτσατα υπ' αύξοντα αριθμόν

³³⁴ Βλ. ΦΕΚ, 11 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 47, Ν. 3875 «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων».

(αναφέρει τον αριθμό του οικοπέδου) το οποίο από τριετίας μέχρι σήμερα μένει ακάλυπτον. Σήμερα δε έμαθον ότι ο κ. (αναφέρει το όνομα στο οποίο είναι παραχωρημένο το οικόπεδο) πρόκειται να το δώσει εις κάποιον ονομαζόμενον όστις ούτε συγγενείς των τυγχάνει ούτε την προτεραιότητα έχει. Διά ταύτα λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμίν όπως ευαρεστούμενοι λάβεται υπ' όψιν την αίτησίν μου.»³³⁵

10. Ο τρόπος στέγασης ως ένδειξη της ταξικής ανισότητας εντός του προσφυγικού κόσμου

I. Η εθνική κρατική πολιτική παράγοντας κοινωνικής διαστρωμάτωσης

Το ζήτημα των ανταλλάξιμων, δικαιούχων αποζημίωσης απόρροια της συνθήκης της Λωζάννης

Μετά την υπογραφή της σύμβασης περί ανταλλαγής πληθυσμών (30/1/1923), η προβλεπόμενη αποτίμηση και εκκαθάριση των εγκαταλειμμένων περιουσιών από τη μεικτή επιτροπή έδειχνε να αργεί, ενώ αντίθετα η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν από την πρώτη μέρα άφιξής τους στην Ελλάδα το μείζον ζήτημα του ελληνικού κράτους. Μόνο μετά την αποζημίωση τους θα μπορούσαν να ξεκινήσουν οι ίδιοι να ορθοποδούν και το κράτος να απεμπλέκεται από το βάρος της περίθαλψης και της στεγαστικής τους αποκατάστασης. Ο προσφυγικός κόσμος μην αντέχοντας να υπομένει την ανέχεια, με μεγάλο ποσοστό του να ζει σε παράγκες, παραπήγματα, σκηνές κ.λπ. πίεζε τις ελληνικές κυβερνήσεις προς επίσπευση των διαδικασιών. Η κατάσταση όμως δεν άλλαζε και έτσι οι πρόσφυγες πριν τις εκλογές του 1926 χρησιμοποίησαν το όπλο της ψήφου τους για να αναγάγουν το ζήτημα σε κεντρικό πολιτικά. Οργανώσεις κυρίως αστών απείλησαν με αποχή από την εκλογική διαδικασία, εάν δεν προέβαινε η κυβέρνηση άμεσα σε πληρωμές ενώ άλλες προσφυγικές ομάδες απείλησαν να κατέβουν σε ξεχωριστούς προσφυγικούς συνδυασμούς. Ο πανικός βέβαια προήλθε από τη βενιζελική παράταξη η οποία

³³⁵ Όλα τα στοιχεία που παρατέθηκαν προέρχονται από τη μελέτη των στεγαστικών φακέλων των μελών των Νέων Αλατσάτων, Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα».

κλονιζόταν από την εξέλιξη ενώ για τους αντιβενιζελικούς ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να αναδειχθούν νικητές των εκλογών. Η λύση δόθηκε την τελευταία στιγμή, όταν τέσσερις ημέρες πριν να ανοίξουν οι κάλπες η Ε.Τ.Ε. ξεκίνησε να αποδίδει προκαταβολές προς τον προσφυγικό κόσμο κάτω από την πίεση της κυβέρνησης Κονδύλη και του κόμματος των Φιλελευθέρων, μέχρις ότου γινόταν η τελική αποπληρωμή.³³⁶ Το εγχείρημα βασίστηκε σε προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών, με βάση δηλώσεις που υπέβαλλαν οι πρόσφυγες στα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής.³³⁷ Για να μην επιβαρυνθεί πολύ όμως ο κρατικός προϋπολογισμός, αποφασίστηκε η έκδοση κρατικών ομολογιών με εγγύηση δημοσίου. Η προκαταβολή έφτανε το 25% της συνολικής αξίας. Το 20% αυτής δινόταν σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίες. Τα ομολογιακά αυτά δάνεια εξέδωσε η Εθνική Τράπεζα μεταξύ 1926 και 1928, τα οποία έμειναν γνωστά ως «δάνεια ανταλλαξιμών». Την 1/11/1926 ο πρώτος κατάλογος δικαιούχων περιλάμβανε 96.288 άτομα, με καταγωγή από 631 τουρκικές κοινότητες. Έως τον Σεπτέμβρη του 1927 προκαταβολή έλαβαν 141.249 πρόσφυγες, ενώ ως τα 1933 ο αριθμός των αιτήσεων εκτινάχθηκε στις 420.000. Τη μελέτη των αιτήσεων και την προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών ανέλαβαν 1.114 πρωτοβάθμιες και 52 δευτεροβάθμιες επιτροπές.³³⁸

Προβλήματα με τις διαδικασίες αντιμετώπισαν εκείνες οι περιπτώσεις προσφύγων που η καθυστερημένη έλευσή τους στην Ελλάδα, μετά τα 1925, όταν και καταρτίστηκαν τα μητρώα των δικαιούχων ή η μη έγκαιρη πληροφόρηση για τις αιτήσεις που έπρεπε να καταθέσουν ή η ηλικία τους (στις περιπτώσεις ορφανών ανηλίκων), κ.ά. τους οδήγησαν στην εκπρόθεσμη υποβολή περιουσιακών δηλώσεων, με αποτέλεσμα να αποκλειστούν από τις διαδικασίες αποζημίωσης και για χρόνια να διεκδικούν την ένταξή τους στα συμπληρωματικά μητρώα και την αποζημίωση μέσω του προσφυγικού δανείου του 1928.³³⁹ Επίσης, μια ακόμη περίπτωση εξαίρεσης αποτέλεσαν οι Έλληνες υπήκοοι που διέμεναν πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή στην Τουρκία, για τους οποίους δεν υπήρξε πρόβλεψη στη Σύμβαση Ανταλλαγής, μιας

³³⁶ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, ό.π., σ. 203-205.

³³⁷ Τα γραφεία αυτά υπάγονταν στη γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών, που ιδρύθηκε τον Μάιο του 1925, και εκείνη με τη σειρά της, υπαγόταν στο υπουργείο Γεωργίας. Σκοπός της ήταν να βοηθήσει στο έργο της ελληνικής αντιπροσωπείας στη μεικτή επιτροπή.

³³⁸ Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και πρόλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, ό.π., σ. 244-245.

³³⁹ Στα συμπληρωματικά μητρώα ως τα 1932 εγγράφηκαν 165.144 πρόσφυγες, βλ. Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, ό.π., σ. 39.

και αφορούσε μόνο στους Ελληνορθόδοξους Οθωμανούς υπηκόους. Το «Δάνειον Ελλήνων Υπηκόων 8%» του 1927 εκδόθηκε με σκοπό την αποζημίωση τους.³⁴⁰ Όμως και εδώ δεν έλειψαν οι αποκλεισμοί. Μια τέτοια περίπτωση απαντάται τον Απρίλιο του 1930 σε δημόσια καταγγελία προσφυγικής οικογένειας μέσω του Τύπου, η οποία απευθύνεται προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο:

«Είμεθα τέσσαρες αδελφοί πρόσφυγες εκ Κίου Προύσης (Μ. Ασίας). Επειδή ο πατέρας έτυχε να είναι Έλλην υπήκοος και επειδή με την Μικρασιατική καταστροφήν δεν επρολάβομεν να πάρωμεν τίποτε μαζί μας ούτε και μίαν «διαμονήν», δεν μας πληρώνουν αποζημίωσιν. Πρέπει να χάσωμεν τα δικαιώματά μας, επειδή δεν ημπορούμεν να αποδείξωμεν ότι ο πατέρας μας ήτο Έλλην υπήκοος;»

Και λίγο παρακάτω συνεχίζει:

«Και επειδή δεν έχομεν κανένα “χαρτί” στα χέρια μας, πράγμα που παρά τας προσπάθειάς μας δεν μπορέσαμε ν’ αποσπάσωμεν από το υπουργείον, αν και είμεθα εγγεγραμμένοι εις το Ελληνικόν Προξενείον Προύσης και της Κωνσταντινουπόλεως, διότι μας λένε ότι τα βιβλία εκείνα απωλέσθησαν – εάν είναι δυνατόν!- πρέπει να χάσωμεν την περιουσίαν μας; ... Κάθομαι εις εν δωμάτιον ανταλλάξιμον και με απειλούν με άμμεσον έξωσιν, εάν δεν πληρώσω. Αλλά πώς να πληρώσω, αφού δεν με πληρώνουν, ούτε λαμβάνουν υπ’ όψιν την κατάστασίν μου;»³⁴¹

Σημαντικός παράγοντας για τον τρόπο κατανομής εκάστου πρόσφυγα στην κοινωνική πυραμίδα ήταν το ύψος της αποζημίωσης που επιδίκαζε σε αυτόν η εκτιμητική επιτροπή. Το ζήτημα που ανέκυψε και αφορούσε στην δίκαιη ή μη εκτίμηση των περιουσιών ταλάνιζε για χρόνια τον προσφυγικό κόσμο. Το έργο των επιτροπών αποδείχτηκε πολυσύνθετο, καθώς ήταν δύσκολο να διασταυρωθούν τα περιουσιακά στοιχεία που ο κάθε ανταλλάξιμος δήλωνε ότι κατείχε και απώλεσε. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου η εκτίμηση ξεπερνούσε κατά πολύ την πραγματικότητα ενώ σε άλλες γινόταν το αντίστροφο. Το γεγονός αυτό φαίνεται πως αρκετά συχνά δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα των αντικειμενικών δυσκολιών αλλά επίσης αποτέλεσμα του υποκειμενικού παράγοντα και του επηρεασμού της κρίσης των μελών των κατά τόπους επιτροπών. Όσον αφορούσε στην υπερεκτίμηση των περιουσιών, αυτή σε κάποιες των περιπτώσεων μπορεί να εκκινούσε από την καλή προαίρεση των επιτροπών ώστε να τύχουν οι πρόσφυγες μιας καλύτερης μοίρας. Όμως, δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις

³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 41-42.

³⁴¹ «Διά τον κ. πρωθυπουργόν», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 20.4.1930.

όπου οι σχέσεις των μελών (συγγενικές, φιλικές, κ.λπ.) με τους ανταλλάξιμους ή η κοινωνική θέση των τελευταίων έπαιξαν καταλυτικό ρόλο. Κάποιοι εξ αυτών «εκκίνησαν πάντα λίθον και μετήλθον παν θεμιτόν και αθέμιτον μέσον, χρησιμοποιήσαντες προς τούτο προσωπικές σχέσεις επιστρατεύσαντο, εκμεταλλευθέντες και προκαλέσαντες συγγενικάς, φιλικάς γνωριμίας και δεσμούς και πολιτικές ακόμη επεμβάσεις, μηδέ προ της ψευδορκίας και ψευδομαρτυρίας αποδειλιάσαντες, διά να αποσπάσουν -και κατόρθωσαν να αποσπάσουν- χαριστικές και ευνοϊκές αποφάσεις».³⁴² Αυτή η δράση τους φαίνεται πως δεν περνούσε απαρατήρητη από το υπόλοιπο μέρος των ανταλλάξιμων μιας και τα υψηλά ποσά που επιδικάζονταν ζημίωναν παράλληλα το σύνολο της ανταλλάξιμης περιουσίας, επιτείνοντας την ανισοκατανομή. Συνυπεύθυνη για την κατάσταση αυτή ήταν και η Διεύθυνση Ανταλλαγής, η οποία είχε υπό την εποπτεία της το έργο των επιτροπών.³⁴³

Όσον αφορούσε στο κομμάτι εκείνο των ανταλλάξιμων που αδικήθηκαν, υπήρξαν επιτροπές οι οποίες σταθερά υποτιμούσαν τις εγκαταλειμμένες περιουσίες τους είτε σκόπιμα είτε λόγω άγνοιας. Οι περιπτώσεις αυτές σχετίζονταν κυρίως με τις φτωχότερες προσφυγικές τάξεις οι οποίες είτε δε γνώριζαν τον τρόπο να περιφρουρήσουν τα δικαιώματά τους (προσκομίζοντας αποδεικτικά στοιχεία ή μαρτυρίες, προχωρώντας σε εφέσεις επί των αποφάσεων, κ.λπ.) είτε επέδειξαν αδιαφορία για την παρακολούθηση της εκδίκασης των περιουσιακών τους δηλώσεων λόγω απόστασης ή επειδή δεν περίμεναν ότι αυτή η διαδικασία θα είχε κάποιο όφελος για τους ίδιους.³⁴⁴

Το ζήτημα των αποζημιώσεων πήρε καινοφανή τροπή για τον προσφυγικό κόσμο με την είσοδο στα 1929. Ενώ μέχρι τότε το θέμα ήταν το πότε θα αποζημιωθούν, έκτοτε άρχισε να τίθεται σε αμφισβήτηση εάν θα αποζημιωθούν ολικώς. Για την ελληνική διπλωματία αυτή η τροπή αποτελούσε ένα πολύ πιθανό σενάριο από τα πρώτα κιόλας χρόνια μετά την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής. Οι τεράστιες καθυστερήσεις της μεικτής επιτροπής στο έργο της αποτίμησης των περιουσιών λόγω του μεγέθους του εγχειρήματος, οι διαφωνίες μεταξύ των κρατών σε σχέση με την ερμηνεία διάφορων διατάξεων, όπως και το γεγονός ότι η Τουρκία καθυστέρουσε εκούσια τις διαδικασίες με στόχο να οδηγήσει τα πράγματα σε κάποιον συμψηφισμό και να μη χρειαστεί να καταβάλει πιθανή αποζημίωση προς την Ελλάδα, προΐδεάζαν

³⁴² «Αι εργασίαι των εκτιμητικών επιτροπών», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 4.9.1927.

³⁴³ «Αι εργασίαι των εκτιμητικών επιτροπών», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 21.8.1927.

³⁴⁴ «Αι εργασίαι των εκτιμητικών επιτροπών», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 4.9.1927.

προς αυτή την κατεύθυνση.³⁴⁵ Για τους πρόσφυγες, δε μπορούσε να τεθεί τέτοιο ζήτημα όμως. Δεν ήταν καν γνώστες της πιθανότητας αυτής. Αυτό που ήθελαν ήταν ό,τι ακριβώς προέβλεπε η συμφωνία της Λωζάννης. Αποτελούσε κόκκινη γραμμή για εκείνους όποια σκέψη για μειωμένη αποζημίωση.

Το ζήτημα των ομολογιών

Η προκαταβολή ως έναντι για τη μελλοντική αποζημίωση των προσφύγων εξ ανταλλαγής δεν κατεύνασε απλώς τις διαμαρτυρίες του προσφυγικού κόσμου αλλά άνοιξε και τον δρόμο για να χρησιμοποιήσει μελλοντικά τις ομολογίες, με σκοπό να ανταποκριθεί οικονομικά στο κόστος της στέγασης. Ενδεικτικό είναι το Ν.Δ. του 1927, σύμφωνα με το οποίο το αντίτιμο που όφειλε κάθε πρόσφυγας για οικόπεδο που του είχε παραχωρηθεί ή θα παραχωρούνταν μελλοντικά από το Δημόσιο, όπως και το αντίτιμο για το οίκημα εντός αστικού συνοικισμού, μπορούσε έκτοτε να αποπληρωθεί με ομολογίες. Το ίδιο προέβλεπε και για το αντίτιμο των σπιτιών που είχε ανοικοδομήσει το Δημόσιο σε αστικούς συνοικισμούς.³⁴⁶

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων ένα μόλις μήνα μετά την εκλογική νίκη του Αυγούστου του 1928 συνέταξε νομοσχέδιο, το οποίο έθιγε μέρος των ομολογιούχων. Μείωνε την αξία των ομολογιών, οπότε μειωνόταν και ο τόκος στον οποίο οι πρόσφυγες υπολόγιζαν πολύ για το μέλλον τους, με πρώτο μέλημα την επίτευξη της στεγαστικής τους αποκατάστασης. Η αξία των ομολογιών επρόκειτο να πέσει από τις 1000 δραχμές στις 800, οπότε και ο τόκος αυτών σύμφωνα με τη νέα ονομαστική αξία θα έπεφτε στο 6,40% αντί του 8% που ήταν ως τότε. Στην ουσία επρόκειτο να επιβληθεί περικοπή στις αποζημιώσεις.³⁴⁷

Ο Βενιζέλος φαίνεται πως με την άνοδο του στην εξουσία έφερε μαζί του έναν νέο εθνικό οικονομικό σχεδιασμό, ο οποίος δεν είχε ως προτεραιότητα την προσφυγική αποκατάσταση και αιφνιδίασε τον προσφυγικό κόσμο, που είχε στηρίξει στην επάνοδο του τις ελπίδες για ολοκλήρωση της στεγαστικής του αποκατάστασης, βοηθώντας τον

³⁴⁵ Σύμφωνα με την εκτίμηση της ελληνικής διπλωματικής πλευράς, η επιμονή στη διαδικασία των εκτιμήσεων δε θα οδηγούσε πουθενά, διότι οι Τούρκοι ποτέ δε θα αποδέχονταν να καταβάλουν χρεωστικό υπόλοιπο προς την Ελλάδα. Ενδεικτική είναι η έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών, με ημερομηνία 18/10/1928. Βλ. Κλάψης Αντώνης, *Το ελληνοτουρκικό οικονομικό σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2010, σ. 116.

³⁴⁶ ΦΕΚ, 19 Ιανουαρίου 1927, τ. Α, αρ. 11, Ν.Δ. «Περί τρόπου πληρωμής πωληθέντων ή πωληθησομένων κτημάτων του Δημοσίου εις πρόσφυγας».

³⁴⁷ «Πώς διαρρυθμίζεται το ζήτημα των ομολογιών των ανταλλαξιμων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 16.9.1928.

τα μέγιστα στις εκλογές του 1928.³⁴⁸ Μέσα από την αρθρογραφία της μεγαλύτερης σε κυκλοφορία προσφυγικής εφημερίδας της εποχής, του *Προσφυγικού Κόσμου*, γινόταν καθαρό πως για την προσφυγική κοινή γνώμη οι πολιτικές επιλογές του πρωθυπουργού σκόπευαν να θίξουν τα συμφέροντά των φτωχών προσφύγων ενώ αντιθέτως προστάτευαν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ανάλυση στην αρθρογραφία γινόταν από ταξική σκοπιά, χωρίς να αγγίζει την πεπατημένη του δίπολου γηγενών – προσφύγων, καθώς οι εύποροι πρόσφυγες τοποθετούνταν στην ίδια μοίρα με τους εύπορους ντόπιους ή ξένους επιχειρηματίες. Ενδεικτικό είναι το κεντρικό πρωτοσέλιδο άρθρο της 16/9/1928, το οποίο απευθυνόταν προσωπικά στον Βενιζέλο και στο οποίο αποτυπωνόταν η απογοήτευση του προσφυγικού κόσμου, ο οποίος εξεγειρόταν «...βλέπων αντί οιασδήποτε άλλης κρατικής συναντιλήψεως υπέρ αυτού, το ανορθωτικόν οικονομικόν σας πρόγραμμα στρεφόμενον και πλήσσον μόνον την ανισχυροτέραν οικονομικώς, την γυμνητεύουσαν, την πεινώσαν, την άστεγον ελληνικόν τάξην, την προσφυγικήν διά της επιβολής μιας αχααρακτηρίστως επαχθούς, μονομερούς δε, φορολογίας ανερχομένης τουλάχιστον εις 20% επί της μόνης περιουσίας της, των αποζημιώσεών της.». Συνέχιζε λέγοντας πως τον προσφυγικό κόσμο δεν το ενδιέφερε αν πλήττονταν ξένοι ή ντόπιοι ομολογιούχοι επιχειρηματίες, διότι αυτοί είχαν τα μέσα να υπερασπίσουν τους εαυτούς τους έναντι του κράτους. Τον ενδιέφερε η ουσία, η οποία ήταν πως «το μέγιστο μέρος των ομολογιών κατέχεται υπό των προσφύγων ως «κομπόδεμα», ως «προϊκα», ως «αποταμίευσις», προσφύγων δε πτωχών, διότι οι πλούσιοι ευθύς εξ αρχής ερευστοποίησαν τας ομολογίας των...». ³⁴⁹

Η εξήγηση του πρωθυπουργού για την αναπάντεχη αυτή μεταρρύθμιση ήταν μια ακόμη απογοήτευση για τους πρόσφυγες. Προέβη σε οικονομική ανάλυση, ισχυριζόμενος πως την περίοδο κατά την οποία ορίστηκε ο τόκος για τις ομολογίες τους στο 8%, το ποσοστό ήταν δικαιολογημένο. Μετά όμως από τη σταθεροποίηση της δραχμής, οι ομολογίες των ανταλλάξιμων μετατράπηκαν σε χρυσές δραχμές κι όχι σε χάρτινες. Τη στιγμή εκείνη έπρεπε να είχε ρυθμιστεί εκ νέου το ύψος του τοκισμού,

³⁴⁸ Ο Βενιζέλος είχε ως βασική στόχευση την εξισορρόπηση των οικονομικών δαπανών της χώρας. Σ' αυτό το πλαίσιο δήλωσε εξ' αρχής πως προτεραιότητά του αποτελούσε και η συμφιλίωση με την Τουρκία, θέληση που εξέφρασε αμέσως μετά την εκλογή του και προς το εσωτερικό αλλά και προς την τουρκική κυβέρνηση. Ενδεικτική είναι η επιστολή του προς τον Ισμέτ Πασά, στις 30/8/1928: βλ. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928*, ό.π., σ. 145.

³⁴⁹ «Κύριο Ελευθέριε Βενιζέλε», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 16.9.1928.

ώστε να είναι ανάλογο με το ύψος του τόκου των δανείων σε χρυσό αλλά δε συνέβη. Οικονομικοί παράγοντες του εξωτερικού που κατάλαβαν αμέσως την αστοχία αυτή, άρχισαν να αγοράζουν αθρόα ομολογίες, με αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής τους εξαιτίας του νόμου της ελεύθερης αγοράς. Την απότομη αυτή άνοδο το κράτος έπρεπε οπωσδήποτε να την σταματήσει, γιατί δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στην εθνική οικονομία. Τοιουτοτρόπως λοιπόν κατέληξε στην εν λόγω απόφαση.³⁵⁰

Μετά τις αντιδράσεις η κυβέρνηση προχώρησε σε τροποποίηση του νομοσχεδίου, στα τέλη του Οκτώβρη. Εξαιρούσε από την μείωση τους ομολογιούχους του πρώτου δανείου, όπως και εκείνους του πρώτου μισού του δεύτερου δανείου, οι οποίοι είχαν ήδη ομολογίες στα χέρια τους. Έτσι, ενώ στα 1928 κυκλοφόρησε αρχικά το «Β' Δάνειον Ανταλλαξίμων 8%» για τους πρόσφυγες των συμπληρωματικών μητρώων, εν τέλει πριν προλάβουν να εκδοθούν παρά λίγες ομολογίες η κυκλοφορία τους σταμάτησε και εκδόθηκαν νέες, με τόκο 6%, το λεγόμενο «Δάνειον Ανταλλαξίμων 6%».³⁵¹ Όμως, η πρόταση αυτή και πάλι δεν ήταν δίκαιη αφού αυτοί που εξαιρούνταν ήταν όσοι πρόλαβαν να πάρουν ομόλογα πιο νωρίς από άλλους, χωρίς κάποιο κριτήριο. Επίσης, στους πρώτους άνηκαν και όλοι οι ξένοι ομολογιούχοι. Αντιθέτως, σ' όσους δεν εξαιρούνταν άνηκαν τα ορφανά προσφυγόπουλα τα οποία για να εγγραφούν στα μητρώα έπρεπε να περιμένουν να ενηλικιωθούν. Εδώ, ήταν σαν να έκλεινε το μάτι για δεύτερη φορά ο Βενιζέλος στους πλούσιους ομολογιούχους. Στις 4 του Νοέμβρη ο *Προσφυγικός Κόσμος* στο πρωτοσέλιδό του χαρακτήριζε τη νέα ρύθμιση ως «το πλέον βάνανσον και χυδαίον πλήγμα του Κράτους κατά της ασθενεστέρας Ελληνικής κοινωνικής τάξεως, της προσφυγικής...» και εξηγούσε ότι «...τους μεν κατόχους των παλαιών ομολογιών, επειδή μεταξύ αυτών καταλέγονται και ισχυροί ξένοι ομολογιούχοι, αφήνει ανενόχλητους και άθικτα τα συμφέροντά των...» ενώ για τους θιγόμενους διαπίστωνε πως «...συμβαίνει οι δικαιούχοι ούτοι να είνε άπαντες πρόσφυγες, και δη πτωχοί πρόσφυγες, κατά μεγάλην πλειονότητα χήραι και ορφανά!».³⁵²

Το οικονομικό σύμφωνο της Άγκυρας, 1930.

Η δυσχέρεια στην αποτίμηση των περιουσιών φάνηκε εξ' αρχής. Η μεικτή επιτροπή διένειμε δηλώσεις όπου οι δικαιούχοι κατέγραφαν την περιουσία τους, υπολόγιζαν την

³⁵⁰ «Πώς διαρρυθμίζεται το ζήτημα των ομολογιών των ανταλλαξιμων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 16.9.1928.

³⁵¹ Αιγίδης Αριστοκλής, *ό.π.*, σ. 39-40.

³⁵² «Όπως οι Ρετζαίοι και οι Κουμπαίοι», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.11.1928.

αξία της και προσδιόριζαν την τοποθεσία της. Κατατέθηκαν 1.022.000 δηλώσεις και από τις δύο χώρες, οι οποίες συχνά δεν ήταν έγκυρες. Η τοποθεσία της περιουσίας δεν ήταν συγκεκριμένη ή η αξία πολύ συχνά ήταν υπερεκτιμημένη.³⁵³ Υποεπιτροπές σε κάθε χώρα και ανά περιοχές προσπάθησαν να κάνουν πιο εύκολο το έργο, χωρίς σοβαρά αποτελέσματα. Σε διακρατικό επίπεδο ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1924 κάποιες προσπάθειες ώστε να ρυθμιστούν κάποια επιμέρους ζητήματα και να επισπευσθεί η όλη διαδικασία: Η Ελλάδα να αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων μη ανταλλάξιμων και η Τουρκία να επιτρέψει την επιστροφή των Κωνσταντινουπολιτών. Οι προσπάθειες αυτές κατέληξαν στις συμφωνίες της Άγκυρας (21/6/1925) και των Αθηνών (1/12/1926) αλλά καμία δεν προχώρησε.³⁵⁴

Το επόμενο διάστημα η συνεννόηση μεταξύ των δύο κρατών προσέκρουε συνεχώς στην διαφορετική προσέγγιση των όρων των συμφωνηθέντων, στην αδιαλλαξία της Τουρκίας σε διάφορα θέματα έχοντας τη δυναμική της υπεροχής ως νικήτρια του πολέμου και στην αδύναμη διπλωματική θέση της Ελλάδας, ως ηττημένη. Ακόμα, ήταν πολύ δύσκολο για την νικήτρια Τουρκία να δεχθεί, από την αποτίμηση της μεικτής επιτροπής, την καταβολή διαφαινόμενου χρεωστικού υπολοίπου προς την Ελλάδα. Από την άλλη στο εσωτερικό της Ελλάδας, η οποία δέχτηκε το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα, η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν ένα έργο που η χώρα είχε αναλάβει και την επιβάρυνε οικονομικά σε τρομακτικό βαθμό, από την πρώτη στιγμή. Επιβαρυντικά δε, δρούσαν και τα έξοδα για την λειτουργία της μεικτής επιτροπής, τα οποία ανέβαζαν τον προϋπολογισμό της κάθε χώρας ετησίως. Γινόταν λοιπόν φανερό πως κάποια λύση έπρεπε να βρεθεί για το αδιέξοδο αυτό.

Το κλίμα άρχισε να αλλάζει μετά την εκλογική νίκη των Φιλελευθέρων στις 19/8/1928. Η θετική στάση της νέας κυβέρνησης προς επίτευξη συμβιβαστικής λύσης συναντούσε ως μοναδικό αγκάθι το θέμα των αποζημιώσεων των ανταλλάξιμων. Στη

³⁵³ Μπελί Μεχμέτ Μιχρί, *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, ό.π., σ. 51.

³⁵⁴ Η πρώτη ρύθμιζε το θέμα των «εταμπλί», έσωζε την περιουσία των φυγάδων Κωνσταντινουπολιτών, κανόνιζε τα ζητήματα των κτημάτων των μη ανταλλάξιμων Τούρκων και το θέμα της δυτικής Θράκης, όμως η ελληνική πλευρά δεν έδειξε διατεθειμένη να την εφαρμόσει. Όταν μετά από επτά μήνες άλλαξε γνώμη, είχαν αλλάξει και οι απαιτήσεις της Τουρκίας, η οποία έβαλε στο τραπέζι το ζήτημα του συμψηφισμού. Έτσι, επήλθε η δεύτερη συμφωνία όπου μουσουλμανικά κτήματα στην Ελλάδα και ελληνικά στην Τουρκία συμψηφίζονταν, με εξαίρεση Κωνσταντινούπολη και δυτική Θράκη. Σε αυτή τη συμφωνία, η Ελλάδα είχε το πρόβλημα πως τα κτήματα των Τούρκων που έπρεπε να αποδώσει είχαν καταληφθεί από πρόσφυγες. Κάπως έτσι, δεν προχώρησε η εφαρμογή ούτε αυτής της συμφωνίας, Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο του 1930*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1982, σ. 12-13.

διπλωματική γραμμή της ήταν εξ' αρχής ενταγμένη η λύση του συμψηφισμού, θέτοντας ως στόχο μια συμφωνία με όσο πιο ελαφρύς όρους για την Ελλάδα, ιδίως στο επίπεδο του χρηματικού ποσού που ζητούσε η τουρκική πλευρά ως αποζημίωση. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο χωρών δε σταμάτησαν καθ' όλο το διάστημα, από το καλοκαίρι του 1928 έως το σύμφωνο του Ιουνίου του 1930. Ιδίως από την είσοδο στα 1930 η οριστική επίλυση φαινόταν προδιαγεγραμμένη, όπως και η όδευση προς συμψηφισμό δεδομένη. Στις 10 Ιουνίου του 1930 Ελλάδα και Τουρκία υπέγραψαν οικονομικό σύμφωνο. Η λύση του συμψηφισμού των περιουσιών των ανταλλάξιμων ήρθε να δώσει ένα τέλος στην εκκρεμότητα της σύμβασης της Λωζάννης. Προέβλεπε το πέραςμα της κινητής και ακίνητης εγκαταλειμμένης περιουσίας των ανταλλάξιμων στην κυριότητα των κρατών, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ακόμη, η Ελλάδα υποχρεούνταν να καταβάλει 440.000 λίρες Αγγλίας, ένας διακανονισμός που δεν αντικατόπτριζε τα πραγματικά οικονομικά μεγέθη αλλά ήταν απόρροια των συσχετισμών της περιόδου. Στις 12 Ιουνίου υπογράφηκε και η γνωμοδότηση των ουδετέρων μελών της μεικτής, τα οποία ετεροχρονισμένα συμφωνούσαν με την εξέλιξη. Θεωρούσαν κι από μεριάς τους σωστό οι δύο κυβερνήσεις να παραιτηθούν από τις διατάξεις της συνθήκης της Λωζάννης που σχετίζονταν με την αποτίμηση και εκκαθάριση των ανταλλάξιμων περιουσιών, δεδομένου ότι ήταν πρακτικά αδύνατο και θα απαιτούσε πολύ χρόνο να διαπιστωθεί η ύπαρξη του πραγματικού υπολοίπου από τη μία προς την άλλη πλευρά.³⁵⁵

Το νομοσχέδιο της κύρωσης της συμφωνίας υπερψηφίστηκε από την ελληνική βουλή στις 25/6/1930. Η κυβέρνηση κατηγορήθηκε πως απεμπόλησε τα νόμιμα δικαιώματα του προσφυγικού κόσμου, ο οποίος ισχυριζόταν πως οι αποζημιώσεις του θα έπρεπε στο εξής να αποδοθούν από το ελληνικό κράτος. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος όμως φρόντισε με την ομιλία του, κατά την παρουσίαση της συμφωνίας στη Βουλή, να καταστήσει σαφές πως το κράτος δεν αναλάμβανε καμία επιπλέον υποχρέωση προς τους πρόσφυγες. Η μόνη αποζημίωση για εκείνους στο μέλλον θα προέκυπτε στη βάση της εγκαταλειμμένης μουσουλμανικής περιουσίας εντός Ελλάδας η οποία πέρασε στα χέρια του ελληνικού κράτους, με μόνο σκοπό την ολοκλήρωση της προσφυγικής στέγασης.

³⁵⁵ Κλάψης Αντώνης, *ό.π.*, σ. 186.

II. Η διαμόρφωση της κοινωνικής θέσης των προσφύγων, η ταξική πολιτική των φορέων αποκατάστασης και οι τρόποι στέγασης

Στοιχείο που επηρέασε την ένταξη και προώθηση των προσφύγων στις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης αποτέλεσε η κοινωνικο-οικονομική θέση τους στη νέα πατρίδα. Η θέση αυτή σε κάποιες των περιπτώσεων αποτέλεσε συνέχεια της προηγούμενης, σε πολλές υποβαθμίστηκε, ενώ υπήρξαν και εκείνες που ανατράπηκε πλήρως. Ένας πρώτος παράγοντας που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ήταν η εργασία: Στους τόπους προέλευσής τους δεν αποτελούσαν μια ενιαία κοινωνική τάξη. Υπήρχαν αρχικά εκείνοι που ζούσαν σε μεγάλα αστικά κέντρα και οι οποίοι ήταν: α) μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, τραπεζίτες, γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί, β) μικρέμποροι και μαγαζάτορες, γ) τεχνίτες, βιοτέχνες, μεταφορείς και δ) εργάτες και υπηρέτες. Επίσης, υπήρχαν εκείνοι που ζούσαν σε μικρούς επαρχιακούς αστικούς συνοικισμούς και είτε ήταν μικροϊδιοκτήτες γης που την καλλιεργούσαν μέσω τρίτων την ώρα που οι ίδιοι ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία είτε, αν έμεναν παραθαλάσσια, ασχολούνταν με θαλάσσιες μεταφορές. Τέλος, όσοι διέμεναν στο ύπαιθρο ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία.³⁵⁶ Το κράτος και η Ε.Α.Π. παρόλο που προσπάθησαν να τους προωθήσουν σε περιοχές όπου θα μπορούσαν να συνεχίσουν να απασχολούνται σε εργασίες όμοιες με αυτές που γνώριζαν, δεν το πέτυχαν πάντα.

Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν πως όσοι κατέφυγαν στην Ελλάδα δεν ήρθαν στον ίδιο χρόνο ούτε υπό τις ίδιες συνθήκες. Για παράδειγμα, οι πρώτοι που έφυγαν από τη Σμύρνη ήταν οι οικογένειες των αξιωματικών, των δημοσίων υπαλλήλων και των τραπεζικών. Μαζί τους έφυγαν και οι εύποροι της περιοχής, οι οποίοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν τα ναύλα για το πλοίο.³⁵⁷ Υπήρξε κόσμος που κατάφερε να πάρει μαζί του μόνο την κινητή περιουσία του, υπήρξαν άλλοι που πρόλαβαν να πάρουν την κινητή αλλά και να εκποιήσουν την ακίνητη και τέλος, υπήρξε και η πιο θλιβερή περίπτωση όσων ήρθαν άρον άρον ρακένδυτοι. Μάλιστα, εκείνοι οι οποίοι κατάφεραν να μεταφέρουν κάποια περιουσία, ακόμη κι αν στον τόπο τους άνηκαν σε χαμηλή κοινωνική τάξη, στην Ελλάδα θεωρήθηκαν εύποροι και έτυχαν

³⁵⁶ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926*, ό.π., σ. 22.

³⁵⁷ Μαλαγκονιάρης Σταύρος, «Ο 'στόλος των δακρύων', γέφυρα για τους ξεριζωμένους», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018), σ. 4.

αξιοπρεπούς στεγαστικής αποκατάστασης. Αυτό το γεγονός σε κάποιες των περιπτώσεων επέφερε ανακατάταξη στην πρότερη κοινωνική διαστρωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού.

Τρίτον, ρόλο για την κοινωνική θέση των προσφύγων έπαιξε η καταβολή ή μη, το ύψος και ο χρόνος απόδοσης της αποζημίωσης από μεριάς κράτους προς τους ανταλλάξιμους. Οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν είχαν σαφή στόχευση τη συνέχιση της πρότερης κοινωνικής διαστρωμάτωσής τους και δεν προώθησαν την άμβλυνση των ανισοτήτων, μιας και η αποζημίωση ήταν απότοκο της προηγούμενης περιουσιακής κατάστασής τους. Μάλιστα, ο τρόπος υποβολής των περιουσιακών δηλώσεων και οι δυσλειτουργίες που εμφάνισε το εγχείρημα μάλλον διεύρυναν ακόμη περισσότερο τις αποστάσεις μεταξύ εύπορων και άπορων. Μία πολύ ενδιαφέρουσα άλλου τύπου κατεύθυνση, την οποία θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει το ελληνικό κράτος στο πεδίο αυτό, παρέθετε ο Μ. Νοταράς στα 1934 στη μελέτη που εκπόνησε για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Ο ίδιος διατελούσε ως τμηματάρχης στην Α.Τ.Ε. και το κείμενό του προλόγιζε ο Αλ. Παπαναστασίου, αρχηγός του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος. Έγραφε, λοιπόν, ο Νοταράς:

« Ήλθε δηλαδή και είπε τότε το Κράτος εις τους πρόσφυγας. Θα δώσω βοήθειαν εις εκείνους που είχαν και πριν περιουσίαν, και μάλιστα θα πάρουν τα περισσότερα, εκείνοι, οίτινες έτυχε να είχαν εις τας πατρίδας των μεγάλας περιουσίας.». Και συνεχίζει: «Και όμως, μετά την οικονομικήν ισοπέδωσιν ογκώδους μάζης Λαού, ποικίλλων κοινωνικών τάξεων, την οποίαν επέφερε μία τραγική καταστροφή και μοιραία αναστάτωσης, θ' ανέμενε τις ότι το Κράτος επωφελούμενον της ευθέτου και αποφασιστικής εκείνης στιγμής, θ' άφηνε τέλος να καμφθή και να υποχωρήση η, τόσον άλλωστε ρευστή και συνεχώς μεταβαλλομένη, αστική περί ιδιοκτησίας αντίληψις, προς μίαν περισσότερον σύγχρονον, εξελεγμένην και συνετήν έννοιαν δικαιοσύνης, υπό την ισορροπιστικήν επίδρασιν της οποίας, αμβλύνονται αι κοινωνικά αντιθέσεις και ευσταθεί περισσότερον η πλάστιγξ του μεταπολεμικού Κράτους.».³⁵⁸ Επί της ουσίας ο Νοταράς περιέγραφε μια τελείως διαφορετική προσέγγιση του ζητήματος της επίτευξης της κοινωνικο-πολιτικής σταθερότητας, την οποία επιζήτησε διακαώς από την πρώτη στιγμή μετά το 1922 το ελληνικό κράτος: Αντί της επιλογής της αναπαραγωγής των ταξικών ανισοτήτων μεταξύ του προσφυγικού κόσμου μέσω του συστήματος αποζημιώσεων που εφαρμόστηκε, θα μπορούσε να είχε προωθηθεί η στήριξη των κατώτερων

³⁵⁸ Νοταράς Μιχάλης, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήναι 1934, σ. 123-124.

στρωμάτων και η απόδοση μικρότερης αποζημίωσης στους ευπορότερους, ώστε να αμβλυνθούν οι αποστάσεις.

Σημαντικό ρόλο επίσης στην ανάδειξη και διεύρυνση των διαφορών εντός του προσφυγικού κόσμου των πόλεων έπαιξε η πολιτική που ακολουθήθηκε από τους φορείς που διαχειρίστηκαν τα στεγαστικά προγράμματα. Μετά το πρώτο διάστημα πρόχειρης στέγασης που προσέφερε το Ταμείο και το υπουργείο Πρόνοιας με καθόλου ή πολύ χαμηλό - συμβολικό ενοίκιο, όλες οι ακολουθούμενες πολιτικές απέκλειαν εξ ορισμού μεγάλο ποσοστό προσφύγων οι οποίοι ήταν άποροι και δε μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε οποιοδήποτε ύψος ενοικίου, πόσω δε μάλλον σε αγορά. Η Ε.Α.Π. μάλιστα, εφαρμόζοντας την πολιτική των πωλήσεων κατέστησε από ένα σημείο και ύστερα πολύ δύσκολη τη μίσθωση των οικημάτων της, φτάνοντας να αντιστοιχίσει το ύψος του ήδη ανεβασμένου ενοικίου με το ύψος της δόσης για την αγορά του ακινήτου. Όσον αφορά στην Ε.Τ.Ε., στις δημοπρατήσεις που διενεργούσε ανά διαστήματα για την ενοικίαση ή πώληση των ακινήτων της, πλειοδοτούσαν πάντοτε οι οικονομικά ευκατάστατοι πρόσφυγες. Μέχρι το τέλος του 1932 είχε παραχωρήσει 22.334 αστικά οικοπέδα, εκ των οποίων μόνο τα 3.933 δεν δημοπρατήθηκαν. Αντιθέτως, λόγω κρατικών πιέσεων μέσα στα πλαίσια της αγροτικής μεταρρύθμισης, δε συνέβη το ίδιο για τις αγροτικές εκτάσεις όπου και οι 6.701 παραχωρήθηκαν χωρίς δημοπράτηση. Με αυτόν τον τρόπο διαμόρφωσε πολύ έντονα την προσφυγική κοινωνική κατανομή στο αστικό πεδίο, σε αντίθεση με την ύπαιθρο.³⁵⁹

Τέλος, και το υπουργείο Πρόνοιας από ένα σημείο και ύστερα προσπάθησε να προωθήσει τη μικροϊδιοκτησία, τόσο μέσω της πώλησης – μίσθωσης όσο και της αυτοστέγασης. Όσον αφορούσε στην αυτοστέγαση, προχώρησε στην παροχή οικοπέδων σε χαμηλή τιμή και ευκολιών αποπληρωμής που θα βασίζονταν στις αποζημιώσεις. Μέχρι τα 1933 ο αριθμός παραχωρηθέντων οικοπέδων έφτασε τις 15.000, όμως άξιο αναφοράς είναι πως μόνο 7.000 οικίες ανεγέρθηκαν εντός τους. Σύμφωνα με τη Β. Γκιζελή, η πιθανότερη εξήγηση είναι πως για πολλούς η αγορά των οικοπέδων είχε επενδυτική λογική, ενδεικτικό της οικονομικής ανόδου των προσφύγων. Η διάσταση αυτή είναι πολύ ενδιαφέρουσα και σχετίζεται με τις διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού που συντελούνταν εκείνη την περίοδο, εντός του προσφυγικού κόσμου. Μια πιο ασφαλή, σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, εκτίμηση είναι πως κατά την περίοδο αναφοράς όντως μεγάλο προσφυγικό ποσοστό

³⁵⁹ Γκιζελή Βίκα, *ό.π.*, σ. 250-251.

δεν είχε ακόμη καταφέρει να ανακάμψει οικονομικά και δυσκολευόταν να βρει τους πόρους να ανεγείρει δικό του οίκημα.³⁶⁰

Σε σχέση με την παραχώρηση οικημάτων στους προσφυγικούς συνοικισμούς, το υπουργείο φαίνεται πως κινήθηκε σε διπλή κατεύθυνση. Αφού καλούσε τους ενδιαφερόμενους να υποβάλουν αιτήσεις και να προσκομίσουν τα δικαιολογητικά εκείνα που θα τους κατέτασσαν στις λίστες των δικαιούχων, κατόπιν σχημάτιζε μια επιτροπή που εξέταζε την κάθε περίπτωση. Από αυτό το σημείο και ύστερα, ο τρόπος παραχώρησης ξεκινούσε να διαφέρει καθώς σε κάποιους τα οικήματα η επιτροπή τα έδινε μετά από απόφασή της ενώ για τους υπόλοιπους η παραχώρηση γινόταν μέσω κλήρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο συνοικισμός του Ποδονίφτη (Νέα Φιλαδέλφεια) ο οποίος στα μέσα του 1927 ξεκίνησε να κατοικείται. Από τον Τύπο πληροφορούμαστε πως το Συμβούλιο Στεγασεως του υπουργείου Πρόνοιας τον Ιούλιο του ίδιου έτους αποφάσισε *«την παραχώρησιν των οικημάτων της πρώτης κατηγορίας της Ν. Φιλαδέλφειας εις τους υποβαλόντας σχετικές αιτήσεις, οίτινες ανέρχονται εις 50 περίπου»*. Από τον μικρό αριθμό αιτήσεων και τον χαρακτηρισμό των σπιτιών ως *«πρώτης κατηγορίας»* είναι πιθανό η συγκεκριμένη περίπτωση να αφορούσε σε πιο ακριβές κατασκευές που παραχωρούνταν με άμεσες διαδικασίες σε εύπορους πρόσφυγες.³⁶¹ Στα τέλη Αυγούστου η επιτροπή προχώρησε στη διανομή οικημάτων του συνοικισμού μετά από κλήρωση. Τα ονόματα των προσφύγων δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες και δίπλα στο καθένα σημειωνόταν ο αριθμός του σπιτιού, το οικοδομικό τετράγωνο που άνηκε και η κατηγορία αυτού (α, β, γ, δ).³⁶² Λίγες ημέρες αργότερα, δημοσιεύτηκαν και τα ονόματα προσφύγων προς τους οποίους η επιτροπή αυτή τη φορά *«εξεχώρησε οικήματα»* και δεν τα κλήρωσε, τα οποία επίσης ήταν όλων των κατηγοριών.³⁶³ Πιθανό είναι η διαδικασία της άμεσης παραχώρησης να αφορούσε και σε περιπτώσεις προσφύγων που αποδεδειγμένα έχρηζαν άμεσης στέγασης όπως ήταν εκείνη την περίοδο οι πυροπαθείς του συνοικισμού Γηροκομείου (Αμπελόκηποι), ο οποίος καταστράφηκε ολοσχερώς τον Ιούλιο του '27 από πυρκαγιά. Μια τέτοια περίπτωση άμεσης παραχώρησης ήταν η εξής: *«Δι' αποφάσεως του υπουργού της*

³⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 254.

³⁶¹ *«Τα οικήματα του συνοικισμού Ποδονίφτη»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 31.7.1927.

³⁶² *«Η διανομή των οικημάτων Ποδονίφτη. Ποιων προσφύγων εκληρώθησαν τα ονόματα»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.9.1927.

³⁶³ *«Εις ποιους εξεχωρήθησαν οικήματα εις τον συνοικισμόν της Ν. Φιλαδέλφειας»*, εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11.9.1927.

*Προνοίας κ. Κίρκου παραχωρείται εις 15 πυροπαθείς πρόσφυγας καταστηματάρχας ανά εν κατάσταση εις τον συνοικισμόν Ν. Φιλαδέλφειας».*³⁶⁴

Το δικαίωμα των επιτροπών να προχωρούν και σε άμεσες παραχωρήσεις άνευ κλήρωσης επέτρεψε την εισχώρηση του υποκειμενικού παράγοντα στις αποφάσεις. Αυτόν τον παράγοντα φαίνεται πως προσπάθησαν κάποιοι εκ των υποψηφίων δικαιούχων να χρησιμοποιήσουν εκμεταλλευόμενοι την κοινωνική τους θέση. Την περίοδο διανομής των οικημάτων του Ποδονίφτη, προσφυγική καταγγελία που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εμπρός* ανέφερε πως τα μέλη της επιτροπής προχώρησαν στην παραχώρηση των καλύτερων οικημάτων σε δικούς τους ανθρώπους: «*Ούτω βλέπομεν τον εκ των μελών της επιτροπής κ. Ι.Γ. να φροντίζει κατά την πρώτην συνεδρίασιν να εξασφαλίξη διά την οικογένειάν του τας δύο καλλιτέρας επί της λεωφόρου κατοικίας, αυτόν δε να μιμούνται και τα λοιπά μέλη της επιτροπής και να διανείμουν εις συγγενείς και παντός είδους φίλους των, ακόμη δε και τους υπαλλήλους της υπηρεσίας ταύτης όλα τα επί της λεωφόρου Τατοΐου οικήματα...*». Επίσης, κατήγγειλε πολιτικές πιέσεις και ρουσφέτια της επιτροπής «*διότι φοβούνται να φανούν δυσάρεστοι εις ωρισμένον αριθμόν προσφύγων επειδή πολιτεύονται, αλλά και διότι δεν αφήνεται ανεπηρέαστος να επιδοθούν εις το έργον των από τους εξωκοινοβουλευτικούς παράγοντας, διαφόρους εσωκοινοβουλευτικούς και αυτόν ακόμη τον κ. Κύρκον.*».³⁶⁵

Μεγάλο τμήμα του προσφυγικού κόσμου οδηγήθηκε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην αυτοστέγαση: Είτε με την κατασκευή πρόχειρων οικοδομημάτων σε παραγκουπόλεις, όσον αφορούσε στα άπορα στρώματα είτε με την ανέγερση οικημάτων σε περισσότερο κεντρικές περιοχές και οικόπεδα παραχωρημένα από το κράτος, την Ε.Α.Π. ή την Ε.Τ.Ε., όσον αφορούσε στα εύπορα. Ενδεικτικές περιπτώσεις συνοικισμών που ανεγέρθηκαν για να φιλοξενήσουν ευπορότερους πρόσφυγες είναι ο Υμηττός από την Ε.Α.Π. και ο Ποδονίφτης από το Τ.Π.Π.. Επίσης, προγράμματα παροχής οικοπέδων και δανείων απευθύνθηκαν στο κομμάτι αυτό των οικονομικά ευκατάστατων, με εμφαντικά τα παραδείγματα της Νέα Σμύρνης και της Καλλιπόλης. Στη Νέα Σμύρνη, ανώτερα κοινωνικά στρώματα Σμυρνιών άσκησαν ισχυρή πίεση προς το κράτος, πετυχαίνοντας την απαλλοτρίωση συγκεκριμένης έκτασης και τη δημιουργία ενός συνοικισμού με υψηλό επίπεδο υποδομών.³⁶⁶

³⁶⁴ «*Η μέριμνα διά τους πυροπαθείς*», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21.8.1927.

³⁶⁵ «*Το σκάνδαλον του συνοικισμού Ποδονίφτη*», εφ. *Εμπρός*, 28.8.1927.

³⁶⁶ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 213-215.

Διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες στεγασθέντων, μετρίως στεγασθέντων και αστέγων:

α) Εκείνους, οι οποίοι μπόρεσαν και αγόρασαν, έχτισαν ή ενοικίασαν σπίτια εντός των πόλεων χωρίς καμία κρατική βοήθεια και αποτελούσαν την προσφυγική ελίτ.

β) Εκείνους που αγόρασαν τα πιο ακριβά και πολυτελή οικήματα της Ε.Α.Π. ή του Τ.Π.Π. εντός των συνοικισμών.

γ) Εκείνους, οι οποίοι ακολούθησαν την πρακτική της αυτοστέγασης: Αγόρασαν φτηνά το οικόπεδο από την Ε.Α.Π. ή την Ε.Τ.Ε. και είτε με την ίδρυση οικοδομικών συνεταιρισμών είτε μόνοι κατάφεραν να χτίσουν με δικά τους κεφάλαια ή μέσω δανείων. Οι πρόσφυγες αυτής της κατηγορίας οικονομικά βρισκόντουσαν σε καλή κατάσταση.

δ) Εκείνους που έτυχαν στεγαστικής αποκατάστασης από το κράτος ή την Ε.Α.Π. στους συνοικισμούς τους, σε κάποιο φτηνό σπίτι με ενοίκιο ή εκείνους που με δόσεις κατόρθωσαν να το αγοράσουν. Οι δύο αυτές κατηγορίες συνέκλιναν πολύ προς το να είναι μία, καθώς ιδίως αφ' ότου η Επιτροπή μετά τα 1925 πέρασε στη φάση πώλησης των οικιών της, πολλοί πρόσφυγες αποφάσισαν να προβούν στην αγορά του σπιτιού που μέχρι τότε ενοικίαζαν.

ε) Εκείνους που ακολούθησαν την τακτική της αυτοστέγασης φτιάχνοντας παράγκες εκ των ενόντων, στις οποίες μέρος τους συνέχισε να διαμένει ακόμη στη δεκαετία του 1930 ή αργότερα. Με τον καιρό φρόντιζαν να τις βελτιώνουν και να κάνουν προσθήκες.

στ) Τέλος, υπήρξαν και εκείνοι οι οποίοι δεν κατάφεραν να στεγαστούν και ζούσαν σε σπηλιές (οι λεγόμενοι τρωγλοδύτες), σε νεκροταφεία, σε αποθήκες και σε άλλα πρόχειρα μέρη. Η κατάστασή τους, αρκετά χρόνια από την άφιξή τους στην Ελλάδα, περιγράφεται ως εξής: *«Ως γνωστόν, από την τελευταία γενεομένη απογραφή των αστών προσφύγων υπό της Ε.Α.Π. αι αστικά προσφυγικά οικογένεια αι στερούμεναι στέγης και καταταχθείσαι εις την τρίτην λεγομένην κατηγορίαν ανέρχονται εις 35 χιλιάδας. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλας εκείνας τας προσφυγικάς οικογενείας, αι οποίαι τον έκτον ήδη χειμώνα διανύουσαι από της προσφυγής των εις την Ελλάδα, παραμένουν εις ερειπωμένας οικίας, αποθήκας, τρώγλας, σκηνάς και τενεκεδοκαλύβας.»*³⁶⁷.

³⁶⁷ «Τριάκοντα πέντε χιλιάδες αστοί πρόσφυγες άστεγοι! Οι αναποκατάστατοι αστοί πρόσφυγες-Αίρονται αι πιέσεις της Ε.Α.Π. διά χρέη», εφ. Προσφυγικός Κόσμος, 6.1.1929.

Η επίσημη απογραφή της Ε.Α.Π. που διενεργήθηκε τον Αύγουστο του 1927 υπολόγισε τον συνολικό αριθμό των αστών προσφύγων σε 615.000. Μέσα στον αριθμό περιλαμβάνονταν και 12.968 αγροτικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν και εργάζονταν στις πόλεις. Η έρευνα παρουσιάστηκε στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, σε άρθρο του Αλ. Πάλλη,³⁶⁸ μέλους του Δ.Σ. της Ε.Α.Π.. Κατηγοριοποιούσε με στοιχεία τους αστούς πρόσφυγες, ανάλογα με τον τρόπο στέγασής τους. Οι κατηγορίες ήταν 4:

«Α) Οι επαρκώς στεγασθέντες δηλ. οι κατοικούντες εις μόνιμους συνοικισμούς και οικήματα ανταλλάξιμα ή ιδιόκτητα εν καλή καταστάσει.

Β) Οι μετρίως στεγασθέντες δηλαδή οι κατοικούντες εις αμφιβόλου στερεότητας ανταλλάξιμα οικήματα ή παραπήγματα, τα οποία όμως ηδύναντο να χρησιμεύσωσιν ακόμη επί αρκετόν ως κατοικία.

Γ) Οι κακώς στεγασθέντες δηλ. οι κατοικούντες εις αθλίας τρώγλας, ηρειπωμένας οικίας, αποθήκας, εκκλησίας κτλ.

Δ) Οι κατοικούντες επί ενοικίω.»

Στην κατηγορία (Α) άνηκαν 39.450 οικογένειες, στη (Β) 26.288 και στη (Γ) 35.667. Η τελευταία κατηγορία περιλάμβανε 6.420 οικογένειες στεγασμένες σε σπίτια στα οποία ο αριθμός δωματίων ήταν μικρότερος του αριθμού των οικογενειών, 2.674 οικογένειες που συνέχιζαν να μένουν σε επιταγμένα κτήρια και 5.324 οικογένειες που ζούσαν σε αποθήκες, στρατώνες, σχολεία, εργοστάσια, τζαμιά, εκκλησίες, νοσοκομεία, σιδηροδρομικές άμαξες, σκηνές ή ακόμα και στον δρόμο. Συνολικά, οι τρεις πρώτες κατηγορίες αφορούσαν σε 101.405 οικογένειες (394.971 άτομα) και απογράφηκαν με ακρίβεια. Από το σύνολο όσων ενοικίαζαν (Δ), δεν κατέστη δυνατόν να εξακριβωθούν τα στοιχεία από τους απογραφείς της Επιτροπής για παραπάνω από τον μισό πληθυσμό και επιβεβαίωση υπήρξε μόνο για 23.077 οικογένειες (89.776 άτομα). Ο Αλ. Πάλλης, παίρνοντας ως δεδομένο ότι οι αστικές οικογένειες ανέρχονταν σε 165.000 περίπου, συνόψιζε:

- Στεγασθείσες οικογένειες «επαρκώς», χωρίς κρατική βοήθεια: 64.000.
- Στεγασθείσες «επαρκώς» από το Κράτος ή την Ε.Α.Π. (κατηγορία Α): 39.000.
- Οικογένειες που είχαν άμεση ανάγκη στέγης (κατηγορία Γ): 36.000.

³⁶⁸ Ο Αλέξανδρος Πάλλης διετέλεσε ως διορισμένο μέλος από την ελληνική κυβέρνηση στο συμβούλιο της Ε.Α.Π., την περίοδο από τα τέλη του 1925 έως το 1930.

- «Μετρίως» στεγασμένες σε οικήματα «βραχείας διάρκειας» (κατηγορία Β): 26.000.³⁶⁹

III. Διαφοροποιήσεις εντός του συνοικισμού Βύρωνος. Οι διαφορετικοί τύποι οικίας και η ανάδειξη της ταξικής διαστρωμάτωσης.

Οι κατοικίες

Η Ε.Α.Π. αποτελούσε έναν οργανισμό ο οποίος σε οικονομικό επίπεδο στόχευε μεταξύ άλλων αφενός να μην καταστεί ζημιόγonos και αφετέρου να διασφαλίσει, σε περίπτωση που προέκυπτε ανάγκη, την αποπληρωμή του πρώτου προσφυγικού δανείου. Έτσι, από την αρχή δεν έδειξε διάθεση να απευθυνθεί στους άπορους αστούς πρόσφυγες και δεν πάτησε πάνω στον αρχικό κρατικό σχεδιασμό των πρόχειρων-φτηνών οικημάτων. Ωστόσο προσπαθούσε να παρουσιάζει μια εικόνα σύμπλευσης με το κοινό προσφυγικό αίσθημα, να διερευνά την οικονομική του πρόοδο και να μην προχωρά σε ακραίες επιλογές που θα την έφερναν σε αντιπαράθεση με την πλειοψηφία. Ο τύπος των οικιών που κατασκεύαζε, καθώς και η τιμή τους, ήταν συνάρτηση των παραγόντων αυτών. Στα 1925 αποφάσισε να περάσει από τη μίσθωση στην πώληση των ακινήτων της. Θεωρούσε πως ένα σημαντικό κομμάτι του προσφυγικού κόσμου είχε αποκατασταθεί εργασιακά και έτσι θα μπορούσε να ανταπεξέλθει οικονομικά σε μία αγορά. Το πλάνο αυτό προχώρησε αργά και με δυσκολίες, σε αντίθεση με τις προβλέψεις της. Στα 1928, παρά το όχι ενθαρρυντικό προηγούμενο, εκτίμησε πως είχε έρθει η στιγμή όχι απλώς να εδραιωθεί η πώληση κατοικιών κοινού τύπου αλλά να περάσει η ίδια στη φάση κατασκευής οικιών που θα προσέφεραν κάποιες παραπάνω ανέσεις στον αγοραστή, τόσο όσον αφορούσε στους χώρους που θα παρείχαν όσο και στην αισθητική.³⁷⁰ Αποτελεί γεγονός πως μέρος του προσφυγικού κόσμου προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε ορθοποδήσει οικονομικά, ενώ και κάποιο μικρότερο προόδευε με γοργούς ρυθμούς εμφανίζοντας έντονη κοινωνική ανέλιξη. Ο σχεδιασμός της Ε.Α.Π. για ακριβότερες όσο περνούσε ο καιρός μορφές στέγασης δεν ήταν εκτός

³⁶⁹ «Το πρόβλημα της προσφυγικής στεγάσεως», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 12.5.1929 και *League of Nations, Greece: 16th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1927, σ. 7-8.

³⁷⁰ Βλ. *League of Nations, Greece: 19th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1928, σ. 21-22.

επιχειρηματικής λογικής. Παράλληλα όμως δεν έπαυε να είναι και μια συγκεκριμένης κατεύθυνσης πολιτική, η οποία απόκοβε μέρα με τη μέρα τα κατώτερα στρώματα από την προοπτική της στέγασης. Ο Βύρωνας, αποτελώντας έναν από τους συνοικισμούς της, έγινε πεδίο που γειώθηκαν οι πολιτικές αυτές. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσαν οι τύποι κατοικίας που κατασκεύασε μετά τα 1928, μιας και η ανοικοδόμηση στην περιοχή είχε ήδη ολοκληρωθεί τότε. Όμως αν αναλογιστούμε πως ο Υμηττός αποτέλεσε μια άτυπη προέκτασή της, μπορεί κανείς να παρατηρήσει την οικοδομική εξέλιξη εκεί, μιας και σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση μέχρι σήμερα κάποιες από τις υπέροχες «μικρές επαύλεις».

Στον Βύωνα, αν και σήμερα η προσφυγική φυσιογνωμία του έχει αλλοιωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό, τα εναπομείναντα προσφυγικά αποτελούν μια ζωντανή εικόνα από το παρελθόν. Περιδιαβαίνοντας τα στενά, ακόμα κανείς μπορεί να δει τα φτιαγμένα από τσιμεντόλιθους, γωνιακά διώροφα μικρά σπιτάκια με κήπο μπροστά και εξωτερική σκάλα που οδηγεί στον επάνω όροφο. Ακόμα θα δει, όπου κι αν γυρίσει, τα μικρά στενά που οδηγούν στο εσωτερικό των τετραγώνων, έστω κι αν πλέον τα σκεπάζουν οι πολυκατοικίες αντί για τις προσφυγικές αυλές. Αν κάποιος είναι προσεχτικός θα παρατηρήσει και κάτι ακόμη το οποίο δεν αντιστοιχεί στη γενική εικόνα των προσφυγικών της περιοχής: Στην αρχή του παλιού συνοικισμού υπάρχει ένας τύπος διώροφης μονοκατοικίας, ο οποίος ακόμη προκαλεί θαυμασμό για την αισθητική του.

Η Ε.Α.Π. από τα 1925 κιάλας φρόντισε να διαιρέσει τους συνοικισμούς της σε οικονομικές ζώνες. Αναφορά σε αυτήν την πρακτική της βρίσκουμε σε λόγο του βουλευτή Χ. Βοζίκη, σε συνεδρίαση της Βουλής τον Μάιο του 1927, ο οποίος ενημέρωνε πως η Επιτροπή *«έχει καθορίσει διά πράξεως τας τιμάς των οικοπέδων όσα αυτή πωλεί κατά ζώνας. Και εις τον συνοικισμόν Βύρωνος και Κοκκινιάς και Νέας Ιωνίας έχει διατιμήσει τα οικόπεδα εις 135 δραχμάς κατά μέτρον εις την πρώτην ζώνην, 115 εις την δευτέραν , 100 εις την τρίτην και ούτω καθεξής.»*³⁷¹ Το ζήτημα των διαφορετικών ζωνών αξίας των παραχωρημένων ακινήτων συναντούμε επίσης λίγο αργότερα, στον Ν. 4897 του 1931, ο οποίος όριζε πως για τον καθορισμό του τιμήματος ή του μισθώματος κάθε οικήματος ή οικοπέδου πωλούμενου ή μισθωμένου, η εκτιμητική επιτροπή καθόριζε το χρηματικό αντίτιμο είτε συνολικά είτε κατά ζώνες είτε χωριστά για κάθε οίκημα ή οικόπεδο.³⁷² Το Τ.Π.Π. όταν ξεκινούσε να ανοικοδομεί

³⁷¹ «Συνεδρίασις 78, 20 Μαΐου 1927», Α.Σ.Κ.Ι./ Αρχείο Μιχαήλ Κύρκου/ κ.3/ φ.1.

³⁷² Βλ. ΦΕΚ, 20 Μαρτίου 1931, τ. Α, αρ. 70, Ν. 4897 *«Περί συμπληρώσεως άρθρων τινών του νόμου 3764 'περί τρόπου εκτιμήσεως πωλουμένων ακινήτων προς εγκατάστασιν προσφύγων'»*.

και να παραχωρεί σπίτια στους άρτι αφιχθέντες πρόσφυγες, μπορεί να μην είχε εισχωρήσει σ' αυτή τη λογική της ελεύθερης αγοράς, όμως έκανε προσπάθεια από την πρώτη στιγμή να προσεγγίσει το εύρωστο οικονομικά προσφυγικό κομμάτι και φρόντισε, άτυπα, να δημιουργήσει κι εκείνο εντός συνοικισμού οικονομικές ζώνες. Κι επειδή ακριβώς εκείνη την περίοδο, με τους χιλιάδες αστέγους σε κάθε γωνιά της χώρας δε μπορούσε να κάνει την παραδοχή αυτή, ο αρχιμηχανικός που ανέλαβε το έργο στον Βύρωνα, Γ. Σούλης, φρόντισε λίγα χρόνια αργότερα να την κάνει ο ίδιος και παράλληλα να αιτιολογήσει αυτή την πρακτική ισχυριζόμενος πως το Ταμείο όφειλε να ενδιαφερθεί και για την «πολυάριθμον» τάξη των εύπορων, οι οποίοι έβλεπαν την περιουσία τους να εξαφανίζεται, μη μπορώντας να επενδύσουν κάπου τα χρήματά τους.³⁷³

Τα πρώτα τρία οικοδομικά τετράγωνα του αρχικού συνοικισμού δημιουργούσαν ένα πέταλο που έκλεινε γύρω από την πλατεία Σμύρνης, αποτελώντας ουσιαστικά το σύνορο του συνοικισμού προς το Παγκράτι. Τα ο.τ. 1 και ο.τ. 2 ανεγέρθησαν εκατέρωθεν της κεντρικής οδού, της Χρυσοστόμου Σμύρνης, ενώ το ο.τ. 3 διαχωριζόταν από το ο.τ. 2 μέσω της οδού Αθηνών (σημερ. Βορείου Ηπείρου). Και τα τρία είχαν ανατολικά τους την Αδαμαντίου Κοραή. Μόνο από την παρατήρηση των σχετικών ρυμοτομικών διαγραμμάτων μπορεί κανείς να διακρίνει αισθητές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον υπόλοιπο συνοικισμό. Στην ακριβώς δεύτερη σειρά οικοδομικών τετραγώνων, μια αντίστοιχη διαφοροποίηση παρατηρείται και στο ο.τ. 7, το οποίο συνόρευε με το ο.τ. 3 με όριο την Αδαμαντίου Κοραή. Κοινά χαρακτηριστικά όλων των παραπάνω αποτελούσε η μεγαλύτερη από τον μέσο όρο έκταση των οικοπέδων και των οικημάτων τους, ο μεγαλύτερος χώρος για κήπο και αυλή, καθώς και η ανυπαρξία εσωτερικού διαδρόμου (που εκείνη την εποχή περνούσε μπροστά από τις πίσω αυλές όλων των οικοπέδων και οδηγούσε στο δημόσιο πλυντήριο), δηλαδή προσέφεραν σε όσους διέμεναν σε αυτά μια ιδιωτικότητα μεγαλύτερη σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα οικοδομικά τετράγωνα του συνοικισμού.³⁷⁴ Όπως πληροφορούμαστε και πάλι από τον Γ. Σούλη, ο τύπος των διώροφων μονοκατοικιών που ανεγέρθηκαν στα πιο ακριβά τετράγωνα της περιοχής ήταν ο εξής: *«Αι μονοκατοικίαι αύται είναι λιθόδητοι, διόροφοι, μετά μικράς πρασιάς και αυλής. Το ισόγειον αποτελείται εξ ενός*

³⁷³ Βλ. Σούλης Γεώργιος, «Ο προσφυγικός συνοικισμός Βύρωνος», ό.π., σ. 221.

³⁷⁴ Τα στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη των ρυμοτομικών διαγραμμάτων των οικοδομικών τετραγώνων του συνοικισμού Βύρωνος, βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

μεγάλου δωματίου, μαγειρείου και αποχωρητηρίου, το δε ανώγειον εκ δύο μεγάλων δωματίων ύπνου, μικρού προθαλάμου και εξώστου. Τα δάπεδα των μεν ισογείων διαμερισμάτων είναι επιστρωμένα διά πλακιδίων τσιμέντου, των δε ανωγείων έχουσιν εκτελεσθή διά πλακών μπετόν αρμέ μετ' επισανιδώσεως εκ λευκής ξυλείας. Αι μονοκατοικίαι αύται έχουσι συνδυασθή ανά τρεις, τέσσαρας ή και πέντε.» Το οικοδομήσιμο εμβαδό τους ήταν 53,25 τ.μ. και η αξία τους κοντά στις 90.000 δρχ.³⁷⁵ Παρακάτω θα παρουσιαστούν περισσότερα στοιχεία για το ο.τ. 1 και ο.τ. 7, μέσα από την έρευνα των στεγαστικών φακέλων των προσφύγων που τους παραχωρήθηκαν ακίνητα εντός τους. Μεταξύ άλλων θα διαφανεί και εάν τα στοιχεία του Γ. Σούλης επιβεβαιώνονται για αυτά τα τετράγωνα. Επίσης, εμβόλιμα θα παρουσιαστούν κάποια γενικά στοιχεία για τα ο.τ. 2 - ο.τ.3 και θα γίνει μια προσπάθεια σύγκρισης των τεσσάρων παραπάνω τετραγώνων με τα δεδομένα των τετραγώνων του υπόλοιπου συνοικισμού:

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ 1 (ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ)

Το οικοδομικό τετράγωνο με τον αριθμό 1 οριοθετούνταν από την πλατεία Σμύρνης, την οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης, την Αδαμαντίου Κοραή και την Έρμου (σημερ. Μεσολογγίου). Εντός του παραχωρήθηκαν 13 ακίνητα εκ των οποίων τα 3 ήταν οικοπέδα και τα υπόλοιπα οικίες. Ο τύπος της οικίας που ανεγέρθηκε σε κάθε οικοπέδο δε διαφαίνεται από τα στοιχεία των φακέλων. Όμως, από το διάγραμμά του φαίνεται πως κάποιες ήταν διώροφες και πως πιθανώς οι δικαιούχοι να είχαν τη δυνατότητα προεπιλογής του τύπου που θα ανεγειρόταν και θα τους παραχωρούνταν, μιας και τα σχήματα των οικοδομήσιμων επιφανειών δεν παρουσίαζαν καμία ομοιότητα μεταξύ τους (όπως σε γενικές γραμμές συνέβαινε σε όλα τα υπόλοιπα τετράγωνα του συνοικισμού). Τέλος, ήταν η μοναδική περίπτωση τετραγώνου που το αρχικό διάγραμμα περιλάμβανε σε σχέση με κάποιες ιδιοκτησίες και οικοδομήσιμο εμβαδό για επιπρόσθετες οικοδομικές κατασκευές εντός του οικοπέδου. Τα περισσότερα παραχωρήθηκαν στους δικαιούχους από τα 1923 έως τα 1927. Η αποπληρωμή και η απόδοση της κυριότητας είχε συντελεστεί έως τα 1935 για τους περισσότερους, με την Α.Τ.Ε. να εκδίδει τους τίτλους. Υπήρξαν και περιπτώσεις όπου η εξόφληση των υποχρεώσεων συντελέστηκε μετά τα 1940. Η μέση έκταση (με μικρή απόκλιση) των οικοπέδων ήταν τα 300 τ.μ.. Όσον αφορά στην αξία των ακινήτων -οικόπεδο με οικία-

³⁷⁵ Σούλης Γεώργιος, ό.π., σ. 221, 224.

η ενδεικτική μέση τιμή τους (με απόκλιση)³⁷⁶ σε λίρες ήταν 473, ενώ από τα 1933 όταν και η αξία μετρούνταν σε δραχμές, ήταν 200.000. Η τιμή αυτή είναι διπλάσια εκείνης που ανέφερε ο Γ. Σούλης πως συνόδευε τον τύπο της διώροφης πολυτελούς μονοκατοικίας που απάρτιζε τα οικοδομικά τετράγωνα των εύπορων. Προφανώς λοιπόν, επρόκειτο για κατασκευές ακόμη πιο πολυτελείς. Η καταγωγή των δικαιούχων δεν παρουσίαζε την ομοιογένεια που παρουσίαζαν άλλα μέρη του συνοικισμού. Το μικρασιάτικο στοιχείο επικρατούσε, κυρίως λόγω της Σμύρνης αλλά και της Αττάλειας. Όμως, παράλληλα απαντιέται και η Θράκη με την Ανδριανούπολη, όπως και η Βόρεια Ήπειρος. Ενδέχεται πάντως, η παραχώρηση των ακινήτων του τετραγώνου να μην πήγε όσο καλά ήλπιζαν οι φορείς, μιας στα μέσα της δεκαετίας του 1930 εμφανίζεται στους κτηματικούς πίνακες οικόπεδο το οποίο δεν είχε ως τότε ακόμη παραχωρηθεί.³⁷⁷

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ 7 (ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ)

Το οικοδομικό τετράγωνο 7 οριοθετούνταν από τις οδούς Αδαμαντίου Κοραή, Αθηνών (σημερ. Βορείου Ηπείρου), Αλιάκμονος (σημερ. Παναγή Τσαλδάρη) και Μαιάνδρου (σημερ. Κύπρου), στο σημείο που σχημάτιζε διακλάδωση με τη λεωφόρο Κοινωνίας των Εθνών (σημερ. Κολοκοτρώνη). Περιλάμβανε 20 ακίνητα εκ των οποίων τα 19 ήταν οικήματα και 1 οικόπεδο. Βασικός τύπος οικίας που εφάρμοσε η Ε.Α.Π. εδώ ήταν οι διώροφες μονοκατοικίες τύπου Θ', ένας εξαιρετικός για την εποχή τύπος, τα χαρακτηριστικά του οποίου ταιριάζουν απόλυτα στην περιγραφή του Γ. Σούλη. Το οικοδομήσιμο εμβαδόν εντός των οικοπέδων του τετραγώνου ήταν, με μικρές διαφοροποιήσεις, περί τα 50 - 55 τ.μ.. Σχεδόν όλα τα ακίνητα παραχωρήθηκαν τη δεκαετία του 1920 από την Ε.Α.Π. και για τα μισά περίπου οι δικαιούχοι προκατέβαλαν

³⁷⁶ Η τιμή των ακινήτων μετά τα 1933 αναγραφόταν στα οριστικά παραχωρητήρια σε δραχμές, αντίθετα με το προηγούμενο διάστημα που χρησιμοποιούνταν η αγγλική λίρα. Εξαιτίας αυτού, η μέση τιμή που παραθέτει η έρευνα, είτε σε λίρες είτε σε δραχμές, προκύπτει από όσα ακίνητα βρίσκονται στους φακέλους να ανήκουν στη μία ή την άλλη κατηγορία. Ο φάκελος που αφορά στο ο.τ. 1 είναι σχετικά πλήρης και η αναλογία των ακινήτων που η αξία τους αναγράφεται σε δραχμές και εκείνων που αναγράφεται σε λίρες είναι ακριβής. Όσο για το ο.τ. 7, ο φάκελος και εδώ είναι σχεδόν πλήρης και η αναλογία επιτρέπει και πάλι μια έγκυρη εκτίμηση της μέσης τιμής σε λίρες και της μέσης τιμής σε δραχμές. Αυτή η συνθήκη που προέκυψε κατά το στάδιο της έρευνας είναι και ο λόγος που οι τιμές που παρατίθενται στο κείμενο χαρακτηρίζονται ως ενδεικτικές.

³⁷⁷ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος, Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα ο.τ. 1 (αρ. 1802) και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φ. ο.τ. 1. (συνοικισμός Βύρωνος).

μέρος της αξίας τους στις αρχές του 1926. Η απόκτηση τίτλου κυριότητας για τους μισούς συντελέστηκε έως τα 1935, σε λίγους μεταβιβάστηκαν τα ακίνητα κοντά στις αρχές της δεκαετίας του 1940, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις όπου η οριστική διευθέτηση έγινε στις δεκαετίες του '50, του '60 και του '70. Εκτός των τελευταίων περιπτώσεων, όπου η απόδοση του τίτλου έγινε από το αρμόδιο υπουργείο, για όλα τα υπόλοιπα την έκδοση ανέλαβε η Α.Τ.Ε.. Η μέση τιμή (με μικρή απόκλιση) της έκτασης των οικοπέδων στα οποία είχαν ανεγερθεί οι οικίες ήταν τα 110 τ.μ.. Όλα συμπεριλάμβαναν πρασιά και αυλή και η μέση αξία τους (με μικρή απόκλιση), η οποία έως τα 1933 μετριόταν σε λίρες, ήταν 263, ενώ ύστερα σε δραχμές 91.000. Για όλους τους δικαιούχους κοινή καταγωγή ήταν η Μικρά Ασία και για τους περισσότερους η Σμύρνη. Άλλες περιοχές καταγωγής ήταν η Πέργαμος, η Καισάρεια, η Προύσα, η Αρτάκη, η Μαγνησία και η Αττάλεια.³⁷⁸

Αναλύοντας τα δεδομένα που προκύπτουν για τα δύο αυτά τετράγωνα, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

α) Η αξία όσο και η έκταση των οικοπέδων του ο.τ.1 διέφερε σε σημαντικό βαθμό από εκείνα του ο.τ.7. Ενώ στο ο.τ.7 η μέση έκταση των οικοπέδων ήταν τα 110 τ.μ., στο ο.τ.1 ήταν τα 300 τ.μ.. Στο ο.τ.7 η μέση τιμή πώλησης ήταν οι 263 λίρες και μετά το 1933 σε δραχμές οι 91.000, ενώ στο ο.τ.1 ήταν οι 473 λίρες και αργότερα οι 200.000 δραχμές. Είναι απόλυτα καθαρό πως ο συνοικισμός δεν είχε απλώς χώρο για εύπορους αλλά υπήρξε πρόβλεψη και για τα διαφορετικά επίπεδα μεταξύ αυτών.

Αν στα αποτελέσματα της παραπάνω σύγκρισης προστεθούν και κάποια στοιχεία για τα ο.τ. 2 - ο.τ. 3, τότε ίσως φανεί ακόμα καλύτερα η πλειάδα επιλογών: Το ο.τ.2 χαρακτηριζόταν από την ίδια φιλοσοφία με το ο.τ. 1: Μεγάλα οικόπεδα, αναλογικά μεγάλο οικοδομήσιμο εμβαδό εντός τους και λίγες ιδιοκτησίες, μόλις έξι. Η διαφορά του με το ο.τ. 1 ήταν πως λόγω μικρότερης έκτασης,³⁷⁹ σε γενικές γραμμές περιλάμβανε λίγο μικρότερα οικόπεδα, όμως εξίσου σαφώς μεγαλύτερα από τον μέσο όρο τόσο του συνοικισμού όσο και του ο.τ. 7. Τα δεδομένα του διπλανού ο.τ. 3 ήταν διαφορετικά: Αποτελούνταν από 28 ιδιοκτησίες. Η έκταση τόσο των οικοπέδων όσο και του οικοδομήσιμου εμβαδού τους ήταν σε γενικές γραμμές σε αντιστοιχία με τη

³⁷⁸ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος, Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα ο.τ. 7 (αρ. 1813) και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φ. ο.τ. 7 (συνοικισμός Βύρωνος).

³⁷⁹ Το μεγαλύτερο μέρος του ο.τ. 2 είχε παραχωρηθεί για την ανέγερση του Νηπιοτροφείου του συνοικισμού.

μέση τιμή εκείνων του ο.τ. 7.³⁸⁰ Συμπερασματικά λοιπόν, τα τέσσερα αυτά τετράγωνα φαίνεται πως διαμόρφωσαν για εκείνη την πρώτη περίοδο ζωής του συνοικισμού Βύρωνος διακριτές ζώνες, που απευθύνονταν σε διαφορετικού οικονομικού επιπέδου στρώματα εύπορων προσφύγων: Η πρώτη ζώνη ήταν το ο.τ. 1. Το ο.τ. 2, λόγω λίγων ιδιοκτησιών και μικρής απόκλισης από το 0.τ. 1, πιθανώς να αποτέλεσε μέρος της πρώτης ζώνης, χωρίς να αποκλείεται να διαφοροποιούνταν. Την επόμενη οικονομική ζώνη αποτελούσαν τα ο.τ. 3 και ο.τ. 7. Επίσης, μιας και τα παραπάνω τετράγωνα αποτελούσαν τμήμα της πρώτης περιόδου του συνοικισμού, κατά την οποία τον σχεδιασμό και τις παραχωρήσεις έκανε το Τ.Π.Π., προκύπτει πως η Ε.Α.Π. απλώς αποτύπωσε ρητά και συνέχισε την ήδη διαμορφωμένη κατεύθυνση του Ταμείου.

β) Η περιγραφή του Γ. Σούλη για τα οικήματα που προβλέφθηκε να ανοικοδομηθούν με σκοπό να παραχωρηθούν σε εύπορους πρόσφυγες ταυτίζεται με τον τύπο κατοικίας που εφαρμόστηκε κατά την ανέγερση του ο.τ. 7, όχι μόνο αρχιτεκτονικά αλλά και στην τιμή. Όσο για το ο.τ. 1, δεν έγινε δυνατό να διασταυρωθεί ο τύπος των οικημάτων του μέσω των στεγαστικών φακέλων των προσφύγων που διέμειναν σε αυτά. Πάντως, τη στιγμή που τα οικήματά του είχαν κοντά στη διπλάσια τιμή από εκείνα του ο.τ. 7, όπως και αναλογικά πολύ μεγαλύτερη οικοδομήσιμη επιφάνεια λόγω της σχεδόν τριπλάσιας έκτασης των οικοπέδων του, είναι βέβαιο πως υπερείχαν σε ανέσεις και πολυτέλεια, επομένως ξεπερνούσαν και το όριο της πολυτέλειας που έθετε ως ταβάνι η παραδοχή του Γ. Σούλη. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα εάν επρόκειτο περί συνειδητής απόκρυψης της ύπαρξης μιας τέτοιας οικονομικής ζώνης. Ένας πιθανός λόγος θα ήταν η προσπάθεια να μην αποκαλυφθεί πως το ελληνικό κράτος και το Ταμείο, εν μέσω μιας ανθρωπιστικής καταστροφής και την ώρα που χρησιμοποιούσε την πρακτική της κλήρωσης ώστε να προσδώσει διαφάνεια στον τρόπο παραχώρησης των κοινού τύπου κατοικιών προς τους άστεγους πρόσφυγες, παράλληλα ανέγειρε υπερπολυτελείς κατοικίες για μια ελίτ, άνευ κλήρωσης.

γ) Για να διαφανεί η διαφορά των υπό μελέτη οικοδομικών τετραγώνων ο.τ. 1 και ο.τ. 7 από τη συντριπτική πλειοψηφία των υπολοίπων του συνοικισμού, θα παρατεθούν εδώ κάποια γενικά στοιχεία για την κοινού τύπου κατοικία με βασικό

³⁸⁰ Τα στοιχεία για τα ο.τ. 2 και ο.τ. 3 προκύπτουν από τη μελέτη των ρυμοτομικών διαγραμμάτων τους, βλ. Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα ο.τ. 2 (αρ. 1808) και Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος/ Ρυμοτομικό διάγραμμα ο.τ. 3 (αρ. 1809).

υλικό τον τσιμεντόλιθο, την οποία συναντούσε κανείς σε κάθε σημείο του Βύρωνα: Αποτελούνταν από δύο δωμάτια 16-19 τ.μ. το καθένα -ένα πιο μεγάλο κι ένα βοηθητικό- και με την επιβάρυνση που αναλογούσε από το αποχωρητήριο και τον βόθρο, η μέση τιμή της έφτανε τις 23.000 δραχμές.³⁸¹ Μιλώντας με απόλυτους αριθμούς, μέσα από στοιχεία της Ε.Α.Π. για τον Βύρωνα πληροφορούμαστε πως όταν ξεκίνησε μετά τα 1925 να περνά σε πολιτική πωλήσεων, τιμολόγησε με 23.191 δραχμές -80,16 λίρες Αγγλίας- τα οικήματα που είχαν ως βασικό δομικό υλικό τον τσιμεντόλιθο, αποτελούνταν από 2 δωμάτια-αποχωρητήριο και καταλάμβαναν έκταση 39 τ.μ..³⁸² Συγκριτικά λοιπόν, και όσον αφορά στο ο.τ. 1, η ενδεικτική μέση τιμή των οικημάτων του ήταν δύο φορές μεγαλύτερη από την τιμή των οικημάτων στο ο.τ. 7 και έξι με οχτώ φορές μεγαλύτερη από την τιμή των φθηνών οικιών, στα κοινά οικοδομικά τετράγωνα. Όσον αφορά στο ο.τ. 7, η τιμή των δικών του οικιών σε σχέση με την τιμή των οικιών κοινού τύπου από τσιμεντόλιθο ήταν τρεις με τέσσερις φορές μεγαλύτερη.

Προσφυγικά προφίλ

Η έρευνα στους στεγαστικούς φακέλους των δικαιούχων που αποκαταστάθηκαν στα οικοδομικά τετράγωνα 1 και 7, δεν έφερε στο φως μόνο την ύπαρξη διαφοροποίησης εντός συνοικισμού στο επίπεδο των οικιών που παραχωρήθηκαν αλλά ψηλάφησε και το προφίλ των ίδιων των προσφύγων που στεγάστηκαν εντός τους. Όπως λοιπόν παρατηρήθηκε για τις κατοικίες, έτσι και στο ανθρώπινο επίπεδο υπήρξαν ταυτίσεις αλλά και διαφοροποιήσεις μεταξύ όσων έτυχαν αποκατάστασης στο ένα και στο άλλο τετράγωνο. Τα στοιχεία οδηγούν στις εξής παρατηρήσεις:

α) Στο ο.τ.7 η καταγωγή όλων των προσφύγων ήταν κοινή ενώ στο ο.τ. 1 αυτό δεν ήταν απόλυτο. Το γεγονός ενδεχομένως να εξηγείται ως εξής: Για τον προσφυγικό κόσμο που διέμεινε στους συνοικισμούς, έγινε προσπάθεια τόσο από τον ίδιο όσο και από τους φορείς ώστε η κοινή καταγωγή να είναι χαρακτηριστικό των γειτονιών του, με στόχο αυτή η συνθήκη να αποτελέσει μια ασπίδα για εκείνους, σε διάφορα επίπεδα. Ένα εξ αυτών ήταν και η αντιμετώπιση του στίγματος του πρόσφυγα και η προσπάθεια υπεράσπισης της συλλογικής ταυτότητας. Όμως, για όσους εξ αυτών κατάφεραν να βρεθούν σ' εκείνη τη χρονική συγκυρία, σε ανώτερο οικονομικό επίπεδο σε σχέση με τη μεγάλη μερίδα των προσφύγων (αλλά και γηγενών), η στόχευση ενδεχομένως να

³⁸¹ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 224.

³⁸² League of Nations, *Greece: 9th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1926, σ. 6.

μην ήταν η ίδια. Η αγορά ενός ακινήτου σε προσφυγικό συνοικισμό ίσως αποτελούσε για τους ίδιους απλώς μια ευκαιρία εξαργύρωσης της προσφυγικής ιδιότητας και αξιοποίησης των προνομίων που έδιναν οι φορείς αποκατάστασης, χωρίς το αίσθημα του συνανήκειν να παίζει πρωτεύοντα ρόλο. Άλλωστε το ίδιο συνέβη και με εκείνο το τμήμα της προσφυγικής ελίτ που κατάφερε μετά την έλευσή της στην Ελλάδα να αποκατασταθεί στεγαστικά με δικές της δαπάνες, εντός του υπάρχοντος αστικού ιστού.

β) Ένα ακόμη στοιχείο διαφοροποίησης αποτέλεσε ο χρόνος αποπληρωμής και απόκτησης του οριστικού τίτλου κυριότητας: Οι πρόσφυγες του ο.τ.1 εξόφλησαν νωρίτερα, σε γενικές γραμμές, το χρέος τους σε σχέση με εκείνους του ο.τ. 7, γεγονός που αντανακλούσε μια μεγαλύτερη οικονομική ευχέρεια των πρώτων.

γ) Το προφίλ των προσφύγων των δύο τετραγώνων σκιαγραφεί την ήδη υπαρκτή κατά την περίοδο της αγοράς ανώτερη κοινωνική θέση που κατείχαν αλλά σκιαγραφεί και περιπτώσεις σταδιακής μετέπειτα ανέλιξης στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Παρατηρώντας τα ονόματα των προσφύγων προς τους οποίους έγιναν οι παραχωρήσεις στο ο.τ. 7 και διασταυρώνοντάς τα με τα ονόματα των προσφύγων προς τους οποίους η Επιτροπή παραχώρησε καταστήματα στην κεντρική αγορά του συνοικισμού στα μέσα της δεκαετίας του 1920, παρατηρείται η ταύτιση ονομάτων σε δύο περιπτώσεις. Για να γίνει αντιληπτό από τον αναγνώστη το οικονομικό υπόβαθρο που απαιτούσε η διπλή παραχώρηση αυτού του είδους, εδώ πρέπει να σημειωθεί το εξής: Η κεντρική αγορά υπήρξε μέρος του αρχικού σχεδιασμού, με απώτερο στόχο να αποτελέσει τη μοναδική αγορά, περιλαμβάνοντας 20 καταστήματα. Λόγω της υψηλής αποδοτικότητας που προβλεπόταν πως θα είχαν οι επιχειρήσεις αυτές, η Επιτροπή αποφάσισε να παραχωρήσει τα ακίνητα με πλειστηριασμό. Όποιος πρόσφυγας λοιπόν, κατάφερε να πλειοδοτήσει και να του παραχωρηθεί κάποιο εκ των 20 καταστημάτων είναι προφανές πως μπορούσε να ανταπεξέλθει οικονομικά πολύ καλύτερα από τον μέσο όρο, τη στιγμή μάλιστα που παράλληλα είχε να αποπληρώνει και τις δόσεις για το σπίτι. Η υπόθεση της οικονομικής ανέλιξης ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι και οι δύο αυτοί πρόσφυγες, μέσα στη δεκαετία του 1930 είχαν καταφέρει να πάρουν στην κατοχή τους και δεύτερο κατάστημα της αγοράς.³⁸³

Επ' αφορμής της παραπάνω διαπίστωσης, αξίζει σε αυτό το σημείο να γίνει μια γενικότερη αναφορά: Το ζήτημα της επιχειρηματικής δραστηριότητας εντός του συνοικισμού, με την πάροδο των χρόνων δεν εγκλωβίστηκε στα όρια της κεντρικής

³⁸³ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Κτηματολόγιο συνοικισμού Βύρωνος.

αγοράς. Μέσα από έγγραφό της Ένωσης των Επαγγελματιών της Αγοράς Βύρωνος στα τέλη της δεκαετίας του 1920, πληροφορούμαστε πως ο συνοικισμός διέθετε εκείνη την περίοδο 220 ακόμη καταστήματα διάσπαρτα εντός του. Και πράγματι, όλες οι πηγές που αφορούν στον μεσοπολεμικό Βύρωνα αναφέρουν έντονη εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή. Το γεγονός από μόνο του δεν άπτεται των ζητούμενων της συγκεκριμένης έρευνας, μιας και το όριο της βρίσκεται στη στεγαστική αποκατάσταση κι όχι την αποκατάσταση εν γένει. Όμως, ένα ακόμη στοιχείο που παρουσιάζεται σ' αυτό το έγγραφο αξίζει να παρατεθεί εδώ: Τα εν λόγω καταστήματα προέκυψαν μετά από άδεια της Ε.Α.Π. προς πρόσφυγες που τους είχε παραχωρηθεί σπίτι εντός του συνοικισμού, ώστε να το μετατρέψουν σε κατάστημα.³⁸⁴ Αυτός ο ισχυρισμός γεννά νέα ερωτηματικά που αυτή τη φορά άπτονται και ενός ακόμη, περισσότερο διευρυμένου τμήματος των κατοίκων του Βύρωνα: Πού έμεναν αυτοί οι πρόσφυγες αφού μετέτρεπαν το σπίτι τους σε κατάστημα; Είχαν και δεύτερο σπίτι; Μήπως τελικά η κοινωνική διαστρωμάτωση εντός συνοικισμού δεν μπορεί να διερευνηθεί αποκλειστικά υπό το πρίσμα των οικοδομικών τετραγώνων που κατοικούσε ο καθένας; Οι απαντήσεις μετά από σχεδόν εκατό χρόνια είναι δύσκολες έως αδύνατες, μιας και το πέρασμα του χρόνου έσβησε τα χνάρια των όσων συνέβησαν τότε. Μέσα από τη διερεύνηση των κτηματολογικών πινάκων του συνοικισμού διαφαίνονται διάφορες ερμηνείες. Υπήρχαν οικογένειες που ήταν συγγενικές και κατείχαν από ένα σπίτι, οπότε είναι πιθανό για τα πρώτα χρόνια, μέχρι να ορθοποδήσουν, να είχαν μετατρέψει το ένα από τα δύο σε κατάστημα, ώστε να βγάλουν τα προς το ζην και στο δεύτερο να διέμεναν. Επίσης, με τον καιρό κάποια ακίνητα αλλάζαν χέρια και ο ίδιος πρόσφυγας φαίνεται να κατείχε δύο ιδιοκτησίες στο όνομά του. Πιθανώς τότε να μετέτρεπε τη μία σε κατάστημα. Εν κατακλείδι, είναι δεδομένο πως όπως ισχύει για τον προσφυγικό κόσμο γενικότερα, έτσι και για πρόσφυγες του Βύρωνα η θέση που κατέλαβαν στην κοινωνική πυραμίδα με τα χρόνια δεν ήρθε με γραμμική εξέλιξη, ούτε συγχρόνως για όλους. Η ταύτιση της κοινωνικής τους θέσης με τον τρόπο που στεγάστηκαν στο πρώτο διάστημα της άφιξής τους, όσο περνούσε ο καιρός έχανε την ακρίβειά της. Υπήρξε μεγάλο ποσοστό που στον Μεσοπόλεμο, και αργότερα ακόμη, δεν κατάφερε να ορθοποδήσει και αυτό συνέχιζε να αντικατοπτρίζεται και στον τρόπο στέγασής του.

³⁸⁴ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ. 11.

Όμως, υπήρξε και εκείνο το κομμάτι που με την πάροδο του χρόνου βελτίωσε τους όρους ζωής του και ανελίχθηκε κοινωνικά.

δ) Όσον αφορά συγκεκριμένα στο ο.τ. 1, τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των προφίλ των στεγασθέντων είναι εντυπωσιακά. Μία πρώτη περίπτωση που αξίζει να σημειωθεί είναι εκείνη δύο προσφύγων, ενός άνδρα και μίας γυναίκας, οι οποίοι ήταν υπάλληλοι της Ε.Α.Π. και τον Μάρτιο του 1925 προχώρησαν στη σύναψη συμβολαίου με την Επιτροπή για αγορά δύο ακινήτων, τα οποία εν συνεχεία συνένωσαν σε ένα πολύ μεγάλο οικόπεδο 386 τ.μ., με αντίστοιχα μεγάλο διάφορο οίκημα εντός του. Η δεύτερη περίπτωση αφορά σε τρεις μητροπολίτες πρόσφυγες. Από τα στοιχεία του κτηματολογίου του συνοικισμού και τους προσωπικούς φακέλους των δικαιούχων του οικοδομικού τετραγώνου φαίνεται πως στον έναν κληρικό εξ αυτών παραχωρήθηκε οικόπεδο. Οι άλλοι δύο υπέγραψαν συμβόλαια για αγορά διώροφων μονοκατοικιών. Τα τρία ακίνητα βρίσκονταν σε σειρά και για την εποχή στο καλύτερο σημείο όχι μόνο του τετραγώνου αλλά και όλου του συνοικισμού, μιας και είχαν πρόσοψη επί της κεντρικής του οδού, Χρυσοστόμου Σμύρνης, ενώ ήταν στο πλησιέστερο σημείο με την Αθήνα, κείμενα στο δυτικό σύνορο της περιοχής. Ο πρώτος μητροπολίτης στα 1923 υπέγραψε συμβόλαιο με το Τ.Π.Π., ενώ ο δεύτερος τον Απρίλιο του 1924 με την Ε.Α.Π.. Εντυπωσιακό για τη μία εκ των δύο περιπτώσεων είναι πως ο ιερέας προκατέβαλε το μισό σχεδόν ποσό και το υπόλοιπο δεσμευόταν βάσει των όρων του συμβολαίου να το εξοφλήσει σε μόλις τρεις μήνες.³⁸⁵ Στα 1926 ο μηχανικός που ανέλαβε την ανοικοδόμηση του συνοικισμού Γεώργιος Σούλης, σε εκτενές άρθρο στο περιοδικό *Έργα* με θέμα τον Βύρωνα, απαριθμούσε όλα τα οικήματα που παρέδωσε ολοκληρωμένα ή ημιτελή το Τ.Π.Π. στην Ε.Α.Π. την 10^η Ιανουαρίου 1924. Μέσα σε εκείνα που είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί περιλαμβάνονταν και «δύο μονοκατοικίαι των προσφύγων Μητροπολιτών Εφέσου και Αμασειάς».³⁸⁶ Μέσα από την αναζήτηση για τα ονόματα των κληρικών που διατελούσαν μητροπολίτες των περιοχών αυτών την περίοδο των συμβολαίων, προκύπτει πως μητροπολίτης Εφέσου ήταν ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χ. Χ., ενώ μητροπολίτης Αμασειάς διατελούσε ο Σ. Β., επίσης μετέπειτα αρχιεπίσκοπος. Για να αναζητηθεί και να διαφανεί η λογική αυτών των πωλήσεων θα ήταν σκόπιμο να παρατεθούν κάποια στοιχεία για τους δύο ιερείς:

³⁸⁵ Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης/ Μητρώο δικαιούχων/ Φ. ο.τ. 1 (συνοικισμός Βύρωνος).

³⁸⁶ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 223.

Ο Χ. Χ. γεννήθηκε στο Αϊδίι της Μ. Ασίας στα 1880. Εκλέχθηκε μητροπολίτης για πρώτη φορά στη μητρόπολη Φιλαδελφείας στα 1913 και στα 1919 μετατέθηκε στη μητρόπολη Εφέσου. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή διέφυγε στην Ελλάδα και πήρε ενεργό μέρος στην περίθαλψη των προσφύγων. Στα 1924 εκλέχθηκε μητροπολίτης Βεροίας και Ναούσης και ακολούθως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, όπου και υπηρέτησε έως το 1962, όταν ενθρονίστηκε αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος ως τα 1967. Το επόμενο έτος απεβίωσε.³⁸⁷ Στα 1970 ανδριάντας στήθηκε προς τιμήν του στην είσοδο του Βύρωνα, στην πλατεία Σμύρνης.³⁸⁸ Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως ο μητροπολίτης Εφέσου υπήρξε εκείνος που μίλησε εκ μέρους των προσφύγων του συνοικισμού Βύρωνος κατά την τελετή της ίδρυσής του. Αφού εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τις αμερικανικές οργανώσεις υπέρ των προσφύγων και τον Μοργκεντάου προσωπικά, έκλεισε λέγοντας: «...μας διδάξατε με την αρετή, τη γενναιοδωρία και την αγάπη σας που βρίσκεται το πραγματικό μεγαλείο και η δόξα του έθνους».³⁸⁹

Ο Σ. Β. γεννήθηκε στη Χηλή Βιθυνίας στη Μικρά Ασία στα 1873. Εξελέγη πρώτη φορά μητροπολίτης στη μητρόπολη Βελλάς και Κονίτσης στα 1906. Στα 1916 εκλέχθηκε μητροπολίτης Ιωαννίνων, όπου παρέμεινε έως τα 1949. Η πολύχρονη θητεία του στη θέση αυτή διακόπηκε προσωρινά στα 1922 με 1924, όπου ανέλαβε τη μητρόπολη Αμασειάς.³⁹⁰ Ο λόγος ήταν ο εξής: Στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού ήταν ανοιχτά προσκείμενος στον βασιλιά και τον αντιβενιζελισμό. Κατά την περίοδο της μικρασιατικής εκστρατείας, στην Κωνσταντινούπολη είχαν καταφύγει πολλοί βενιζελικοί πολιτικοί και στρατιωτικοί από την Ελλάδα, μετά την ήττα στις εκλογές του 1920. Το κλίμα που είχε διαμορφωθεί ήταν υπέρ του Βενιζέλου σε διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας και πολιτικής ζωής. Το ίδιο κλίμα μεταφέρθηκε στην Εκκλησία και δίχασε τον κλήρο. Κατά την εκλογή νέου οικουμενικού πατριάρχη στα 1921, στον πατριαρχικό θρόνο ανέβηκε ο βενιζελικός Μελέτιος Μεταξάκης. Το γεγονός αυτό δεν έγινε αποδεκτό από την κυβέρνηση της Αθήνας ούτε από την Ιερά Σύνοδο. Ο Σ. Β. έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν την αντίδραση.³⁹¹ Ο

³⁸⁷ Βαλσάμης Γιώργος (επιμ.), *Οι προκαθήμενοι Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος 1997, σ. 85-87.

³⁸⁸ <https://glypto.wordpress.com/category/βύρωνα/>

³⁸⁹ Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, ό.π., σ. 254 και «*Η τελετή της μετονομασίας του συνοικισμού Βύρωνος*», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 17.4.1924.

³⁹⁰ Βαλσάμης Γιώργος (επιμ.), ό.π., σ. 76-78.

³⁹¹ Νανάκης Ανδρέας, «Ο από Ιωαννίνων Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Σπυρίδων εν μέσω εκκλησιαστικών και πολιτικών διχασμών», *Εκατονταετηρίς σχολής Βελλάς 1911-2011. Πρακτικά*

Μεταξάκης προέβη σε μεταθέσεις μητροπολιτών. Τον Οκτώβρη του 1922 ο Σ. Β. τέθηκε σε προσωρινή διαθεσιμότητα από τη μητρόπολή του και μετατέθηκε δυσμενώς στη μητρόπολη Αμασειάς στον Πόντο. Δε μετέβη όμως ποτέ στη νέα του επαρχία αλλά μετακόμισε στο Κάιρο και διέμεινε σε φιλική του οικογένεια.³⁹² Επανήλθε στη θέση του στα Γιάννενα τον Απρίλιο του 1924, όπου παρέμεινε ως το 1949, όταν εκλέχθηκε αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος μέχρι τον θάνατό του στα 1956.

Τα ερωτήματα που αναδύονται από τις παραπάνω πληροφορίες είναι αρκετά:

i) Οι πρόσφυγες των συνοικισμών στις συνεχείς διαμαρτυρίες τους εναντίον της Ε.Α.Π. συμπεριλάμβαναν συχνά τη μομφή για σπατάλη, από μεριάς Επιτροπής, χρημάτων που προβλέπονταν για την αστική προσφυγική εγκατάσταση σε μισθούς του προσωπικού της: «*Είναι αληθές ότι εγένετο κάποια σπατάλη χρήματος προσφυγικού διά μισθούς του προσωπικού της...*».³⁹³ Ήταν πράγματι τόσο υψηλοί οι μισθοί των υπαλλήλων, ώστε να μπορεί ένα ζευγάρι προσφύγων να αγοράσει δύο οικόπεδα σε τόσο ακριβό οικοδομικό τετράγωνο;

ii) Οι συγκεκριμένοι κληρικοί κατάφεραν να αποκτήσουν μία εύρωστη οικονομική επιφάνεια στα προηγούμενα χρόνια, όπως φαίνεται. Ο Αμασειάς δεν έζησε τον διωγμό, καθώς είχε έλθει στην Ελλάδα πολύ νωρίτερα. Ο μητροπολίτης Εφέσου όμως έφτασε στην Ελλάδα μαζί με τους βίαια εκδιωχθέντες. Δεν συμπεριλαμβάνεται δηλαδή στους ανταλλάξιμους που ήρθαν ένα χρόνο αργότερα με κάποια ηρεμία και κατάφεραν να πάρουν κοντά τους την κινητή περιουσία τους. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα πώς είχε τη δυνατότητα αγοράς οικήματος και μάλιστα πολυτελούς διώροφης μονοκατοικίας, όταν όσοι βίωσαν τον διωγμό έφτασαν στις ελληνικές ακτές ρακένδυτοι; Είχε προβλέψει να μεταφέρει χρήματα στην Ελλάδα πριν την καταστροφή;

iii) Ο μητροπολίτης Αμασειάς αποτελούσε ανοιχτό υποστηρικτή της αντιβενιζελικής παράταξης. Οι αντιβενιζελικοί, εκφράζοντας τους Παλαιοελλαδίτες, είχαν εξ αρχής τοποθετηθεί αρνητικά στην προσφυγική αποκατάσταση και έγιναν οι εμπνευστές και φορείς ενός κύματος ρατσισμού εναντίον των προσφύγων. Ποιος από εκείνους λοιπόν θα επέλεγε όχι απλώς να διαμείνει προσωρινά αλλά να αγοράσει μόνιμη κατοικία μέσα σε έναν συμπαγή προσφυγικό συνοικισμό;

επιστημονικού συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011, Ανώτατη εκκλησιαστική ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013, σ. 85-87.

³⁹² Αργυρός Δημήτριος, «Η Σχολαρχία του Αρχιμανδρίτου Δημητρίου Ευθυμίου–Παππά (1912-1924) και η πρώτη περίοδος λειτουργίας της Σχολής Βελλάς», *Εκατονταετηρίς σχολής Βελλάς 1911-2011. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011*, ό.π., σ. 126.

³⁹³ «Το έργο της Ε.Α.Π.», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.6.1929.

iv) Ο προσφυγικός συνοικισμός του Βύρωνα όταν ανεγέρθηκε δεν είχε καμία σύνδεση ούτε με δίκτυο ηλεκτρισμού ούτε με νερό ούτε με αποχέτευση. Κάποιοι που διέθετε ένα τόσο μεγάλο για την εποχή ποσό, για ποιο λόγο να μην αγοράσει κάποια οικία εντός αστικού ιστού, ώστε να έχει όλες τις παραπάνω παροχές;

v) Στην περίπτωση και των δύο μητροπολιτών, σχεδόν μόλις αγόρασαν το σπίτι, άμεσα εκλέχθηκαν μητροπολίτες σε περιοχές εκτός Αθηνών, τις οποίες μάλιστα διατήρησαν για δεκαετίες μετά. Ειδικά ο Αμασειάς υπέγραψε το συμβόλαιο με την Ε.Α.Π. τον Απρίλιο του 1924 και τις ημέρες εκείνες πήρε τη θέση στα Γιάννενα. Για ποιον λόγο να αγοράσουν ένα σπίτι στο οποίο δε σκόπευαν να διαμείνουν;

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να καταστεί σαφές πως η παράθεση των παραπάνω ερωτημάτων δεν αποτελούν κριτική προς τα πρόσωπα αλλά αποτύπωση των πολλών άγνωστων πτυχών της αστικής προσφυγικής εγκατάστασης, την οποία κατά βάση γνωρίζουμε από τα στοιχεία που μπόρεσαν και θέλησαν να μας παραδώσουν οι επίσημοι φορείς. Στα παραπάνω ερωτήματα λοιπόν δε θα μπορούσαν να δοθούν με βεβαιότητα απαντήσεις, καθώς ο χρόνος που έχει περάσει από τότε είναι πολύς, οι πρωταγωνιστές δεν είναι εν ζωή και οι πηγές δεν αναφέρουν κάτι πιο συγκεκριμένο. Αν προσπαθούσαμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα, αυτά θα ήταν επισφαλή. Το βέβαιο είναι πως το Τ.Π.Π. προχώρησε σε διαλογή προσώπων που θα κατοικούσαν στο πρώτο οικοδομικό τετράγωνο του συνοικισμού. Αναφορικά με την περίπτωση των υπαλλήλων της Επιτροπής, ενδέχεται τα πρόσωπα να αποτελούσαν ανώτερα στελέχη του οργανωτικού κορμού με σημαντικούς μισθούς ή να είχαν μια καλή οικονομική επιφάνεια πριν ακόμη την περίοδο πρόσληψής τους ή ακόμη η Ε.Α.Π. να προχωρούσε σε γενναίες εκπτώσεις σχετικά με τις παραχωρήσεις προς το προσωπικό της. Όσον αφορά στο ζήτημα της απόκτησης των οικημάτων από τους μητροπολίτες σε μία περίοδο που οι ίδιοι φαίνεται να μετακινούνταν σε άλλους νομούς, δεν είναι γνωστό αν εν τέλει έζησαν κάποιο διάστημα στον συνοικισμό και ποια ήταν η πρόθεσή τους. Επίσης, είναι πιθανό αυτή η αγορά να μην αφορούσε στους ίδιους αλλά εκμεταλλευόμενοι τη θέση τους στην εκκλησιαστική ιεραρχία να λειτουργούσαν προς όφελος κάποιων δικών τους ανθρώπων. Μία ακόμη υπόθεση είναι η αγορά των ακινήτων να αποτέλεσε κίνηση με επενδυτική χροιά. Ο Βύρωνας μπορεί να ήταν μια περιοχή χωρίς σχεδόν κανένα έργο υποδομής, όμως ήταν βέβαιο πως με τον χρόνο και υποδομές θα αποκτούσε αλλά και θα ανέβαινε η αξία των ακινήτων του, αφού η περιοχή πολύ γρήγορα επρόκειτο να μετατραπεί σε έναν πολυπληθή συνοικισμό. Άλλωστε, αυτή η λογική του «real estate» δεν ήταν άγνωστη στην κοινωνία της

περιόδου μιας και όπως έχει προαναφερθεί, αναπτύχθηκε έντονα κατά τη διαδικασία των απαλλοτριώσεων, εκ μέρους των γηγενών.

11. Προσφυγικές αντιδράσεις και αυτενέργεια έναντι των πολιτικών αστικής στεγαστικής αποκατάστασης

I. Εναντία σε κράτος και Ε.Α.Π.. Τα προσφυγικά επιχειρήματα

1) Υπερτίμηση των οικιών και υπερφορολόγηση

Απόφαση του κράτους, όσον αφορούσε τόσο στην δραστηριότητα του Τ.Π.Π. όσο και της Ε.Α.Π., ήταν η απαγκίστρωσή τους σε μεγάλο βαθμό από υποχρεώσεις δημιουργίας δικτύων τεχνικών/κοινωνικών υποδομών (σχολεία, νοσοκομεία, αποχετευτικό δίκτυο, ύδρευση, ηλεκτροδότηση, πλατείες, κ.λπ.). Επιπλέον τους έδωσε, με νομική επισφράγιση, τη δυνατότητα να οικοδομούν εκτός πολεοδομικής ζώνης, ενώ άρθηκε η υποχρέωση έγκρισης των αρχιτεκτονικών και κατασκευαστικών σχεδίων από το Γραφείο Πολεοδομίας Αθηνών.³⁹⁴ Οι κατευθύνσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα οι προσφυγικοί συννοικισμοί για πολλά χρόνια να παρουσιάζουν τρομακτικές ελλείψεις σε υποδομές και οι διαμαρτυρίες του προσφυγικού κόσμου να είναι συνεχείς. Η Ε.Α.Π., όταν στα 1925 πέρασε σε φάση πώλησης εντός των συννοικισμών και προχώρησε στη βελτίωση των υποδομών, το κόστος για τα έργα άρχισε να μετακυλιέται αυτομάτως στην τιμή των παραχωρούμενων ακινήτων. Μέχρι τότε, η τιμή για το μίσθωμα ή την πώληση ήταν και πιο χαμηλή και σταθερή. Έκτοτε μεγάλο ποσοστό των αστών προσφύγων, λόγω αντικειμενικής αδυναμίας, δε μπορούσε να ανταπεξέλθει στις νέες υποχρεώσεις του. Παράλληλα όμως, διαχύθηκε ανάμεσα στον προσφυγικό κόσμο και η άποψη πως οι ίδιοι πλήρωναν δύο και τρεις φορές παραπάνω την αξία των σπιτιών, καθώς η Ε.Α.Π. τους χρέωνε την κατασκευή των κοινωφελών έργων (ύδρευση, ηλεκτροδότηση, κ.λπ.), τη στιγμή που πλήρωναν κανονικά φορολογία στο κράτος,

³⁹⁴ Μπαλαμπανίδης Δ., Σούμπασης Κ., «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», Αβδελά Ε., Αλβανός Ρ., Κουσουρή Δ., Χαραλαμπίδης Μ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 42.

όπως όλοι οι πολίτες της χώρας και έτσι θα έπρεπε τα έργα να εκτελούνται δωρεάν, με κρατική δαπάνη. Γεννήθηκε λοιπόν ένα προσφυγικό ρεύμα που αρνούταν να πληρώσει ολόκληρο ή μέρος του ποσού που όφειλε. Σε άρθρο του *Προσφυγικού Κόσμου* με τίτλο «Πού έγκειται η διαφορά προσφύγων – Ε.Α.Π.», διαβάζουμε επ' ακριβώς την θέση αυτή:

«Η Επιτροπή επιβαρύνει την αξίαν των οικημάτων πλην του καθαρού κόστους των και των τυχόν γενομένων σπαταλών εις υλικά ή εργολαβικών καταχρήσεων, και με τας γενομένας εις τους συνοικισμούς δαπάνας, διά κοινωφελή έργα, οίον δι' οδούς, έργα υδρεύσεως, αποχετεύσεως, υπονόμων, σχολεία, νοσοκομεία, αστυνομικά καταστήματα, κ.τ.λ., και αι οποία φθάνουν εις 30 – 40% επί της αξίας των οικημάτων. Είνε βεβαίως λογικόν να ζητή η Ε.Α.Π. να πληρωθή τας δαπάνας ταύτας. Αλλά ποιος θα τας καταβάλη; Οι πρόσφυγες φρονούν – και μας φαίνεται ότι ευρίσκονται εν απολύτω δικαίω – ότι αι δαπάναι αύται δέον να καταμερισθούν μεταξύ του Κράτους (κατά κατηγορίας έργων) και του Δήμου Αθηναίων, εφ' όσον υποβάλλονται εις αμέσους και εμμέσους φόρους, διά των οποίων κατασκευάζονται τα δημόσια έργα. Και προβάλλουν το εύλογον επιχείρημα: Διατί να υποβληθούν εις διπλήν και τριπλήν φορολογίαν; Διότι είνε πρόσφυγες και εστεγάσθησαν εκτός των πόλεων και υποβάλλονται εις υπερόγκους συγκοινωνιακάς δαπάνας διά την κίνησίν των; Το επιχείρημα τούτο των προσφύγων είναι πράγματι ακαταμάχητον, εάν ληφθή υπ' όψιν ότι εάν ούτοι εστεγάζοντο εντός σχεδίου των πόλεων, η σχετική δαπάνη θα περιωρίζετο μόνον εις το κόστος των οικημάτων, και ουδέν πλέον.»³⁹⁵.

Η προσφυγική αντίδραση πήρε μαζικά χαρακτηριστικά. Στα μέσα του 1927 οι οργανώσεις που αντιπροσώπευαν το σύνολο των προσφύγων που διέμεναν στους συνοικισμούς της Ε.Α.Π., Αθήνας και Πειραιά, κατέληξαν σε κοινή απόφαση για τη μη αναγνώριση της νέας τιμολόγησης των οικημάτων και την άρνηση εξαγοράς τους σε οποιαδήποτε άλλη τιμή πλην του κόστους αυτών. Πρότειναν την επανεκτίμηση της αξίας από επιτροπή που θα μετείχε ένας αντιπρόσωπος της Ε.Α.Π., ένας του κράτους και ένας πρόσφυγας. Εξέδωσαν δε προκήρυξη προς τον προσφυγικό κόσμο με την οποία τον καλούσαν να πάψει κάθε διακανονισμό με την Επιτροπή μέχρις ότου ρυθμιζόταν το ζήτημα.³⁹⁶

³⁹⁵ Εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 6.1.1929.

³⁹⁶ «Η εξαγορά των οικημάτων της Ε.Α.Π.», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 19.6.1927.

2) Οι αποζημιώσεις στον αντίποδα των οφειλών

Στα 1926, η εικόνα που είχε σχηματίσει η Κ.τ.Ε. περί του θέματος, βάσει των εκθέσεων της Επιτροπής, όπως και η εικόνα της για την άρνηση πληρωμών που εκδηλώθηκε συνοψιζόταν ως εξής: *«Στους αστικούς συνοικισμούς που χτίστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, οι πρόσφυγες διαμένουν δωρεάν και το γεγονός αυτό τους δημιούργησε την εντύπωση ότι είναι αναφαίρετο δικαίωμά τους η μη καταβολή ενοικίου. Δέχονται να καταβάλουν ενοίκιο μόνο υπό την προϋπόθεση ότι το κράτος θα τους καταβάλει τις αποζημιώσεις τις οποίες δικαιούνται για τις περιουσίες τους που εγκατέλειψαν στη Μ. Ασία. Από την άλλη όμως μεριά, η Επιτροπή (Ε.Α.Π.) απαιτεί ενοίκια ή διαθέτει τις κατοικίες που κατασκευάζει προς πώληση. Παρά τις ευκολίες πληρωμής που εφαρμόζονται, οι πρόσφυγες πολλές φορές αθετούν τις υποχρεώσεις τους.»*³⁹⁷. Η άποψη αυτή δεν ήταν λανθασμένη. Επιβεβαιώνεται δε, από τα πρακτικά της ομιλίας στη Βουλή των Ελλήνων, τον Ιούνιο του 1924, ενός από τους πρώτους πρόσφυγες βουλευτές με την παράταξη των Φιλελευθέρων, του Λεωνίδα Ιασονίδη:

-Ο Ιασονίδης ανέφερε πως ήταν ευχαριστημένος από μια δήλωση του υπουργού Γεωργίας Μπακαλμπάση πως οι πρόσφυγες του συνοικισμού Παγκρατίου (Βύρωνος) δε θα πλήρωναν ενοίκιο για τα οικήματα που είχαν κατασκευαστεί και τους είχαν παραχωρηθεί από το Τ.Π.Π. και την Ε.Α.Π. και των οποίων η διαχείριση είχε μόλις περάσει στην Επιτροπή. Μάλιστα, ενημέρωνε πως το είχε ήδη αναγγείλει.

-Ο υπουργός έδειξε ενοχλημένος που ο Ιασονίδης έσπευσε να δημοσιοποιήσει την απόφαση για κατάργηση του ενοικίου στον συνοικισμό, διότι όπως φάνηκε σκόπευε να προβεί στην επιβολή κάποιων προϋποθέσεων. Τουλάχιστον, αυτό συνάγεται από την αποστροφή της απάντησής του προς τον πρόσφυγα βουλευτή: *«Δεν αμφιβάλλω ότι εις την αναγγελίαν θα εκάματε διάκρισιν μεταξύ απόρων και ευπόρων, διότι μεταξύ εκείνων οι οποίοι κάθηνται είναι και άνθρωποι οι οποίοι δύνανται να πληρώσωσι 50 δραχμάς»*.

-Ο Ιασονίδης του απάντησε πως δεν έκανε καμία διάκριση, διότι εφόσον οι πρόσφυγες περίμεναν να λάβουν από το κράτος τις αποζημιώσεις κι εκείνο ξόδευε για τους ίδιους 600 εκ. δραχμές, θεωρούσε ανάξιο λόγου να αναφέρεται σε μικροποσά. Μάλιστα, προέτρεψε την κυβέρνηση και την Ε.Α.Π., εάν θεωρούσαν τους πρόσφυγες οφειλότες, τότε να κατέγραφαν τις οφειλές τους σε ειδικά βιβλιάρια, όπως έκαναν και με τους αγρότες.

³⁹⁷ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 138.

-Ο υπουργός του αντέτεινε πως για τον μικρό αριθμό ατόμων που είχαν τη δυνατότητα να καταβάλουν 50-100 δραχμές, τη στιγμή που η κυβέρνηση έπαιρνε απόφαση ώστε να εξαιρεθούν πλήρως οι άποροι, δε θα έπρεπε να γίνεται τόσο μεγάλο ζήτημα από μέρους του.

-Η τελευταία απάντηση του Ιασονίδη εμφορούνταν από την αντίληψη που διαπερνούσε μεγάλο μέρος του προσφυγικού κόσμου. Παραδέχτηκε πως το χρηματικό ζήτημα δεν ήταν το μείζον και ισχυρίστηκε τα εξής: «με πειράζει να βλέπω τον κύριον Δέλταν να κάμνη συμβόλαιον με ένα πρόσφυγα και να του λέγη: 'Αν δεν πληρώσης, θα σε ρίψωμεν έξω εις τους δρόμους'. Έχομεν να πάρωμεν από το κράτος μεγάλα ποσά. Όταν τυχαίνη και ημείς να χρωστούμε, το κράτος δεν έχει παρά να μας ανοίγη έναν λογαριασμόν και να μας χρεώνη. Ημείς κάμνομεν κολοσσιαίαν πώλησιν εις το κράτος, και αυτό πώς θα αρνείτο να μας ανοίξη ασημάντους πωλήσεις επί συμψηφισμού μετά την εκκαθάρισιν της ανταλλαγής;».³⁹⁸

3) Οι αίτιοι της Καταστροφής

Παράλληλα με το οικονομικό σκέλος του ζητήματος, εντός του προσφυγικού κόσμου είχε αναπτυχθεί σε μικρότερο βαθμό και ένα ζήτημα ηθικής φύσης. Θεωρούσαν πως οι ίδιοι πλήρωναν το τίμημα της απόφασης των Παλαιοελλαδιτών να ξεκινήσουν τη μικρασιατική εκστρατεία και μάλιστα, αφού πρώτα ανέτρεψαν στις εκλογές του 1920 τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με τον οποίο ο προσφυγικός κόσμος ήταν στενά δεμένος και χάριν της πολιτικής του οποίου η Συνθήκη των Σεβρών είχε φέρει ένα μέρος του πιο κοντά από ποτέ με την προσάρτηση στην Ελλάδα. Βρέθηκαν να πληρώνουν το τίμημα μιας απόφασης, για την οποία ποτέ δε ρωτήθηκαν. Συνεπώς, κατ' εκείνους, αυτός ήταν άλλος ένας λόγος για τον οποίο το ελληνικό κράτος είχε υποχρέωση να τους αποκαταστήσει δωρεάν κι όχι να τους ζητά να πληρώσουν για να μείνουν.

Ο πολιτικός κόσμος αναγνωρίζει την εγκυρότητα των προσφυγικών επιχειρημάτων. Η πρόταση για διαγραφή χρεών.

Τα προσφυγικά επιχειρήματα είχαν απήχηση στον πολιτικό κόσμο της χώρας. Ο Μιχάλης Κύρκος διετέλεσε υπουργός Προνοίας στην οικουμενική κυβέρνηση 1926-1928, με κύριο μέλημα την προσφυγική στέγαση, ενώ το 1934 κλήθηκε από τον

³⁹⁸ Ιασονίδης Λεωνίδας, *Η εγκατάσταση των προσφύγων (1924)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015, σ. 44-45.

πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη να αναλάβει εκ νέου το ίδιο υπουργείο. Πρόκειται δηλαδή, για πολιτικό που γνώριζε εκ των έσω την πορεία του ζητήματος της στέγασης. Σε κείμενό του, το οποίο συντάσσει κοντά στην περίοδο της δεύτερης θητείας του και το οποίο -φαίνεται να- είναι εσωτερικό κείμενο, προς συμβολή σε εσωκομματική συζήτηση για χάραξη της μελλοντικής κρατικής πολιτικής στο θέμα της αστικής προσφυγικής στέγασης, ο Κύρκος επιβεβαιώνει τις αιτιάσεις του προσφυγικού κόσμου:

- Αρχικά, διαπιστώνει μια σημαντική αδικία έναντι όσων αγόρασαν σπίτι από την Ε.Α.Π., σε σχέση με όσους αγόρασαν από το κράτος. Στο κόστος των σπιτιών που έχτισε το υπουργείο Προνοίας δε συμπεριλήφθηκε το κόστος των γενικών εξόδων και των κοινωφελών έργων, ενώ η Ε.Α.Π. το προσέθεσε στα δικά της. Επιπλέον, *«εν' ω είνε άτοκος η πληρωμή της αξίας των κρατικών οικημάτων η της Ε.Α.Π. είνε έντοκος προς 3% αν δεν απατώμεθα.»*.³⁹⁹
- Δεύτερον, παρατηρεί πως οι περισσότεροι που χρωστούν είναι μικροί επαγγελματίες ή εργατικές οικογένειες, οι οποίοι μόλις που βγάζουν τα προς το ζην και οι οποίοι *«ανεπαρκέστατα απεζημιώθησαν λόγω της ελαττωματικότητας του συστήματος του ισχύσαντος κατά τε τον προσδιορισμόν και την καταβολήν των αποζημιώσεων»*.
- Τρίτον, *«το σύνολον των χρεωμένων αστών το μέγιστο αυτών μέρος, όπου έχει γίνη παραχώρησις κυριότητος και ουχί χρήσεως έχουν καταβάλλη πλην του αρχικού μόνιμου ανερχόμενον εις 10% - άλλοι έχουν καταβάλλη πολύ περισσότερα 20-30 και 40% ακόμη.»*.
- Τέταρτον, διαπιστώνει μια ανισότητα που προκύπτει στην αντιμετώπιση των αστών προσφύγων, μιας και ενώ τ' αγροτικά χρέη συμψηφίστηκαν με τις αγροτικές αποζημιώσεις, δε συνέβη το ίδιο για τα αστικά.
- Τέλος, τονίζει πως αφού δεν έχει συντελεσθεί πλήρως η αποκατάσταση όλων των προσφύγων και δεν έχουν αποζημιωθεί για την εγκαταλειμμένη περιουσία τους στην Τουρκία, όπως δικαιούνται βάσει τη σύμβασης της Λωζάννης, δε μπορεί το κράτος να μην το λαμβάνει υπόψιν όταν αναφέρεται στο ζήτημα των προσφυγικών χρεών.

³⁹⁹ Το ύψος του τοκισμού στο 3% είναι ακριβές. Ορίστηκε από την Ειδική Σύμβαση μεταξύ κράτους και Ε.Α.Π. (28 Νοεμβρίου 1930), με έναρξη εφαρμογής την 1.1.1931, βλ. ΦΕΚ, 18 Δεκεμβρίου 1930, τ. Α, αρ. 396, Ν. 4857 *«Περί μεταβιβάσεως εις το Ελληνικόν Δημόσιον της κινητής και ακινήτου περιουσίας της Ε.Α. Προσφύγων και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής»*.

Ο Κύρκος λοιπόν καταλήγει πως η μόνη δίκαιη και βιώσιμη λύση θα ήταν η διαγραφή του υπόλοιπου χρέους, για να μη χρονίσει άλλο το πρόβλημα.⁴⁰⁰

Το ζήτημα των εξώσεων

Η Ε.Α.Π. προσπάθησε μετά τα 1925 να δώσει λύση στο ζήτημα της μη πληρωμής από μεριάς προσφύγων των μισθωμάτων ή δόσεων για τα οικήματα που τους είχε παραχωρήσει, εφαρμόζοντας το μέτρο της έξωσης. Ο προσφυγικός κόσμος των συνοικισμών προσπάθησε να οργανωθεί. Στις 31 Μαΐου 1925, στην εφημερίδα ΣΚΡΙΠ δημοσιεύτηκε προκήρυξη των συνεργαζόμενων προσφυγικών οργανώσεων Κοκκινιάς, Βύρωνος, Καισαριανής και Ν. Ιωνίας με την οποία «καλούνται οι πρόσφυγες όπως μη επιτρέψουν επ' ουδενί λόγω την εφαρμογήν των αποφάσεων της Επιτροπής Αποκαταστάσεως όσον αφορά τας εξώσεις... εξορκίζονται οι πρόσφυγες να παύσουν να πληρώνουν ενοίκιον και να ανταπεξέλθουν κατά των αρπακτικών διαθέσεων της Επιτροπής δι' όλων των μέσων».⁴⁰¹

Στα 1929 εντοπίζεται ακόμη μία προσφυγική προσπάθεια αυτοοργάνωσης και αντιμετώπισης του μέτρου, το οποίο φαίνεται πως είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις. Η Ένωση Προσφύγων Παγκρατίου (οργάνωση που εκπροσωπούσε όλους τους κατοίκους του συνοικισμού Βύρωνος) ξεκίνησε προσπάθεια να συνενώσει σε μία ομοσπονδία και άλλους συνοικισμούς που πλήττονταν από το μέτρο της έξωσης: Ποδαράδες, Κοκκινιά, Ν. Φιλαδέλφεια και Καισαριανή. Σε συνέντευξη που έδωσαν μέλη της στην εφημερίδα *Πολιτεία* εξειδίκευσαν τις προθέσεις τους: Σκοπός ήταν να αμυνθούν αποτελεσματικά στις διάφορες αδικίες που υπόκειντο από την Ε.Α.Π. αλλά και να επιβάλουν κάποια δίκαια αιτήματά τους. Σύμφωνα με τους ίδιους, η προσπάθεια της Επιτροπής να εισπράξει τις οφειλόμενες δόσεις με τη μεσολάβηση της χωροφυλακής ήταν και άσκοπη και άδικη, μιας και οι πρόσφυγες που μπορούσαν οικονομικά να ανταπεξέλθουν πλήρως τακτικά ενώ οι άποροι δε πλήρως γιατί δεν είχαν. Η σύγκυση σ' αυτό το σημείο, κατ' εκείνους, γινόταν διότι η Επιτροπή θεωρούσε άπορους πολύ λιγότερους από όσους ήταν πραγματικά. Γι' αυτό τον λόγο τα μέλη της Ένωσης εξέφραζαν τη θέληση να συναντήσουν τον πρωθυπουργό Ε. Βενιζέλο, ώστε να διευκρινιστεί το ζήτημα της απορίας. Ανέφεραν δε, πως υπήρχε παρανόηση ακόμη κι απ' τον ίδιο ο οποίος, σε προηγούμενη συνάντηση μαζί τους είχε ισχυριστεί πως αν

⁴⁰⁰ Κείμενο Κύρκου σχετικά με προσφυγική αποκατάσταση, ΑΣΚΙ/ Αρχείο Μιχαήλ Κύρκου/ κ.4.

⁴⁰¹ «Να αγνοηθή η Επιτροπή Αποκαταστάσεως», εφ. *Σκριπ*, 31.5.1925.

απαγόρευε το μέτρο της προσωποκράτησης, τότε δε θα πλήρωνε κανένας πρόσφυγας. Την παρανόηση αυτή απέδιδαν και στην Επιτροπή, διότι σε πρόσφατη επίσκεψη του Βενιζέλου στον συνοικισμό Βύρωνος, οι άνθρωποί της τον οδήγησαν στα νεόδμητα οικήματα του Υμηττού, τα οποία ήταν υπερπολυτελή, και έτσι ο ίδιος ενθουσιάστηκε ενώ εάν τον οδηγούσαν στα πρώτα σπίτια που χτίστηκαν στον συνοικισμό, θα καταλάβαινε από μόνος του πως σε πέντε χρόνια αυτά δεν επρόκειτο να είναι κατοικήσιμα. Ζητούσαν λοιπόν, να σταματήσει η Ε.Α.Π. να μεσολαβεί ανάμεσα στους ίδιους και στο κράτος, «με το οποίον έχομεν δοσοληψίας και το οποίον θεωρούμεν οφειλέτην μας δι' όσα έχομεν παρ' αυτού λαμβάνειν εις αποζημιώσεις» και διεκδικούσαν να επιστρέψουν οι συνοικισμοί σε κρατικό έλεγχο. Επίσης, επιδίωξή τους ήταν η επανεκτίμηση της τιμής των οικοπέδων που τους είχαν παραχωρηθεί, καθώς σε πολλές περιπτώσεις η τιμή τους ξεπερνούσε κατά πολύ την αποζημίωση που είχε δοθεί για την απαλλοτρίωση. Τέλος, αίτημά τους αποτελούσε πρώτον η αφαίρεση του τόκου από την αξία των οικημάτων καθώς, όπως τόνιζαν, ούτε οι ίδιοι λάμβαναν τόκο για όσα τους όφειλε το κράτος και δεύτερον η εξίσωση του ποσού που κατέβαλλαν προς την Ε.Α.Π. με το ποσό που λάμβαναν και οι ίδιοι από το κράτος ως έναντι για όσα τους όφειλε, σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάννης.⁴⁰²

Η αντίδραση που αναπτύχθηκε θορύβησε έντονα την Ε.Α.Π.. Ο ίδιος ο πρόεδρος της, C. Eddy, λίγες μέρες αργότερα κάλεσε στα γραφεία της Επιτροπής τους αντιπροσώπους των συνοικισμών ώστε να κατευνάσει τα πνεύματα. Στη συνάντησή τους εξέθεσε το μέγεθος του έργου που είχε ως τότε συντελεσθεί και τόνισε πως η επιμονή για είσπραξη των οφειλομένων είχε να κάνει με τη συνέχιση αυτής της προσπάθειας. Παράλληλα, τους ζήτησε να του καταγγείλουν συγκεκριμένα γεγονότα που ασκήθηκαν πιέσεις έναντι του κόσμου των συνοικισμών, ώστε να επιληφθεί του θέματος και να διορθωθούν αδικίες.⁴⁰³

Η προσφυγική αυτενέργεια σχετικά με το ζήτημα των εξώσεων φαίνεται πως δεν περιορίστηκε στο επίπεδο της οργάνωσης και της καταγγελίας αλλά προχώρησε σε κάποιες περιπτώσεις και στην άμεση δράση. Από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* πληροφορούμαστε για ένα περιστατικό έξωσης μιας οικογένειας από την Επιτροπή λόγω χρέους, στα 1927. Η οικογένεια βρέθηκε στον δρόμο αλλά οι πρόσφυγες του συνοικισμού δεν αδιαφόρησαν: «Ο προσφυγικός κόσμος που βρέθηκε μπροστά σ' αυτήν

⁴⁰² «Οι πρόσφυγες κινδυνεύουν να πεταχθούν έξω από τα σπίτια των», εφ. *Πολιτεία*, 25.1.1929.

⁴⁰³ «Η σύσκεψις των οργανώσεων των προσφυγικών συνοικισμών μετά του Συμβουλίου της Ε.Α.Π.», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17.2.1929.

την απανθρωπία της Ε.Α.Π. και έσπασε την πόρτα και έβαλε μέσα στο σπίτι την οικογένεια, διαμαρτύρεται για την αναίδεια και το θράσος των οργάνων αυτών της Ε.Α.Π.». Η ενέργεια έφερε την υπογραφή της Επιτροπής Δράσης Συνοικισμού Βύρωνος, η οποία δήλωνε πως ο καιρός που οι πρόσφυγες πίστευαν πως τα προβλήματά τους επρόκειτο να λυθούν δι' αντιπροσώπων είχε παρέλθει και πως «είναι αποφασισμένοι μόνο με τη γροθιά τους να λύσουν τα ζητήματά τους».⁴⁰⁴

II. Κατάληψη οικιών της Επιτροπής από πρόσφυγες. Τα γεγονότα στον συνοικισμό Βύρωνος.

Τα σπίτια που παρέδωσε το Ταμείο και η Επιτροπή δεν ήταν ικανά σε αριθμό να καλύψουν τον πολυπληθέστερο αριθμό αστέγων και προχείρως στεγασμένων πέριξ του αρχικού συνοικισμού, οι οποίοι περίμεναν τη σειρά τους. Βέβαια, το ζήτημα δεν ήταν απλώς ο αριθμός των οικημάτων αλλά και οι όροι παραχώρησής τους, αφού και το χαμηλό ακόμη ενοίκιο που όριζε το Ταμείο κατά την πρώτη περίοδο ήταν απαγορευτικό για μεγάλο αριθμό προσφύγων, οι οποίοι δεν είχαν καν τα προς το ζην. Όταν η Ε.Α.Π. παρέλαβε τη σκυτάλη οι όροι έγιναν δυσμενέστεροι, ενώ περνώντας στην πολιτική πωλήσεων στις τιμές των ακινήτων ξεκίνησε να προσθέτει και το κόστος των έργων υποδομής, γεγονός που κατέστησε άπιαστο το όνειρο για πολλούς επιπλέον. Το ζήτημα έπαιρνε λοιπόν μια ταξική διάσταση και δημιουργούσε κάποιους ντε φάκτο αποκλεισμούς. Σ' αυτό το σημείο εμφανίστηκε και το πρώτο πρόβλημα για την εφαρμογή του σχεδιασμού της: Αρκετές κατοικίες ήταν κατειλημμένες από αριθμό οικογενειών ίσο με τον αριθμό των δωματίων τους. Έτσι, δεν υπήρχε δυνατότητα να πουληθούν καθώς πρωτύτερα θα έπρεπε να προβεί σε εξώσεις, μία εξέλιξη στην οποία οι πλεονάζουσες οικογένειες δεν επρόκειτο να συναινέσουν, ενώ παράλληλα η ίδια εκτιμούσε πως στη συγκεκριμένη περίοδο δεν έπρεπε να κινηθεί δυναμικά. Αυτό συνέβαινε με τα περισσότερα από τα παλαιότερα οικήματα, απότοκο και της πρότερης πολιτικής του Τ.Π.Π., το οποίο συνήθως παραχωρούσε ένα δωμάτιο κι όχι ολόκληρη κατοικία ανά οικογένεια. Για τις κατοικίες αυτές λοιπόν συνεχίστηκε το μέτρο της μίσθωσης.

⁴⁰⁴ «Οι τζορμπατζήδες και οι πρόσφυγες», εφ. Ριζοσπάστης, 13.2.1927.

Οι πρόσφυγες από νωρίς είχαν αναπτύξει διάφορες μορφές δράσης, άλλοτε πιο ήπιες κι άλλοτε επιθετικές, για να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες που βίωναν. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν οι καταλήψεις βαγονιών, αποθηκών και κάθε είδους χώρου που θα μπορούσε να τους παρέχει καταφύγιο προσωρινά. Αργότερα η δράση τους πήρε τη μορφή οργανωμένης άρνησης πληρωμών των χρεών τους. Ως το τέλος της δεκαετίας του 1920, άγνωστοι για τους Παλαιοελλαδίτες τρόποι αντίδρασης συνέθεταν για τους πρόσφυγες ένα συνειδητά, ενταγμένο πλέον στις τακτικές τους, πλέγμα ενεργειών κοινωνικού ακτιβισμού.⁴⁰⁵ Έτσι λοιπόν, το δεύτερο και σημαντικότερο ζήτημα το οποίο ανέκυψε για την Ε.Α.Π. το καλοκαίρι του 1925, μετά το πρόβλημα των πλεοναζουσών οικογενειών, δεν θα έπρεπε να είναι για εκείνη κεραυνός εν αιθρία: Η ανέγερση νεόδμητων οικημάτων στους τέσσερις συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά είχε στις 7 Ιουνίου μόλις ολοκληρωθεί και τις αμέσως επόμενες ημέρες τα οικήματα σε Βύρωνα, Καισαριανή και Νέα Ιωνία καταλήφθηκαν με τη βία από προσφυγικά πλήθη. Κατά τις εκτιμήσεις της Επιτροπής, αυτό το «άτυπο πραξικόπημα» είχε προμελετηθεί και οργανωθεί από ηγέτες των προσφύγων οι οποίοι από καιρό καλλιεργούσαν την άποψη πως η Επιτροπή εκμεταλλευόταν τη δυστυχία τους, πως οι συνοικισμοί ήταν δική τους ιδιοκτησία και πως καταλαμβάνοντάς τους απλώς έπαιρναν πίσω ένα τμήμα της αποζημίωσης την οποία η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευτεί να τους αποδώσει έναντι της περιουσίας που είχαν εγκαταλείψει στα πατρικά τους εδάφη. Η Επιτροπή αντέδρασε απευθυνόμενη στην κυβέρνηση, η οποία δεσμεύτηκε να παρέμβει επί του θέματος.⁴⁰⁶ Παράλληλα αποφάσισε, μέχρις ότου επανέλθουν στα χέρια της τα οικήματα της Αθήνας, να σταματήσει κάθε εργασία στους συνοικισμούς και να συνεχίσει να μεριμνεί μόνο για την καθαριότητα των δρόμων και την παροχή νερού.⁴⁰⁷ Η κυβέρνηση του Μ. Μιχαλακόπουλου μέχρι της 27 Ιουνίου, οπότε δήλωσε και την παραίτησή του, δεν είχε λύσει το ζήτημα. Η επόμενη κυβέρνηση, του Πάγκαλου, εκκένωσε τα οικήματα σε Νέα Ιωνία - Βύρωνα και τα επέστρεψε στην Επιτροπή. Δεν συνέβη όμως το ίδιο για τα σπίτια της Καισαριανής, τα οποία δεν κατέστη δυνατόν να εκκενωθούν και η Επιτροπή δεν κατάφερε ποτέ να ανακτήσει την κατοχή τους.⁴⁰⁸ Αντίστοιχα περιστατικά κατάληψης οικημάτων έλαβαν χώρα την ίδια

⁴⁰⁵ Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα.», *ό.π.*, σ. 35.

⁴⁰⁶ Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, *ό.π.*, σ. 129.

⁴⁰⁷ League of Nations, *Greece: 7th Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*, Γενεύη 1925, σ. 4.

⁴⁰⁸ Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 129.

περίοδο και σε άλλους συνοικισμούς, που δεν ήταν υπό την εποπτεία της Επιτροπής. Στον συνοικισμό της Καλλιθέας, όπως πληροφορούμαστε από την εφημερίδα *Παμπροσφυγική* της 21/6/1925, έσπευσαν εβδομήντα στρατιώτες του Α' Σώματος Στρατού να εκκενώσουν τα σπίτια που είχαν καταληφθεί από πρόσφυγες.⁴⁰⁹

Όσον αφορά συγκεκριμένα στον Βύρωνα, κατά την προσπάθεια εκκένωσης των νεόκτιστων οικημάτων της Ε.Α.Π. προκλήθηκαν συμπλοκές μεταξύ προσφύγων και δυνάμεων καταστολής εντός του συνοικισμού. Στις 14/7/1925, ο *Ριζοσπάστης* εκδόθηκε με πηχυαίο τίτλο «Υστερα από τριών ετών ζωήν απατηλών ελπίδων, συμφορών, στερήσεων και εκμεταλλεύσεως οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν νέον διωγμόν. Αι χθεσινάί βίαιαι εξώσεις εις τον συνοικισμόν Βύρωνος». «Πηγαίνετε να πνιγίτε – τα σπίτια είνε για τους πλούσιους και όχι για σας.». Το κεντρικό άρθρο ξεκινούσε ως εξής: «Απελπισμένοι, αποκαμωμένοι να περιμένουν εδώ και τρία χρόνια τη δήμεν αποκατάσταση, στιβαγμένοι σα σαρδέλλες δέκα και δεκαπέντε άτομα μέσα σ' ένα δωμάτιο κανενός σχολείου, κάτω από καμμιά τέντα ή μέσα σε καμμιά ετοιμόρροπη ξύλινη παράγκα – οι φτωχοί πρόσφυγες αναγκαζόντουσαν εδώ και λίγον καιρό να καταλάβουν και να εγκατασταθούν μέσα στα μισοτελειωμένα σπίτια της Επιτροπής Αποκαταστάσεως (ή Εκμεταλλεύσεως, όπως τη λέμε) Προσφύγων.». Συνέχιζε υποστηρίζοντας πως η Ε.Α.Π. έχτιζε τα σπίτια για να τα πουλήσει στους πρόσφυγες στο πενταπλάσιο της αξίας τους και πως όταν εκείνοι αντέδρασαν και τα κατέλαβαν, ήρθε σε συνεννόηση με την κυβέρνηση Πάγκαλου για να τους εκδιώξει. Χαρακτήριζε μάλιστα τα γεγονότα που έλαβαν χώρα την προηγούμενη ημέρα ως αίσχη που ξεπερνούσαν τα όργια του Κεμάλ.

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

«Από το πρωί της χθες δύναμις του σώματος των κυνηγών, με επί κεφαλής έναν επιλοχίαν και τον ανθυπομοίραρχον κ. Κουφογιαννάκην μετέβαιναν εις το δυτικόν μέρος του συνοικισμού Βύρωνος όπου ευρίσκονται τα κατειλημμένα οικήματα. Είχον εντολήν να διώξουν τους πρόσφυγας από τα οικήματα και την εντολήν αυτήν, κυρίως ο επιλοχίας και ο ανθυπομοίραρχος Κουφογιαννάκης την εξετέλουν κατά τον πλέον απάνθρωπον και βάρβαρον τρόπον. Επειδή οι πρόσφυγες δεν εδέχοντο να εγκαταλείψουν τα οικήματα, διέτασσαν την βίαιαν εκδίωξίν των. Και τότε ήρχισαν οι αγριότητες. Πολλοί από τους κυνηγούς – όχι όλοι – κρατούντες τα όπλα των από τας κάννας, εκτύπων δεξιά και

⁴⁰⁹ Παρατίθεται στο Κατσάπης Κώστας, *ό.π.*, σ. 35.

αριστερά γυναίκες, παιδιά, γέροντες. Εις τας διαμαρτυρίας των γυναικών απήντων με νέα κτυπήματα διά των υποκοπάνων.» Μάλιστα, μία εξ αυτών ήταν έγκυος και απέβαλε. Επίσης, αναφερόταν ο άγριος ξυλοδαρμός δύο ανήλικων αγοριών, 13 και 14 ετών αλλά και ενός πρόσφυγα ο οποίος ήταν τροchioδρομικός και τον οποίο συνέλαβαν και οδήγησαν στο τμήμα, γεγονός που θα επέφερε την απόλυσή του. Το ρεπορτάζ έκλεινε αναφέροντας πως οι κυνηγοί κατόρθωσαν να εκκενώσουν ένα μόνο σπίτι, στο οποίο διέμεναν τρεις οικογένειες. Τα πράγματά τους πεταχτήκαν στον δρόμο και τους ανακοινώθηκε πως θα τους μετέφεραν σε παράγκες του Συγγρού. Τελικώς, επειδή οι παράγκες ήταν κατειλημμένες από άλλους πρόσφυγες, τους επέστρεψαν αυθημερόν στον Βύρωνα. Στο τέλος της ημέρας οι πρόσφυγες είχαν κατορθώσει να επιτύχουν νίκη και να παραμείνουν εντός των κατειλημμένων: *«Από τα λοιπά σπίτια δεν κατωρθώκετο η εκδίωξις ύστερα από την ζωηράν αντίστασιν των προσφύγων.»*⁴¹⁰

Τα γεγονότα παρέθετε και ρεπορτάζ της *Καθημερινής* της ίδιας ημέρας με τίτλο: *«Η βίαια έξωσις των προσφύγων. Σκηναί εις τον Βύρωνα. Συμπλοκή μετά στρατιωτών. Τραυματισμοί και συλλήψεις.»*. Αρχικά, ανέφερε πως είχε δοθεί διορία στους καταληψίες για να εκκενώσουν τα οικήματα, τα οποία κρατούσαν επί ένα μήνα. Η επιχείρηση ξεκίνησε όταν ουλαμός του συντάγματος των Κυνηγών⁴¹¹ μετέβη στον συνοικισμό για να προχωρήσει στην εκκένωση αλλά δεν τα κατάφερε χωρίς να δημιουργηθούν έκτροπα *«λόγω της αντιστάσεως των προσφύγων προ της οποίας ευθύς εξ αρχής ευρέθησαν»*. Ο επικεφαλής Κουφογιαννάκης ήρθε επιτόπου σε επικοινωνία με τον μηχανικό του συνοικισμού Γεώργιο Σούλη για να πάρει οδηγίες σχετικά με το πού να μεταφέρει τους πρόσφυγες και εκείνος τον πληροφόρησε πως είχαν δημιουργηθεί 140 παραπήγματα στον συνοικισμό Συγγρού για αυτόν τον λόγο. Οι δύο άνδρες κινήθηκαν μαζί προς τους καταληψίες για να τους πείσουν να εκκενώσουν τα σπίτια χωρίς βία. *«Οι πρόσφυγες όμως άμα τη εμφανίσει της στρατιωτικής δυνάμεως ήρχισαν να διαμαρτύρονται, δηλώντες ότι δεν θα εγκαταλείψουν τας οικίας, προ οιασδήποτε βίας.»*. Τότε οι δυνάμεις καταστολής προχώρησαν σε επέμβαση και *«εισελθόντες εις τα οικήματα εξεδίωκον τους ενοίκους ρίπτοντες εις την οδόν τα διάφορα έπιπλα και σκεύη άτινα μάλλιστα εθραύοντο.»*. Εκείνοι αντέδρασαν, μαζεύτηκαν μπροστά από τα οικήματα και άρχισαν να βρίζουν την κυβέρνηση, την Ε.Α.Π. και τις

⁴¹⁰ Εφ. Ριζοσπάστης, 14.7.1925.

⁴¹¹ Τα «τάγματα κυνηγών» ήταν ένοπλα τμήματα, πιστά στον Γ. Κονδύλη, τα οποία δημιουργήθηκαν τον Απρίλιο του '25 με στόχο την καταπολέμηση της ληστείας που είχε αναβιώσει στα βουνά της υπαίθρου, βλ. Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, ό.π., σ. 51.

δυνάμεις καταστολής, οι οποίες άμεσα προέβησαν σε 15 συλλήψεις γυναικών.⁴¹² Ως απάντηση οι πρόσφυγες *«εξηγέρθησαν, επιτεθέντες κατά των κυνηγών διά λίθων και ξύλων»*. Από την οργή του πλήθους δε γλίτωσε ο Γ. Σούλης, ο οποίος θεωρήθηκε υπαίτιος και, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η εφημερίδα, ξυλοκοπήθηκε *«ανηλεώς»*. Οι Κυνηγοί αντεπιτέθηκαν χτυπώντας τους με τους υποκόπανους των όπλων, με ξυλοδαρμούς και συλλήψεις, χωρίς και πάλι να καταφέρουν να επιβάλουν την τάξη. Από τα επεισόδια τραυματίστηκε σοβαρά μία γυναίκα η οποία από τα χτυπήματα απέβαλε, ελαφρότερα άλλες έξι κι ακόμη ένας άντρας. Τραυματισμοί αναφέρονταν και για 18 παιδιά τα οποία, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, προσπαθούσαν να περιθάλψουν τις τραυματισμένες μητέρες και αδερφές τους. Μόλις η κατάσταση ηρέμησε, τα προσωπικά αντικείμενα 8 οικογενειών φορτώθηκαν σε φορτηγά και μεταφέρθηκαν στον συνοικισμό Συγγρού. Εκεί περίμενε μια νέα έκπληξη τα κρατικά όργανα γιατί άλλοι πρόσφυγες είχαν καταλάβει τα παραπήγματα και τους εμπόδιζαν να ξεφορτώσουν. Κάπου εκεί η όλη επιχείρηση μπλοκαρίστηκε και *«συνεπεία των σκηνών, ανεστάλησαν αι εξώσεις και εκ των οικιών των άλλων συνοικισμών»*.⁴¹³

Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης αναφέρει ως εννοχρηστική των συντονισμένων δράσεων στους 3 συνοικισμούς την Παμβουρλιωτική Ένωση και χαρακτηρίζει τα γεγονότα ως τη δυναμικότερη προσφυγική κινητοποίηση στην Αθήνα, η οποία ήρθε ως αποτέλεσμα συλλογικής οργάνωσης. Παραθέτει δε και μία ακόμη πτυχή εκείνης της ημέρας, την οποία συνέλεξε από μαρτυρίες ηλικιωμένων κατοίκων της Καισαριανής που έζησαν τα γεγονότα: Τα νέα παραπήγματα του Συγγρού (εκείνα τα οποία τα ρεπορτάζ ανέφεραν ως ήδη κατελημμένα από κάποιους άλλους πρόσφυγες) είχαν καταληφθεί από πρόσφυγες της Καισαριανής, οι οποίοι διέμεναν εκείνη την περίοδο σε αντίσκηνα. Κατά την προσπάθεια έξωσής τους, εκτυλίχθηκε ένοπλη σύγκρουση μεταξύ οπλισμένων Βουρλιωτών και ενός τμήματος του ιππικού, με το αποτέλεσμα να είναι η επικράτηση των προσφύγων. Τελικά η έξωση επιτεύχθηκε τρεις ημέρες αργότερα. Το βράδυ της ίδιας ημέρας δολοφονήθηκε ο οργανωτής της επιχείρησης εκκένωσης των παραπηγμάτων, ανθυπασιπιστής Καστρινάκης, διοικητής του αστυνομικού τμήματος της Καισαριανής.⁴¹⁴

⁴¹² Οι συλλήψεις αποκλειστικά γυναικών είναι ενδεικτική του φαινομένου της έλλειψης ανδρών εντός των μικρασιατικών πληθυσμών, λόγω δολοφονίας ή αιχμαλωσίας κατά τον διωγμό. Ο ρόλος της γυναίκας ήταν πολύ διαφορετικός σε αυτές τις συνοικίες σε σχέση με ό,τι ίσχυε στις περιοχές των γηγενών.

⁴¹³ Εφ. *Καθημερινή*, 14.7.1925.

⁴¹⁴ Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *ό.π.*, σ. 50-52.

Τα δύο ρεπορτάζ που περιγράφουν τα γεγονότα στον Βύρωνα, εμφανίζουν μεταξύ τους απόκλιση στον αριθμό των οικογενειών που εκδιώχθηκαν, καθώς εκείνο του *Ριζοσπάστη* αναφέρεται στην έξωση τριών ενώ η *Καθημερινή* αναφέρει οχτώ. Και τα δύο ρεπορτάζ όμως συμφωνούν πως η εκκένωση των οικημάτων εν τέλει ματαιώθηκε, ενώ ακόμα και για τις συγκεκριμένες οικογένειες δεν κατορθώθηκε να τις μετεγκαταστήσουν και έτσι επέστρεψαν στον συνοικισμό. Ίδιο ήταν το αποτέλεσμα των επιχειρήσεων εκκένωσης και στον διπλανή Καισαριανή, σύμφωνα με τη μαρτυρία του τελευταίου προέδρου της Ε.Α.Π., Charles Eddy. Βέβαια για την Καισαριανή αναφέρει πως τουλάχιστον ως το τέλος του 1930 -οπότε έπαψε η λειτουργία της Επιτροπής- τα σπίτια παρέμειναν σε χέρια προσφυγικά, ενώ για εκείνα του Βύρωνα ισχυρίζεται πως εν τέλει αργότερα εκκενώθηκαν.⁴¹⁵ Όμως, το πότε τελικά επανήλθαν στα χέρια της Ε.Α.Π. και ποιος ήταν ο αριθμός τους δεν επιβεβαιώνεται από κάποια πηγή, στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Το μόνο βέβαιο είναι πως αμέσως μετά τα γεγονότα του Ιουλίου του '25 οι πρόσφυγες τα διατήρησαν στην κατοχή τους, μιας και η επιχείρηση στον συνοικισμό ματαιώθηκε. Μάλιστα, το ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη* αναφέρει πως η αποτυχημένη εκκένωση των καταλήψεων του Βύρωνα ήταν η δεύτερη επιχείρηση και όχι η πρώτη, καθώς «*πρώτη είχε επιχειρήσει να διώξει τους πρόσφυγες διά της βίας η Κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου*» αλλά όπως φαίνεται δεν τα κατάφερε.⁴¹⁶ Από όλα τα παραπάνω προκύπτουν κάποια συμπεράσματα αλλά και ερωτήματα:

α) Η κατάληψη των οικημάτων ήταν μια επιλογή την οποία οι πρόσφυγες του συνοικισμού υπεραμύνθηκαν, ακόμα και με διακύβευμα την ελευθερία τους, όχι μία αλλά τουλάχιστον δύο φορές. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα όσον αφορά στο προφίλ των καταληψιών, πως επρόκειτο για εκείνο το τμήμα του προσφυγικού κόσμου το οποίο παρέμενε άστεγο για χρόνια και άνηκε στην τελευταία βαθμίδα της κοινωνικής πυραμίδας. Μόνο κάποιος που είχε άμεση βιοτική ανάγκη θα έβαζε σε κίνδυνο την ελευθερία του ώστε να στεγαστεί. Είναι βέβαιο πως στην επιλογή τους αυτή σε ένα βαθμό συνέτεινε και η επιχειρηματολογία -που είχε έρεισμα- εντός του προσφυγικού κόσμου και μιλούσε για απαλλοτρίωση, μιας και το κράτος χρωστούσε ακόμη τις αποζημιώσεις σε εκείνους. Η κίνησή τους αυτή λοιπόν, επιβλήθηκε πρωτίστως από το ένστικτο της επιβίωσης αλλά δευτερευόντως αποτέλεσε και μία

⁴¹⁵ Eddy Charles B., *ό.π.*, σ. 129.

⁴¹⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 14.7.1925.

οργανωμένη, ευθεία επίθεση στο σύστημα των διαδικασιών αστικής αποκατάστασης, το οποίο δημιουργούσε αποκλεισμούς των κατώτερων προσφυγικών στρωμάτων.

β) Αν και η πρακτική των καταλήψεων ήταν από τα πρώτα κιόλας χρόνια υιοθετημένη από τους πρόσφυγες ως λύση ανάγκης, η συγκεκριμένη περίπτωση ήταν ιδιαίζουσα: Μέχρι τότε οι κυβερνήσεις, εάν επρόκειτο περί πρωτοβουλιακής εγκατάστασης άστεγων προσφύγων εντός δημοσίων κτηρίων ή εκτάσεων, συνήθως προχωρούσαν σε δεύτερο χρόνο σε επίταξη αυτών ώστε να νομιμοποιήσουν προσωρινά την παραμονή τους στον χώρο, μέχρις ότου βρισκόταν κάποια άλλη λύση. Εάν επρόκειτο δε για έκταση που άνηκε σε ιδιώτη, και πάλι το κράτος φαίνεται πως προσπαθούσε να κινηθεί συγκαταβατικά, είτε προχωρώντας σε απαλλοτρίωση της έκτασης και αποδίδοντάς την στους πρόσφυγες για αυτοστέγαση είτε μετακινώντας τους σε κάποιο άλλο μέρος. Σε καμία των περιπτώσεων πάντως, δεν αντιμετώπιζε τη στάση τους σε πλαίσια υπεράσπισης της νομιμότητας, προβαίνοντας σε συλλήψεις κ.λπ.. Όμως εδώ ήταν κάτι διαφορετικό, διότι αφορούσε σε ιδιωτικά οικήματα κι όχι γη, επρόκειτο για ιδιοκτησία ενός μεγάλου διεθνούς οργανισμού κι όχι ενός απλού ιδιώτη, ενώ παράλληλα τα επεισόδια κατά την εκκένωση οδήγησαν σε συλλήψεις.

γ) Η διπλή επιτυχής υπεράσπιση των καταλήψεων από τους πρόσφυγες, τους κατέστησε μετά τη ματαίωση των εκκενώσεων κύριους των οικημάτων. Βέβαια, κρίνοντας από τον αριθμό οικογενειών που διέμεναν στο σπίτι που σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη εκκενώθηκε, σε κάθε ένα είχαν εγκατασταθεί πολλά παραπάνω άτομα από όσα χωρούσε, οπότε η «κυριότητα» πιθανώς να αφορούσε πρόσκαιρα σε κάτι συλλογικό κι όχι σε μία οικογένεια (ή και δύο, όπως συνηθιζόταν σύμφωνα με την πρακτική του Ταμείου, ως τότε).

Η καταγραφή της Ε.Α.Π. και του C. Eddy σχετικά με τα γεγονότα δεν συνοδεύεται από περισσότερα στοιχεία, δηλαδή ποιος ήταν ο αριθμός των οικημάτων, η τοποθεσία, κ.λπ.. Ούτε από τα ρεπορτάζ των εφημερίδων προκύπτουν οι σχετικές πληροφορίες, με εξαίρεση τον *Ριζοσπάστη* που αναφέρει πως τα οικήματα βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του συνοικισμού. Όμως το δυτικό τμήμα ήταν το πρώτο το οποίο δόθηκε προς παραχώρηση από το Ταμείο, ήδη από τα 1923, ενώ οι καταλήψεις αφορούσαν σε σπίτια που η ανέγερσή τους μόλις που ολοκληρωνόταν τον Ιούνιο του 1925. Πιο λογικό λοιπόν φαντάζει να βρίσκονταν σε κάποιο άλλο μέρος. Από στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, παρακάτω θα παρουσιαστεί μια εκδοχή αναφορικά με την περιοχή που έλαβαν χώρα τα γεγονότα. Τα ευρήματα είναι αλληλένδετα και με το ζήτημα της τύχης των κατελημμένων οικημάτων:

Το κτηματολόγιο του συνοικισμού Βύρωνος ξεκίνησε να καταρτίζεται από την Ε.Α.Π. και με τη διάλυσή της παραδόθηκε στην ελληνική κυβέρνηση για να συνεχίσει τη συμπλήρωσή του. Παρατηρώντας κανείς τις ιδιοκτησίες που περιλαμβάνονται εντός του, θα δει ότι υπάρχουν 67 ακίνητα -34 οικήματα, 1 κατάσταση και τα υπόλοιπα οικόπεδα- που δε συνοδεύονται από παραχωρητήρια (από την αναφορά εξαιρούνται τα ακίνητα που σχετίζονταν με υποδομές). Πρακτικά αυτό σημαίνει πως λείπουν εκείνα τα έγγραφα που αποδεικνύουν πως οι πρόσφυγες που διέμεναν εντός τους αποπλήρωσαν κάποια στιγμή την αξία τους. Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των οικημάτων εντοπίζεται στο νοτιοανατολικό άκρο του συνοικισμού. Σ' αυτή την περιοχή οι διαδικασίες ανέγερσης των κατοικιών συντελέστηκαν σε δεύτερη φάση, έχοντας χρονική απόσταση από την ολοκλήρωση και παράδοση των πρώτων οικοδομικών τετραγώνων. Το στοιχείο της υπερσυγκέντρωσης οικημάτων άνευ παραχωρητηρίου στη συγκεκριμένη περιοχή όμως, γεννά την υποψία περί πιθανής σχέσης αυτού με τα γεγονότα του 1925. Συνδεδειγμένο κρίκο αποτελεί το γεγονός ότι και τα οικήματα που τότε καταλήφθηκαν άνηκαν στα οικοδομικά τετράγωνα που παραδόθηκαν σε δεύτερο χρόνο, αφού εκείνο το καλοκαίρι βρίσκονταν στο τελευταίο στάδιο ανοικοδόμησης. Εύλογα λοιπόν, δημιουργείται η υπόθεση της σύνδεσης των δύο γεγονότων. Η παράθεση εδώ κάποιων αριθμητικών στοιχείων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας, ίσως κάνει πιο καθαρή την εικόνα: Από τα εν λόγω οικήματα του συνοικισμού που δεν συνοδεύονται από παραχωρητήρια, οι 10 περιπτώσεις εντοπίζονται στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, ενώ άλλες 18 περιπτώσεις σε 7 γειτονικά. Προκύπτει δηλαδή πως με βάση ένα οικοδομικό τετράγωνο, δημιουργήθηκε περίξ αυτού ένα πυρήνας 8 τετραγώνων (από τα 53 του συνοικισμού), στον οποίο εντοπίζονται οι 28 από τις 34 περιπτώσεις των οικημάτων χωρίς παραχωρητήρια (ποσοστό άνω του 80%). Παράλληλα, ενώ τα περισσότερα από τα σπίτια αυτά δε συνοδεύονται από έγγραφα που να αποδεικνύουν την πώλησή τους, από κάποιο σημείο και ύστερα, διά μέσου των στοιχείων του κτηματολογίου φαίνεται πως μετατράπηκαν σε ιδιοκτησίες. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, με την προϋπόθεση πως η έλλειψη παραχωρητηρίων δεν αιτιολογείται βάσει δεδομένων που δεν περιήλθαν υπόψιν της έρευνας και πως η υπερσυγκέντρωση των αναφερόμενων οικημάτων σε ορισμένο χώρο δεν είναι τυχαία, προκύπτει πως είναι πιθανό η εκκένωση των νεόδμητων κατοικιών το καλοκαίρι του '25 να μη συντελέστηκε (πλήρως), όπως ισχυρίζεται ο C. Eddy, με αποτέλεσμα να παρέμειναν σε προσφυγικά χέρια και με την πάροδο των χρόνων, στη βάση της χρησικτησίας, να κατέστησαν ιδιοκτησίες και να μην αποδόθηκαν ποτέ πίσω

ούτε στην Επιτροπή αλλά ούτε αργότερα στο ελληνικό κράτος. Δεν αποκλείεται δηλαδή η Καισαριανή να μην αποτέλεσε τον μοναδικό συνοικισμό που τα κατελιμμένα σπίτια παρέμειναν στους πρόσφυγες.

Τέλος, μια ακόμη διάσταση, μέσω της οποίας αναδύονται νέα ερωτήματα γύρω από το εν λόγω ζήτημα, δίνει η παράθεση δύο σχετικών νόμων του Μεσοπολέμου: Ο Ν. 3764 του 1929 όριζε πως η μη καταβολή των δόσεων για τη σταδιακή αποπληρωμή ή η αυθαίρετη κατοχή οικημάτων επέφερε διοικητική έξωση των ενοίκων.⁴¹⁷ Ο εν λόγω νόμος αναφερόταν σε ακίνητα του Δημοσίου, όμως μετά το 1930 συμπεριέλαβε και εκείνα της Ε.Α.Π. καθώς μεταβιβάστηκαν στο κράτος. Ο Ν. 4897 του 1931, ο οποίος ήρθε να εξειδικεύσει τον προηγούμενο, ανέφερε πως όποιος δεν ήταν σε θέση να παρουσιάσει νόμιμο τίτλο παραχώρησης «έστω κι αν έχη κατοχήν» θα υπόκειτο τις ίδιες συνέπειες.⁴¹⁸ Με λίγα λόγια, ο νομοθέτης γνώριζε την ύπαρξη του φαινομένου των καταλήψεων -το πιθανότερο όχι με μαζικά χαρακτηριστικά όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση- είτε αυτές προέκυπταν έμμεσα, μέσω της πάυσης αποπληρωμής των δόσεων για το παραχωρημένο ακίνητο είτε άμεσα, χωρίς καν την ύπαρξη προηγούμενης προσωρινής παραχώρησης. Είναι λοιπόν βάσιμο το ερώτημα που γεννάται σε σχέση με το ποια ήταν η διαχείριση των φαινομένων αυτών από το ελληνικό κράτος αλλά και σε σχέση με τον τρόπο που υπερασπίστηκαν, νομικά ή μη, την κυριότητά τους επί των ακινήτων οι ένοικοι. Η περίπτωση του συνοικισμού Βύρωνος, στο μέτρο που επιβεβαιώνεται, όπως και της Καισαριανής άλλωστε αποτελούν μια μικρογραφία μόνο. Η παρούσα έρευνα κινείται εντός ορισμένου χρονικού πλαισίου όσον αφορά τόσο στην αστική προσφυγική εγκατάσταση γενικότερα όσο και συγκεκριμένα στην περιοχή του Βύρωνος. Η διερεύνηση των πολιτικών που ακολουθήθηκαν τις επόμενες δεκαετίες ως προς την προσφυγική κατοικία, πιθανόν να κρίνει τις κατάλληλες απαντήσεις.

Τα γεγονότα του καλοκαιριού '25 αποτελούν χειροπιαστή απόδειξη της αυτοοργάνωσης που αναπτύχθηκε εντός των προσφυγικών συνοικισμών στη βάση κοινών επιδιώξεων και διεκδικήσεων αλλά και μια γενικότερη στάση που επέδειξε μέρος του προσφυγικού στοιχείου, μη αποδεχόμενο τις εξελίξεις και τα εφαρμοζόμενα στεγαστικά προγράμματα με ηττοπάθεια και μοιρολατρία. Αυτή ακριβώς η στάση είναι

⁴¹⁷ ΦΕΚ, 28 Φεβρουαρίου 1929, τ. Α, αρ. 79, Ν. 3764 «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων του Δημοσίου».

⁴¹⁸ ΦΕΚ, 20 Μαρτίου 1931, τ. Α, αρ. 70, Ν. 4897 «Περί συμπληρώσεως άρθρων τινών του νόμου 3764 "περί τρόπου εκτιμήσεως πωλουμένων ακινήτων προς εγκατάστασιν προσφύγων"».

πιθανό να σχετίζεται και με μια παρατηρούμενη αλλαγή πολιτικής από μεριάς κράτους και Επιτροπής, όσον αφορούσε στο πλάνο που είχαν χαράξει για τη μετάβαση των συνοικισμών σε μια μορφή αυτοδιοίκησης: Για τους αστικούς συνοικισμούς, ο αρχικός σχεδιασμός περιλάμβανε την εγκαθίδρυση εντός τους, σε δεύτερο χρόνο, μιας τέτοιας μορφής διοίκησης με απώτερο στόχο την απεμπλοκή του κράτους και των Δήμων. Ο σχεδιασμός αυτός όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ.⁴¹⁹ Ενδιαφέρον προκαλεί η παραδοχή και ανάπτυξη αυτής της προοπτικής στα 1926 σε σχέση με τον συνοικισμό Βύρωνος από τον Γ. Σούλη, έναν άνθρωπο που είχε πληροφόρηση εκ των έσω, και μάλιστα σε μια περίοδο που ακόμη ο σχεδιασμός ήταν εν ενεργεία: Ως βασική αιτία ύπαρξης του πλάνου της αυτοδιοίκησης έθετε το γεγονός πως ο Δήμος Αθηναίων δεν ήταν σε θέση, μετά την ανοικοδόμηση πολλών νέων οικισμών, να μεριμνεί πλήρως για την τόσο εκτεταμένη περιφέρειά του. Συνέχιζε υποστηρίζοντας πως η πρόβλεψη που είχε γίνει εξ αρχής για τον συνοικισμό Βύρωνος, σχετικά με την ύπαρξη υποδομών κοινής ωφέλειας όπως η αγορά, το ξυλουργείο, το εργαστήριο χειροτεχνίας, τα δημόσια λουτρά, κ.ά., έδινε τη δυνατότητα αυτά να αποτελούν πηγή εσόδων για τα έργα συντήρησης και εξωραϊσμού που είχε ανάγκη. Συνεχίζοντας, παρέθετε οικονομικά στοιχεία προς απόδειξη της αυτάρκειας που χαρακτήριζε τον Βύρωνα και εν τέλει κατέληγε πως το μόνο που έμενε για να τεθεί σε λειτουργία ο σχεδιασμός ήταν να βρεθεί ο τρόπος διαχείρισης των εσόδων, ώστε να αποκτήσει ο συνοικισμός μια εσωτερική λειτουργία παρόμοια με ενός Δήμου. Πρότεινε λοιπόν την ίδρυση ενός συνεταιρισμού απαρτιζόμενου αποκλειστικά από ιδιοκτήτες, ο οποίος βασιζόμενος στην ιδιωτική πρωτοβουλία και φιλοδοξία *«θ' αποδώση τα άριστα των αποτελεσμάτων και ούτω το διά τόσων θυσιών και αγώνων επιτευχθέν δεν θα καταδικασθή, λόγω αδυναμίας της Δημοτικής Αρχής, εις μαρασμόν και εγκατάλειψιν»*. Μάλιστα, ως επιτυχημένο μοντέλο ανέφερε τα μεσόγεια χωριά της Αττικής, όπου μέσω συνεταιρισμών και συνιδιοκτησιών κατάφεραν να αποκτήσουν υδραγωγεία, ηλεκτροφωτισμό, σχολεία, δρόμους, κ.λπ..⁴²⁰ Από τα γραφόμενα του Γ. Σούλη, δύο είναι τα βέβαια συμπεράσματα: α) Η προοπτική της αυτοδιοίκησης για τους συνοικισμούς της πόλης υπήρξε και κάποια στιγμή άλλαξε. Πιθανό είναι ως σενάριο, σε αυτήν την εξέλιξη να συνέδραμε η επιθετικά διεκδικητική στάση που επέδειξαν στο προηγούμενο διάστημα οι πρόσφυγες μέσω της συλλογικής δράσης, και ακριβώς αυτή

⁴¹⁹ Λεοντίδου Λίλα, *ό.π.*, σ. 235.

⁴²⁰ Σούλης Γεώργιος, *ό.π.*, σ. 225.

τη μορφή δράσης να φοβήθηκε το κράτος και να θέλησε να μην την τροφοδοτήσει περαιτέρω. β) Έγινε αυτό που θεωρούσε βέβαιο ότι θα συνέβαινε, αν ο Βύρωνας δεν περνούσε σε μορφή αυτοδιοίκησης: Καταδικάστηκε σε μαρασμό και εγκατάλειψη από τον Δήμο Αθηναίων.

III. Αγορά του Βύρωνα. Η κόντρα των καταστηματαρχών με την Ε.Α.Π.

Στα 1924, όταν το Τ.Π.Π. μεταβίβασε την κυριότητα του συνοικισμού στην Ε.Α.Π., παρέδωσε και μία έκταση 1.500 τ.μ. με 20 καταστήματα υπό ανέγερση. Αυτά αποτέλεσαν την κεντρική αγορά, επί της πλατείας του Αγίου Λαζάρου. Διατηρείται ως σήμερα η καμάρα και η κεντρική πινακίδα της εισόδου της αγοράς, η οποία βρισκόταν επί της οδού Χρυσοστόμου Σμύρνης. Μετά την αποπεράτωση των εργασιών, τον Μάιο του 1924 η Επιτροπή προχώρησε σε πλειοδοτικό διαγωνισμό για την παραχώρηση των καταστημάτων σε πρόσφυγες, με τριετή διάρκεια. Τον Ιούλιο του 1927 έγινε μια σιωπηρή ανανέωση της μίσθωσης στους ίδιους επαγγελματίες, χωρίς να διενεργηθεί νέος πλειστηριασμός. Τον Ιούλιο του 1928 η Ε.Α.Π. πούλησε στην «Ένωση Επαγγελματιών Αγοράς Βύρωνος» τα καταστήματα της αγοράς. Επρόκειτο για τα ίδια πρόσωπα που τα κατείχαν ως τότε, τα οποία συνενώθηκαν σε συνεταιρισμό ώστε να γίνει η αγοραπωλησία. Λίγο καιρό αργότερα όμως, στα τέλη του ίδιου έτους μια πυρκαγιά κατέστρεψε τη μισή αγορά. Τότε οι καταστηματάρχες έπαψαν να καταβάλλουν τα συμφωνημένα με την Επιτροπή ποσά και εκείνη προέβη σε καταγγελία και λύση της μεταξύ τους σύμβασης. Τους πρότεινε να τους παραχωρήσει εκ νέου τα καταστήματα αλλά με μίσθωση πλέον. Οι καταστηματάρχες εξεγέρθηκαν εναντίον αυτής της εξέλιξης και το ζήτημα έφτασε να κοινοποιηθεί και από τις δύο πλευρές στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, με εκατέρωθεν καταγγελίες. Τότε, φάνηκε πως η αντιπαράθεση είχε βαθύτερες αιτίες. Τα ζητήματα αντιπαράθεσης είχαν ως εξής:

- Οι καταστηματάρχες θεωρούσαν ανέκαθεν πως η Επιτροπή τους ζητούσε υπέρογκα ποσά για τις συμβάσεις που υπέγραφαν. Την άποψή τους αυτή βάσιζαν στις εκτιμήσεις τους για τα ποσά που η ίδια δαπάνησε για την αποπεράτωση της αγοράς. Η Ε.Α.Π. ισχυριζόταν πως κατέβαλε ποσό της τάξης

των 3.500 λιρών, το οποίο συνυπολογίζοντας την αξία της έκτασης ανερχόταν συνολικά στις 4.119 λίρες. Οι καταστηματάρχες από την άλλη, ισχυρίζονταν πως η αγορά κόστισε 1.900 λίρες και το συνολικό, μαζί με την έκταση, ποσό ήταν της τάξης των 2.280 λιρών. Αναλογικά λοιπόν, θεωρούσαν υπέρογκο το ποσό των 586 λιρών ετησίως προς ενοικίαση.

- Το δεύτερο ζήτημα ήταν η πολιτική των πλειστηριασμών που επέλεξε η Επιτροπή για να παραχωρήσει τα καταστήματα, πολιτική που είχε ως αποτέλεσμα τα προαναφερόμενα υψηλά ενοίκια. Ενδιαφέρον για την εκμίσθωση των καταστημάτων επέδειξε αρχικά μεγάλος αριθμός προσφύγων. Η Επιτροπή ισχυριζόταν ότι προτίμησε να προχωρήσει σε πλειοδοτικό διαγωνισμό για να αποφύγει να ορίσει εκείνη τους δικαιούχους, γεγονός που θα ξεσήκωνε θύελλα αντιδράσεων από τους αποκλεισμένους. Οι πρόσφυγες εκτιμούσαν πως η Ε.Α.Π. είχε ήδη αποφασίσει να ζητήσει το συγκεκριμένο υπέρογκο ποσό και πως προχώρησε σε πλειστηριασμό, μόνο και μόνο για να δικαιολογήσει τις απαιτήσεις της. Προς επίρρωση των λόγων τους ανέφεραν το επιχείρημα πως και για τα οικήματα του συνοικισμού, τα οποία η Επιτροπή ενοικίαζε ή πωλούσε, υπήρχαν πολλοί ενδιαφερόμενοι στο παρελθόν, όμως σ' αυτή την περίπτωση δεν είχε ακολουθήσει την πρακτική του πλειστηριασμού αλλά της κλήρωσης. Συμπέραιναν λοιπόν ότι θα μπορούσε να πράξει αναλόγως και για τους ίδιους, ορίζοντας το ύψος του ενοικίου ίσο προς το 8% του κεφαλαίου, όπως έκανε για τα σπίτια, και όχι το 40%, όπως τελικά συνέβη. Η Ε.Α.Π. αντέτεινε πως δε θα μπορούσε η πολιτική της για τα καταστήματα να είναι αντίστοιχη εκείνης των οικημάτων, διότι στη δεύτερη περίπτωση, κατά τον καθορισμό της αξίας τους λάμβανε υπόψιν μόνο το κόστος κατασκευής ή τα ενοικίαζε για αντίστοιχο, μικρό ποσό. Αν το έκανε και για την αγορά, αυτό που θα πετύχαινε ήταν να καταστήσει σε μια μέρα τους επαγγελματίες πλούσιους, συντελώντας σε μια κατάφορη αδικία εις βάρος των κατοίκων του συνοικισμού.

Όσον αφορούσε στο ύψος των ενοικίων, η Ε.Α.Π. θεωρούσε το ποσό λογικό αφού επρόκειτο για καταστήματα πολύ υψηλής εμπορικής αξίας που διαμόρφωναν τη μοναδική αγορά του συνοικισμού. Οι καταστηματάρχες αποδέχονταν πως αυτή η αποκλειστικότητα στο εμπόριο της περιοχής άξιζε να δώσουν το κάτι παραπάνω κι ανέφεραν πως η σχετική υπόσχεση της Επιτροπής προς τους ίδιους ήταν ο λόγος που αποδέχτηκαν να μετέχουν στην πλειοδοσία,

υπογράφοντας στη συνέχεια τις υψηλές συμβάσεις. Κατήγγειλαν όμως εξαπάτηση, καθώς την επομένη της έναρξης των μισθώσεων η Ε.Α.Π. χορήγησε αθρόα άδειες που επέτρεπαν τη μετατροπή παραχωρημένων οικημάτων προς στέγαση, σε καταστήματα. Αυτή η πρακτική είχε ως αποτέλεσμα στα 1929 να υπάρχουν 220 καταστήματα αντί για 20. Επομένως η αξία της αγοράς, κατά τους ίδιους, είχε φθίνει πολύ.

- Μια επιπλέον κατηγορία των καταστηματαρχών, η οποία στρεφόταν εναντίον της Επιτροπής, ήταν πως από τον Ιούλιο του 1925 δε δεχόταν την καταβολή των μισθωμάτων. Υποστήριζαν ότι ο λόγος αυτής της στάσης ήταν η ένταξη των καταστημάτων στον γενικότερο σχεδιασμό πωλήσεων που είχε τεθεί σε εφαρμογή για τις οικίες και πως με αυτήν την πρακτική η Επιτροπή πίεζε τους πρόσφυγες να μετατραπούν σε αγοραστές. Η Ε.Α.Π. παραδεχόταν πως η πρακτική της μη αποδοχής των μισθωμάτων ήταν αληθής αλλά μόνο για τις οικίες του συνοικισμού, για τις οποίες όντως ήθελε να περάσει στη φάση της πώλησης. Αρνούνταν όμως ότι χρησιμοποίησε αυτές τις μεθόδους προς τους καταστηματάρχες. Αντέτεινε δε πως οι ενοικιαστές των καταστημάτων ήταν εκείνοι που δεν αποδείχτηκαν τακτικοί στην καταβολή των οφειλομένων τους, πλην έξι εξ αυτών. Μάλιστα, η παραδοχή από μέρους της της ύπαρξης αυτών των έξι καλοπληρωτών αποδείκνυε, σύμφωνα με την ίδια, πως δεχόταν τα μισθώματα, ενώ η μη έξωση των υπολοίπων φανέρωνε την επιεική της στάση. Οι πρόσφυγες δεν αποδέχονταν τη μομφή και ισχυρίζονταν πως εάν ήταν κακοπληρωτές η Ε.Α.Π. θα προχωρούσε στην έξωσή τους, όπως είχε ήδη κάνει επανειλημμένα για πρόσφυγες που καθυστερούσαν τα μισθώματα στον συνοικισμό. Επίσης, δε θα τους ανανέωνε τα μισθωτήρια «σιωπηρώς» όπως έκανε, άνευ πλειστηριασμού, στα 1927. Στον ισχυρισμό δε για ύπαρξη έξι καταστηματαρχών που ήταν τακτικοί στις πληρωμές τους, η Ένωση Επαγγελματιών άφηνε αιχμές για τις ιδιαίτερες σχέσεις της Επιτροπής με αυτούς τους συγκεκριμένους πρόσφυγες, οι οποίοι αν και δεν ήταν τα καταστήματα στο όνομά τους, τα λειτουργούσαν με την άτυπη άδειά της. Επιπλέον, ισχυρίζονταν ότι μόνο 9 καταστήματα της αγοράς ενοικιάστηκαν μέσω πλειοδοτικού διαγωνισμού, ενώ τα υπόλοιπα δόθηκαν με απευθείας παραχώρηση. Έτσι, *«παρατηρήται το αξιοπερίεργον δύο καταστημάτων της αυτής επιφανείας της αυτής εμπορικής αξίας επί της αυτής οδού και παραπλεύρως το εν προς το έτερον ευρισκομένων να καταβάλη ως μίσθωμα το μεν εν δραχ.*

2.100 το δε έτερον 500 μόνον». Συμπλήρωναν δε, πως από αυτούς τους καταστηματαρχες μόνο οι δύο, κι όχι έξι, πλήρωναν τακτικά με τον φόβο μήπως τους ενέτασσε η Επιτροπή στην κατηγορία εκείνων με τα υψηλά ενοίκια.

- Η Ε.Α.Π. για να υπεραμυνθεί της επιλογής της να προχωρήσει τον Φεβρουάριο του 1927 στην πρόταση για πώληση των καταστημάτων στους μισθωτές τους και παράλληλα για να πλήξει την αξιοπιστία των προσφυγικών επιχειρημάτων εν γένει στα μάτια του Βενιζέλου, αποκάλυπτε πως οι ίδιοι οι καταστηματαρχες της αγοράς τής ζητούσαν επίμονα να αγοράσουν τα μαγαζιά τους. Το τίμημα το όρισε δε, στη βάση αναλογίας με την αξία του μισθώματος που είχε προέλθει από τον πλειστηριασμό και δεν πούλησε σε τιμή κόστους, καθώς τότε θα εξεγειρόταν ο προσφυγικός κόσμος κατηγορώντας την για δημιουργία προνομιούχου τάξης. Ισχυριζόταν ότι έδωσε στους καταστηματαρχες την επιλογή της συνέχισης της ενοικίασης, ενώ τους τόνισε πως θα ήταν παρακινδυνευμένη απόφαση η αγορά, βάσει των πραγματικά αυστηρών όρων που τη συνόδευαν.⁴²¹ Τη σύσσωμη απόφαση των καταστηματαρχών να προβούν στην αγορά, την απέδιδε στη βεβαιότητα που τους διακατείχε πως εκμεταλλευόμενοι την ανοχή της θα συνέχιζαν να δρουν ως ασυνεπείς ενοικιαστές.

Στις 10 Ιουλίου 1928 υπογράφηκε το προσύμφωνο πώλησης. Οι καταστηματαρχες αποδέχονταν πως ήταν και δική τους θέληση να προβούν σε αγορά των καταστημάτων τους, με το επιχείρημα πως είχαν ήδη δαπανήσει μεγάλα ποσά για τη συντήρηση και συμπλήρωσή τους. Αν συνέχιζαν όντας απλοί μισθωτές, θα έχαναν το κεφάλαιο που είχαν διαθέσει. Απέδιδαν δε αυτή τους την κίνηση σε υποσχέσεις που τους είχε δώσει από τα 1925 η Ε.Α.Π.⁴²² Αυτός ήταν και ο λόγος που δέχθηκαν να υπογράψουν αυτό το σύμφωνο με τους δυσβάσταχτους όρους: *«εδέχθημεν ως άλλοι δούλοι να καταβάλωμεν το τίμημα των πολυτελών εγκαταστάσεων των και των αντιμισθιών των οργάνων*

⁴²¹ Το προσύμφωνο πώλησης που υπέγραψαν ενείχε όρο για καταβολή των ήδη χρωστούμενων ενοικίων εντός προθεσμιών, με ποινή καταγγελίας της σύμβασης σε περίπτωση καθυστέρησης, ποινή που εφαρμόστηκε μετά την πυρκαγιά.

⁴²² Δε γίνονται πιο συγκεκριμένοι στις υποσχέσεις που αναφέρουν. Πιθανώς, η Ε.Α.Π. να τους είχε δώσει προφορική δέσμευση πως θα προηγούνταν σε μελλοντική διαδικασία πώλησης. Από τη ροή των γεγονότων, αυτή η εκδοχή επιβεβαιώνεται, μιας και στην ανανέωση των μισθώσεων στα 1927 δεν ακολουθήθηκε η τακτική του πλειστηριασμού, ως όφειλε να πράξει η Ε.Α.Π., αλλά σιωπηρά ανανεώθηκαν οι υπάρχουσες μισθώσεις, ενώ παράλληλα προς τους ίδιους έγινε και η πρόταση πώλησης των καταστημάτων το ίδιο έτος.

των». Μομφή, για τον ίδιο λόγο, απεύθυναν και προς τα ελληνικά μέλη του συμβουλίου της Ε.Α.Π. τα οποία, σύμφωνα με τους καταστηματαρχες, δεν τους υπερασπίστηκαν, ενώ είχαν καλύτερη από τους ίδιους γνώση των θεμάτων τους.

- Τέλος, όσον αφορά στο ζήτημα της πυρκαγιάς, η θέση της Επιτροπής ήταν ξεκάθαρη: Επειδή οι πρόσφυγες σταμάτησαν μετά το συμβάν να καταβάλλουν τις δόσεις που όφειλαν, η ίδια προχώρησε στην έξωσή τους, όπως προέβλεπε το συμβόλαιο. Οι πρόσφυγες θεώρησαν την κίνηση αυτή άδικη απέναντί τους, με βάση τη συγκυρία. Πρότειναν στην Επιτροπή έναν διακανονισμό σύμφωνα με τον οποίο η ίδια θα κρατούσε ως έναντι τα χρήματα της αποζημίωσης που θα κατέβαλαν οι ασφαλιστικές εταιρείες, μιας και δε διέθεταν οι ίδιοι άμεσα μετρητά χρήματα, και κατόπιν με δικές τους δαπάνες θα επιδιόρθωναν τα καταστήματά τους. Η Επιτροπή όχι μόνο δε δέχτηκε την πρότασή τους, προβαίνοντας στις εξώσεις αλλά, όπως τόνισαν, καθυστέρησε αδικαιολόγητα έναν χρόνο να επιδιορθώσει τα ακίνητα, αφήνοντάς τους χωρίς δουλειά. Η αντιπρότασή της ήταν να επιστρέψουν οι πρόσφυγες στη μίσθωση των ακινήτων, κάτι που οι ίδιοι αρνήθηκαν μετ' επιτάσεως.⁴²³

Η αντιπαράθεση των προσφύγων της αγοράς με την Επιτροπή δεν ήταν ένα φαινόμενο μοναδικό αλλά ένας ακόμη κρίκος στην αλυσίδα μιας ευρύτερης διένεξης του προσφυγικού κόσμου με εκείνη, διένεξη η οποία έκανε την εμφάνισή της πολλές φορές στα χρόνια λειτουργίας της. Οι καταστηματαρχες φαίνεται πως προσέγγιζαν το ζήτημα του καθορισμού του ύψους μίσθωσης - πώλησης, με τον ίδιο τρόπο που το έκανε γενικότερα ο προσφυγικός κόσμος των συνοικισμών: Κατ' ουσία απαιτούσε από την Επιτροπή να προβάλει οικονομικές αξιώσεις για τα ακίνητα, οι οποίες να πλησιάζουν στο κόστος κατασκευής τους. Αυτός είναι και ο λόγος που αντιπαρέβαλλαν τα ποσά που δαπανήθηκαν για την αποπεράτωση της αγοράς, με τα ποσά που αξιωνόνταν για μίσθωση. Η γενικότερα ξεκάθαρη θέση της Επιτροπής πως δε σκόπευε να κινηθεί με βηματισμό φιλανθρωπικής οργάνωσης αλλά επιζητούσε την

⁴²³ Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 166/ τ. 9, «Σημείωμα της Ε.Α.Π. προς το Πολιτικό Γραφείο για τα προβλήματα που της δημιουργούν οι ενοικιαστές των καταστημάτων της αγοράς του Βύρωνα που είχε κατασκευάσει και εκμισθώσει παλαιότερα» και Ε.Ι.Ε.Μ. «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/ Μουσείο Μπενάκη/ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου/ φ. 211/ τ. 11, «Απάντηση της Ένωσης Επαγγελματιών Αγοράς Βύρωνα σε σημείωμα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων για το Πολιτικό Γραφείο.».

αποπληρωμή των δαπανηθέντων, φαίνεται πως είχε εκληφθεί από τον προσφυγικό κόσμο ως μία φράση που επικύρωνε τη δική του άποψη και έπρεπε να τηρείται με ευλάβεια σε κάθε περίπτωση. Έτσι, δεν αποδεχόταν εύκολα στις συνδιαλλαγές του με την Ε.Α.Π. την εισχώρηση των νόμων της αγοράς, ούτε καν την επιβάρυνση του χρέους του λόγω εξόδων για έργα υποδομής, ρυμοτομίας, κ.λπ., μιας και αυτά θεωρούσε πως ήταν ζητήματα δήμου και κράτους. Η Επιτροπή στη συγκεκριμένη περίπτωση προσπάθησε να αποκομίσει κέρδος, κάτι το οποίο παραδέχτηκε και η ίδια, θεωρώντας το εύλογο τη στιγμή που παραχωρούσε μαγαζιά στην μοναδική αγορά που προβλέφθηκε να έχει ο συνοικισμός. Οι καταστηματάρχες, αν και διαμαρτυρόμενοι για αυτήν την πολιτική, τη νομιμοποίησαν με τη συμμετοχή τους στη δημοπρασία και τη σύναψη των μισθώσεων. Η αδειοδότηση όμως της Ε.Α.Π. προς κατοίκους του συνοικισμού, ώστε να μετατρέψουν τα ισόγεια των σπιτιών τους σε καταστήματα, ήταν μια κίνηση που διατάραξε την εύθραυστη αυτή άρρητη συμφωνία σιωπής μεταξύ πλειοδοτών και Επιτροπής.

Ένα δεύτερο επαναλαμβανόμενο μοτίβο που χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες της δεκαετίας του '20 εναντίον της Ε.Α.Π. ήταν η ύπαρξη «δικών» της ανθρώπων που εκμεταλλευόμενοι την εμπλοκή τους με τις διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης, κατάφερναν να έχουν όφελος είτε μέσω παχυλών μισθών είτε μέσω παραχωρήσεων εντός συνοικισμών με ευνοϊκούς όρους, κ.ά.. Οι καταστηματάρχες της αγοράς μέμφονταν ανοιχτά την Επιτροπή για αδιαφανείς διαδικασίες κατά τη διενέργεια των πλειστηριασμών καθώς, όπως ισχυρίζονταν, πάνω από τα μισά καταστήματα παραχωρήθηκαν χωρίς να λάβουν μέρος στην επίσημη διαδικασία. Επίσης, αναφέρονταν σε ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούσε με κάποιους εκ των καταστηματαρχών, στους οποίους παρείχε και πολύ χαμηλότερα μισθωτήρια, καθώς και ευελιξία στους όρους λειτουργίας των επιχειρήσεών τους. Η προσπάθειά της Επιτροπής να αποτινάξει αυτές τις αιτιάσεις, κατατάσσοντάς τες στην αντιπολιτευτική προσπάθεια ορισμένων κακοπληρωτών, μάλλον ήταν αδύναμη μπροστά στο επιχείρημα των τελευταίων πως η ίδια ήταν εκείνη που τους ανανέωσε, βουβά μάλιστα, τα συμβόλαια στα 1927 και δεν προχώρησε στην έξωσή τους. Βέβαια, αν και αυτό το επιχείρημα ισχυροποιεί πολύ τη θέση των καταστηματαρχών, κάνει καθαρή για δεύτερη φορά την ύπαρξη μιας άρρητης συμφωνίας σιωπής, αφού παρακάμφθηκε η διαδικασία του πλειστηριασμού με τη σύμφωνη γνώμη και των δύο πλευρών.

12. Συμπεράσματα

Η μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε για το νεοελληνικό κράτος ένα τέλος και μία αρχή. Μπήκε ένα τέλος στο αφήγημα και τις πολιτικές της Μεγάλης Ιδέας και γεννήθηκε μια αρχή για τη ριζική αναδιοργάνωσή του σε όλους τους τομείς. Το τεράστιο έργο που καλέστηκε να φέρει σε πέρας σχετικά με την υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφυγικών μαζών που συνέρρευσαν στις πόλεις και τα χωριά του οδήγησε στην άμεση αναπροσαρμογή του πολιτικού και τεχνοκρατικού φάσματος. Τα εκατοντάδες νομοθετήματα της περιόδου που αφορούσαν στη διαχείριση του προσφυγικού, οι νέοι φορείς που δημιουργήθηκαν, η ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, τα νέα τμήματα στα υπουργεία, η επέκταση του σχεδίου πόλης, η εξακτίωση των υποδομών σε περιοχές που μέχρι πριν λίγο διάστημα δεν κατοικούνταν καν αποδεικνύουν του μέγεθος της μετάλλαξης. Είναι βέβαιο πως χωρίς τη διεθνή συνδρομή είτε των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων σε πρώτο στάδιο στο κομμάτι της περίθαλψης είτε στη συνέχεια της Κ.τ.Ε. σε τεχνικό και οικονομικό επίπεδο, δε θα ήταν δυνατόν για ένα μικρό κράτος όπως το ελληνικό να μπορέσει να διαχειριστεί την κατάσταση. Η δημιουργία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και οι δανειοδοτήσεις προς την Ελλάδα συντέλεσαν τα μέγιστα. Το τοπίο άλλαξε και στο πολιτικό πεδίο με την είσοδο του προσφυγικού κόσμου ως ψηφοφόρου και ως πολίτη. Η πίεση που άσκησε για μέτρα αποκατάστασης έφτασε μέσα στη Βουλή. Θα μπορούσαμε να πούμε πως σ' αυτήν την περίοδο ήρθαν στα όριά τους και μετρήθηκαν με την ιστορία όλες οι πολιτικοκοινωνικές σταθερές του παρελθόντος.

Η πρώτη περίοδος του προσφυγικού ζητήματος χαρακτηρίστηκε από την προσωρινότητα, τόσο στο επίπεδο των μορφών στέγασης και των φτηνών υλικών που χρησιμοποιήθηκαν όσο και στην νομοθετική πλαισίωση. Οι πρόσφυγες στεγάστηκαν είτε μέσω των επιτάξεων είτε στα οικήματα του Ταμείου και του υπουργείου Πρόνοιας είτε, κυρίως, μέσω της πρόχειρης αυτοστέγασης με δικές τους δαπάνες.

Η προτεραιότητα που δόθηκε από το ελληνικό κράτος και την Ε.Α.Π. στην αγροτική πτυχή της αποκατάστασης είχε να κάνει εν πολλοίς με τις δυνατότητες στέγασης και εργασίας που προσέφερε η ύπαιθρος. Σημαντικό όμως ρόλο έπαιξε και μία πολιτική στόχευση: Με τη μετατροπή των προσφύγων σε μικροϊδιοκτήτες, μέσω διανομής γης και παροχής στέγης, επρόκειτο να απλωθεί ένα πέπλο κοινωνικής και

πολιτικής σταθερότητας έναντι των απειλητικών για τη Δύση σειρήνων του κομμουνισμού. Η ίδια πολιτική στόχευση υπηρετήθηκε και ως προς τα αστικά κέντρα, στα οποία συνέρρευσαν από την πρώτη στιγμή εκατοντάδες χιλιάδες προσφύγων, αποτελώντας έναν εν δυνάμει κίνδυνο πολιτικών και κοινωνικών ανατροπών. Οι φόβοι του ελληνικού και διεθνούς πολιτικού κατεστημένου εν τέλει δεν επαληθεύτηκαν. Ο προσφυγικός κόσμος εντάχθηκε στη μορφή διαστρωμάτωσης και το οικονομικο-πολιτικό γίνεσθαι της ελληνικής κοινωνίας. Όσον αφορά στην εξέλιξη της αστικής αποκατάστασης και συγκεκριμένα στο επίπεδο της στέγασης, η ολοκλήρωσή της δεν επετεύχθη ποτέ, αν και προχώρησε σε σημαντικό βαθμό. Στα 1952 υπήρχαν ακόμη 35.248 προσφυγικές οικογένειες που δικαιούνταν προσφυγικής αποκατάστασης, ανάμεσα στις οποίες και 14.241 που ζούσαν σε παραγκουπόλεις.⁴²⁴

Η ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων αποτέλεσε κομβικό σημείο για την οργάνωση και περαιτέρω εξέλιξη του εγχειρήματος της αποκατάστασης. Κι αυτό διότι, παρά την εικόνα ενός τεχνοκρατικού οργανισμού που παρουσίαζε, στην ουσία αποτέλεσε μια πολιτική οντότητα μέσα στο ελληνικό κράτος: α) Η είσοδος της στο προσκήνιο συνοδεύτηκε από ισχυρές δεσμεύσεις της χώρας. β) Η ίδια έθεσε ως βασικό άξονα της συνέχισης του έργου τη σύνδεση της εργασίας με τη στέγαση ως απαραίτητου όρου επιτυχίας ενώ επηρέασε στην πρόκριση της αγροτικής έναντι της αστικής εγκατάστασης. γ) Διεκδίκησε από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και πέτυχε την υποστήριξη της προσπάθειας από ένα προωθητικό νομικό οπλοστάσιο. δ) Μέσω των τριμηνιαίων εκθέσεων της είναι φανερό πως ασκούσε πολιτική, μιας και ο τρόπος που αποφάσιζε να παρουσιάσει την εξέλιξη της αποκατάστασης και τις ανάγκες κάθε φορά, ήταν συνυφασμένος με μια λογική επηρεασμού είτε της κυβέρνησης και της Κ.τ.Ε. είτε της ελληνικής κοινωνίας, με απώτερη στόχευση την παραγωγή συγκεκριμένου αποτελέσματος, μια κίνηση που συχνά τελεσφορούσε. ε) Η λογική που επέδειξε στο επίπεδο των παραχωρήσεων ήρθε σε σύγκρουση με τον αρχικό σχεδιασμό του κράτους. Προώθησε την αποκατάσταση των μεσαίων κοινωνικά προσφυγικών στρωμάτων, διαμορφώνοντας δραστικά τον χάρτη της προσφυγικής στέγασης. στ) Διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία κατευθύνσεων ως προς την εργασιακή απασχόληση των προσφύγων, κυρίως για τους αγρότες.

Η κριτική που ασκήθηκε στην Επιτροπή, κατά την περίοδο της λειτουργίας της, ήταν συχνά δριμεία από μεριάς προσφυγικού κόσμου. Η αλήθεια είναι πως καλέστηκε

⁴²⁴ Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, ό.π., σ. 161.

να κάνει πάρα πολλά, σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και μάλιστα έχοντας απέναντί της έναν πληθυσμό πολύπαθο, στον οποίο η συνθήκη της Λωζάννης και το ελληνικό κράτος είχαν δεσμευθεί για ένα μέλλον περισσότερο ευοίωνο. Έτσι, αρκετές φορές δεχόταν τα βέλη για την πολιτική που εφάρμοζε από τον κόσμο των συνοικισμών της, όχι με βάση όσα η ίδια είχε δεσμευτεί απέναντί του αλλά με βάση όσα του είχαν υποσχεθεί άλλοι. Βέβαια, αυτό δεν ίσχυε για όλες τις περιπτώσεις. Επιπλέον, ο προσφυγικός πληθυσμός εμφάνιζε ανομοιογένεια στο οικονομικό επίπεδο και η Επιτροπή, πολύ γρήγορα από την ίδρυσή της, καλέστηκε να επιλέξει σε ποιο κομμάτι του θα απευθυνόταν κατά κύριο λόγο. Έτσι, έκανε σαφή επιλογή να μην κινηθεί σε πλαίσια στέγασης των απόρων, με συνέπεια να προχωρήσει σε αποκλεισμούς. Παρ' όλα αυτά το έργο που παρέδωσε με τη διάλυσή της ήταν πολύ μεγάλο, αν και δε πρόλαβε να ολοκληρωθεί. Η αναγνώριση της προσφοράς της ήρθε από κάθε κατεύθυνση, συμπεριλαμβανομένου του προσφυγικού κόσμου: *«ο οργανισμός ούτος, παρά τα διαπραχθέντα παρ' αυτού τυχόν λάθη, ηδυνήθη ν' ανταποκριθή ικανοποιητικώς προς την αποστολήν του, προσενεγκών πολυτίμους πράγματι υπηρεσίας τόσον προς το Κράτος, όσον και ιδιαιτέρως προς τους πρόσφυγας αγρότας και αστούς.»*⁴²⁵

Η έκβαση του πολέμου του '22 δεν έγινε εφιαλτήριο μιας ριζικής αναδιοργάνωσης μόνο για το ελληνικό κρατικό οικοδόμημα αλλά και για τη βάση της κοινωνίας, η οποία αποτέλεσε το χωνευτήρι όλων των αλλαγών. Οι νέες συνθήκες στις οποίες καλέστηκε ο γηγενής πληθυσμός να εναρμονιστεί, προκάλεσαν ισχυρές αντιδράσεις και μεγάλο μέρος του αντιτάχθηκε στην εφαρμογή των μέτρων αποκατάστασης. Από τα πρώτα που εφαρμόστηκαν μαζικά ήταν αυτά της επίταξης και της απαλλοτρίωσης για λόγους δημοσίας ανάγκης. Το κατεπείγον της άμεσης στέγασης των προσφύγων επέβαλε αυτήν την πρωτόγνωρα βίαιη προσαρμογή στα νέα δεδομένα. Κι αν για τα κρατικά ακίνητα η εφαρμογή αποδεικνυόταν σχετικά εύκολη, δε συνέβαινε το ίδιο με εκείνα του γηγενή πληθυσμού. Η ριζοσπαστικότητά τους αποτέλεσε ένα σοκ για μια κοινωνία γαλουχημένη με την αξία της ιδιοκτησίας. Οι αντιδράσεις δεν περιορίστηκαν στα λόγια αλλά πήραν κάθε μορφή αντίδρασης, από τη νομική οδό έως τη χειροδικία. Σοκ αποτέλεσε ο μονόδρομος της αναγκαιότητας αυτών των μέτρων και για το ίδιο το πολιτικό σύστημα της περιόδου το οποίο αν και πάλευε για την εδραίωση του καπιταλισμού, βρέθηκε να παράγει νομοθετήματα τα οποία έθιγαν ανοιχτά το απαραβίαστο του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Μάλιστα, όσο και

⁴²⁵ «Το έργον της Ε.Α.Π.», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.6.1929.

εάν η αντιβενιζελική πτέρυγα διατράνωνε την αντίθεσή της στις διαδικασίες προσφυγικής αποκατάστασης, συναίνεσε κι εκείνη εν τέλει στην εξέλιξη αυτή. Βέβαια, όπως αποδείχτηκε, με εξαίρεση των αγροτική μεταρρύθμιση που έβαλε τέλος στα μεγάλα τσιφλίκια, όλο το υπόλοιπο εγχείρημα οδήγησε στην εδραίωση της μικροϊδιοκτησίας.

Το κράτος για να περιφρουρήσει την εφαρμογή των αποφάσεών του επιδόθηκε σε έναν μαραθώνιο παραγωγής νομοθετικών πλαισίων, που καθιστούσαν όλο και δυσκολότερη την παρεμπόδιση των διαδικασιών στέγασης από νομικές προσφυγές των ιδιοκτητών. Σε πολλές των περιπτώσεων η βιασύνη με την οποία παράγονταν οδήγησε σε νομικά κενά, τα οποία τόσο το ίδιο όσο και η Επιτροπή συνάντησαν σε δεύτερο χρόνο μπροστά τους είτε με τις άρσεις των απαλλοτριώσεων είτε με υπέρογκες αποζημιώσεις. Οι απαλλοτριώσεις βέβαια, δε βρήκαν απέναντί τους αποκλειστικά γηγενείς που απλώς διεκδικούσαν πίσω την περιουσία τους αλλά και μια άλλη μερίδα τους η οποία άρπαξε μια πρωτοφανή ευκαιρία κερδοφορίας, μέσω αποζημιώσεων που διεκδίκησαν για ακίνητα που δεν είχαν καμία αξία πριν την προσφυγική έλευση.

Οι κυριότεροι φορείς που ασχολήθηκαν με την προσφυγική στέγαση στα αστικά κέντρα ήταν το υπουργείο Πρόνοιας, το Τ.Π.Π., η Ε.Α.Π. και η Ε.Τ.Ε.. Το υπουργείο και το Ταμείο, κατά την πρώτη περίοδο, προέκριναν μία λογική εγκατάστασης όσο περισσότερων προσφυγικών οικογενειών σε πρόχειρα και από φτηνά υλικά οικήματα και δεν είχαν ως στόχευση την κερδοφορία. Από την άλλη η Ε.Α.Π., πολύ γρήγορα από όταν ανέλαβε, προσπάθησε να απεμπλακεί από τη λογική αυτή και να προωθήσει στην αρχή την ενοικίαση και μετά το '25 την πώληση των ακινήτων της, αυξάνοντας το αντίτιμο για τις μισθώσεις - πωλήσεις που έκανε. Η ανέγερση πλάι στα παλιά οικήματα των συνοικισμών και νέων, καλύτερης κατασκευαστικής ποιότητας από αυτά της πρώτης περιόδου, της έδωσε τη δυνατότητα να μπορεί να απευθύνεται και σε ευπορότερα προσφυγικά στρώματα. Αυτή η πολιτική δημιούργησε αφενός ντε φάκτο αποκλεισμούς και αφετέρου δυσκολία σε μεγάλο μέρος των κατοίκων των συνοικισμών της να ανταπεξέλθουν οικονομικά στις υποχρεώσεις τους, γεγονός που γέννησε μια μόνιμη αντιπαράθεση. Όσον αφορά στη στάση της έναντι των κακοπληρωτών, κινήθηκε σε πιο ήπια επίπεδα τα πρώτα χρόνια, είτε λόγω της συνειδητοποίησης πως ο προσφυγικός κόσμος όντως δε μπορούσε να ανταπεξέλθει είτε λόγω πολιτικών πιέσεων. Όσο ο καιρός περνούσε, και ειδικά πλησιάζοντας προς τη διάλυσή της, εφάρμοσε με αυστηρότητα το μέτρο της έξωσης. Τέλος, η Ε.Τ.Ε. κινήθηκε με σχεδιασμό καθαρά κερδοσκοπικό, προάγοντας τη στέγαση των

ευπορότερων προσφύγων και συμβάλλοντας με τη σειρά της στην απόδοση ταξικών κριτηρίων στις διαδικασίες αστικής στεγαστικής αποκατάστασης.

Σημαντικότερη συμβολή στην οργάνωση της πρόσβασης των αστών προσφύγων στις διαδικασίες στέγασης παρείχαν τα νομοθετήματα της περιόδου 1927–1929, τα οποία ρύθμισαν διεξοδικά το ζήτημα και σε πολλές των περιπτώσεων αποτέλεσαν αποφάσεις κατά παρέκκλιση της υπάρχουσας σχετικής νομοθεσίας. Αρχικά καθορίστηκε η διαδικασία βάσει της οποίας θα μπορούσε ο κάθε πρόσφυγας να αιτηθεί την αγορά/μίσθωση ακινήτου, καθώς και η αντίστοιχη διαδικασία, τόσο όσον αφορά στην ίδρυση όσο και ακολούθως στην παραχώρηση και ανοικοδόμηση με προσωπικές δαπάνες, που άπτονταν της περίπτωσης των οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων αλλά και ιδιωτών, που επρόκειτο να χτίσουν σε παραχωρημένο οικόπεδο. Χορηγήθηκε μεγάλη περίοδος αποπληρωμής για τα προς πώληση οικήματα και έκπτωση σε όσους προκατέβαλλαν, δόθηκε η δυνατότητα στους ανταλλάξιμους ομολογιούχους να χρησιμοποιήσουν τις ομολογίες που κατείχαν, εφαρμόστηκε η φοροαπαλλαγή για είκοσι χρόνια για τα κρατικά και ιδιωτικά ακίνητα σε παραχωρημένα οικόπεδα τα οποία στέγαζαν πρόσφυγες, απαγορεύτηκε η προσωποκράτηση ενώ επετράπη η δωρεάν παραχώρηση με υπουργική απόφαση για λόγους ανέχειας. Επιπλέον, προωθήθηκε η αυτοστέγαση είτε κατά μόνας είτε μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών με την παροχή οικοδομήσιμων εκτάσεων, οικονομικών ενισχύσεων με τη μορφή άτοκου δανείου, ελαφρύνσεων που άπτονταν της φορολογίας, κ.ά.. Από την άλλη, το κράτος φρόντισε να δημιουργήσει ένα ασφυκτικό πλαίσιο επιτήρησης γύρω τους, ώστε να ελέγχει τη δράση τους όσον αφορούσε κυρίως στις δαπάνες, φτάνοντας όμως μέχρι και στο να ελέγχει εάν ασκούν τα μέλη του κάποια πολιτική δράση. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, επί της ρύθμισης όλων των παραμέτρων και της έκδοσης κάθε απόφασης, τον πρώτο και κύριο ρόλο είχε το υπουργείο Πρόνοιας.

Μία δεύτερη αρχή, όσον αφορά στην αστική προσφυγική εγκατάσταση, προέκυψε για το ελληνικό κράτος με τη διάλυση της Ε.Α.Π. στα 1930. Καλέστηκε να επωμιστεί το βάρος των συνοικισμών της, να συνεχίσει την ανοικοδόμηση και την παραχώρηση γης, να πουλήσει τα αδιάθετα οικήματα, να συλλέξει τα προσφυγικά χρέη, να συνεχίσει τα έργα υποδομής που σε πολλές περιπτώσεις ήταν ανύπαρκτα, να αντιμετωπίσει την προσφυγική αντίδραση και αξίωση για πλείστα θέματα, να συνεχίσει το έργο του κτηματολογίου, κ.ά.. Σ' αυτό το στάδιο η Αγροτική Τράπεζα ανέλαβε σημαντικό ρόλο, αφού πέρασε στη δικαιοδοσία της το σκέλος της συλλογής των

προσφυγικών χρεών προς την Επιτροπή. Οι υπόλοιπες υπηρεσίες της Ε.Α.Π. διαμοιράστηκαν μέσα στον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος εμφανίστηκε πολύ πιο έτοιμος από την πρώτη φορά. Συνάμα, η νομοθετική πρωτοβουλία του 1933 για περικοπή ενός μεγάλου ποσοστού των προσφυγικών χρεών, προώθησε έτι περαιτέρω την ολική αποπληρωμή των οφειλομένων.

Ο συνοικισμός Βύρωνος αποτέλεσε το πρώτο πείραμα του ελληνικού κράτους για ανοικοδόμηση αμιγώς προσφυγικών συνοικισμών στο αστικό πεδίο. Θα μπορούσε κάποιος βλέποντάς τον ως μια πρώτη μικρογραφία του όλου εγχειρήματος της προσφυγικής εγκατάστασης, να παρατηρήσει την καταπληκτική εγρήγορση, τα αντανακλαστικά αλλά και την πολιτική βούληση που επέδειξε ένα κράτος των πολλών διαχρονικών παθογενειών σε τεχνοκρατικό επίπεδο και μάλιστα εκείνη την περίοδο όντας σε οικτρή οικονομική κατάσταση. Η ανοικοδόμηση του συνοικισμού είχε ολοκληρωθεί περί τα 1927, πριν ακόμη άλλοι αστικοί συνοικισμοί όπως ο Υμηττός και η Νέα Σμύρνη ξεκινήσουν να ανεγείρονται. Είναι πραγματικά επιβλητικό επίτευγμα η τελετή παράδοσης μόλις 8 μήνες από τον τραγικό Σεπτέμβρη του '22. Στην ουσία βέβαια επρόκειτο για την απαλλοτρίωση, ρυμοτόμηση και ανοικοδόμηση μιας σχετικά μικρής έκτασης δίπλα στην Αθήνα, χωρίς κανένα έργο υποδομής που θα μπορούσε να καταστήσει λειτουργική τη ζωή των κατοίκων της. Όμως, για όσους εκείνη τη χρονική στιγμή κατάφεραν να στεγαστούν αποτελούσε ένα μικρό θαύμα. Οι πρώτοι του κάτοικοι ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου Μικρασιάτες. Με τον καιρό η περιοχή άρχισε να αποκτά τα απαραίτητα στοιχεία για την εύρυθμη λειτουργία της, σπανιότερα μέσω της παρέμβασης του Ταμείου, της Ε.Α.Π. ή του κράτους και πιο συχνά μέσω της προσφυγικής αυτενέργειας. Απέκτησε σχολεία και ένα ιατρείο αλλά από κει και πέρα, οι δρόμοι, το νερό, ο φωτισμός, το αποχετευτικό δίκτυο κ.λπ. μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του '30 είχαν καταστεί προσωπική και συλλογική υπόθεση των κατοίκων.

Η συστέγαση οικογενειών σε ένα σπίτι αποτέλεσε κανόνα για χρόνια. Τον κανόνα αυτόν προσπάθησε η Ε.Α.Π. να αναιρέσει από τη στιγμή που ανέλαβε τα ηνία στα 1924 και κυρίως από τα 1925 και ύστερα, όταν επιχείρησε να περάσει στην πώληση των οικημάτων. Το εγχείρημα αποδείχτηκε δύσκολο, διότι ο κόσμος του Βύωνα αντέδρασε στο σύνολο της νέας πολιτικής. Όπως συνέβη και στους υπόλοιπους συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά, δημιουργήθηκε προσφυγικό ρεύμα που δεν αποδεχόταν τη νέα τιμολόγηση των ακινήτων, η οποία είχε ως συνέπεια την αύξηση του ύψους των μισθωμάτων και των πωλήσεων. Η προσφυγική αντίδραση εκκινούσε από βαθύτερη κριτική στις διαδικασίες αποκατάστασης, συμπεριλαμβάνοντας και την

χρόνια κρατική καθυστέρηση στην απόδοση των αποζημιώσεων. Έκτοτε ξεκίνησε μια σταθερή διαμάχη με την Επιτροπή, η οποία εκφραζόταν με τη μη τακτική πληρωμή ή τη μη πληρωμή εν γένει των οφειλομένων για τα παραχωρημένα ακίνητα και κορυφώθηκε με την προσπάθεια ολικής ανατροπής των διαδικασιών αποκατάστασης, μέσω της οργανωμένης επιχείρησης κατάληψης οικημάτων του συνοικισμού στα 1925. Η προσπάθεια αυτή είχε ως συνέπεια τη βίαιη κρατική καταστολή και την εκκένωση των οικημάτων. Παράλληλα όμως, αποτέλεσε κορωνίδα της προσπάθειας των αποκλεισμένων προσφύγων να διεκδικήσουν με όλα τα μέσα όσα ένιωθαν πως δικαιωματικά τους άνηκαν.

Οι πρόσφυγες του Βύρωνα δεν είχαν ενιαία οικονομική βάση. Απόδειξη ο διαχωρισμός της περιοχής σε οικονομικές ζώνες, οι διαφορετικοί τύποι οικίας που ανεγέρθηκαν με το ανάλογο αντίτιμο, η ύπαρξη εκείνων που κατάφεραν να στεγαστούν στον συνοικισμό και παράλληλα να τους παραχωρηθεί κάποιο κατάστημα στην αγορά του, το μεγάλο ποσοστό οικογενειών που συγκατοικούσαν για χρόνια στο ίδιο σπίτι.

Ο αρχικός συνοικισμός γρήγορα εξαπλώθηκε προς κάθε κατεύθυνση. Απαλλοτριώθηκαν από το κράτος εκτάσεις, οι οποίες εν συνεχεία παραχωρήθηκαν είτε σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων είτε σε ιδιώτες, πρόσφυγες και μη. Και για αυτές τις απαλλοτριώσεις, όπως συνέβη πανελλαδικά, δεν έλλειψαν οι διαμάχες των γηγενών είτε με το κράτος είτε με τους πρόσφυγες. Στα 1928 οι συνοικισμοί περίξ του Βύρωνα, οι οποίοι τα επόμενα χρόνια θα ενσωματώνονταν σε αυτόν, παρουσίαζαν πληθυσμό 18.289 κατοίκων, τη στιγμή που ο αρχικός συνοικισμός αποτελούνταν από 7.723. Ένας από τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς που γεννήθηκε εκείνη την περίοδο ήταν τα Νέα Αλάτσατα, με έτος ίδρυσής τα 1927. Πρόσφυγες ανταλλάξιμοι βάσει της συνθήκης της Λωζάννης, στην συντριπτική τους πλειοψηφία Αλατσατιανοί, ανοικοδόμησαν έναν μικρό συνοικισμό 40 οικοπέδων σε απαλλοτριωμένη έκταση 18 στρεμμάτων, την οποία τους παραχώρησε το κράτος. Οι ενέργειες του συνεταιρισμού υποβοηθούνταν από κρατικές οικονομικές ενισχύσεις, με τη μορφή μακροπρόθεσμων άτοκων δανείων και υπόκειντο τακτικά σε έλεγχο από το κράτος. Στενή συνεργασία ανέπτυξε ο συνεταιρισμός και με την Εθνική Τράπεζα, σχετικά με όλες τις οικονομικές του δραστηριότητες. Η ένταξη των μελών του απαιτούσε την απόδειξη της προσφυγικής τους ιδιότητας, διαδικασία στην οποία επιτελικό ρόλο έπαιξαν οι σύλλογοι και τα επαρχιακά συμβούλια των πρώην εκκλησιαστικών επαρχιών της Τουρκίας, εκδίδοντας πιστοποιητικά.

Μια ιδιόμορφη περίπτωση εξάπλωσης του Βύρωνα αποτέλεσε ο συνοικισμός Υμηττού, ο οποίος ανεγέρθηκε από την Ε.Α.Π. στα πλαίσια της αποσυμφόρησης του υπερπληθυσμού του. Δημιουργήθηκε ένας αρχικός οικιστικός πυρήνας και κατόπιν παραχωρήθηκαν οικόπεδα πέριξ, προς ανοικοδόμηση. Βέβαια, απ' ότι φάνηκε εκ των υστέρων, το εγχείρημα κάπου ίσως να έχασε τον προσανατολισμό του, μιας και ενώ απευθυνόταν σε οικογένειες που λόγω οικονομικής ένδειας διέμεναν ως πλεονάζουσες σε σπίτια του αρχικού συνοικισμού, καλούνταν στον Υμηττό να πληρώσουν για να στεγαστούν σε πολυτελείς «επαύλεις». Το γεγονός επέφερε αναστάτωση στους Βυρωνιώτες και υπήρξαν αντιδράσεις.

Καίριο ρόλο στη δυνατότητα που ανέπτυξε κάθε πρόσφυγας για στεγαστική αποκατάσταση, έπαιξε η εθνική οικονομική πολιτική εκάστης περιόδου. Οι αποζημιώσεις των ανταλλάξιμων αποτέλεσαν κομβικό ζήτημα, το οποίο με την πίεση του προσφυγικού κόσμου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '20, ανήλθε σε κεντρικό πολιτικά. Η πίεση οδήγησε στα 1926 το ελληνικό κράτος να ξεκινήσει να αποδίδει κάποιο μέρος αυτών ως έναντι. Όσοι λοιπόν κατάφεραν να ενταχθούν στα μητρώα των ανταλλάξιμων, μπόρεσαν από ένα σημείο και ύστερα να χρησιμοποιήσουν τις προκαταβολές που τους δόθηκαν σε ομολογίες, ώστε να αγοράσουν κάποιο σπίτι στους συνοικισμούς. Ζήτημα με τις ομολογίες προέκυψε όταν προωθήθηκε η μείωση της αξία τους για μέρος του προσφυγικού κόσμου, και κυρίως των ασθενέστερων τάξεων, από την νεοσύστατη βενιζελική κυβέρνηση του 1928. Η απόφαση δημιουργούσε μια ανακατανομή της δυναμικής του κάθε πρόσφυγα στο στεγαστικό πεδίο. Η ίδια κυβέρνηση στα 1930 διευθέτησε οριστικά το ζήτημα των αποζημιώσεων με το οικονομικό σύμφωνο της Άγκυρας. Έκτοτε, έκλεισε η πόρτα προς κάθε ανταλλάξιμο που περίμενε να αποζημιωθεί πλήρως για την εγκαταλειμμένη περιουσία του στην Τουρκία, στερώντας από πολλούς κάθε ελπίδα απεμπλοκής τους από την κατάσταση άμεσης εξάρτησης από το κράτος, στην οποία είχαν περιέλθει περιμένοντας την πολυπόθητη στεγαστική αποκατάσταση.

Ο τρόπος στέγασης του προσφυγικού κόσμου αποτέλεσε δείκτη κοινωνικής διαστρωμάτωσης αλλά και παράγοντα κοινωνικής κινητικότητας. Η διαστρωμάτωση άλλοτε αποτελούσε συνέχεια της προϋπάρχουσας στον τόπο προέλευσης και άλλοτε αποτέλεσμα ανακατανομής. Ο τρόπος και ο χρόνος στον οποίο μετακινήθηκαν προς την Ελλάδα, δηλαδή εάν τους δόθηκε η δυνατότητα να μεταφέρουν κάποιο κεφάλαιο ή όχι, σε άλλους έδωσε προβάδισμα και άλλους τους τοποθέτησε στην κατηγορία των επί χρόνια πρόχειρα στεγασμένων. Υπήρξε ποσοστό που μπόρεσε από μόνο του να

στεγαστεί στις πόλεις και δεν χρειάστηκε να περάσει από τις λίστες των φορέων. Υπήρξαν άστεγοι ή πρόχειρα στεγασμένοι με οποιαδήποτε μορφή αυτοστεγάσης, που επίσης δεν εντάχθηκαν για πολλά χρόνια σ' αυτές τις λίστες, κάνοντας την εμφάνισή τους μόνο ως στοιχείο των απογραφών. Στο ενδιάμεσο αυτών των δύο κατηγοριών, υπήρξαν λίγοι εύποροι που κινήθηκαν για την αγορά των πιο πολυτελών οικιών του Ταμείου ή της Ε.Α.Π., ένα ποσοστό που αγόρασε ή ενοικίασε κοινού τύπου κατοικίες εντός προσφυγικών συνοικισμών και ένα άλλο σημαντικό προσφυγικό κομμάτι που κατάφερε να αποκατασταθεί μέσω αυτοστεγάσης σε παραχωρημένα από το κράτος οικόπεδα, κατά μόνες ή μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών. Η κατηγορία εκείνων που παρέμεναν στα τέλη της δεκαετίας του '20 ακόμη στο σκοτάδι της ιστορίας, μην έχοντας τους πόρους και την κρατική βοήθεια για να στεγαστούν επαρκώς, παρουσίαζε σημαντικά ποσοστά.

Οι πρόσφυγες ζήτησαν επιτακτικά να κερδίσουν πίσω τη ζωή που είχαν χάσει στην πατρίδα τους. Έφτιαξαν τους συνοικισμούς τους, εισχώρησαν στον εργασιακό τομέα σε κάθε πόστο, πάλεψαν ώστε η προσφυγική τους ταυτότητα να γίνει αποδεκτή από την υπόλοιπη κοινωνία. Τα κενά, οι ελλείψεις, οι αδικίες ή οι επιλογές του κρατικού μηχανισμού, όπως και εκείνες των φορέων που άπτονταν της αστικής στεγαστικής αποκατάστασης, συχνά τους έβρισκαν απέναντί τους. Η αντίδραση των κατοίκων των συνοικισμών μάλιστα, σε αρκετές των περιπτώσεων έλαβε μαζικά και οργανωμένα χαρακτηριστικά. Οι πρόσφυγες είχαν δικούς τους χώρους ζύμωσης και αυτοοργάνωσης, π.χ. συνοικισμούς, συλλόγους, σωματεία, ενώσεις, κ.ά.. Μέσα από αυτούς δημιουργούνταν το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο, ώστε να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα και να προβάλουν αιτήματα. Ενισχυτική για την προώθηση των αιτημάτων τους ήταν η ύπαρξη, για μεγάλα διαστήματα, αμιγώς προσφυγικού Τύπου καθώς και άλλων εφημερίδων που εμπεριείχαν συχνά στήλες με τα ζητήματα που τους αφορούσαν. Τέλος, συμβολή είχαν και οι πρόσφυγες βουλευτές που βρίσκονταν στις τάξεις των βενιζελικών. Έτσι πετύχαιναν τη δημόσια απεύθυνση, καθώς και την άσκηση έμμεσης πολιτικής πίεσης.

Χαρακτηριστικά συντονισμένης αντίδρασης έλαβε σε αρκετές περιπτώσεις η αντιδικία των προσφύγων που ζούσαν στους αστικούς συνοικισμούς με την Επιτροπή, εξαιτίας των πολιτικών που εκείνη ακολουθούσε σχετικά με την παραχώρηση των οικημάτων. Κατήγγειλαν την άδικη και διακριτική μεταχείριση που υφίσταντο σε σχέση με τους υπόλοιπους πολίτες, εξαιτίας της πρόσθετης οικονομικής επιβάρυνσή τους, για τα έξοδα που σχετίζονταν με τα έργα υποδομής και συντήρησης, τη στιγμή

που οι ίδιοι υπόκειντο κανονικά σε φορολογία από το κράτος, άρα θα έπρεπε να τους παρέχει τις υποδομές αυτές δωρεάν. Ένα μέρος εξ αυτών, νιώθοντας να αποκλείεται από τις διαδικασίες στέγασης, οργανώθηκε επιθετικά απέναντί της φτάνοντας στην κατάληψη οικημάτων. Σύμφωνα με την προσφυγική ρητορική, η κίνηση αυτή αποτελούσε παράλληλα και ένα αντιστάθμισμα για τις οφειλόμενες προς εκείνους αποζημιώσεις. Επιπλέον, η Επιτροπή είχε τεράστιο πρόβλημα στη συλλογή των προσφυγικών χρεών στους αστικούς συνοικισμούς, γεγονός το οποίο εν μέρει εντασσόταν στο πλαίσιο της ίδιας αντίδρασης, μέσω της πρακτικής της άρνησης πληρωμών. Εντός του προσφυγικού στοιχείου καλλιεργήθηκε η κουλτούρα της μη πληρωμής των χρεών τους και για έναν ακόμη λόγο: Την έμμεση πίεση προς το κράτος, ώστε να εκκινήσει τις διαδικασίες καταβολής των αποζημιώσεων προς τους ανταλλάξιμους, όπως προέβλεπε η συνθήκη της Λωζάννης. Επρόκειτο δηλαδή, για μία αυθαίρετη συσχέτιση των οφειλών του κράτους προς τους ίδιους με τα οφειλόμενα που είχαν εκείνοι προς την Ε.Α.Π.. Με αντίστοιχο διεκδικητικό πλαίσιο και επιχειρηματολογία, οι προσφυγικές οργανώσεις προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα μέτωπο αντίστασης έναντι του μέτρου της έξωσης, το οποίο η Ε.Α.Π. ξεκίνησε από τα 1925 να θέτει σε εφαρμογή για όσους δεν ήταν τακτικοί προς τις υποχρεώσεις τους.

13. Πηγές

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Αρχείο Αλ. Σβώλου

Αρχείο Μιχαήλ Κύρκου

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ψηφιακό αρχείο/

Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

Δικαστικό

φ. 14550, φ. 544, φ. 3552, φ. 8250

Περιφέρεια Αττικής/ Αρχείο προσφυγικής εγκατάστασης

Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Βυζάντιον (Κοπανάς)»

Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Μαϊάνδρος-Νέα Έφεσος»

Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού. «Νέα Αλάτσατα»

Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Νέο Κορδελιό»

Κτηματολόγιο Συνεταιρισμού «Υμηττός (Κουταλάδες-Αλεποβούνι)»

Κτηματολόγιο Συνοικισμού Βύρωνος

Μητρώο δικαιούχων

Φάκελος ο.τ. 1 (συνοικισμός Βύρωνος)

Φάκελος ο.τ. 7 (συνοικισμού Βύρωνος)

Φάκελος Συνεταιρισμού «Νέα Αλάτσατα»

Δημοσιευμένα αρχεία

League of Nations, *Greece: Quarterly Report of the Refugee Settlement Commission*,
Γενεύη 1924-1930

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1935.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1946.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1950.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933.

Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως - Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923. Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος*, Αθήνα 1923

Εθνικό Τυπογραφείο

ΦΕΚ 1922 – 1933

Τύπος

Εφ. *Έθνος* 1923

Εφ. *Ελεύθερος Τύπος* 1924

Εφ. *Εμπρός* 1923, 1928

Εφ. *Καθημερινή* 1922, 1925
Εφ. *Νέος Κόσμος* 1934
Εφ. *Πολιτεία* 1929
Εφ. *Προσφυγικός Κόσμος* 1927-1930
Εφ. *Ριζοσπάστης* 1925, 1927
Εφ. *Σκριπ* 1925, 1928

Περιοδικά

Έργα 1926

Συνεντεύξεις

Κυριακίδης Θόδωρος, 23.4.2019.

14. Βιβλιογραφία

Αιγίδης Αριστοκλής, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα, Αλευρόπουλος και Σια, 1934.

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Οι πρόσφυγες και η αγροτική επανάσταση του Μεσοπολέμου», Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 43-82.

Αργυρός Δημήτριος, «Η σχολαρχία του Αρχιμανδρίτου Δημητρίου Ευθυμίου–Παππά (1912-1924) και η πρώτη περίοδος λειτουργίας της Σχολής Βελλάς», *Εκατονταετηρίς σχολής Βελλάς 1911-2011. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Ανώτατη εκκλησιαστική ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013, σ. 113-132.

Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο του 1930*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1982.

Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

Βαλσάμης Γιώργος (επιμ.), *Οι προκαθήμενοι Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος 1997.

Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944.

Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1994.

Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.7: Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940 – Από την αβασίλευτη δημοκρατία στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα, 2003, σ. 89-100.

Γκαρμάτης Κωνσταντίνος Ι., *Η Συνοικία «Νέα Αλάτσατα» του Δήμου Βύρωνος*, Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου», Αθήνα 2010.

Γκιζελή Βίκα, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 69-87.

Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

Ιασονίδης Λεωνίδας, *Η εγκατάσταση των προσφύγων (1924)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2015.

Ιωακειμίδου Ντίνα, «Βύρωνας. Η γειτονιά των προσφύγων από τη Σμύρνη γεννιέται», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018).

Ιωαννίδου Αμαλία, Νέστορος Χαρίκλεια, Ρουμελιώτου Μαρία, Ομάδα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γυμνασίου Αγίου Στεφάνου, *Όιον Μπογιάτι Άγιος Στέφανος. Το Χθες στο Σήμερα και στο Αύριο*, Δήμος Αγίου Στεφάνου-Νομαρχία Ανατολικής Αττικής 2010.

Κακαβούλη Έλλη Ιωάννα, *Η εξέλιξη ως μετασχηματισμός, ως αλλοίωση και ως διατήρηση ενός παλαιού προσφυγικού οικισμού της Αθήνας: Το παράδειγμα της συνοικίας του Υμηττού* (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο/ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα 2018.

Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 135-156.

Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα. Προσέγγιση στα πλαίσια των πολιτικών εξελίξεων και της παράλληλης κρατικής δραστηριότητας», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 15-57.

Κατσάπης Κώστας, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα.», Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 19-40.

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά. Προβλήματα της Νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 125-170.

Κλάψης Αντώνης, *Το ελληνοτουρκικό οικονομικό σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»/ Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2010.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, Γενεύη 1926*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.

Κοκόλιας Απόστολος, *90 χρόνια Βύρωνας. Στους πρόποδες του Υμηττού*, Δήμος Βύρωνας, Βύρωνας 2012.

Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019.

Κυριακίδης Θόδωρος, *Ο Βύρωνας στη δίνη της καταιγίδας του 20^{ου} αιώνα*, Δήμος Βύρωνας 2020.

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2013.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2016.

Μαλαγκονιάρης Σταύρος, «Ο ‘‘στόλος των δακρύων’’, γέφυρα για τους ξεριζωμένους», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018).

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκη, 2018.

Μπαλαμπανίδης Δ., Σούμπασης Κ., «Η εγκατάσταση των ‘‘ανταλλάξιμων’’ προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές

πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», Αβδελά Ε., Αλβανός Ρ., Κουσουρήs Δ., Χαραλαμπίδης Μ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 35-62.

Μπελί Μεχμέτ Μιχρί, *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, Αθήνα, νήσος / Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2017.

Νανάκης Ανδρέας, «Ο από Ιωαννίνων Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Σπυρίδων εν μέσω εκκλησιαστικών και πολιτικών διχασμών», *Εκατονταετηρίς σχολής Βελλάς 1911-2011. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Ανώτατη εκκλησιαστική ακαδημία Βελλάς Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013, σ. 85-92.

Νοταράς Μιχάλης, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

Παλούκης Κώστας, «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθινό βιομηχανικό προλεταριάτο)», Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011, σ. 83-118.

Πρωτονοτάριος Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, Πυρσός, 1929.

Πυργάκη Μαρία, «Ο ρόλος του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων στα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής», *100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, χ.τ., χ.χ., σ. 145-152.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1977.

Σούλης Γεώργιος, «Ο προσφυγικός συνοικισμός Βύρωνος», *Έργα* 34 (1926).

Φιλήρης Ξενοφών, *Οι σαλταδόροι του Βύρωνα*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2005.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Πρόσφυγες και γηγενείς στη μεσοπολεμική Αθήνα. Πτυχές μιας δύσκολης συνύπαρξης», Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β. (επιμ.), *Η ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Ελευθεροτυπία, 2011 σ. 7-42.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα ασφαλείας στα Βαλκάνια 1928 – 1931*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1999.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 37-123.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-57.

Χριστοδούλου Λουκάς, «*Νέα Ιωνία. Από τις σκηνές και τις παράγκες στην ανάπτυξη και την αισιοδοξία*», *Αφιέρωμα: Μικρασιατική Καταστροφή, Νησίδες, Εφημερίδα των Συντακτών*, 306 (2018).

Χρυσός Στέλιος – Κολοτούρος Δημήτρης, *Στοιχεία από την Ιστορία του Βύρωνα*, Δήμος Βύρωνα, Αθήνα 1998.

Eddy Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, London, George Allen and Unwin, Ltd., 1931.

Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.

Mears Eliot Grinnell, *Greece today: The aftermath of the refugee impact*, Stanford University Press, California 1929.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994.

Pentzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London, Hurst and Co, 2002.

Ιστότοποι

Alatsata.net, Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου»,

http://alatsata.net/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=15&Itemid=6&lang=el

<https://glypto.wordpress.com/category/βύρωνας>

<https://www.dimosbyrona.gr/article.php?cat=280>

